cogito

SENCER DİVİTÇİOĞLU

kök türkler

Kut, Küç, Ülüg

Genişletilmiş 2. Baskı

YKY

SENCER DİVİTÇİOĞLU • KÖK TÜRKLER

YKY

KÖK TÜRKLER
(Kut, Küç, Ülüg)

Prof. Sencer Divitçioğlu bilimsel yaşamında kırk yıl iktisat teorisiyle uğraştıktan sonra, on altı yıldır tarihle didişiyor. Yani, sosyal bilim kulvarında güncelden geleceğe doğru koşarken, birdenbire geri dönüp, güncelden geçmişe doğru koşmaya başlıyor. Doğrusu, bu tersine koşunun pek de beyhude olduğu söylenemez. Çünkü diyor, "böylece 'tarihsel konuşmalar' yerine, 'konuşulan tarih' üzerinde konuşmaya koyuldum." Nitekim okur, yazarın, *Nasıl Bir Tarih?* (1992), *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu* (2. baskı, 1999 YKY), *Oğuz'dan Selçuklu'ya* (2. baskı, 2000 YKY) ve gözden geçirilmiş ikinci baskısı elinizde olan *Kök Türkler* adlı kitaplarını okumuşsa, bunların başka bir retorikle yazılmış olduklarını gözlemleyecektir.

Sencer Divitçioğlu'nun
YKY'deki öteki kitapları:

Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu *(1999)*
Oğuz'dan Selçuklu'ya *(2000)*

SENCER DİVİTÇİOĞLU

KÖK TÜRKLER

(Kut, Küç, Ülüg)

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları -1399
Cogito - 97

Kök Türkler / Sencer Divitçioğlu

Kitap Editörü: Korkut Tankuter

Kapak Tasarımı: Nahide Dikel
Baskı:Şefik Matbaası

1. Baskı: Ada Yayınları, 1987
YKY'de Genişletilmiş 1. Baskı: İstanbul, Ekim 2000
ISBN 975-08-0230-6

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 1999

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayınları.com
http://www.shop.superonline.com/yky
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr

Sevgi'ye...

"Kendi öz sesiyle seslenen, kendi öz diliyle konuşan, kendi öz yazısıyla yazılan Türkçe metinler, bazen Beowulf'un şiiri kadar heyecan vericidir."

C.İ. Beckwith
The Tibetan Empire in Central Asie

İÇİNDEKİLER

Birinci Baskının Önsözü • 13
İkinci Baskıya Önsöz • 15

GİRİŞ
A. Türk Adı • 19
B. Türk Dili • 21
1) Türkçe• 21
2) Türk Runik Yazısı • 21
C. Türk Efsaneleri • 24
D. Efsane, Dilbilim ve Türklerin Anayurtları • 26
E. Tarihçe •31

I. KUTSALLIK (KUT), SAVAŞÇILIK (KÜÇ) VE ÜRETKENLİK (ÜLÜG)
Dumézil ve Üçlü İşlev, Hunlar'da ve Türkler'de Üçlü İşlev • 34
Hunlar'da ve Türkler'de Üçlü İşlev • 39
A. Kutsallık (Kut) • 44
1) Din • 45
a) Kök Tengri • 47
b) Umay • 56
c) Iduq Yir Sub • 57
2) Din–berisi İnançlar • 61
a) Böri • 61
b) Kurban • 67
c) Kamlık • 75
d) Ölüm • 87

e) Ötüken, İl, At ve Töre • 100
i) Ötüken ve İl • 100
ii) At, Renk ve Yön • 110
iii) Töre • 114
f) Kağan • 116
B. Savaşçılık (Küç) • 143
1) Yakınlar • 143
a) Akrabalık • 143
i) Soy ve Sıhriyet İlişkileri • 143
ii) Kadın Değişi • 156
iii) Evlenme Âdetleri • 165
iv) Kadın ve Yasalar • 168
b) Oğuş • 170
i) Kesilenme • 170
ii) Anaurukluk Sorunu • 173
iii) Soylu Oğuşlar • 175
2) Boy ve Budun • 182
a) Boyların Kuruluş ve Dağılışı • 184
b) Boy ve Budun Türleri • 194
c) Sosyal Kurlar • 197
d) Ak Budunun Yapısı • 201
i) Kağanlık Geçiş Sistemi • 205
ii) İki-Başlı Kağanlık • 209
iii) İş-Güç Verme • 211
3) Savaş • 212
a) Savaşın Algılanması • 213
b) Ordu • 219
c) Neden Savaşıyorlardı? • 225
i) Kutsal Savaş • 226
ii) Stepokrasi • 229
C. Üretkenlik (Ülüg) • 235
1) Göçebe-Çobanlık • 236
a) Avcılık • 240
b) Üretim Birimi: Oba • 243
c) Tarım ve Kent • 247
2) Ürünlerin Değişi • 252
a) Armağan Değişi (Idışma) • 254
b) Yağma • 255

3) Şekli Edinim • 259
a) Mülkiyet, Tasarruf, Dirlik • 259
b) Vergi/Haraç • 264
4) Aç ile Tok, Az ile Çok • 266
5) Savga • 270
6) Ticaret ve Savaş İlişkileri • 273
a) Ülkenin Ürünleri • 274
b) İpek Yolu Ticareti • 279
c) At/İpek Ticaretinde Optimum • 285
D. Devlet ve Stepokrasi • 289
1) Devlet • 289
2) Genleşme ve Ufalanma • 297

Açmalık: Anglo-Saxon ve Türk Toplumlarında Erdemli Olmak (V.– VIII. Yüzyıllar) • 308

SÖZLÜKÇE • 319

KISALTMALAR • 321

KAYNAKÇA • 323

DİZİN •347

Birinci Baskının Önsözü

Bu kitabı Kök Türk toplumunu anlamak üzere okumalar yaparken yazdım. Ancak, sosyal bilimlere –iktisat– aşina oluşum, okumalar süresince edinilmesi gereken tarihsel bilgi sınırlarının aşılmasına ve antropoloji (din, siyaset ve iktisat antropolojileri), metodoloji ve matematik gibi bilgi/bilim alanlarına sızılmasına vesile oldu. Bu olgu, beni, Kök Türk tarihini soruştururken değişik kavramlara yaklaşmaya teşvik etti. Kavramlar düşüncenin kurucu birimleri olduğundan, anlama sürecindeki düşüncenin bu birimlerden oluşan yapılar kurması da kaçınılmaz oluyordu. Bu yapılara model dendiğini biliyoruz. İşte bu sebepledir ki, Kök Türk tarihini bir model çerçevesinde araştırmayı denedim.

Déformation professionelle, denilecek; doğrudur. Zira, iktisatçı hiçbir olguyu modelsiz (şekil–siz, teoremsiz, teorisiz) araştırmaya yeltenmez. Yalmz, göz önüne alınması gereken bir husus var. Kurduğum "tükel yeniden-üretim modeli" tarihsel değil, tarihsel bir kesitte yaşamış bir toplumun (Kök Türklerin) dinî, siyasî ve iktisadî olgularını anlama sürecinde araç olarak kullanılan metodolojik-antropolojik bir modeldir. Kitapta modelin "tarihsel" olduğunu ima eden en ufak bir işaret bile yoktur. Eğer aksi olsaydı, model ile teori arasındaki kısacık köprünün geçilmesi pek kolay olacak ve ben de hiç istemediğim halde, kendimi bir "tarih teorisinin" göbeğinde bulacaktım. Oysa, geçmişin izdüşümüne göre geleceğin yolağını çizen; geçmişin yorumunda, çürütülebilirlikten yoksun, geleceği öngörmede ise, tümdengelimsel bakacı insanlığın yazgısı sanan tarih teorileriy le uğraşmaya hiç niyetli değilim.

Tarihi, tarihçi-olmayan bir gözle incelemenin avantajlı yanları olabileceği gibi, avantajsız yanları da vardır. Gözü peklik –ki böyle bir araştırıcının doğasında bulunur– bazen mutlu sonuçlar doğururken, yanlış çıkarsamalara da neden olabilir. Umarım, bu kitapta "yanlış çıkarsama" örnekleriyle sıkça karşılaşılmaz. Ama, tarih alanında olduğumuza göre, yoruma dayalı "yanlışlar"ın her an ortaya çıkması olağandır. Meğer ki, bunlar Kök Türk tarihi hakkındaki yüzer bilginin hilafına yapılmış hatalar olmasın.

Ayrıca sorun, "neden Kök Türk tarihini anlamak" ise, yanıtım sadece *merak* olacak. Delikanlılığımdan beri "hal uğruna" merak ettiğim bu konuyu, bol olan boş zamanımdan yararlanarak öğrenmek istedim, hepsi bu kadar. Üstelik, itiraf edeyim ki, iktisat biliminin soğuk model-kurma deneyimlerine katılmış birisi için Kök Türk tarihiyle haşır-neşir olup, üzerinde sıcak senaryolar yazmak daha keyifli oluyor.

Kitabın dili okura aykırı geliyorsa, bunun nedeni kullanılan dilde çoklu-işlev gözetilmiş olmasıdır. Bana göre, Türkçe Batı bilim dillerinde bulunan her kavram – ses birleşimini karşılayacak kadar zengin olmalıdır (ki düşünce süreci gelişsin), bu bir, Türkçe naylon sözcük kullanmanın yol açtığı –üzere olduğu– kirlenmeden de uzak kalmalıdır (ki düşünce Türk kültürüne dönüşebilsin), bu da iki.

Bitirmeden, dost babalarımızdan beri dostum Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'e kitap üzerinde çalışırken bana verdiği manevî destekten; dostum yazar Ferit Edgü'ye de Orta-Türkçeden Osmanlıcaya, Osmanlıcadan günümüz Türkçesine sinüs çizen üslubumu yumuşattığından dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca, müsvettelerin daktilosu ile dizgi tashihleriyle cebelleşip, kitabın bu hale gelmesine önayak olan Jülide Altıntaç Hanım'a teşekkürlerimi sunarım.

Paris 1983 – Podima 1987
Sencer Divitçioğlu

İkinci Baskıya Önsöz

Kök Türkler kitabının *Giriş* bölümünde bulunan, tarih yöntemi ve yapısalcılıkla başlayıp, analizi "Göçebe Üretim Tarzı" kavramıyla sona erdiren bölümleri kitaptan çıkardığım gibi, ilk *Önsöz*'den de çıkardım; tarih okurunu, ona hemen gerekli olmayan bir külfetten kurtarmak için. Mamafih, modelin formal olarak nasıl davrandığını göstermesi bakımından önemli olan "Göçebe Üretim Tarzı" bölümünü, *Ortaçağ Türk Toplumları Üstüne İncelemeler* kitabında yeniden yayımlayacağım.

Kitabı yeniden-düzenlerken, birinci baskıda birkaç önemli yanlış yaptığımı gördüm ve bunları tashih ettim (kesili ve konik uruklar gibi). Bazen, yanlış değil ama, belli konularda yaptığım yorumların mükemmelleştirilebileceğini anladım (kergek bol- gibi). Ayrıca, genel tarih ve dilbilimi merakım, beni eskiden suskun kaldığım birkaç konuda (A-shih-nalar gibi), cüretkâr önermelerde bulunmaya teşvik etti. Özellikle, bu son iki hale katkı yerine, kalkışma denilmesini yeğlediğimi söyleyeyim.

Bilindiği gibi, tarih yapma ya Hempel-varî (1959) bir *açıklama*, ya Gadamer-varî (1967) bir *anlama* ya da Arafta kalan bir açıklama/anlama sürecine indirgenir. Sadece, olayların kronolojik olarak hikâye edildiği bir tarih boştur.* Meğer ki, hikâye etme ve anlatı, nedensellik ilişkilerinden ya da "hermenötik daire" yaklaşımlarından nasibini almış ola. Belge uyduran, hıfseden ya da belgeleri tahrif eden, artsüremli kaynakları keyfi olarak kullanan, "akım derken, kakım diyen" bir tarih batıldır.

Arşivde çalışan tarihçileri böyle bir yargıdan tenzil ettiğimi söylemeye gerek var mı? Tarihe saygı, haydi haydi, arşivciye de saygı demektir.

İkinci baskının *Önsözünde*, kendi özeleştirimi yaptıktan sonra, kitaba böyle bir ithamla girişimin tek nedeni tarihin de, tıpkı fizik (doğa bilimi) ya da iktisat (toplum bilimi) bilimlerinde olduğu gibi, sistemli bir şekilde "düşünülmüş" olmasını temenni etmemdir. Okurun bu son ibareyi, "tarihin bir model çerçevesinde algılanmasının mümkün olacağı" şeklinde yorumlayacağından eminim.

Böyle bir tarih nasıl aparılır? Onu bir model çerçevesi içinde nasıl görmeli? Bu sorulara yanıt, belki de, 1980'lerden beri yaygınlaşmaya ve itibar kazanmaya başlayan antropolojik–tarih (başka bir ad da olabilir) disiplininden gelebilir. Gerçi, antropoloji de tarih gibi sosyal bilimler içinde oldukça yumuşak (hipotez öne sürülemezse, öngörüşler de olmaz) bir bilimdir ama kullandığı kavramlar, kategoriler ve hele bunlardan türetilen yapılar, fonksiyonlar ve modeller onu daha bilim-ağırlıklı (katı) yapar. Bu durum tarihin işine gelir. Çünkü, tarihin kullandığı eşsürem/artsürem, dinamik/statik, durağan/devingen gibi kavramların antropolojik kavramlarla öğür olması tarihsel sorunun çözümünde, tarihçiye daha zengin bir avadanlık sunar.

Aslında, tarih disiplininin kullandığı gereçlerin, antropolojik gereçlerle işbirliği yapması şu yalın olgudan dolayı mümkündür. Şöyle düşünelim: Tarih, araştırmacıya göre, ondan zamanla uzaklaşmış toplumlarla ilgili olarak (artsüremli), antropoloji, gene araştırmacıya göre, ondan mekânla uzaklaşmış toplulukla ilgili olarak (eşsüremli) çalışmalar yapar. İlki dikey bir konumdayken; ikincisi yatay bir konumdadır (yani, her toplumun antropolojik yatay ekseni, onun tarihsel dikey ekseni üzerinde aşağıya–yukarıya doğru kaydırılabilir). Böylece, belli bir andaki tarihsel olaylarla antropolojik olaylar birbirlerini irter. Formel planda, tarih antropolojiyi etkilerken, antropoloji de tarihi etkiler.

Popper, Khun'un "normal bilim" (devrimci bilime geçilmeden önceki paradigmalar; pozitif bilim anlamında) kavramından söz ederken (1962), devrimci bir faaliyette bulunmadığı, profesyonellerce ciddi eleştirilere muhatap olmadığı, günün dogmaları haline geldiği, uğruna cehit vermekten kaçınıldığı ve böylece de bilime karşı bir tehlike olduğu için, ondan haz-

zetmediğini söyler (Popper 1978). Normal (pozitif) bilim için doğru olan bu yargı, neden "tarih" için doğru olmasın? Dikkat, yanlış anlaşılmasın: normal tarih deyimiyle ne olaysal ne de olaysal-olmayan tarihleri kastediyorum. Benim kastım, anlama evrenimizde resmi ideolojilerle kalıplanarak donmuş bir paradigmanın esiri olan tarihlerdir. Böyle bir tarihe karşı ne yapmalı, onu nasıl devrimleştirmeli?

Her şeyden önce, artsüremli tahlillerle kökünden koparılmış Kök Türk tarihini, yeni bir retoriğin eşliğinde, İç-Asya bozkırlarına oturtmalı. Kök Türkler'in orada yaşamış oldukları dünyalarının özelliklerini keşfetmek üzere bir "düş dünyası" kurmalı (Feyeraband 1980 p. 38). Öyle bir düş-dünyası ki, çağdaş bilgi dağarı (karşılaştırmalı tarih, antropoloji, dilbilimi ve mitoloji) ve mantıksal tutarlılığı olan bir yaklaşım (değişik düzeylerdeki öğeler ve olgular arasında, kavramlar tarafından belirlenmiş ilişkiler) aracılığıyla Kök Türk toplumunun ussal alanda anlaşılmasına yardım etsin. Yani, kısacası, bu toplumun katı özünü oluşturan öğeler ve olgular çerçevesinde bir model kurulsun. Antropolojik modellere bile itiraz edilen günümüzde (Gudeman&Penn 1982), itiraz edilen antropolojik modellerin tarihe uygulanmasına, haydi haydi karşı çıkılacağına kuşkum yok. Ne ki, yadsımaların temelsiz olduklarını biliyorum. Çözülmesi gereken bir muammayı çözmek üzere ille de bir modele ihtiyacımız vardır. Kentleri, ülkeleri, kıtaları, dünyayı ve evreni anlamak için haritalar çizmiyor muyuz?

Kurulan modelin, Kök Türk toplumunu anlamaya katkısı olsa da, onları diriltemeyeceği bellidir. Günümüzdeki iktisadi olayları bile yeterince anlamaktan aciz kalan iktisat gibi yumuşak sosyal bilim yanında, şimdiye dek bilim niteliğine erişememiş olan tarihin, erken Ortaçağ'da yaşamış bir toplumu mükemmel olarak anlaması beklenebilir mi? Kuşkusuz hayır. Ama bir yol düşünelim: belki bu kitaptaki yaklaşım, okurun anlama eğilimine daha yatkın bir zemin hazırlayarak, onun Kök Türk tarihiyle ilgili ufkunu daha renklendirebilir. Bu işlevi başardığı oranda kitap amacına erişmiş sayılır.

Sanırım, yazdığım Kök Türk tarihinin nasıl bir tarih olması gerektiği hakkında bir fikir verebildim. Bu arada şu önemli hususlara da dikkat etmenizi rica edeceğim.

Orhon runik yazıtlarında Kök Türk deyimi bir iki kez geçerken, Türk ilinin merkezinde, içinde ve çevresinde bulunan ve dolaşan boy ve budunları, neden hep birlikte Kök Türk adı altında topladığım benden sorulabilir. Öyle ya, Türkler (Doğu-Batı) ve onların komşuları olan Türk/Türk olmayan, yağı/dost; Uygur, Dokuz Oğuz, On Ok, Karluk, Basmıl, Sir, Tarduş, Tölis, Az, Çık, Bayırku, Kurıkan, Ediz, Tatabi, Tatar, Izgil ve Kıpçak gibi topluluklar neden hep Kök Türk diye anılsın? Bunun tek bir "saymaca" nedeni var: Aynı *kültür kreis*'in üyeleri olan bu boy ve budunları derneşik bir tek ad altında toplamak. Üstelik, itiraf edeyim ki, kabaca M.S. 550-750 arasında geçen bu tarihi, Kök, yani Mavi Türkler adı altında incelemenin şiirsel bir yanı da var.

Önsözü bitirmeden önce kullandığım Türkçeye, fakat sadece yeni duyulan Türkçe kavram-seslere (sözcüklere) değineceğim. Kullanılan kavram-ses ya ilk kez, başka bir dilden Türkçeye girmiştir *(carroboration~* "onuş"– gibi) ya kavram-ses Osmanlı Türkçesinde vardır da, anlamını tamamen yitirmiştir *(clan~"aşira"~*"oğuş" gibi) ya da kavram-ses Türkçeye girmesine girmiştir ama, Türkçenin kurallarını hepten çiğnemiştir *(deployment* ~konuşlan–~"kubrat"– gibi). Saydığım mahzurlarından dolayı herhangi bir yazıyı yazarken, ne *correberation,* ne *aşira* ne de *konuşlanmak* sözcüklerini kullanabilirim; bunları- onuş, oğuş ve kubrat– ile ikame ederim. Yani, Orta-Türkçeden sözcük ödünç alırım. Bu benim kişisel tercihimdir. Ve eminim ki, bu tercihim Kök Türk tarihini orta-Türkçe değil de, İngilizce sözcüklerle okumak isteyenler tarafından beğenilmeyecektir. Peki-yi, uzlaşmayı nasıl sağlamalı?.. "Kitaplıktaki Webster'ın yanına bir de Clauson koyarak!"

Demirciköy–Sarıyer
Temmuz, 2000
Sencer Divitçioğlu

Giriş

Kök Türklerin tarihi,* M.Ö. VIII.-V. yüzyıllarda Kimmerlerle başlayan, Mesagetler, Sarmatlar, Sakalar yani İskitler, Tokharlar, Kidaritler, Hunlar, Sienbiler, Wu-sunlar, Yueh-chi'ler, Kuşhanlar, Oğurlar, Alanlardan geçerek, M.S. VI. yüzyılın ilk yarısında Avarlar'a ve Eftalitler'e dayanan, sonu bir türlü gelmeyen Orta-Asya *volkerwanderung*'unun doğal bir parçasıdır.

A. Türk Adı

Her toplum gibi Türk adını taşıyan toplum da, kendi geçmişini belirtecek herhangi bir belgeyi yanında taşımadan, *bir gün* tarih sahnesine çıkıverdi. Bu tarih, Çin, Bizans ve İslam belgelerine göre V. yüzyılın hemen ortalarına rastlar. Kendilerine Kök Türk de diyen Türkler aynı tarihi dolaylı olarak doğrular. VIII. yüzyılın başında dikmiş oldukları bengü taşlarda andıkları ataları Bumin ve İstemi'nin adları yabancı kaynakların sözünü ettiği kağanlarla özdeştir.

Çinliler, onlara, sinaloğun okuyuş şekline bağlı olarak, To'u-kiue ya da T'u-chueh, Bizanslılar ise τουρκι derler. VI. yüzyılın ikinci yarısında Soğutça yazılmış Bugut yazılıtaşında Türk adı *twrk* olarak yazılmıştır. Özellikle, Çin idyografisinden gelen okuma güçlükleri, çağdaş türkologlar arasında Türklerin kendilerine ne dedikleri konusunda tartışıklara yol açmıştır. Pelliot (1915), Tibetliler'in Türkler'e *Druğu* (Bacot 1957) deme-

* Ön-Türk tarihine girebilmek için (Sinor 1990; Golden 1992; Frye 1995 ve Czegledy 1998; Chiristian 1998) mutlaka okunmalıdır.

sinden esinlenerek, T'ou-kiue'yi önce Dürküt, sonra d<t değişmesinden dolayı, Türküt şeklinde okumuştur. Ona göre Türk, Türk idi, -üt de Moğolca çoğul son eki; böylece ikisi birleşince "Türkler" oluyordu. Bazin (1953), Macarların eski boydaşları olan Türkler'e *Török* dediğini hatırlatarak, sözcüğün iki heceden kurulmuş olduğunu ve şu gelişme aşamalarından geçtiğini gösterdi: Türk<Török<Türük. Sözcüğün kökü Kaşgarlı'da olduğu gibi "yaratılmış" ya da "doğmuş" olmaktır (Grønbech *Codex Cum*). Bu doğru yoruma rağmen, Clauson en olmayacak yorumu yapmıştır (1957). Ongın yazıtı hakkında yaptığı tahlil sırasında, runik yazının nisbî çapraşıklığından yararlanarak (sözcük sonlarına ünlü harf eklenmemesi ve 𐰃'nin hem *ük*, hem *kü* okunuşu) Türk has isminin arkasına bir -ü ekledi; sözcük oldu Türkü. Nihayet, Pulleyblanck (1965), VI. yüzyılın Çincesinden örnekler getirerek, T'u-chueh'in sadece ve sadece Türk demek olduğunu ve sözcüğün başka hiçbir eke ihtiyacı olmadığını vurguladı (Pelliot'un ileri sürdüğü Türk–üt şeklinin, tarkan'ın çoğulu olan tark–at ~ tarkanlarda olduğu gibi, her vakit geçerli olabileceğini kabul ettikten sonra). Kafesoğlu da bu çalışmaların hepsini derli toplu bir makalede bir araya getirerek (1966), en sonunda, Türk'ün Türk olarak okunması gerektiğini bizlere anlattı.

Aslında, Kök Türkler "Türk" sözcüğünü bazen 𐱅𐰇𐰼𐰚 (Türk), bazen 𐰃𐰇𐰼𐰚 (Türük) şeklinde, Uygurlar ise hep "Türük" şeklinde okuyup yazarlardı. Sözcük, yukarda belirttiğim gibi -törü kökünden türetilmiş olup, belli ki, VIII. yüzyıldan (çok) önce çift heceli olmaya başlamıştır. Bu bakımdan, Kök Türklerden söz ederken Türk yanında Türük sözcüğü kullanmanın mantığı belliyse de, bazı yabancı türkologların hâlâ ısrarla kullandıkları T'u-chueh, Türküt ve Kürkü deyimlerinin mantığını anlamak olanaksızdır.

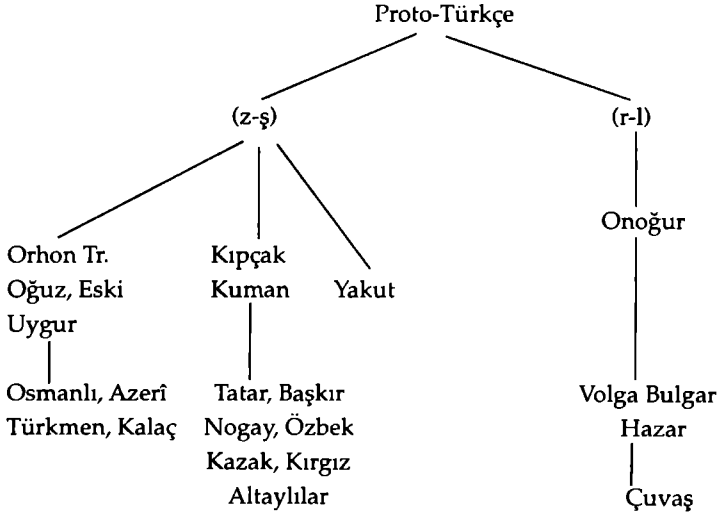
B. Türk Dili

1) Türkçe

Kök Türkler, tabii ki, Türkçe konuşuyorlardı. Bu dile proto-Türkçe diyeceğiz. Bunun mükemmel bir sözlüğü yapılmıştır (von Gabain 1988: 1974, 1931; Clauson 1972; Decsy 1994). Öte yandan, pek doğaldır ki, Türkçenin bir de ön-dili olmalıdır. Bu dili Hunlar'ın (Bazin 1914), Avarlar'ın (Harmatta 1988), (belki de) To-pa'lar'ın konuştuklarını tahmin ediyoruz.

Türkçe temelde iki ayrı dil öbeğine ayrılır. Birincisi (z-ş)'li Orhon Türkçesi, ikincisi (r-l)'li Çuvaşça'dır. İlkine örnek olarak "tokuz" ve "kış"ı alırsak, ikincide bunlar "tıhhır" ve "hıl" (Tekin&Ölmez 1995) haline dönüşür.

Şimdi, her iki öbek içindeki lehçeleri ve bunların zamanla geçirdikleri aşamaları gösterelim (Çizelge-1)

Çizelge-1

2) Türk Runik Yazısı

Türkler dillerini yazıya geç dökmüşlerdir. Onların ilk dönemde hüküm süren kağanlarını anlatan Bugut Yazıtı

(Kljaştornyj & Livşıc 1972) Soğutça yazılmıştır (VII. yüzyılın ortaları). Ayrıca, Çin yıllıkları Batı Türklerinden bahsederken "Türkler'in yazıları olmadığından ortaklaşa kararları çubuk üstüne çentik atarak kaydederler" diyordu (Liu CN. 1958 V.I p.41). Ne var ki, VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhon Irmağı'nın eski yatağının yanı başında, Doğu Türkleri kendi yazılarıyla bezenmiş, peşi peşine "bengü taşlar" dikmeye başlamışlardır. Ongın, Tunyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan bunların en başta gelenleridir. Bundan böyle, Türkler'in de kendilerine özgü bir alfabeleri oluyordu. Bu yazıya, harfler Germen runlarına benzediğinden, runik alfabe denilmektedir. Bu gelişme kendisini hemen Kırgız diyarında da gösterdi. Bütün soylu Kırgız Beyleri mezar taşlarını artık bu yazıyla donatıyorlardı (bunlara Yenisey Yazıtları diyoruz). Uygurlar da geri kalmadılar. Türkler'e karşı kesin bir utku kazanan Uygur Kağanı Moyun Çor, hemen dört bengü taş diktirdi (ikisi kayıptır). Yazılar daha sonra kâğıda dökülecektir (Irk Bitig gibi).

Alfabenin kim tarafından ve nasıl keşfedildiği bilinmiyor. Yalnız, yazıtların sistematiğinde heceli-yazı ile alfabetiğin birlikli bulunuşu (Thomsen 1993: 1893; Tekin *ibid;* Guziev 1994 *et al*) onun Türkçeyi iyi bilen biri tarafından hazırlandığını telkin ediyordu. Mamafih, alfabenin kısmen İran kökenli halklar (Sogdaklar, Tokharlar) ve diller (Pehlevi) tarafından kullanılmış olması onun Türkler'e çok yakın olan Sogdaklar marifetiyle aparıldığı olasılığını da artırır. Her ne ise, bütün bu alfabelerin kökeni zaten Aramean'dir. Onun da kökeni Fenike olduğuna göre (Fevrier 1984), hepsi insanlığın ortak kültürü olarak sayılır.

Kök Türkler hakkında bir tarih denemesi yapan biri için (ben) Türkçe runik alfabenin kitaba dercedilmemesi yanlış olur. Runların gizemi ile tarihin gizemini bütünleştirecek başka ne tür bir yaklaşım olabilir ki? Bu nedenle, bu kez kitaba runik alfabeyi eklemeyi uygun buldum (tercihim; T. Tekin'in çizelgesi).

Turk Runik Alfabesi

Harf	Ses	Harf	Ses	Harf	Ses
𐰀	a, e	𐰴	r^1	𐰾	iç/çi
𐰃	ı, i	𐰺	r^2	𐰽	ng
𐰆	o, u	𐰯	s^1	𐰻	ni
𐰇	ö, ü	𐰦	s^2	𐰼	lt
𐰉	b^1	𐰓	t^1	𐰸	nç
𐰋	b^2	𐰔	t^2	𐰺	nt
𐰍	d^1	𐰕	y^1		
𐰏	d^2	𐰖	y^2		
𐰐	g^1	𐰗	ç		
𐰑	g^2	𐰘	p		
𐰚	k^1	𐰣	m		
𐰞	k^2	𐰧	ş		
𐰢	l^1	𐰨	z		
𐰽	l^2	𐰴	ok/uk ko/ku		
𐰣	n^1	𐰭	ök/ük kö/kü		
𐰨	n^2	𐰴	uk/kı		

Alfabedeki harfler otuz sekizdir. Bunların dördü ünlü, otuz dördü ünsüzdür. Satırlar sağdan sola okunur ve sözcük başlarındaki ünlüler yazılmaz (Bu konuda, Gabain, *op.cit;* T. Tekin 1998).

Bu arada, fırsat düşmüşken, Türklerin kullanmış oldukları On İki Hayvan Takvimini derkenar edeyim:

1. Sıçgan Yıl	Sıçan Yılı
2. Ud Yıl	Öküz Yılı
3. Bars Yıl	Kaplan Yılı
4. Tavışgan Yıl	Tavşan Yılı
5. Luy Yıl	Ejderha Yılı
6. Yılan Yıl	Yılan Yılı
7. Yunt Yıl	At Yılı
8. Koy(un) Yıl	Koyun Yılı
9. Biçin Yıl	Maymun Yılı

10. Takaqu Yıl	Tavuk Yılı
11. İt Yıl	İt Yılı
12. Tonguz Yıl (Lağzın Yıl)	Domuz Yılı

Bu listedeki tek yabancı kelime "ejderha"dır. O da, Çinceden geliyor.

C. Türk Efsaneleri

Kök Türk tarihinin başlangıcı, pek doğal olarak, ilk önce kendi türeyiş efsanelerinde bulunur. Efsaneler Çin yıllıklarınca kaydedilmiştir (Chou-shu c.629, Sui-shu c.636, Pei-shi c.659, Yu-yang tse-tu c.860). Yıllıklar birbirlerini andıran iki efsaneden bahseder. Bunlara EI ve EII diyelim. Pekiyi, bu efsanelere göre, Türklerin anayurtları neresiydi? Liu mai tsai'den çeviriyorum (1958):

> EI. "Türkler Hunlar'dan türeyen bir ırktır. Aile adları A-shih-na idi. Hsi-hai, yani Batı denizinin kıyılarında dolanan göçerlerdi. Fakat, komşu hükümdar tarafından yenildiklerinden aile tümüyle yok edildi. Geriye sadece on yaşlarında küçük bir oğlan kaldı. Askerler karşılarında küçük bir çocuk görünce onu da öldürmeye kıyamadılar; ayaklarını kesip, otlarla kaplı bir bataklığa bıraktılar. (Sonra) dişi bir kurt onu etle besledi. Bu oğlan, büyüyünce dişi kurtla çiftleşti. Arkasından dişi kurt gebe kaldı. Komşu hükümdar oğlanın hâlâ hayatta olduğunu öğrenince onu öldürmek üzere yeniden asker yolladı. Askerler oğlanın yamındaki dişi kurdu öldürmek istediler. Fakat dişi kurt Kotsang (Tufan) bölgesinin kuzeyindeki bir dağa kaçtı. Dağda, uçsuz bucaksız bir mağara vardı. İçinde çevresi yüzlerce li olan, etrafı dağlarla çevrili bir ova bulunuyordu. Burada dört bir yandan otlar fışkırıyordu. Mağaraya sığınan dişi kurt dünyaya on oğlan getirdi. Bunlar ergin yaşa gelince dışardan kız aldılar. Hemen de çocukları oldu. A-shih-na bunlardan biridir. Çocuklar ve torunlar birleşerek yavaş yavaş yüzlerce aile oldular. Kuşaklar geçtikten sonra hep birlikte mağaradan dışarıya

çıktılar ve Avarlar'a tabi oldular. Kinchan (Altay) dağlarının güneyine yerleştiler ve orada Avarlar'ın hesabına demir aletler üretmeye koyuldular. Altay dağlarından biri tolga biçimindeydi. Onların dilinde tolgaya 'Türk' denildiğinden budun adlarını bundan aldılar" (Lui CN. V.I, p.5).

EII. "Türk ulusunun kurucusu Hun ülkesinin kuzeyinde bulunan So (Tabgaç/To-pa-Hsien-pi) bölgesindedir. Bu göçerlerin başkanlarının adı A-pang-pu'dur. On yedi kardeşi vardı. Birine İ-tchi-ni-schi-tu denilirdi. Dişi kurttan doğmaydı. A-pang-pu ile öteki kardeşleri doğuştan aptal olduklarından, illeri başkaları tarafından çarçabuk yıkıldı. İ-tchi-ni-schi-tu'nun olağanüstü yetenekleri vardı, yel yeldirir, yağmur yağdırırdı. İki kadınla evlendi. Birine yaz ruhunun kızı denilir. Bu dünyaya dört oğlan getirdi. İlki ak kuğu oluverdi. İkincisi ilini A-pu ile Kien ırmakları arasında kurdu. Onlara Ki-ku (Kırgız) derler. Üçüncüsü, Tschu-tche (Yenisey) kıyılarına yerleşti. Dördüncüsü ise, T'sien-sse-tsch'u-schi dağını seçti. Bu, dört oğlanın ağabeyiydi. O dağda A-pang-pu'larla aynı ırktan göçerler yaşar, şiddetli kışlara göğüs gererlerdi. Ağabey ateş yakıp onları öyle ısıttı ki, kalımları sağlanmış oldu. (Onlar da) ona tabi olup adını Türk koydular. Asıl adı No-tu-lu-Şad'dır. Kendine on kadın aldı. Bütün oğlanlar soyadlarını ana tarafından aldılar. A-shih-na, odalıklarından birinin oğludur. No-tu-lu Şad'ın ölümünden sonra, on anadan doğan çocuklar kendi aralarında bir başkan seçmek istediler. Ulu bir ağacın altına gidip şöyle sözleştiler: 'Kim ağaca daha fazla sıçrarsa, o başkanımız olsun!' En gençleri olan A-shih-na'nın oğlu ağaca öbürlerinden daha fazla sıçradığından, onu başkan seçip A-hien-şad lakabını taktılar" (*ibid:* I, 5-6).*

* Aşağıdaki Wu-sun efsanesi de Turk efsanelerinde kullanılan özürlü çocuk (bacakları kesik, geri zekâlı), dişi kurt, çayır (ot) bezekleriyle süslenmiş. El'e çok benziyor. *"Wu-sun'lar, Kan'su bölgesinde Ta-Yueh-chih'lerle birlikte yaşıyorlardı. Başkanları K'un-ma, babası ise Nou-tou-min idi. Ta-Yueh-chih, bir gün Wu-sun'lara saldırmış, yurtlarını zaptetmiş ve babasını öldürmüştür. (O dönemde) K'un-ma yeni doğmuştu. Bekçisi onu alıp kaçırmıştı. Bir gün bebeğe yemek aramaya gittiğinde, onu bir çayırın üzerine bırakmıştı. Döndüğünde bir de görsün ki, dişi bir kurt, bebeği emziriyor ve bir karga gagasıyla onu besliyor. Bekçisi bebeği bu halde görünce, onun olağanüstü olduğunu anlayıp hemen alıp Hunlara götürmüş... vs." (Hulsewe 1979, p.216-217).*

D. Efsane, Dilbilim ve Türklerin Anayurtları

Türklerin efsane tarihini ilgilendiren bu iki metin birlikte okununca onların ön-tarihini aydınlatacak bazı sağlam ipuçları bulunabilir. Ama, EI *cum* EII'den elde edilen bilgileri daha da zenginleştirmek istersek, Sui-shu'dan şu alıntıyı yapmak gerekecektir:

> "Türklerin ataları Ping-luand'lı (Kan'su eyaleti) karışık Hu (kuzey-batı halkı) barbarlarıdır (Yueh-chih'lerin yerini alan Hunlar). Aile adları A-shih-na'dır. Kuzey Wei hanedanının son imparatoru T'ew-ti, T'su-küler'i (Hunlardan arta kalanlar) imha ettiğinden (M.S. 439) A-shih-na'lar beş yüz aile halinde Avarlara sığındılar. Kuşaklar boyunca Altay Dağlarında yerleşerek demircilikle uğraştılar. Altay sıradağlarından biri olan Altın Dağ (Chin Shan) miğfere benzediğinden, onlar da kendilerine dillerinde miğfer demek olan T'u chueh adını verdiler." (Liu, CN V.I. p. 40).

Bu belge (B), her iki efsaneyle birlikte okununca, proto-Türkler hakkında bazen çelişik ifadeler kullanıldığı görülür.

1. Türkler Hunlar'dan inen bir boydur (EI, B).

2. Boyun buyuran zümresi A-shih-na oğuşuna sanlıktır (EI, EII, B).

Bu iki husus üzerinde metinler arasında bir uyuşma varsa da, 3'te onların anayurtları hakkında kesin bir uyuşma yoktur. Çünkü;

3.i. EI'e göre Türklerin özgün anayurtları Balkaş Gölü'nün doğusudur (Yedisu) (Yamada 1985).

3.ii. EII'ye göre Hunların yurtlarının kuzeyindeki So (Topa-Batı Wei-Hsien-Pi) bölgesidir (Golden 1992 p.118).

3.iii. B'ye göre Kan'su eyaletidir.

Bütün dünya efsanelerinde tek başına kalan özürlü çocuk (kesik bacaklı, zihinsel sakat çocuklar) bir katliamdan ya da bir kırımdan yok edilen bir topluluğu simgeler. Örneğin, İskandinav efsanelerinde, kolunu kurda kaptıran savaşçı (Dumézil 1977) ve Afrika efsanelerinde, kolunu koparıp onu silah gibi

kullanan Rwanda savaşçısı (Adler 1982) hep bu tükenmişliğin habercisidir. Fakat, hem Türk hem de Wu-sun efsanelerinde gene de bir umut vardır: otlaklar ve çimenler kurtuluşu simgelediğinden şiddetle gelen bun dağıtılacak ve dinginlikle gelen acunsal muştulanacaktır. Öyle ise, efsanelere göre Türkler de tarihlerine büyük bir felakete maruz kaldıktan sonra yeniden başlayacaklar ve kendilerine yeni bir yurt edineceklerdir. Burası neresidir?

İmdi, Türklerin anayurdu olarak sayılan her üç bölgeden ikisi, yani, Balkaş Gölü ile Tarım-Kan'su havzası birbirlerine bitişik gibiyseler de To-pa-Batı Wei-Hsien-Pi bölgesi bu bölgelerin doğusunda kalır. Bundan dolayı acaba anayurt sorununu, başka yöntemler kullanarak çözemez miyiz? Belki de, bizlere *protolanguages* denilen yeni bir bilim dalı yardım edebilir. Bu amaçla, Decsy'nin (1998) Proto-Türkçe ile Türklerin ilk yurtları arasındaki bağı kurduğu çalışmayı zikredeceğim. Bu çalışmada kullanılan yöntem şu:

Decsy, önce, Bang&von Gabain'in (1931) çalışmasına dayanarak, von Gabain'e (1974) ait sözlük listesinden, Proto-Türkçe hayvan isimlerini seçerek yeni bir liste yapıyor. Liste aşağıda gösterilmiştir.

Hayvan Adları	
Kuş adı	14 tane
At ve Eşek adı	8 tane
Keçi ve Koyun adı	8 tane
Büyükbaş adı	5 tane
Böcek adı	4 tane
Köpekgil adı	3 tane
Kedigil adı	3 tane
Sürüngen adı	3 tane
Maymun adı	1 tane
Ayı adı	1 tane
Balık adı	1 tane
Tavşan adı	1 tane
Domuz adı	1 tane

Yavru vs. adı	8 tane
Toplam	65 tane

Örnek (Keçi)
Eçkü = Keçi
Elik = Yabani keçi
Erkeç = Erkek keçi
İrki = İğdiş koç
Oğlak = Oğlak
Koyn= Koyun
Kozu = Kuzu
Urgaç = Kişi koyun

Hemen işaret edeyim ki, Proto-Uralik için yapılan böyle bir listede 55 hayvan adı, Proto-Hint Avrupalılarda 48 tane hayvan adı tespit edilmiştir. (Doğallıkla, böyle bir çalışmayı bitkiler için de yapabiliriz.)

Halen, Yedisu ve dolaylarında Proto-Türkçe olarak not ettiğim bu hayvan adlarından maymun ~ biçin, fil ~ yanga hariç, hepsi yaşamaktadır. Bu demektir ki: sözlükler yüzyıllar boyunca yerli yerinde hep aynı kalmıştır. Öyle ise, Türk ilkin anayurdu Baykaş'ın doğusuyla Altaylar'ın güney-batısında, (Aladağ ve Cungarya), İli vadisi ile Tien Shan Dağı'nın kuzeyinde, Yedisu (Karatal, Bien, Aksu, Başkan, Sarkant ve İli) ile Balkaş Gölü'nün (aşağı-yukarı) kuzeyinde olmalıdır.*

İmdi, Türklerin ön-tarihlerine değin efsanelerin ve proto-Türkçenin verdiği bu bilgiler Çin yıllıklarının sunduğu metinlerle tarihe dönüşür.

> "Batı Türkleri'nin atası Na-toulou'nun torunu Tou-lou'dur. Unvanı Yabgu idi. Büyük oğluna Bumin İliğ Kağan (Tumen), küçük oğluna İstemi (Che-tie-mi) denilir" (Ch. Doc. p.47).

Efsane ve tarihi birbiriyle bütünleştirirsek Doğu ve Batı

Yamada'nın üzerinde durduğu ikinci Türk anayurdu üzerinde durmuyorum.

Türk kağan uruğunun başlangıç soyacağını şöyle gösterebiliriz (Golzio 1984).

Efsane
A-pang pu
Nu-tou-lu
A-hisien
Tou-lou

Tarih
İstemi ve Bumin

İstemi ve Bumin kağanlarla birlikte Türkçe tarih de, Orhon Yazıtları'na kaydedilmeye başlar.

"Üze kök Tengri asra yağız yir qılındugda ikin ara kişi oğlı qılınmış kişi oğlında üze eçüm apam bumin qağan istemi qağan olurmış" (KT D 1).
(Üstte gök Tengri, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında kişi oğlu yaratılmış. Kişi oğlunun üstünde atalarım Bumin ve İstemi kağanlar hüküm sürmüş).

Bumin, Doğu Türklerinin (Kök Türkler), İstemi de Batı Türklerinin kağanı olmuştur.

Bumin Kağan'dan bahseden ilk Çince metin, onların Avarlara karşı kazandıkları savaşı anlatır (Liu CN p. 7).

> *"Bu yılda (546) T'ieh-li (Tölisler) Avarlar'a saldırmış bulunuyorlardı. O esnada Bumin, daha atik davranarak, baskın yaparak onların elli bin kişilik ordusunu yendi ve hepsini kendi uyruğu yaptı. Böylece, gücünün artışından gururlanan Bumin, Avarların Kağanı A-na-kuei'den bir gelin istedi. Fakat bu teklife çok kızan Avar Kağanı, Bumin'e elçi yollayıp şöyle söyledi: 'Siz benim demirci kölelerimsiniz, nasıl cesaret edip böyle konuşuyorsunuz' Bunun üzerine Bumin gazaba gelip elçi yolladı ve onlarla bütün ilişkilerini kesti" (Lui CN. p.7).*

Bundan altı yıl sonra, Bumin, kendini kağan ilan etmiştir bile.

> *"552 yılının birinci ayında Batı Wei imparatoru Bumin'in (Tu'men) ordularını Avarlar üzerine gönderdi. Bu ordu Houi-huang'ın kuzeyinde Avarlar'ı bozguna uğrattı. A-na-kuei intihar etti. Oğlu An-lo-tsch'en Kuzey Tsei'ye kaçtı. Arda kalan Avarlar A-na-kuei'nin küçük amcası Teng-sehu-tse'yi başkan seçtiler. Buna karşılık Bumin kendini İliğ Kağan ilan etti. Bu unvan Hunların Şanyü mertebesindedir" (Lui CN. p.7).*

Avarlar'ın akıbeti hakkında yazılan metinleri izleyerek, onların vesile oldukları, Bumin Kağan tarafından kurulan (Doğu) Kök Türklerinin birleşme sürecini hikâye ettiğim gibi, Bumin'in inisi (küçük kardeşi) İstemi Kağan'ın Batı Türklerini toparlama sürecini de gene Avarlar ve onların müttefiği olan Eftalitlerin tarihi aracılığıyla anlatabilirim.

Başlangıçta, Batı Türkleri, Bumin Kağan'ın inisi İstemi (Che-tie-mi) Bagatur Yabgu'nun başkanlığı altında birleşmişlerdi (Ch. Doc. p.219). Kağanın Batı seferlerine o da katılırdı. Doğuda Bumin, Avarlar'ı bozguna uğratınca, Batı Türkleri, ister istemez, Avarlar'ın müttefiki olan Eftalitlere komşu oldular. Bu arada, Sasanî Hükümdarı Hosou Anuşırvan, Eftalitler tarafından öldürülen babası Piruz'un intikamını almak için kızını İstemi Kağan'a vererek Batı Türkleriyle ittifak kurdu. İstemi, Hükümdara, Avarlar'm işini bitirdikten sonra sıranın Eftalitlere geleceğine söz verdi. Nitekim, 560 yıllarında İstemi, Eftalitleri yenip kağanını öldürdü. Böylece, Batı Türkleri İran'la komşu oldular. Bu, aynı zamanda *via* Hazar Ülkesi, onların Roma ile temas kurması demekti. İstemi bu olanağı iyi kullandı. Çin'e giden İpek Yolunu İranlılara kapatıp, ticaret tekelini kadim dostları Sodaklara verdi. Bundan böyle Roma'yla ticaret onların, siyaset (savaş) yapmak Türklerin işiydi.

Chavannes'te bulunan şu ek bilgileri yineleyelim (özetle): (Ch. *op.cit.* p.222 ve sonrası).

> *"1) Menander'in bildirdiğine göre, Avar denilen bir budun 558*

yılında Alanların iline gelip, Konstantiniye'ye elçi yolladı: 2) Gene, Menander, Türklerin Kağanı Silzibol'un (~İstemi) Avarların kaçtığını duyduğunu ve buna fevkalâde hiddetlenerek müttefikleri olan Eftalitleri (Brousset 1982: 125) yendikten sonra, kaçanların işini bitireceğini söyledi: 3) Türkler, Eftalitleri darmadağınık ettikten sonra, Konstantiniye'ye yeniden elçi yolladılar. Bizanslılar elçiye Avarlardan geriye ne kadar kaldığını sordular. Onlar da "yirmi bin kadar" dedi ve; 4) Theophylactes Simecotte, Türklerin Eftalitleri yok ettikten sonra, Tabgaç (Tougos~Çin) ve Kore'ye (Mükrit~Bök ili) kaçan Avarlara da baş eğdirdiğini söyledi"

E. Tarihçe

Evet, Kök Türk tarihi, VI. yüzyılın ortasında, Asya'nın doğusunda Çin devletinin, batısında Sasanî-İran devletinin sınırladığı İç-Asya bozkırlarında Avarlar ve Eftalitlerle yapılan savaşlar sonucunda, doğuda Bumin Kağan, batıda İstemi Kağan tarafından kurulan, Doğu ve Batı Kök Türk kağanlıkları olarak başladı. Bu tarih, aşağı yukarı, elli altmış yıllık çevrisel dönemlerle tamamı tamamına iki yüzyıl sürdü. İşte bu tarihin "olaysal" kısa bir özeti:*

Kök Türklerin Avarlar ve Eftalitlere karşı kazanmış olduğu utku üzerine bütün İç-Asya onlara kaldı. İli derleyen Bumin Kağan'ın ölümünden sonra yerine oğullarından Muğan Kağan atandı (Kara Kağan'ın bir yıllık hükümdarlığını saymıyorum). Muğan, Kitanları yenip Doğu Kök Türk Kağanlığının sınırlarını okyanusa kadar genişletti. Muğan'ı Taspar Kağan izledi. Mümin bir Budist (öteki kağanların Budist olduğuna değin bilgi yoktur) ve dirayetli bir kağandı: Çin devlet hazinesini tüketmesine ramak kalmıştır.

Bu süre içinde sınırlarını batıda Kırım'a (?) kadar genişleten Batı Kök Türk hükümdarı İstemi Kağan ise çoktan ölmüştü. Tahta yerleşen oğlu Tardu, ta 603 yılına kadar hüküm sürecektir.

* Bu konuda tek İslam kaynağı ise, Taberi ~ Tabarî'dir. Ona göre (özetle): Sasanî İran doğuda Türkler ve Haytallar tarafından çevrilmiş olup, Türk kağanının adı Sencebu (~Silzibol ~ İstemi) Kağan'dır. (I/3, 1029-1171).

Bu arada, Doğu kağanlığına aday olan To-lo-pien (sonraki adıyla Apa Kağan) kengeş tarafından reddedilince, Taspar Kağan'ın yeğeni olan İşbara (Şa-po-lio) kağan olarak atandı. Fakat, her nedense (sebep olarak gösterilen "Çin entrikaları" klişesi üzerinde durmuyorum) Tardu, Apa Kağan'ı yeğliyordu. İşbara'nın Apa'nın anasını öldürmesiyle iki kağanlık arasına ilk kez kan girmiş oldu. İşbara Kağan'ın ölümünden sonra (587), Doğu ile Batı Kök Türkleri arasında bütün ilişkiler kesildiği gibi, bundan böyle, her iki budun birbirlerine kesinlikle hasım oldular (Cha. *op.cit.* 2).

Tardu'nun ölümünden sonra, Batı Kök Türkleri kağanlık, küçük kağanlık, yabguluk, şadlık ve tiginlik adları altında bir çok A-shih-na tarafından yöneltildikten sonra On Oklar adını aldı. Öyle görülmektedir ki, Türgiş boyunun önderliğindeki (?) federasyon VIII. yüzyılın başına kadar Çin İmparatorluğunun tabisi olarak hiçbir varlık gösteremeden durumunu devam ettirmiştir.

Doğu Kök Türkleri ise, Shih-pi Kağan'ın ölümüne kadar (618) benliklerini korumayı başardılar. Hatta, İliğ (Hie-li) Kağan döneminde başkenti kuşatıp, Çin'e zor günler yaşattılar. Fakat Kağanın tutsak edilip, esarette kederinden ölmesi üzerine (630), I. Doğu Kök Türk Kağanlığı da hepten yıkıldı.

680'ler II. Doğu Kök Türk Kağanlığı'nın kuruluşunu hazırlar. Kağansızlık döneminin sonuna doğru Kutluğ (İlteriş Kağan), Çin'in kuzey-batısında yerleşmiş olan Türk boylarını kubratmayı başardı. Böylece Çin'le yapılan çatışmalar ve Dokuz Oğuzlarla yapılan çetin savaşlar sonucunda, Kök Türk budunu yeniden Ötüken yışda il tutmuş oldu. İlin derlenmesi inisi Kapağan Kağan zamanındadır. Kağanlık danışmanı Tunyukuk'un da hazır bulunduğu, Kitan'a, Tatabilere, Basmıllara, Türgişlere, Kırgızlara ve Dokuz Oğuzlara (vs.) yapılan seferler sırasında, II. Doğu Kağanlığının sınırları Kore'den, Demir Kapı'ya kadar genişledi. Kapağan Kağan'ın katledilmesinden sonra tahta oturan yeğeni Bilge Kağan gene Tunyukuk'la birlikteyti. Ne yazık ki artık, onun kağanlığı devraldığı gibi devam ettirmesi mümkün değildi. Uygur-Karluk-Basmıl ittifakı, Cungarya'nın Çinlilerce zaptı, Türgiş Su-lu Kağan'ın güçlenmesi II. Doğu Kök

Türk Kağanlığı'nı yıpratmaya yetmişti. Bilge zehirlenip öldürüldüğünde yerine geçen oğullarından I-jan ve Tengri Kağanlar henüz çocuk yaşındaydılar. Ozmış Kağan ise Basmıl, Karluk ve Uygur ittifakına direnemeyecek kadar güçsüzdü. Bu erk boşluğundan istifade eden Basmıl Chieh-tie-i-shih kendini kağan ilan etti. Ne var ki, Oğuzlar'ın katılmasıyla güçlenen Uygur-Karluk koalisyonu onuda tahttan indirdi. Böylece II. Doğu Türk Kağanlığı yıkıldı. Yerine, Uygur Kağanlığı geçecektir. Onun otoritesine başkaldıran Po-mei Kağan ise Uygurlarla savaşamayacak kadar zayıftı. Taşağıl 1999 en sonunda (744) Uygurlar, "Üç Tuğlu Türük"ü darmadağınık etmeyi başardılar. Böylece de, iki yüzyıllık Kök Türk tarihi, tarihe karışmış oldu.

Bu çalışmada, Kök Türk tarihi, kronolojik-olaysal mantığa göre değil de, kurulan bir model mantığına göre düzenlenmiş olduğundan, klasik tarih okuyucusunun şu kısacık, kronolojik-olaysal, fakat son derece yoğunlaştırılmış Kök Türk tarihini gülümseyerek okumuş olduğundan eminim. Bağışlansın. Ama, ben gene de bu bilgilerin yararlı olacağını sanıyorum. Şayet, okur kendisine sunduğum metin içinde kaybolursa, bu bölümü pusula olarak kullanabilir.

Önsözlerde yaptığım açıklamaların ışığı altında aşağıdaki metinlerde, Kök Türk toplumunu (tarihini) anlamak için sacayağı üzerine oturan basit bir model kuracağım. Ayaklar, *Kutsallık, Savaşçılık* ve *Üretkenlik* olacaktır. Şimdi bunların her birini ayrı ayrı incelemeye başlayalım:

I
Kutsallık (Kut), Savaşçılık (Küç) ve Üretkenlik (Ülüg)

Dumézil ve Üçlü İşlev, Hunlar'da ve Türkler'de Üçlü İşlev

Tarihteki tikel olguları sınayarak bunlardan genel hipotez türetmek her tarihçi antropoloğa nasip olmuyor. Olağanüstü bir dilbilimci ve Erken Ortaçağ Hint-Avrupa uzmanı olan Dumézil bu durumun bir istisnasıdır (1958, 1966, 1977, 1978, 1982, 1983, 1985). O kadar ki, bu toplumlar hakkında ileri sürdüğü üçlü işlev önermesi tikel sınamalar ötesinde, önerme niteliğini aşarak hipotez, hatta teori niteliğini berkitmiştir. Ne ki, Dumézil, her vakit, bu çalışmalarda bir teori kurduğunu reddetmiş, çığır açan üçlü işlev tahlillerini sadece yapmış olduğu din, dil ve tarih alanlarındaki okumalardan edindiğini ileri sürmüştür. Fakat sanırım, onun bu alçakgönüllülüğü, başardığı işin yüceliğini gölgeleyemez. Ve gene sanırım ki, üçlü işlevin bir antropolojik yapı* modeline oturtulmasıyla Dumézil, Saussure-Lévi-Strauss-Braudel yapısalcı dil-antropoloji-tarih teorisi doğrultusundaki yerini almış olur.

Dumézil, Hint-Avrupa topluluklarında varlığını saptadığı üçlü işlevi nasıl anlıyor?

"Kutsallık: bir yandan, kutsal ile insan arasındaki ilişkileri (ibadet, büyü), öte yandan, Tanrı'nın lütfuna sığınan insan ile gene insan arasındaki ilişkileri (hukuk, yönetim), beri yandan, Tanrı'dan devralınan egemenlik hakkının (krallık), (kökenini

* Kendisinin "yapı" teriminden çok "yapısallaşmış" terimini yeğlediğini hatırlatayım.

araştırır). Savaşçılık: fizikî güç; hoyratça ve şiddet kullanılarak yapılan savunma ve saldırma (demektir). Üretkenlik: toplumun kalımı için bereketin sağlanması ve doğurganlığın sürekliliğidir. Özellikle, sayı çokluğunun hem mal hem de nüfus açısından önemsenmesidir" (1958).

Dumézil'in çalışmalarının sonucunda toplanan malzemeye göre, Hint-Avrupa toplumlarının efsanelerinde üçlü işlev, üç simgesel nesne, üç ilah ya da üç kur ile belirlenir. Örnekler:

Eski Hint dininin kutsal kitabı olan *Rg Veda'da Vac* (Sab) şöyle diyor:

> "Ben ki, kendiliğinden, tanrıların ve insanların hoşlandıkları şeyleri söylüyorum. Sevdiğim kim olursa olsun onu güçlü kıldım, *brahman* (rahip, kutsal) kıldım. Gören kıldım ve çok bilge kıldım.
> Ben ki, *brahma*'nın düşmanını öldürmek için yay gerdim.
> Ben ki, insanlar için dövüştüm.
> Gözü gören, soluk alan, sözü anlayan, benden besin yer. Hiç farkına varmadan bana güvenerek rahatça yaşar" (Dumézil 1977: 30-31)

İşte, Vedik Hint topluluğunda üçlü işlev. İlk paragraf kutsallığı, orta paragraf savaşkanlığı, son paragraf da üretkenliği verir.

Eski Yunan edebiyatında ise, üçlü işlev şiirle dile getirilmiş:

> "Paris, üç tanrıça arasında karar vermeliydi: Hera, onu seçtiği takdirde Asya ve Avrupa üzerindeki egemenliğini tanıyacağını vaat etmişti. Pallas, ödül olarak bir Frikya baltasıyla Yunanistan'ı istila etmesini önermişti. Cypris, Paris ödülü bana verirse, ona sunacağım güzelliğimi değerlendirsin, demişti" (*Les Troyennes*'ten alıntılayan Grisward 1981: 22).

Bu şiirde kutsallık egemenlik hakkıyla, savaşçılık Frikya baltasıyla, üretkenlik de kadın güzelliğiyle temsil edilmiştir.

Üçlü işlevin İskandinavya'daki simgeleri daha değişik. Bremenli Adam adlı bir Alman gezgini Uppsala kentinde şunları görmüş:

> "Halk üç tane tanrı yontusuna yükünür. İçlerinde en erkil olan Thor, Woden ile Fricco'nun (Frey) ortasında durur" (Renould-Krantz 1972: 26).

Bu gezgine göre, Woden büyücü, Thor balta taşıyıcısı, Frey ise iri bir *phallus*'a sahiptir.* Öyle ise, büyücü olan Woden kutsallığı, balta taşıyan Thor savaşkanlığı, iri *phallus*'lu Frey de üretkenliği gösterir.

İskit toplumunda neler olup bittiğini *Heredot Tarihi*'nden biliyoruz. Deniliyor ki:

> "Bunların (Kral ve üç oğlu) zamanında İskitya'ya gökyüzünden altından yapılma sanat eserleri düşüyor: bir saban, bir boyunduruk, bir balta ve bir de kupa" (Ökmen HT: 230).

Anlaşılacağı üzere, bu öyküde de altın kupa kutsallığı, balta savaşkanlığı, saban ile boyunduruk ise üretkenliği işaret eder.

Son olarak üçlü işlevin sergilenmesine, İskitlerin torunları olarak kabul edilen, Osetlerin etnografisinden alınan bir hikâye ile devam ediyorum:

> "Sideman, Küseg ve Egöz kardeştiler. Uzun zaman yaşadılar ve (sonunda mallarını) paylaşmaya karar verdiler. Bölüşülecek nesneler, bir kılıç, bir kumaş ve bir kâseydi" (M.Z.N. Vaneev 1959: 3-6. Alıntılayan: *Dumézil:* 1983-98).

Tekrara gerek yok, kâse kutsallığın, kılıç savaşçılığın, ipek kumaş (para) üretkenliğin simgesidir.

Değişik Hint-Avrupalı toplumlardaki üç bölümlü işlevin varlığını, onların efsanelerinde bulunan simgelerle belgeledikten ve bu saptamanın genel bir Hint-Avrupa ideolojisini oluşturduğunu (kendi dünyalarının temsilcisi ve örgütleyicisi) gösterdikten sonra Dumézil'in amacı üç bölümlü işlevle bu toplumların panteonunda bulunan tanrıların nasıl eşleştiğini ara-

* İbn Fazlan şöyle der: "(Başkırların) her biri bir ağaç parçasını zeker (erkeklik uzvu) şeklinde yontup üzerine asar. Bir yolculuğa çıkacak ya da düşmanla karşılaşacak olursa onu öper ve önünde secde eder" (Şeş. IFS: 41-43). Karşılaştırıla...

maktır. Onun modelinde, her işlev bir tanrıya ya da bir tanrılar öbeğine ulanır. Nasıl?

Bazı örnekler sıralıyorum:

Vedik Hint dinine göre, *Rg Veda*'da işlevler ve tanrılar şöyle eşleşmiştir:

Varuna ve Mitka	<->	Kutsallık
İndra	<->	Savaşçılık
Nasatya İkizleri	<->	Üretkenlik

Hemen ekleyeyim ki, bu ilişkiler M.Ö. 1300'lerde Anadolu Mitani toplumu için de geçerlidir (Dumézil 1977:24).

İran'ın Zerdüşt-öncesi din kitabı olan *Avesta*'da üçlü işlev ve tanrılar şöyle sıralanmıştır (*Widengren* 1978: 28-36).

Ahura Mazda	<->	Kutsallık
Vayu	<->	Savaşçılık
Anahita	<->	Üretkenlik

Heredot-Dumézil'e göre İskitlerde durum şöyledir:

Papalos ve Goitosu	<->	Kutsallık
Herakles (ya da Ares)	<->	Savaşçılık
Apia (Göksel Afrodit)	<->	Üretkenlik

Dumézil'in notu 1983: 120-129. Her ne kadar Apia Yer Tanrıçası ise de, boyunduruk ve saban simgelerine rağmen, İskitlerde bir bereket tanrıçası yoktur. Acaba "at" bu işlevi yüklenmeye aday mıdır? Bu alıntıyı, Kök Türklerin "ıduk atlar"ını hatırlatmak için yaptım (*ötede:* II A 1 C).

Son olarak İskandinav, Germen, Angl (Anglar?) ve Saksonlardaki tanrılar ile işlevlerinden söz edeyim. (Tanrı adlarında ufak tefek değişiklikler olabilir):

Wodin	<->	Kutsallık
Thor	<->	Savaşçılık
Freyn	<->	Üretkenlik

İlginç değil mi?

Tahlilde bir adım daha atarak, Hint-Avrupa toplumlarında gözlemlenen bu eşleşmeyi bir de sosyal kurlaşma açısından yapmak yerinde olur. Bu konuda, Dumézil'in başlangıçtaki iyimserliğini zamanla yitirmiş olduğunu vurgulayayım: Ona göre, gerçi bütün Hint-Avrupa toplumlarında efsane ve din düzeyinde (gene de Yunan ve Roma çoktanrılığında dikkatli olmak gerekir) üçlü işlevin ideolojik örgütlenmesi geçerliyse de, bu ideolojiyle uyuşan sosyal örgütlenmenin –toplumdaki kast, kur ya da sınıflar– bireysel toplumlarda aynı tarz olduğu iddia edilemez. Roma ve Oset toplumları bu gibi istisnaların birer örneğidir. Bunların dışında kalan, ideolojik örgütlenme ile sosyal örgütlenmenin mükemmel olarak çakıştığı İrlanda ve Angl-Sakson (~ Germen) toplumlarındaki durumu inceleyelim:

Kutsallık (K), savaşçılık (S) ve üretkenlikten (U) oluşan üçlü işlevi şöyle simgeleyelim (Dubuisson 1985):

K (+) S (+) U

Eski İrlanda toplumunda işlevlerle eşleşen sosyal kurlar şunlardır:

Druitler: f (K)
Soylu Askerler: h (S)
Çobanlar ve Çiftçiler: k (U)

Yani, her üç işlev ayrı kurlar tarafından yürütülür. İrlanda kralı ise, dördüncü bir işlevi i (K, S, U) olarak, bütün işlevlerin üstüne oturtmuştur. Ama bu demek değildir ki, öbür kurlar ortadan silinmiştir. Hayır, onlar da bağımsız olarak varlıklarını sürdürürler. Bundan dolayı, İrlanda için şu formülleşme geçerli olmalıdır:

i (K, S, U) + h (S) + k (U)

Böylece Angl ve Saksonlarda ruhban kuru tamamen ortadan kalkmış, yerine kral ikame edilmiştir. Öyle ki, kral üç işlevi

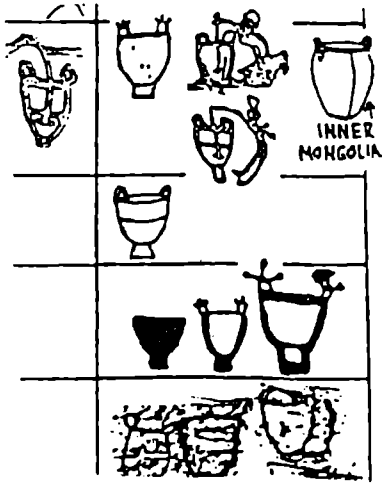
birden yürütür. Fakat gene de, savaşçılık ve üretkenlik işlevleri soylu savaşçılarla üreticiler kurlarına bırakılmıştır.

Dumézil'in hem İndo-Germen, hem Indo-İranlı Hint-Avrupa toplumlarına özgü olarak kabul ettiği üçlü işlev konusunu, bir hayli uzattım. Nedenleri, Kök Türk tarihi incelenirken anlaşılacaktır.

Dumézil'in üçlü işlev paradigması Hint-Avrupa toplumlarma göre algılanıp simgelenmiş ve takdim edilmiştir. Bu demektir ki, başka bir toplumda aynı sonuca varmak için bir yandan hem o toplumda kutsallık (egemenlik), savaşçılık (güç siyaseti) ve üretkenlik (bereket ve doğurganlık) işlevlerinin fiilen var olduğu belirlensin, hem de öte yandan, işlevlerin her birinin ayrı bir simgeyle temsil edildiği gözler önüne serilsin. Bu konuda, Kök Türkler (1986) kitabımın birinci baskısından beri bazı çalışmalarım olmuştur. Ancak, Ortaçağ Türk toplumları hakkında yaptığım çalışmaların birinci sorunu çözdüğünü (?), fakat işbu işlevlerin ulandığı simgelerin bulunmasına gelince, bu noktada başarısız olmuşumdur.

Hunlar'da ve Türkler'de Üçlü İşlev

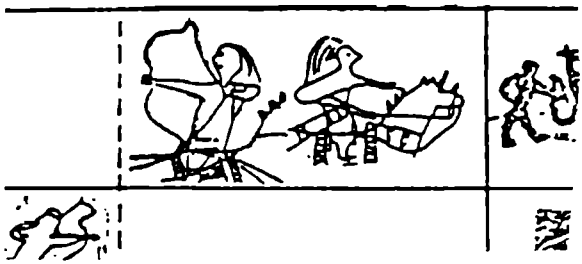
Bu kış, Paris *Languages Orientales*'de çalışmalar yaparken elime, Bloomington'da yayımlanmış (1996) bir makale geçti. Yazarı Erdy idi ve çalışma alanı Asya Hunları ve özgüllükle *Hun kazanlarının* tipolojileriydi. Yazar makalesinde, iki meslektaşının (biri merhum Meanchen-Helfen, ikincisi Kljaştornyj) aksine, geçen yüzyılın son çeyreğinde Yukarı Yenisey vadisinde bulunan yazılı kayalar (başlıcaları Podleomen ve Kızılkaya) üzerinde çizintilerde gözüken tunç kazanları Hun tipi olduğunu iddia ediyordu (M.S. I., II. yüzyıl). Makalenin amacı böyleydi ama (Erdy bunların Hun kazanları olduğundan emindir), kazılmış kaya resimleri incelenince bunların, üçlü işlev paradigmasını yansıtan güvenilir simgeler olduğu apaçık anlaşılıyordu. Çözümü şöyle yönlendireyim ki daha iyi anlaşılsın (Resim A, B, C):

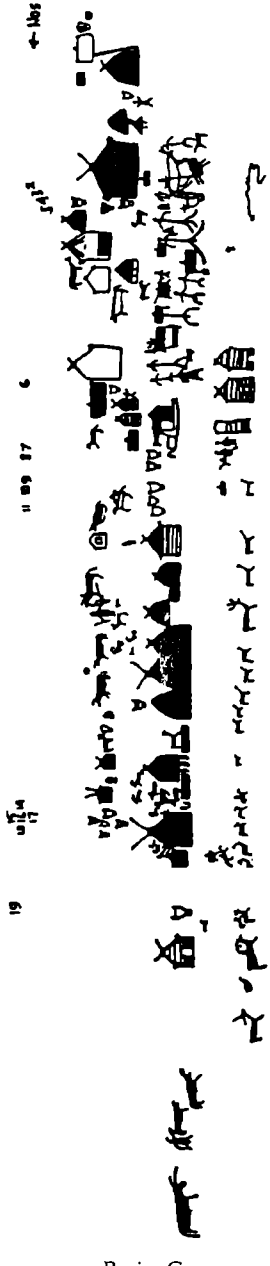
Resim A1

Resim A2

Resim B

Resim C

Üçlü İşlev	Simgeler (Bazıları resimlerde gözükmüyor.)
Kutsallık-Egemenlik (Resim A1, A2)	a. Üç kulplu tunç kazanlar, çamdan yapılan testiler (bardaklar, içki kapları). b. Kamlar: Kostümlü insanlar yere kadar inen entariler, bazıları kolsuz. Eteğin arkası kuş kuyruğunu andırıyor. Başlarında, Uygur seçkinlerinin giydiği ters armutvarî külahlar. Bazılarında gagalı maskeler. Başlarda ve vücutta kuş telekleri. c. *Axis-mundi*'yi temsil eden bir ağaç (S.D.) d. Kostümlü adamların elinde tar (S.D.) çalgısı. e. Birinin elinde altı parmak.
Savaşçılık (Resim B)	a. Başlarında miğfer ya da kuş telekleri olan savaşçılar. b. Ellerinde Asya yayları, sadak ve oklar. c. Dize kadar şalvar. Baldırda çopak ya da edik var.
Üretkenlik (Resim C)	a. Zengin bir oba. Birçok çadır. b. Sığır, davar, yılkı ve kazan. c. Atlılar dağ keçisi avında.

Taş üstüne kazılmış ağaç resmi sanki bir *Chamoecyparis lawsoniane*'dir. Türkçe adı Himalaya selvisidir. Sanki, Ötüken Uygur ilinde bulunan *qusuk** ağacı, Yenisey Vadisindeki Hun kutsal ağacına dönüşmüş gibidir. Hele insanın aklında bu yerlilerin Uygur külahına benzeyen bir ters-armut külahını giydiğini öğrendikten sonra.

Üçlü işlev paradigmasının, Hun topluluğunda belirgin resimlerle (kazan, kam, savaşçı, av ve bereket) semiyotik varlığını saptadıktan sonra, şimdi, Türk toplumunda, bu işaretlere ulanan kavram-seslerin varlığını araştıralım: Bilge Kağan Yazıtından alıyorum:

a. *"tengri yarlıqaduqun üçün özüm qutum bar üçün qagan olurtum"* (BK. D.32).

(Tengri buyurduğu için, kutum olduğundan kağan olarak oturdum [hüküm sürdüm]).

b. *"tengri küç birtük üçün anda sançtım"* (BK. G.9).

(Tengri güç verdiği için burda sançtım [süngüledim]).

c. *"tengri yarlıqazu... ülügüm bar üçün ölteci budunuğ tirgürü iğittim"* (KT. D.29).

(Tengri buyurdu... kısmetim olduğundan ölecek budunu toplayıp, korudum).

Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarından alınan ve dolu harflerle yazılan kavram seslerin üç ayrı işlevle eşleştiği açıktır. Kut, Tengri'nin kağanlara bahşettiği kutsallık ve egemenlik tözüdür. Küç gene onun kağanlara bahşettiği fizikî güçtür. Ülüg, Tengri'nin inayetiyle kağanların sağladıkları bereket ve doğurganlıktır.

* Juvaini şöyle yazmış (1977): Tuğla ve Selenga nehirleri arasında iki ağaç durur. Birine *qusuk* derler. Bu ağaç çama benzer, kışın yaprakları servininkine benzer ve hem yemişi, hem biçimi, hem de tadı itibariyle çamfıstığını andırır.

İmdi, gerek Hun-Yenisey yazılıkaya resimlerinin, gerek Kök Türk (onların Hun federasyonu içinde olduklarını unutmayalım) Orhon yazıtlarından yapılan alıntıların, üçlü işlev paradigmasının iki ayrı veçhesini oluşturan semiyotik-semantik birliğini sağladığı anlaşılıyor. Burdan hareketle, biz de, Kök Türk toplumunu incelerken, onu üçlü işleve uyarlayıp, yapılandırabiliriz. Öyle ise, sırasıyla, kutsallık, savaşçılık ve üretkenlik.

A. Kutsallık (Kut)

Gökyüzü, yeraltı ve yeryüzü arasında kalan bireyin, dolayısıyla toplumun, açıklamaktan aciz kaldığı gizleri anlamak üzere edindiği ve imgelediği acun şu fenomenlerin sonucudur: 1) dünya ve gezegenler (güneş, ay, yıldızlar), boşluk, hava, gündüz-gece, mevsimler; mağaralar, madenler; 2) bir yandan, doğal olaylar, afetler, doğum-ölüm ve ölüm sonrası; hayvanlar ve bitkiler; 3) öte yandan, hükümdarların egemenlik haklarının kökenleri, soyun yaradılışı ve türeyişi; 4) beri yandan, dünyada rastlanan olaylardaki gereklilik yerine ortaya çıkan gelesilikler ve hele "yazgı" denilen şey...

İnsanoğlunun yakın çevresinden edindiği bilginin (ekmek nasıl pişirilir) hemen ötesine düşen bu gibi olaylar hakkında ancak inanç-bilgiye sahip olduğundan (buğday topraktan neden ve nasıl biter), bunların "bilinmeyen" bir erkten kaynaklandığından emindir. Ona bu inanç-bilgileri öğreten ve eğiten ya din denilen tanrı(lar)nın ekseni çevresinde örgütlenmiş, öğretisi oluşmuş, ibadet usulleri yerleşmiş kurumlar ya da tanrının üzerlerindeki etkisinin dönüsüz oluşuna rağmen, görece ondan bağımsız kalınabilen, açıklamasında ne doğaya, ne de tanrıya başvurulan, bazı bilinmeyen fenomenler hakkında edinilen, batıl inanç ve hurafelerdir (Belmont 1979). Büyü, sihir, vecde gelme, değişik ayin türleri ve ongunlar bu sonuncu kategoriye girer. Bunların hepsine birden "din-berisi inançlar" diyeceğim.

İmdi, Grekçe ve Latince din sözcüğü yoktur. Ama, hem Yu-

nan'da, hem de Roma'da dinin daniskası vardı. Orhon Türkçesinde de din karşılığı bir sözcük yoktur. Ne ki, yazıtların hemen hepsinde, çevresinde derlenmiş örgütlü bir dinin kurulup kurulmadığını bilmediğimiz halde, Tengri sözcüğü ve ona ilişkin ilahlar ya da ruhlar panteonu sık sık geçer. Buna karşılık, kamlama, kurban ve ongun ya da tös gibi din-berisi inançlar hakkında Kök Türkler pek az belge bırakmışlardır. Onlarda bu inançların yaygın olduğunu, Çin, Bizans (ve Arap) kaynaklarından öğreniyoruz. Fakat bunların varlığının, Tengri'nin Varlığına ters düşmediği metinlerden anlaşılmaktadır (atalar ayini gibi). Kök Türk dinî sisteminde bazen ona Yağız Yir, Iduk Yir-Sub ve Umay eşlik etse bile, Tengri'nin ilahi erkinin üstünlüğü tartışma götürmez. Öyle gözükmektedir ki, atalar ya da dağ ibadetleri, kurban adakları, böri (kurt) özdeşliği gibi batıl inançların hepsi Tengri'nin ekseninde dolanmakta, din alanı içine bir türlü girememektedir. Bunların üzerinde Tengri yarlığının mutlak olduğu, yazıtlarda bu kuttörenleri yöneten ve düzenleyen kamlar gibi bir ruhban kurunun asla anılmayışından anlaşılır. Gerçekten, Kök Türk ve Kırgız belgelerinde ne kam, ne böri (kurt) sözcüğüne, bir kez bile olsun rastlanmaz. Bu olgunun nedenini Roux, Kök Türk toplumunda din ve din-berisi inançların resmî ve yerel olarak ikili bir karakter göstermesinde arıyor. Ona göre, Kök Türkler'de "Tengri ibadeti" denilen resmî bir ayinin yanında, Ortaçağ gezginleri tarafından verilen haberlerden (onlarda) özel bir inanç daha olduğu anlaşılıyor. "Bu yerel inançlar, ulusal dine engel değildir." (1959: 37). Buna benzer bir görüş Ögel'de de vardır: "Türk devletinin dini ve halk inançları arasında bir ayrılık yapmak lazımdır" (1982: 17). Bu görüşlerin doğru yanı yok değildir. Nihayet, Kök Türk federasyonundaki Türk boylarının ortak bir budun Tengri'si, Idukları ve Umay'ı olduğu gibi, oğuş ve boyların da ayrı ayrı ata ayinleri, tösleri, ruhları ve kamlıyan kamları vardır.

1) Din

Kök Türk Yazıtlarında ve mezar yazıtlarında din ile ilgili dört kendilik biliniyor: Kök Tengri, Yağız Yir, Iduk Yir Sub ve Umay.

"üze kök tengri asra yağız yir qılınduqda" (KT D 1).
(Üstte Kök Tengri, altta Yağız Yer yaratıldığında).

"tengri umay ıduq yir sub basa birdi" (Ton. Taş II D 3).
(Tengri, Umay ve Iduk Yer-Su bastırıverdi).

Bazı türkologlar (Esin 1978: 91) ölüm ya da yeraltı hâkimi olan beşinci bir "ilah" daha kabul ediyorlar. Bu, Erklig'dir. Gerekçeleri bir-iki Kök Türk metninde kullanılmış olan Erkliğ adı ile Altay *karaneneler*'i (kötü ruhlar) arasında sayılan "Ölüm İlahı Erlik" arasında yapılan çağrışımdır. Adı geçen metinlerden alıntılar veriyorum.

"tört inilgü ertim bizni erkliğ adırtı" (Ork. ETY, Altun-Köl).
(Dört küçük erkek kardeş idik, bizleri kudret [erklik] ayırdı).

"üze tengri erkliğ..." (Ork. ETY, Ihe Aşete).
(Üstte Tengri kudreti...)

Sorun metinlerde geçen erklig = 𐰴𐰼𐰞𐰃 ile erlik arasındaki sözde benzerlikten kaynaklanıyor. Oysa, Proto-Türkçede erlik diye bir sözcük yoktur. Buna karşılık erk = iktidar, güç kökü vardır ve erklig bundan türemiştir (TT. OY). Adı geçen sözcük, olsa olsa Altaylıların *karaneneler*'inden biridir. Türkler'de yeraltı ilahlarının ortaya çıkışı geç Ortaçağa aittir. Zaten, Kök Türklerin (ve Kırgızların) kullandıkları Erkliğ deyiminin yeraltında bulunan ölüm ilahı Erlik ile bir ilgisinin olmadığı şundan da bellidir ki, bilgilerimizin sınırı içinde, onlarda ne cennet ne de cehennem kavramları vardır (Roux 1963: 106). Orta-Türkçedeki uçmak (cennet) sözcüğünün Soğutça *wstmğ*'den,(?) tamu (cehennem) sözcüğünün de gene aynı dilde *tmw*'den, o da geç dönemlerde, türetilmiş olduğu bilinmektedir.

Panteonu doldurmak çabasıyla bir de altıncı ilahtan söz ediliyor. Aynen alıyorum: "Kök Türklerin bir savaş tanrısı olup adının muharref şekilde Yolo-shan (belki Atlaşan) olduğu Çin kaynaklarında rivayet edilir" (sic). (Esin 1978: 97). Ben kendi

hesabıma, Esin'in değişik yerlerde andığı Atlaşan ~ Alaşan'ın bir "Savaş Tanrısı" mı, yoksa A-shih-na uruğunun *muharref* adı mı olduğunu anlamadım (*ötede* 2a). Zaten, Kök Türk panteonunda ayrı bir savaş tanrısı olduğuna dair elde hiçbir kanıt yoktur. Böyle bir tanrıyı hatırlatan tek simge, Hunların ünlü Ching-lu (Türkçesi, kıngırak), iki yüzü keskin kılıcıdır (Shiratori 1930: 52-55, Esin 1982). Ayrıca, Hunlara ait bir de "Kıngırak sunağının" bulunuşu ve kılıcın simgesel değeri, onlarda savaşı temsil eden bir *Kıngırak Tanrısı*'nın varlığını telkin edebilir.*

Batı Türk paralarının birinin üstünde bu hayalî savaş tanrısını çağrıştıracak kıngırağa (Kaşgari'de *qoş biçek* ya da qoş qılıç) benzer çift ağızlı bir bıçak damgası vardır.

Kök Türk panteonundan Er (k) lik ve Atlaşan tanrıları elendikten sonra geriye, Kök Tengri, Umay, Yağız Yir ve Iduk Yir Sub kalıyor. Bunları sırasıyla inceleyelim:

a) Kök Tengri

KT Yazıtının doğu cephesi şöyle başlar:

"üze, kök tengri asra yağız yir qılınduqda ikin ara kişi oğlı qılınmış" (KT D 1).
(Üstte Kök Tengri, altta Yağız Yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış).

Uygurların Taryat yazılıtaşında da, bazı farklara rağmen, aynı deyimler kullanılmış:

"üze kök tengri yarlıqaduq üçün asra yağız yir iğittük üçün elimin törümin etindim" (Tek. Taryat).
(Üstte Kök Tengri buyurduğu için altta Yağız Yer beslediği için elimi ve töremi edindim).

Her iki toplumun da göğe mavi, yağıza kara sıfatlarını verdiğinden, Yer ile bakışık olarak, Tengri'nin de göğü simgeleme-

* Galiba, Hunlarda savaş tanrısı yerine geçen "antik demir kılıç" hikâyesi, Heredotos'un İskitler hakkında yazdıklarından kaynaklanır. Ona göre, savaş tanrısı Ares, antik bir kılıçla temsil edilirmiş (Hertog 1980, p. 203).

si gerekir... ve de öyledir. Yani, Kök Türk ve Uygurlar'ın tanrısı, Tengri denilen göktür; masmavi gök. Onların dilinde Gök Tanrısıyla gök kavram ve sesi henüz birbirinden ayrılmamıştır.

Yazıtlarda, her vakit, Tengri'ye "mavi" sıfatı eklenmemişse de, bazı belgelerde kullanılır. Örneğin,

> *"kök tengride kün ay azdım"* (Ork. ETY: Elegeş).
> (Kök Tengri'de Güneş'i ve Ay'ı şaşırdım)*

Uygurların "İki Kardeş Hikâyesi'nde (Kalyanomkara-Papamkara) de "Kök Tengri" deyimi geçer.

> *"ol ödün qanqı han bu sav işitip kök tengri tapa ulıdı sıgtadı"* (Çağatay 1977: 41: Pelliot'tan).
> (Zamanın kağanı bu sözü işitip Kök Tengri'ye doğru ağlayıp sızladı).

Kök Tengri deyiminin, çok daha sonraları, XII. yüzyılda da kullanıldığına tanık oluyoruz. Süryanî Mikael, *Chronique*'lerinde şöyle yazmış: Türkmenler,

> "Bir tek Gök Tanrısına inanırlar; onu iyice tanımadan. Zira, tanrıyı görünür olarak kabul ederler" (1963: 152, III).

Bu örneklerin dışında Kök Türkler Tengri'yi hep salt deyimiyle kullanmışlardır: Tengri. IX. ile XI. yüzyıllar arasında Uygurların kullanmaya başladıkları *Kök Kalık*, artık Mavi Tanrı'yı değil, Mavi Göğü anlatmak içindir. Yoksa, Tengri gökten ayrılıp

* Bu güzelim mezartaşı, Kök Türklerde Kök Tengri'ye ibadet yanında bir de Güneş ve Ay tapununun var olduğunu kanıtlamaz. Kök Tengri'ye uçmuş (ölmüş) birinin Güneş'i ve Ay'ı "şaşırması" doğaldır. Gene de, Hunların Güneş ve Ay tapunu kıldıklarına dair belge vardır. Şöyle:
"Motun'un oğlunun halefine bir Çin prensesi götüren haremağası Çin hükümdarına yazacağı mektuba şu şekilde başlamasını tavsiye etmektedir: **Gökle Yerin** can verdiği, **Güneş'le Ay'ın** atadığı Hunların büyük şanyusu" (Zikreden Schmidt 1964: Ögel 1981: I).
Ayrıca, Lao-Shang Şanyu kendisini şöyle tanıyordu:
"Gök ve Yer tarafında oturtulmuş, Güneş ve Ay'dan doğma, Büyük Hun İmparatoru" (Shiratori 1930: 29).

makro-acuna (Ögel 1971: 140) doğru yollanmaya mı başlamıştır. Sanırım Budist Uygurların bu *sublimation*'ları, göçebe Oğuzlar tarafından da benimsenmiş olmalıdır. Nitekim, ilerdeki yüzyıllarda bazı gezginlerin Türklerin "bir Tanrı'ya" taptıkları hakkında yazdıkları bu görüşe tanıklık eder. Zaten, Tengri sözcüğünün Kök Türk yazıtlarında kullanılış şekillerinden de bellidir; pek az geçen Kök Tengri (Mavi<Gök=Tanrı>) kavramı,* mavi sıfatını kaybetmek suretiyle soyuta dönüşen bir Tengri kavramına geçmeye başlamıştır bile (Ocak, 1983: 31).

"Tengri yarlıklar"ın kesin anlamını o buyurur, demektir. Neleri buyurduğu bilinirse, onun ilahî erkinin aylanı daha iyi belirlenmiş olur. Bu konudaki metinleri sıralıyorum (bazı tekrarlar olacak):

"tengri yarlıqaduqın üçün özüm qutum bar üçün qagan olurtum" (KT G 9).
(Tengri buyurduğu için, kutum olduğundan kağan olarak oturdum hüküm sürdüm).

"tengri küç birtük üçün anda sançdım" (BK. K.D. 32).
(Tengri güç verdiği için orda sançtım).

"tengri yarlıqadı yandımız" (Ton. G 9).
(Tengri buyurdu dağıttık).

"tengri yarlıqazu bu türük budun ara yarıqlığ yağığ yeldürmedim" (Ton. D 4).
(Tengri buyurduğundan bu Türk budunu arasına zırhlı yağıyı daldırtmadım).

"tengri yarlıqazu... ülügüm bar üçün ölteci budunuğ tirgürü iğittim" (KT D 29).
(Tengri buyurdu... Kısmetim olduğu için ölecek budunu diriltene kadar besledim).

* Roux, Barlık mezartaşındaki "... **tengrideki künke bükmedim"** (Ork. ETY: Barlık) (Tengri'deki güne ~ güneşe kanmadım) deyişini, Kök Türklerin Tengri'yi fizikî bir varlık olarak kabul ettiklerini gösteren bir belge olarak alıyor (195? : 199). Aynı görüş Hassan'da da görülür (1985: 102).

Bu alıntılardan Tengri'nin yarlıklarının üç noktada odaklaştığı anlaşılır: 1) Tengri *kut* verilmesini;* 2) Tengri *güç* kazanıp, yağının yenilmesini ve 3) Tengri *ülüg* sahibi olunmasını buyurmuştur. Bundan dolayı da, *kut, küç* ve *ülüg*, Kök Türk Tengrisi'nin iyeliğinde bulunan üç asal nitelik, üç tözdür. (*beride:*) Nedir bunlar?

Önce kut. Kutun Tengri tarafından verileceği gibi, alınabileceğini de vurgulayarak söze başlayalım. Kut şöyle verilirdi:

> *"umay teg ögüm qatun qutınga inim kül tigin er at buldı"* (KT D 31).
> (Umay gibi anam hatunun kutuyla inim Kül Tigin er-adı buldu).

Şöyle de geri alınırdı:

> *"üze tengri ıduq yir sub eçim qağan qutı taplamadı"* (BK K 35).
> (Üstte Tengri, Iduk Yer-Su amcam kağanın kutunu onaylamadı).

İlkinde, anası İlbilge Hatunun kutu yüzsuyu hürmetine Kül Tigin ergenliğe erişip er adını almıştır. Dikkat edilmişse, kut anadan oğula geçmedir ve sanırım bu bakımdan, Umay'ın da bu işte rolü vardır. İkincisinde ise, kağanlıkla kuta sahip olan Kapağan, Tengri katında kutunu yitirdiği için Basmıllar'ın pususuna düşürülerek öldürülmüş, kesik başı Çin sarayına gönderilmiştir.

Öyle görülüyor ki, *kut*, üzerinde anlaşması zor bir kavramdır. Türker-Küyel'in (1983: 500-501) Türkçe kaynaklardan yaptığı tarama bunu açıkça gösterir. Titiz çalışmasını kullanarak makalesini kötüye kullanmak istemediğimden, yalnızca verdiği değişik "kut" anlamlarını sıralayayım: mana, saadet, talih, hâkimiyet, karizma, devlet, *fortune*, bereket, tanrısal gücün desteği, otonom ruhî kudret... Ben de başkalarından aktararak şunları ekleyeyim: "Tanrının rahmeti" (Spuler 1976), "mutluluk" (Gi-

* Kut'un dinsel düzeyde yalnız Kök Türk kağanlarına özgü olmayıp, başkalarında da bulunabileceğine değin bir tek örnek vardır.
"irim ara qut irti alp er" (Ork. ETY, Hoytu Temir II)
(Er<ler>im arasında kut vardır <idi>. Alp Er).

raud 1962: 105), "dinî hayat ödeneği" (Roux, 1984: 123), "sahibine işlerinde başarı sağlayan ilahî kökenli uğurlu töz" (Bazin 1964) ve "canlılık ilkesi" (Bonbaci 1965) ve ekleyeyim, egemenlik tözü.

Din tarihi ve antropolojisinde bu tanımlara yakınlığı olan kavramlar pek boldur. Karman-çorman sıralıyorum: Amazon Kızılderililerinden Tatuyalar güneşten kopup, insanlara, hayvanlara, bitkilere ve yıldızlara sızan *maha*'dan söz ederler (Bidou 1979: 125). Polonezyalılar ile Malenezyalıların *mana*'sı ünlüdür. Bu, Bali'de *sekti* adını alır (Geertz 1980). O yalnızca bir güç, bir varlık değil, bir tözdür de. Algonkinlerin *manitu*'su, İrokuoilerin *orenda*'sı aynı anlamdadır (Mauss 1950: 109-115). Japonlarda da her nesnede bulunan hayat kaynağı *tama* vardır (Sugita 1981: 374). Hitit krallarında *suppi* (kutsal) ve *parkui* (arığ) vardır (Reis 1985: 108). Eski Farsçada *xarnah*, meşru prensleri belirten talih simgesidir (Widengren 1968: 72). Eski Yunancada *kutas* tanrı tarafından bahşedilen sihirli erktir. Onu iyeliğinde bulunduran daima utku kazanır. *"Zeus kudas verdi"* gibi (Benveniste 1969 Ch. 6. Vol II). Akkatların *mettammu*'suna benzer (Oppenheimer 1064). Başka bir planda olmakla beraber, Keltler'de druitlere verilen ad *gutu atar*'dır. *Atir pater* (peder), *gutu* ise İrlandacadaki *guth*'dur ki, ses ve söz anlamına gelir.*

Bu kısa bilgiçlikten sonra *kut* kavramına dönüyorum. Başlangıçta, *a priori* ne olduğunu bilmediğimi varsayıp, *Divanü Lugât-it-Türk* (Ata DLT, DK DLT) ve *Kutadgu Bilig*'e (Arat KB) başvurarak, kut kökünden sözcükleri kategorilere ayırıp sınıflıyorum:

I.	Kut-al:	mesut olmak (DLT)
	Kut-al:	kutlu kılmak, devlet sahibi olmak (DLT, KB)
II.	Kut-gar:	kurtarmak (DLT, KB)
	Kut-ul:	kurtulmak (DLT, KB)
	Kut-ur (kud):	azmak (DLT), kudurmak (DLT, KB)

Bu sınıflama ilginç sonuçlar verir: Nitekim, I. kategori Tür-

* Hint-Avrupa ile Altaik diller arasındaki kavram ve ses alışverişini, *Nostratic (ilerde:)* dil araştırmaları çerçevesinde incelemek gerekir.

kiye Türkçesinde kutsal ile ilgiliyken, aynı kökten türetilen II. kategori *kuta-karşı-olma,* daha açıkçası *utru-kutsal* anlamını taşır. Alelade yabancı bir sözcük kutlanacağım için özür dilerim, ilki *profane* ile ilgilidir. Böylece kut kökü sevap ile utru-sevap (günah) arasında bir yer alır. Kut-lu kutsalı, kut-ul ise kutsal-olmayanı imler. Tıpkı, İbranicede olduğu gibi. Bu dilde de *k d ç* kökü kutsal demekse de, aynı zamanda, *ayrılma* anlamına gelir (Douglas 1981: 30).

Özetlersek, kut kökü, hem kendisini hem de karşıtını içerir. Kutsal'ı gösterdiği gibi, ondan kut-ulmayı>kur-tulmayı da; yani onun dışında kalabilmeyi de anlatmak ister. Bu nedenle ilahî bağlamında kullanıldığında şu dikotomiler hep kutsallık-kutsalsızlık alanlarında değer kazanır: varlık-yokluk, acunsal-bunsal, dirim-ölüm, kağanlı-kağansız, illi-ilsiz, arığ-mundar, gerekli-gelesi... Böylece kutsal, Eliade'ın deyişiyle (1965:27), bundan kurtulup acunsalı kurmak için yakalanmaya çalışılan bir *sabit-nokta* olur. Öyle ki, bu noktanın dolaylı dinseli, ötesi dünyeviyi simgeler.

Kut ile ilgili bu dikotomik fenomenler, ilk kez, Türker-Kügel'in dikkatini çekmiştir (1983: 539). Ne ki, (kanımca) tahlilinde kut kavramının dinsel olan sınırlarını zorlamış, gene Tengri'nin bağışı olan küç ve ülüg gibi başka kavramların ilgi alanlarına da sızmıştır (örnekler: güçlü-güçsüz, aç-tok, döllü-dölsüz gibi). Bu husus önemli olmakla beraber, kutun niteliği hakkında, genellikle, onun fikirlerine yatkınım. Yatkınım çünkü, önünde sonunda, kut, küç ve ülüg arasında diyalektik ve tersinir ilişkiler kurmak zorunda kalırız.

Artık kutun tanımına geçebilirim: Kut, gökyüzü, yeraltı ve yeryüzü arasında kalan insanın (toplumun) açıklamaktan aciz olduğu giz dolu aşkın olayları, anlamak üzere edindiği ve düşlediği dikotomik değerler arasından, "acunsal-olumlu" olarak atıf yaptığı değerler kümesidir. Öyle ise kut; varlık, acunsal, dirim, kağanlı, illi, arığ, gerekli vs. ile; utru-kut ise, yokluk, bun, ölüm, kağansız, ilsiz, mundar ve gelesi ile ilgilidir.

Tengri konusunda, kut üzerinde oldukça fazla durmamın tek nedeni kutsallık ile dinin bir bütün oluşturmasıdır. Kut,

kutsalı yaratırken, kutsal da sabit-noktanın çevresinde dolanan bütün inançlar dünyasını kapsar.

Tengri konusuna yanaşırken, "mavi gök" sesinin Tengri kavramını verdiğini ve bu kavramın gök ile özdeş olan soyut bir Tengri anlayışına uzak olmadığını, çoklukla sıfatsız olarak kullanılışını kanıt göstererek ileri sürmüştüm. Bu husus dolaylı olarak, Öd Tengri kavramında da ortaya çıkar. Kavram, sözcüğü sözcüğüne "zaman-gök" demektir. Kimdir bu Tanrı?

Kök Tengri'nin gökteki biricikliğine gölge düşüren bu tengri KT yazılı taşında bir kez geçer.

> *"inim kül tigin kergek boltı özüm saqındım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm saqındım öd tengri yasar kişi oğlı qop ölgeli törümüş"* (KT K 10-11).
> (İnim Kül Tigin ölümün çağrısına uydu' Kendi kendime düşündüm. Gören gözüm görmez, bilen bilgim bilmez oldu. Kendi kendime düşündüm. Öd Tengri (acıları) gevşetir. Kişioğlu hep ölümlü yaratılmış).

Bu noktada biraz durmak gerek... İrdelemek istediğim, metinlerde geçen *"öd tengri* 𐰋𐰢𐰃 cümlesi; yani, *öd tengri yasar mı, yoksa yaşar mı* olduğu?

Thomsen'de (İns.) bunun çevriyazısı "öd tengri yasar" yorumu, *le ciel dispose le temps* idi.

Orkun'da (ETY) çevriyazı aynı, yorum "zamanı Tanrı takdir eder" T. Tekin'de (GOT) çevriyazı hep aynı, fakat yorum değişik: *human beings have all been created in order to die.* Çağatay'ın von Gabain'e atfen zikrettiği çevriyazı ise (1977: 11) hepsinden farklı: "Öd Tengri yaşar" Bundan hareket eden Ergin (OA) cümlesiyle şu anlamı yüklemiş: "Zamanı Tanrı yaşar" (oysa, von Gabain de *Alttürkische Grammatik*'de "Öd Tengri yasar" diyor, 1950: 256).

Bütün bu karmaşa 𐰋𐰢𐰃~ yasar'dan çıkıyor. Orkun, Tekin, von Gabain, Decsy biliyorlar ki 𐰢 harfi s sesini verir, ş değil. Bir kişi bu yoruma katılmaz. Clauson (ED) yasar fiilini *to loose* = gevşetmek olarak almış "zaman tanrısı (acıları) gevşetir" gibi. Sanırım haklıdır.

Zaten, "Zaman-Tanrısı yaşar" dersek, önce, "Kaç yıl yaşar" diye sormak gerekir: 9.000 yıl mı, yoksa 12.000 yıl mı? Tam bu soruyu sorarken, aklımıza bu Tanrı'nın Zervan~Zaman~Öd mü, yoksa oğulları Hürmüz ya da Ahrıman mı olduğu gelecektir. Ama dikkat edilmeli, eğer bu sorular sorulacak olursa, Kök Türklerin, Sogdaklar aracılığıyla *Zervanizm*'e kaymış ya da kaymak üzere oldukları da düşünülebilir. Bu öyle bir varsayımdır ki, Bazin'in bir an aklının ucuna gelip (1974: 242), hemencecik vazgeçtiği, dayanaktan yoksun bir varsayım...

Peki ama nasıl bir tanrıdır bu?

Her şeyden önce, Öd Tengri deyiminin Zaman-Gök~Zaman-Tengri özdeşliğinden kaynaklandığını hatırlatayım. Gök ya da Tengri'nin var olması zamandan ne önce ne de sonra olacağına göre, tıpkı "mavi" gibi, "zaman" da acunsalın bir parçasıdır. Bunun için hep çevrilseldir. Acunsalın geri gelmesi daima onun aracıyla beklenir. Beklenilen yer kutsalın merkezleştiği yer (*axis mundi*), yani ya kağanın oğuşunun bulunduğu mahal, ya kağanın maiyetinin oluşturduğu orun, ya da taht otağıdır (örge). Öyle ise öd, zamanı ifade ettiği gibi, kutsal yeri de göstermelidir. Savımı irdelemek üzere şu metinlere bir göz atalım:

> *"tengri teg tengride bolmış türk bilge qağan bu ödke olurtum"* (KT G 1)
> (Tengri gibi, Tengri'de olmuş Türk Bilge Kağan bu zamana (tahta~court) oturdum"

> *"tokuz oğuz mening budunum erti tengri yir bulğaqın üçün ödünge küni tegdük üçün yağı boldı"* (BK D 29-30).
> (Dokuz Oğuz benim budunumdu. Tengri ve Yer sarstığı için, zamanına (tahtına) kin değdiği için yağı oldu).

Öd sözcüğünün zamanı göstermesi gibi "acunsal zamanı temsil eden tahtı" da simgelemesi (Taht Tanrısı?) pek mümkündür. Nitekim, Latincede *tempus* zaman demekken, *templum* tapmak anlamına gelir (Eliade, 1965: 66-70). Zira, aksi halde metindeki "bu zamana oturdum" ve hele "zamanına haset girdi" gibi sözler oldukça anlamsız kaçar.

Clauson (ED) her nedense, Orhon Türkçesinde "böd"ün taht demek olduğunda kararlıdır. Nitekim, Kül Tigin yazıtındaki, 1°) (bu öd-~zaman-) sözü, Bilge Kağan yazıtında 2°) (böd-~taht-) şeklindedir. Örnekler şunlar:

"bödke özüm olurup" (BK D 2)
(tahta? özüm oturup)

"türk budun beğler bödke körügme beğler" (KT G 12)
(Türk-budun beyleri, [tahtı?] koruyan beyler).

Ne var ki, dikkatli bir göz 1 ile 2 farklılığının tek nedeninin 𐰴𐰺 ile 𐰴𐰸 arasına giren >=u ünlüsü olduğunu anlar. Proto-Türkçede öd=zaman özdeşliği tanıklanmış ise de, böd=örgin=taht özdeşliği asla bilinmemektedir (Bazin 1974, p.241). 1 ile 2 arasındaki anlamsızlığın büzülmeden (T. Tekin 1988) kaynaklandığını söyleyebilir miyiz? Bence evet.

Yeniden vurgulamakta yarar var: Bana göre, çevrisel zamanı ifade eden "öd", bu süreci bun'suz olarak sağlamakla görevli kağanlık orununun (makamının) göğünde dolandığından, Öd Tengri kağanlığı koruyan, kağana özgü, Tengri'nin bir sıfatıdır. Tıpkı, Kök Tengri gibi... Ne var ki, o Kök Türkün Tengrisiydi. Öd Tengri ise Türk kağanlarının zamanının-örginin Tengri'sidir. Yazıtlarda, Öd Tengri deyiminin sadece Kül Tigin'in ölümü dolayısıyla kullanıldığını hatırlatayım. O Kül Tigin ki, Kök Türk Kağanlığının tek vârisiydi...

Kök Türklerin Tengrisi hakkında söyleyeceklerim bu kadar. Bitirmeden Bizanslı ve Arap tarihçilerinin bu konuda yazdıklarına kısaca değineyim (Süryanî Mikael'den daha önce bahsetmiştim).

İlk belge VII. yüzyıla ait. Bizanslı Theophylacte Simocatta'dan naklediyorum:

> "Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı gösterirler; suyu ve havayı ululardır, toprağa yükünürler. Fakat yalnızca göğü ve yeri yaratana Tanrı derler ve ona taparlar" (Cha. Doc.: 248).

X. yüzyılda Hazarlar ve Oğuzlar arasında seyahat etmiş olan İbn Fazlan'a göre...

> "Oğuzların içlerinden biri zulme uğrar ya da sevmediği bir şeyi görürse başını semaya kaldırıp 'Bir Tanrı' der. Bu Türkçede (bir Allah) demektir. Zira, Türkçede bir, birim ve Tengri, Allah demektir" (Şeşen İFS: 31).

Sanırım, Kök Türkler de Tengri'yi bu anlamda kavrıyorlardı.

b) Umay

Umay adı Tunyukuk ve Kül Tigin yazıtlarında birer kez geçiyor. Tunyukuk yazıtındaki alıntı (*beride:* A 1) Kök Türk panteonundaki ilahların ya da ruhların boy sırasına göre dizilişini ima etmek istemiş olabilir. Şu metin, konumuz bakımından çok önemlidir. Umay'ın kimliğini açıklar.

> *"umay teg öğüm qatun qutınga inim kül tigin er at buldı"* (KT D 31).
> (Umay'a benzeyen anam hatunun kutu ile inim Kül Tigin er-ad buldu).

Demek ki, Umay'a benzeyen anasının kutunun himmetiyle Kül Tigin ve (herhalde) bütün tiginler er adlarını almaktadırlar. Bazin (1974: 129) bu yaşı Kül Tigin için dolaylı olarak tahmin ediyor. Hesap şöyle... Bilge Kağan,

> *tört yiğirmi yaşımqa tarduş budun üze şad olurtum"* (BK D 15)
> (... On dört yaşında Tarduş budun üzerinde şad olarak hüküm sürdüm).

dediğine göre, kağan oğlu olması dolayısıyla şad olarak oturması ve er-ad alması, herhalde, aynı yaşa; yani, on dörde rastlıyordu.

Öyle ise, anaların ve on dört yaşına kadar; yani, ergenlik

yaşına kadar olan çocukların koruyucu ruhu Umay'dır. Nitekim, Kaşgarlı, Umay'ı şöyle tanıtıyor:

> "Song, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan halka gibi nesne, buna çocuğun ana karnındaki eşi denilir... Bu savda dahi gelmiştir: *Umay'ka tabunsa oğul bolur. Kadınlar songu uğur sayarlar"* (Ata DLT).

Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Umay doğurganlık ve çocukların sağlığıyla ilgilenen bir "ilahe" ya da ruh olarak karşımıza çıkıyor. Fakat, aslında bereket ve doğurganlığın tözü Tengri'de olduğundan, *"az budunuğ öküş qıldım"* (KT G 9-10) (Az olan budunu çok yaptım), diyen Bilge Kağan'ın ülügünün etkince işlemesine yardımcı olmaktan başka bir işlevi yoktur. İlbilge Hatunun kutunda, Umay'ın ülügü, Kül Tigin'in doğmasına, sağlıkla büyümesine ve erginleşmesine yardım etmiştir. Mamafih, Umay hakkında daha başka bilgiler edinmek istersek Sinor'a (1997-1987) başvurabiliriz: Ona göre Altaylı ve Ugrien bütün halkların folklörlerinde Umay'a rastlanabilir. Budist dualarda *"yükünürmen edgülük uma qatun"* (yükünürüm ben iyiliksever Uma Hatuna); Divan'da (DLT) *"Umayka tapınsa oğul bolur"*; Uygur tıp-sihir kitaplarında *"umay kiç tüşser"* (Umay geç düşerse) ifadeleri geçiyor. Ayrıca, Evenkilerin Umay'a *Ome (Womb, uteris);* Moğolların *umai (womb, placenta);* Kalmukların *ooma* dediklerini biliyoruz. Bir de, Leiden yazmalarında *kindik umai* (göbek Umay) sözü var. Böylece, Umay adının *womb, placenta, uteris* ve hatta *matrix* anlamlarına geldiğine tanık oluyoruz. Öyle ise, Umay ilahesi (ruhu) doğrudan doğruya doğurganlık işleviyle ilişkilidir.

c) Iduq Yir Sub

İkisinden hangisinin eril, hangisinin dişil olduğunu kesinlikle bilmememize rağmen, gerek Kök Türklerle, gerek Uygurlarla ilgili belgelerde *Kök Tengri*'nin (Mavi Göğün) daima *Yağız Yir*'in (Kara Yerin) karşısında/yanıbaşında yer aldığım saptarız.*

* Biraz ilerde (II.Ae) üzerinde duracağım gibi, Kök Türklerin kozmogonisinde kök rengi (~bozgök) doğuyu, yağız rengi (kara) ise kuzeyi simgeler; kuzey kar, yağmur ve ıslaklık demektir. Bunların hemen arkasından, bozkırda göçebe-çobanların yaşarlığı için gerekli olan güneş açar, otlar biter; **bereket** yeryüzüne iner.

"Kök Türkler beşinci ayın ortada kalan on gününde T'ojen ırmağında toplanarak Gök Tanrısına kurban sunarlar. You-toukin (Ötüken)'in 400-500 li (250 km) doğusunda birdenbire dikleşen yüksek bir dağ vardır. Üstünde ne ot biter ne de ağaç. Adı Po-teng-ning-li olup, Çincede Yer (toprak) Tanrısı demektir." (Pelliot 1929: 214-215).

Bu belge, Kök Türklerin kurban ayinlerini ayrım yapmadan Kök Tengri ile Yağız Yir'e tapunduklarını gösterir. Nitekim, şu ifadelerden de bellidir.

"üze tengri basmasar asra yir telinmeser türk budun ilingin töründin kim artatı udaçı erti" (KT D 22).

(Üstte Tengri bastırmasa, altta Yer delinmese Türk budunu ilini ve töreni kim yıkıp bozabilirdi).

"tengri yir bulğaqın üçün (tokuz oğuz budun) yağı boltı" (KT. K 4).

(Tengri ve Yer allak bullak ettiği için Dokuz Oğuz Budunu yağı oldu).

Taryat Yazıtındaki ibarelerde Yağız Yir'in *iğittiğine;* yani, Uygur budununu doyurup beslediğine göre onun bir *bereket* Tanrı(ça)sı olması gerekir.

Kök Türklerin de, ta başlangıçtan beri, aynı adı taşıyan bu Tanrı(ça)ya taptıkları bellidir. Ne var ki, onlarda bu Tanrı(ça) VIII. yüzyılın ilk yarısında çoktan *deus otious* sendromuna uğramış, tembelleşerek bir kenara çekilip, işlevini belli yerler, sular, ormanlar, dağlar ve hatta bazı atlar halinde tekilleşme eğilimi gösteren *ıduq*'lara (ruhlara) terk etmiştir.*

* O kadar ki, Kök Türk yazıtlarında "doyuran" Kağan bile olabilir. Ögel bu olaya "yer etkisini kaybediyordu" diyor (1983: 33). Uygur toplumunda ise, aynı dönemde, iğiten hâlâ Yağız Yer'dir.

"üze türk tengrisi türk ıduq yir subı ança itmiş" (KT D 11).
(Üstte Türk Tengrisi ve Türk Iduk Yerleri-Suları böyle örgütlenmiş).

"üze tengri, ıduq yir sub eçim qağan qutı taplamadı" (BK D 35).
(Üstte Tengri ve Iduk Yer-Su amcam kağanın kutunu onaylamadı).

"Iduq ötüken yış budın bardığ" (KT D 23).
(Iduk Ötüken Ormanına budun vardı).

"qadaşıma kanıma ıduq atıma ayıta" (Vasilyev, Korpus).
(Akrabalarıma, babama, ıduk atıma, Hayda!).

Görülüyor ki, bereketi temsil eden Yağız Yer ilahı, yavaş yavaş Kök Türk panteonundan çekilmekte, yerini, belki de "uğurlu" olarak nitelendirilmesi daha doğru olan, ıduk yerlere, sulara, ormanlara ve hatta atlara bırakıyordu. Kaşgarlı'da da "ıduk" uğurlu anlamında alınmıştır.

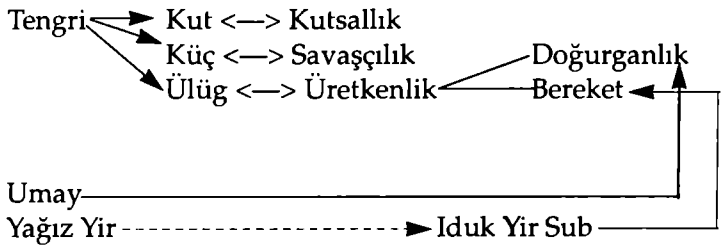
> "ıduk, kutlu ve mübarek olan her nesne. Salıverilen her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz. Sahibinin yaptığı bir adak için saklanır" (Ata DLT, DK DLT).

Bilindiği gibi, sözcüğün kökü *-ıd* olup göndermek, yollamak, salıvermek anlamında kullanılır. Demek ki, Kök Türk ıdukları (belki Tengri'ye) adanmış, ısmarlanmış, hiçbir kimsenin iyeliğinde olmayan otlak, sulak, avlak, yaylak ve kışlak gibi buduna (oğuş, boy) ayrılan mübarek mahallerdir. Ve bundan dolayı da bereket işlevinin temsilcileridir.

Tuhaftır, Kaşgarlı'dan tam dokuz yüzyıl sonra, Tuba Türkleri de *ıduq*'a aynı anlamı veriyorlar: *İdik eren* (~töz, ongun), rengeyiği ve at gibi adak hayvanlarıdır. Hasta olan, onları adak olarak ayırır. Sahibinden başkası ona binemez, onu öldüremez (Vanjstejn 1978). Ayrıca Tubalar'ın *Yer-su* adlı başka bir ereni olduğunu Radloff (1956: II, 9) ve Caferoğlu'ndan öğreniyoruz (1983: 10).

Böylece, Kök Türk panteonunda Tengri, Umay ve Iduk Yir Sub adlarıyla anılan kendiliklerden başka hiçbir dinî erkin fiilen etkin olmadığını göstermiş oluyorum. Fakat, Umay ve Idukların varlığına rağmen öyle görünmektedir ki, Kök Türk toplumunda inançların, birbirine yakın olanların (düşsel ya da gerçek) ve üreticilerin kalımını sağlayan; yani, toplumda kutsallık, savaşçılık ve üretkenlik üçlü işlevlerinin bunsuz yeniden-üretimini gerçekleştiren mekanizmalar arkasında yatan kut, küç ve ülüg tözlerinin gerçek ve tek sahibi sadece Tengri'dir. Kök Türk panteonunda –herhalde– eskiden beri varolan doğurganlık ruhu Umay dışında, *deus otious* olan Yağız Yir bereket bahşetme erkini yitirmiş, onun yerine geçen bir sürü Iduk Yir Sub bu işlevi üstlenmiştir. Bu bakımdan, kutsallık ve savaşkanlık işlevlerinde değil ama, özellikle üretkenlik alanında Umay ve Iduk Yir Sub'ların Tengri'nin ülügüne destek olarak Kök Türk buduna yardımcı oldukları söylenebilir.

Şimdi bu açıklamaların ışığı altında aşağıdaki Kök Türk panteon "model"ini sunuyorum.

(Şekil: 1)

(Not: "Noktalı ok" Yağız Yir'in *deus otious* uğrayıp, ıduk yir sub'lara parçalandığını ifade eder).

Bu modelin çerçevesinde (Şekil-1) Kök Türk dinî sistemi hakkında şu postulayı ileri süreceğim:

> *Postula: Toplumun tükel yeniden-üretimini (üçlü işlev) sağlayan tözlerin (kut, küç, ülüg) hepsini birden iyeliğinde bulunduran Tanrı, tek ve egemen Tengri'dir.*

Bu postula, her ne kadar, Kök Türk toplumunda tektanrıcılığın hüküm sürmüş olduğu savını doğrular gözüküyorsa da, durumu abartıp, Kök Türk "bir Tengri" dinini, örneğin, İslamla kıyaslamaya kalkışmanın (Tanyu 1980) anlamsızlığı ortadadır. Çünkü, önce, bu Tengri'nin ne kadar somut gökyüzünden sıyrılıp, soyutluk niteliği kazandığı hakkında kesin bilgimiz yoktur, sonra, bu Tengri hâlâ Umay ve Iduk Yir sub(lar) gibi ruh, ıduk, ayısıt, eren, ne denilirse denilsin, başka dinî kendiliklerle sarmalanmıştır. Bundan dolayı da, Kök Türklerin dini monoteist olmayıp, olsa olsa *henoteizm* karakteri gösterir. Yani, Kök Türkler egemen bir tanrıya inanmakla beraber, onun sadece tek tanrı olduğunu düşünmüyorlardı. Kök Tengri'nin en doğru kimliğini, sanırım, Başgırlar vermiştir. Birisi, İbn Fazlan'a onların Tengrisi hakkında şu bilgiyi söylemiş:

> "Öteki (ilahlarla) birleşmiş ve anlaşmış olan gökteki ilah en büyüğüdür... *Allah* şaşkınların sandığından çok daha yüksektedir" (Şeşen IFS: 43; Fadlan: 31).

Acaba Hıristiyan Kumanların Tanrı'ya Kökler Qanı ve Bey Tengri (Grønbech *Cod. Cum.* Çağatay 1977, *Codex Cumanicus)* demelerinin nedeni, panteonları içinde Tengri'yi en yüce tutma alışkanlıklarının bir sonucu mudur?

2) Din-berisi İnançlar

a) Böri

En geç XI. yüzyıla kadar olan Çin ve Arap kaynakları, İç-Asya ile Güneybatı Sibirya'da yaşayan Türk ya da Türkçe konuşan toplulukların şu nesnelere ibadet ettiklerini, onlara yükündüklerini ya da onları ongun olarak kullandıklarını hikâye eder (okur her biri için ayrı kaynakça gösterilmesinin zorluğunu takdir edecektir). Bunları öbeklere ayırarak sıralıyorum: 1) *Dünya-dışı nesneler:* güneş, ay, yıldızlar, yaz, kış, gündüz, gece; 2) *Doğa parçası nesneler:* nehir, dağ, kaya, taş, rüzgâr, ateş, orman; 3) *Yaratık nesneler:* ağaç, balık, yılan, kartal, saksağan, tur-

na, kuğu, leylek, karga, öküz, kirpi, kaplumbağa, ayı, geyik, sığun, köpek, tilki, kurt vs.; 4) *Yapay nesneler:* tösler, altın insan yontusu, *phallus.*

Ongun konusunda Frazer'i izleyen Malinowski, "totemcilik, akraba olan öbeklerle doğal ya da yapma nesneler arasında var olduğu sanılan yakın ilişkilerdir" (1982: 20), diyorsa da bu tanımı pek tatminkâr bulmuyorum. Aslında, Kök Türk totemciliği konusunda Lévi–Strauss'un kullandığı çizelgeyi (1973: 84–86) uyarlamakta yarar var. Ona göre, ongun, biri "doğa", öteki "kültür" olan iki kategori arasında almaşık çapraz ilişkilerin kurulmasıyla daha iyi anlaşılır. Şöyle: doğa kategorisi "tür ve özel" olmak üzere iki, kültür kategorisi de "öbek ve kişi" olmak üzere gene iki, yani, dört alt–öbekten oluşuyorsa, bunlar arasında çapraz almaşık bileşim olanakları, şu çizelgeyi meydana getirir (Çizelge: 2).

	1	2	3	4
Doğa	Tür	Tür	Özel	Özel
Kültür	Öbek	Kişi	Kişi	Öbek

(Çizelge-2)

İlkinde doğal bir tür, diyelim öküz, bir öbekle, diyelim Kırgızla birleşmiştir. İkincide, gene bir tür, diyelim sungur, bir kişiyle (Aksungur) özdeş kılınmıştır. Üçüncüde, doğumdan hemen sonra ya da er-ad alma sırasında göze çarpan ilk hayvan, bitki ve insan, o çocuğa ya da ergene, onun yarınki kişiliğini etkileyeceği sanılarak, adanmıştır. Dördüncüsünde, Prens Hsin-t'u wang'ın "altın adam" yontusunun bir Hun Bey ailesine ibadet konusu olması gibi, Başgırların boyunlarına astıkları tahta *phallus*'lara yükünmeleri gibi, Türklerle Moğolların keçeden töslere saygı göstermeleri gibi, yapma bir nesneyle bir öbek arasında ilişki kurulmuştur.

İmdi, öyle görülmektedir ki, totemcilik olgusu çizelgenin yalnızca birinci sütununda yansımaktadır. Türk tarihinde bu durumun en açık örneğini *Oğuz Kağan Destanı*'nda buluruz. Bu destanda yirmi dört boy, dörder dörder öbekler halinde, altı

kuşla: şahin, kartal, sungur, çakır, üçkuş ve tavşancıkla eşleşmiştir. Destan, bu kuşların, Oğuz boylarının ongunları olduğunu dile getiriyor (Rashiduddin 1998). Söylemeye gerek yoktur ki, aşağıda inceleyeceğimiz Kök Türklerle böri arasında olan ilişki de bu cinstendir. Yani, bir budun (Kök Türkler) bir tür (kurt) ile özdeşleşmiştir.

Konuya girmeden önce ortadaki iki sütunu kısaca açıklayayım. Anlaşılacağı gibi, ikinci sütunda yer alan, doğa türleriyle kişi arasındaki ilişkiler bireysel düzeydedir. (Bu konuya birazdan eşlik kavramıyla geri geleceğim). Kişi, öbek olarak değil, yalnızca kendisini herhangi bir hayvanla özdeş kılar. Kök Türk onomastiğinde bu konuda sonsuz örnek vardır: Böri, Kökbürü, Bozkurt, Akkodan, Tuğrul, Yılan, Ayı, Laçin, Kaya gibi (Caferoğlu 1973, Rasonyi 1976). Yenisey mezartaşları da bu çeşit adlarla doludur: Bars, Yaruk, vs. Üçüncü sütun, Rasonyi'de "doğumdan sonra göze çarpan ilk nesnenin, hayvan ya da insanın adı olarak kullanılması" başlığı altında incelenmiştir (Rasonyi 1976). Eldeki belgelerden Türklerin fevkalade şirin erkek adları almış olduklarını görüyoruz: Almabey, Serçe, Koygeldi (tam doğarken içeri koyun girmiş), Akkoyun (Rasonyi 1963–79).

Şimdi, asıl konuya geliyorum: Kök Türkler ve Böri. Aydınlatılmasına yardımcı olur umuduyla, Bumin Kağandan, Orhon Uygur Kağanlığına kadar iki yüz küsur yıllık döneme ait, bu konuda bilinen bütün metinleri (umarım eksik yoktur) arz ediyorum: Bunların en önemlisi Çinlilerin naklettikleri Kök Türk "türeyiş efsanesinin" iki çeşidinde bulunur. Ötekiler, gene Çin tarihlerinde geçer. Bir iki tanesi yerlidir: Bugut'ta bulunan bir yazılıtaş kabartması ile Kuça Uygur duvar resimlerinde görülen kurt başlı kargı ve bayraklar...

Yukarda iki çeşidi (EI veEII) bulunan Kök Türk türeyiş efsanesini hatırlatayım (*beride* s. 24-25):

İlk bakışta, türeme efsanesi EI, EII'ye göre daha gerçekçi gibi. Hani, dişi kurtla çiftleşme olayı olmasa, insan kendisini tarihten bir yaprak karşısında sanacak. Buna şaşmamak gerekir. Çünkü her efsanede hiç olmazsa bir öğenin gerçek ve akılla tutarlılık göstermesi gerekir (von Baal 1981: 169). EII ise daha bir

efsane, dişi kurdun yanında ruhlar ve büyücüler de peydah olmaya başlıyor.

Şimdi, her iki türeyiş efsane çeşidini kısaltarak yeniden okuyorum:

EI'de yok edilen bir boy çaresiz durumda iken (bacakları kesilmiş çocuk) dişi kurtla çiftleşerek bereketli (çayır) ve kutsal (dağ) topraklar üzerinde çoğalıyor ve yeni baştan savaşçılık ruhuna kavuşuyor.

EII'de savaşçı ruhlu (dişi kurt) bir boy, başkanlarının beceriksizliğinden dolayı (geri zekâlılar) yok ediliyor.

Her iki efsane de, Türklerin tükenmişlikten kurtulup yeniden yaradılışlarının, yani, onların Altın Çağının (Eliade 1963 p. 13) kurtla başladığının öyküsüdür. Böylece, kurtun (börinin) Türklerin ya da A-shih-na'ların ongunu olduğu söylenmiş oluyor.

Ayrıca, başka Çin ve Türk (Kök Türk) belgelerinde de börinin, şu ya da bu şekilde Kök Türk, Tarduş ve Uygur (Orhon) tarihlerinde rol oynadığı kaydedilmiştir. Bunları sıralıyorum:

> "Batı Kök Türkleri bayrak gönderinin (tuğlarının S.D.) ucuna bir dişi kurt başı takarlar. Kağanın muhafızlarına *fu-li* denilir. Çincedeki *lang* (kurt) anlamınadır. Dişi kurttan türediklerinde, kökenlerini unutmak istemezler" (Jul. Doc: 10).

> "Çin İmparatoru elçisini Tardu Kağan'a yollayarak ona kurt başı asılı gönder armağan etti. Böylece, kendisine (İşbara Kağan'dan) daha fazla saygı duyulmasına ve daha fazla paye verilmesine gerek olduğu anlatılmak istendi" (Cha. Doc. 49).

> ucunda kurt başı olan dört bayrak, Çin İmparatorunun armağanı olarak, 638 tarihinde Tarduşlar'a gönderiliyor" (Cha. Doc. *Notes Adds*: 6).

> "(Orhon Uygurlarının) Kağanı (Çin askerî valisi) Tzu-i ile Hu-yen vadisinde buluşacaktı. Gücüne güvenerek askerlerini toplayıp, Tzu-i'yi kurt sancağı önünde baş eğdirdi" (Mackerras 1968: 4).

Bu dört metne bir de resimli Kök Türk belgesi ekleyelim: Belge, I. Kök Türk Kağanlığı zamanında Soğutça yazılmış Bugut Yazılıtaşındaki *Kurt Kabartması*dır.

> "VI. - IX. yüzyıl anıtlarında ya kağanın tamgası olan sıgun ya da Çin ejderleri bulunurken, Buğut stelinin kabartmasında, karnının altında, belli belirsiz insan şekilleri bulunan, belki de dişi bir kurt bulunmaktadır" (Kljaştornyj&Lıvşıc 1972: 71).

Son metinler önemlidir ama, ne I. ve II. Kök Türk Kağanlığında, ne de 740 yıllarından sonra bunların Orhon Uygur Kağanlığında börinin ongun olarak kabul edilmiş olduğunu kanıtlar. Açıklayayım: Kök Türkler ile A-shih-na'ların türeyiş efsanesinde dişi ana olarak benimsenen börinin, bir zamanlar, Kök Türk kültür öbeğiyle doğanın hayvansal bir türü olan böri arasındaki özdeşliği kuran bir ongun olduğu kesindir.* Ama bu, VI. –VIII. yüzyıllar arasında da böriyi hâlâ ongun sayan, Türk boyları vardır, demek midir? Ne evet, ne hayır, hiçbir belgeye sahip değiliz. Elimizde bulunan Çin belgeli göndere asılmış dişi kurt başlarıyla Bugut buluntulu böri kabartması ise, bunların tür/öbek ilişkisinden çok, siyasal öbeklerle (kağan-çıkaran A-shih-na uruğu ya da oğuşu) özel simgeler (böri) arasında bulunan ilişkiler olduğunu gösterir (flamalar, tuğlar gibi). Bu bakımdan Ögel'in görüşüne katılıyorum. "Kurt belki de çok (ne kadar!) eski çağlarda Türklerin ongunu idi. Fakat Gök Türk çağında, bir ongundan çok kutsal bir simge haline gelmiştir" (Ögel 1971: 40). Nitekim, ongunlarla hiçbir ilişkisi kalmamış olan Budist ya da Maniheist Kuça Uygurlarının duvarlarında tasvir edilen kurt başlı kargı ve bayraklar (Esin 1968: 785–786), bu görüşü doğrular kanısındayım.

Ama tarih durmuyor. Böri imgesi Kök Türklerden Moğollara, Moğollardan da tekrar Türklere aktarılıyor. XIII. yüzyılda yazılmış olduğu iddia edilen, fakat içeriği bakımından daha eski dönemlere ait olması muhtemel olan *Oğuz Kağan Destanı*'nda tekrar diriliyor. Destan'dan alıyorum:

* Biri Türk öbürü İngiliz iki türkoloğun: İnan (1968: 70) ile Clauson'un (1964) bu saptamayı bile yadsıdıklarını hatırlatayım.

"...oğuz kağanunğ kurıkanığa künteg bir çaruk kirti ol çarukdun kök dülüklüğ kök calluğ bedik bir irkek böri çıktı oşul böri oğuz kağanğa söz birip durur irdi dakı dedi kim ay ay oğuz urum üsdige sen adlar bola sen ay ay oğuz dapugunglarğa men yürür bola men dep dedi kene andın song oğuz kağan kurukanı dürdürdi kiddi kördi kim çerigning kapuklarıda kök dülüklüğ kök calluğ bedik bir irkek böri yürgüde durur irler irdi" (B.A. OKD)

(...Oğuz Kağan'ın çadırına güneşle birlikte bir ışık girdi. O ışıktan mavi tüylü, mavi yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağan'la söyleşmeye başladı. Ey Oğuz, Rum üstüne yürümek istiyorsun. Ey Oğuz, önünde yürüyen ben olacağım, dedi. Bunun üzerine, Oğuz Kağan çadırını dürdürdü. Gidip gördü ki askerin önünde mavi tüylü, mavi yeleli büyük bir erkek kurt yürüyüp durmakta ve o kurdun ardı sıra da ordu yürümekte).

Her şey yerli yerinde, sadece Kök Türk efsanesindeki dişi kurdun yerini kök renkli erkek kurt almış!

Dişi kurtla yaptığımız bu gezintinin bitmesine ramak kaldı. Biraz da onu Kök Türk ilinin sınır boylarında gezdirelim.

Das, Get ya da Geto-Das'lar (Tuna ile Kırım arası) ki, aslen Kent – Got budunlarından biridir, kendilerine "kurt" derler. Zaten, *daos* Frikyaca kurt demektir. Tarihçi Strabon'un anlattıklarına göre Hazar'ın doğusunda, İskitlerin dolaştığı beldelere *daoi* adı verilir. *Saka* Farsçasında *dahae*, kurttur. Doğu Farsçasında ise *vehrka* (kurt)'dan türetilen *verhrkana* "kurtlar ülkesi" anlamınadır. Buranın sakinlerine Greko-Latin yazarlar *Hyrkanoi* derlermiş. Bu gibi örnekleri artırmak mümkün. Geçerken, Roma'yı da hatırlayalım: Romulus ile Romus, Kurt Mars Tanrının oğullarıdır ve kurt tarafından beslenmişlerdir.

Şimdi de, ortaçağların ilk yarısında hâlâ hüküm süren *männerbünde* olgusuna göz atalım. Bilindiği gibi bu, özellikle Germenler ve İranlılar arasında fevkalade yaygın olan bir çeşit "yiğitler örgütü"dür *(confrérie)*. Bunlar aynı inanç ve ayinleri paylaşan genç savaşçılardan oluşan çapulcu göçerlerdi. Germenlerde *ulfhedhner* (kurt postu giyenler) diye tanımlanırlar. İran metinlerinde ise "iki ayaklı kurtlar" ifadesi geçer. Gerçekten de,

kurt postuna bürünürler. Ruhlarını *wut* yani öfke ve vahşet sarmıştır. Bir çeşit, kurtlarla özdeşleşmiş kurt-insanlardır. İranlı olanların kargılarının ucuna kurt başı takılıdır.*

Derlenen bilgiler Hint-Avrupa budunları hakkındadır. Aslında *mânnerbünde*'nin yayılma alanı, gene Doğu Hint-Avrupalı olan Mesagetler, Sarmatlar, Sakalar, Yueh-chi'ler, Alanlar, Aslar, Partlar, Tokharlar, Soğdaklar ve Wu-Sunların ülkeleridir. Oysa, bu geniş bölge Kök Türklerin "türeyiş efsanesinde" anılan Hsihei ve Batı Denizi'nin (Balkaş Gölü dolayları) doğusunda olup, Turfan bölgesine bitişir. O bölgedir ki, yüzyıllar boyu Kök Türk atlılarının uğrak yeri olmuştur. Sahiden, Batı Kök Türk *fu-li*'leri, İranlı "iki ayaklı kurtları" hatırlatmıyor mu?

b) Kurban

Kök Türk Türkçesinde kurbana *yağış* denilir. Qutuk-Ula yazıtını gönderme olarak kullanıyorum.

> *"qara qüreği tengriken at yeğen çor ökük atısı yağış"* (Tryjarskij&Hamilton 1975).
> (Kara çadır inananı. Adı: Yeğen Çor. Sevgili torunu. Kurban).

"Yağış" Kaşgarlı'da "İslamdan evvel Türklerin adak için yahut tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban" olarak tanımlanmış (Ata DLT). Adı geçen yazıtta gözüken geyik bezekleri ki, "kuş ağızlı geyikler" biçiminde İlteriş Kağan'ın anıt-kurganında da bulunmaktadır (Esin 1986 a), Kara Çadır oğuşunun ya da boyunun bu hayvanı beylerine kurban etmiş olduklarını telkin eder.

İlk bakışta, kurban sunma eyleminde, adayandan adanana, adanandan da ilahiye doğru dönüşen fiili bir sürecin gerçekleştiği gözlemleniyor (Lévi–Strauss 1984: 241–242).

Yani:

adayan –> adanan –> ilah

* Bütün bu bilgiler Eliade'dan alınmıştır (1970).

Ya da Qutuk-Ula diliyle,

Torun –> Geyik –> Tanrı

Dikkat edilirse geyik, adayan torun tarafından ölmüş olan Kara Çadır büyüğü ile ikame edilerek Tengri'den şefaat dilemek amacıyla kurban edilmiştir. Öyle ise, kurban insanları ya da toplumu felaketlerden (ölüm, savaş, kıtlık vs.) korumak için kendileriyle ikame edilebilen (boy üyesi yerine esir, toplum yerine at), fakat öldürülmeleri insanın ve toplumun azap çekmesinden çok daha az üzücü olan yaratıkların öldürülmesidir. Bu bakaçtan, her kurban olayının arkasında bir şiddet (felâket, azap) olayını bastırma içgüdüsü yatar, deniliyor (Girard 1972: 11–13). Doğru olabilir, çünkü Kök Türklerde bunu dağıtıp acunsal düzeni kurma yolunda kurban edilen hayvanlar, at, koç ve geyik gibi kendilerine en yakın olanlardır.

Kurban kuttöreniyle güdülen asıl amaç, şiddet ve gazabı bastırmak ise, adayan (kişi/öbek) ya dileğini iletmek için (adak) ya da günahlarından arınmak için, tövbe niyetiyle ilahlara kurban sunar. Bu açıdan bakılınca, kurbanın kadın (erkek) ve armağan değişinden çok farklı olmaması gerekir.

Kurban hakkında yapılan bu antropolojik girişin Kök Türk toplumu için ne gibi sonuçlar vereceğini araştırmak ilginç olabilir. Şimdi bu amaçla bazı belgeler ve yorumlar:

> "Doğu Kök Türk Kağanı devamlı olarak Ötüken Dağı'nda oturur. Soylular her yıl halkı atalar mağarasında kurban sunmaya götürürler. Ayrıca beşinci ayın ortasındaki on gün içinde T'ojen ırmağında toplanarak Gök Tanrı'ya kurban sunarlar" (Pelliot, 1929: 214–215).

> "Batı Kök Türkleri her beşinci ayın sekizinci günü toplanarak ruhlara kurban sunarlar. Ayrıca her yıl atalar mağarasına yüksek bir memur yollayarak kurban sunarlar" (Cha. Doc: 15).

Anlaşılacağı gibi, gerek Doğu gerekse Batı Türkleri atalar

mağarasında kurban sunarak atalar ayini icra ediyorlardı. Onların atalar mağarasında kurban sunmalarının nedenleri bellidir. Atalar ölümü, mağara da ana matrisini; yani, doğumu simgelediğinden, atalar mağarası ölürken doğumu, doğarken de ölümü, yani çevrisel acunsal zamanı temsil eder. Arada çalkantılar ve hatta çöküşler ortaya çıksa bile, her seferinde, aynı düzenli çevri yeniden kurulmalıdır. Yapılan kurban kuttöreni bu çevrisel sürecin aynı-karar sürmesi içindir. Böyle olunca, bu kurban türünün dilek mi, yoksa tövbe kurban töreni mi olduğu *a priori* kestirilemez. Her ikisi de olabilir.

Atalar mağarasında icra edilen atalar ayininin Kök Türk Kağanlık uruğu olan A-shih-na'lara ait olduğu, törene katılan kişilerin soylu ve yüksek rütbeli memur oluşlarından bellidir. Ama gene de, bütün Kök Türk aile ve oğuşlarmın geleneksel olarak atalar ayini yaptıkları ileri sürülebilir.

Öte yandan, yukardaki metinlerde Doğu Türklerinin Tengri'ye, Batı Kök Türklerinin ise ruhlara (herhalde Tengri'ye de), belli bir yerde, oğuş ya da alt-boy halinde *toplanarak*, hep birlikte kurban sundukları anlaşılıyor. Moğol toplumunda olduğu gibi, şölenler birlikte yapılıyordu. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde şöyle bir paragraf var:

> "İlkbahar günü Ambagay Kağanın kadınları Orbay ve Sogotay cetlere pirinç pişirmek ve kurban sunmak maksadıyla... mezarlığa gitmişlerdi. Ho'elun-uçin de (oraya) gitti. Fakat geç kaldı ve onlardan geç geldi diye azar işitti. Ho'elun-uçin bunun üzerine... şunları soyledi. "– Yesutay-Ba'atur öldü diyerek oğullarının küçük oluşundan istifade ederek beni nasıl cedlerin payı kurban etinden mahrum ediyorsunuz?" (MGT: 23).

Eğer ve yalnız eğer, kurban kuttörenlerinden sonra Kök Türkler de topluca kurban etlerini üleşip şölenliyorlarsa, bu kurban türünün tövbe kurbanı olmayıp, bir dilek-kurbanı-bayramı olduğu iddia edilebilir. Çünkü, bu edimde ne pişmanlık vardır ne de tövbe etme. Kök Türklerin Tengri'den diledikleri tek şey otların yeşerip solduktan sonra tekrar yeşerdiği gibi, be-

reket ve doğurganlık getiren çevrisel zamanın da bun'suz bir süreç içinde akıp gitmesidir.

Şimki Kök Türk toplumunda uygulanan başka bir tür kurban konusuna geçiyorum:

> "Birisi ölünce cesedini çadıra korlar. Oğullarından, yeğenlerinden ve kadın–erkek hısım–akrabalarından her biri koyun ya da at öldürerek, bunları ölüye kurban edilmek üzere çadırın önüne serer. Akrabalar çadırın dolayında altı kez döndükten sonra kapının önünde durur ve gözyaşlarıyla akan kanlar birbirine karışıncaya kadar yüzlerini bıçakla çizerler. Tekrar yedi tur attıktan sonra dururlar. Uygun bir gün bekleyip ölünün bindiği atı yakarlar... (Ölü mezara defnedildikten sonra) kurban olarak ya koyun ya da at kafasını mezarın başına asarlar" (Jul. Doc: 9).

Bu içerikte bir belge daha var:

> "Bizans elçisi Valantin, Batı Kök Türk Kağanı Turhxanth (?) tarafından karşılandığında, babası İstemi Kağan öldüğü vakit Bizanslıların Türk geleneklerine uygun olarak yüzlerini çizmediklerinden dolayı onlara kızdığını söyler. Onlar da bu barbar geleneği uyarınca yüzlerini çizmişlermiş" (Cha. Doc: 241).

> "Kağanları (Muğan) birdenbire ölünce Türkler Wong K'ing'e (Çin elçisi) şöyle ayıttılar: Eskiden bizim ülkemize gelen elçiler buraları yas içinde gördüklerinde üzüntüden yüzlerini çizerlerdi. Şimdi ülkelerimiz müttefik olduğuna göre bu işi, haydi haydi yapmaları görevleri değil mi? Wong K'ing başeğmeyi reddetti. Türkler onun bu kararlılığı karşısında daha fazla ısrara cesaret edemediler" (Cha. Doc: 240, dn 6).

Aynı geleneğin, 750 yıllarında Uygurlar arasında yaygın olduğu anlaşılıyor:

> "(P'i-chie Ch'ueh Kağan öldükten sonra karısı Çinli prenses) Uygur yasalarına uyarak yüzünü çizdi ve bağırarak ağladı" (Mackerras 1969: 24).

Görüldüğü gibi, bu kümedeki metinler oldukça farklı. Bahis konusu fark, ölüye adanan kurbanla ölüm karşısında yüz çizilerek akıtılan kandan ileri geliyor. İlk metinde, hayvan kurban edilerek kutsal bir kılımda bulunuluyor. Son iki metinde ise ölüye insan kanı sunularak, kutsal mundara dönüştürülüyor. Aslında, çelişkili gibi gözüken bu fenomenin kutsal–mundar diyalektiğinin bir sonucu olduğunu her din antropoloğu bilir. Açıklamadan önce, X. yüzyıldan bazı belgeleri zikretmeme müsaade edilsin.

> "Oğuzlarda biri hastalanırsa, o kimsenin cariye ve köleleri kendisine hizmet eder. Ev halkından başka kimse ona yaklaşamaz. Onun için evlerden uzakta ayrı bir çadır kurarlar. Ölene ya da iyileşene dek çadırda bırakırlar. Eğer, bir kimse fakir ya da köle ise onu sahraya atıp giderler" (Şeş. IF: 38).

İbn Fazlan'dan alınan bu belgenin tarihi biraz geç (X. yüzyıl) olsa bile, Oğuzlardaki bu âdetle Kök Türklerdeki ölüm karşısında yüz çizme âdeti arasında bir özdeşlik olduğu görülüyor. Şöyle ki, Oğuzlarda hastalığın *kendisi* mundarlık yaratmamış olsa bile, arılığa (–kutsala) ters düştüğünden, mundarlığa neden olur (Luc de Heusch, Préface: Douglas 1981). Ölüm de bir hastalık olduğundan *ipso facto* o da mundardır: yani, arının aksidir. Öyle ise, arı ve mundar birbirini tamamlar. Ya da şöyle denilebilir: mundar, arıdan ayrılan bir parçadır, kutsala başkaldırmıştır. Bu bakaçtan, yukardaki ifadeler daha rahat anlaşılıyor: ölümle birlikte gelen mundar, yüz çizilerek akıtılan kankurbanla arılandırılıyor. Böylece, biri ölürken, öbürü diriliyor (Leach 1980: 312, 316). İşte bu sebepledir ki, Kök Türkler gerek Bizans, gerek Çin elçilerini, Uygurlar da Çinli hatunu bu gibi kuttörenlere katılmaya zorlamışlardır. Çünkü, onlara göre, katılmak demek, ölüm dolayısıyla Kök Türk toplumunun hayata dönüşüne alkış tutmak demektir.

Öyle anlaşılıyor ki, Türklerde her türlü mundarlıktan kurtulmak için kurban sunma geleneği yaygındır. Dokuz Oğuzların akrabalık yapılarını incelerken şöyle bir belge kullanacağım:

> "(Dokuz Oğuzlardan) birisi bir kızla cinsel ilişki kurarsa üç yüz değnek yer ve ayrıca ondan... bir kısrak alınır" *(ötede:* B1 a iv).

At, Türklerin belli başlı bir kurbanlığıdır. Madem ki, at, genç kıza kirletilmesinin (?) pahası olarak verilmiştir, öyle ise, genç kız mundarlıktan, ancak at kurbanı ile temizlenecektir.

Şimdi Türklerle Çinlilerin barışmaları şerefine yapılan bir at kurbanı töreninden bahsedeceğim. Ama önce, Asya boylarının bize bıraktığı bazı anlamlı bilgileri sunuyorum. Kumanlardan başlıyorum:

> "Bizans Frankları ile Kumanlar aralarında ittifak kurarlarken, her iki tarafın soyluları önce kendi kanlarını akıtırlar ve herkesin kanını gümüş bir kâsede toplarlar. Kana şarap ilave ettikten sonra içerler. Böylece kan kardeşi olurlar. Bu arada Franklar ile Kumanlar arasına bir köpek salıverirler. Köpek şuraya buraya koşarken orada bulunanlar ant içerken kılıçlarıyla köpeği parçalarlar. Ve derler ki, Eğer taraflardan biri bu anda sadık kalmazsa yazgısı bu köpek gibi olsun" (Philip of Tovey'den aktaran Sinor 1997 p. 302).

İkinci belge gene Kumanlardan: Geleceğin Macar Kralı Stephan V ile bir Kuman prensesinin düğününde şunlar olmuş:

> "Düğün yemeğinde Kumanlardan on kişi birleşip âdetleri uyarınca, kılıçlarıyla bir köpeği ikiye ayırmışlar ve Macar topraklarını Tatarlara ve barbar halklara karşı savunacaklarına yemin etmişler" (Plan Carpin'in *History of the Mongols* kitabında Latin text diye adlandırılan bir yazmadan (Sinor *ibid.).*

Şimdi de Moğollardan bir örnek:

> "Moğollarda daha kuvvetli bir ant yoktur. O da şudur: Kılıçla kısrağı, boğayı, koçu ya da köpeği ikiye bölerler ve derler ki, İşte, dişi hayvanlar burada. Eğer biz andımızı bozar, sözümüzden dönersek bu hayvanlar gibi olalım" (Rashiduddin *op. cit.*p. 180).

Bitirmeden önce şu olayı hatırlatayım: Çin'de T'ang sülalesini kuranlar çeteci bir baba ile onun yarı Türk asıllı oğludur. (Lattimore 1988 p. 544). Bu böyle bilindikte, Hie-li (İliğ Kağan) hakkındaki şu öyküye geçebiliriz.

> "626 yılında (İliğ Kağan) yüz bin askeriyle şehrin kuzey kapısındaki Pen–kiao köprüsüne dayandı. İliğ küstahça haraç istiyor, verilmezse şehri talan edeceğini söylüyordu. T'ai–tsang'ın (Çin İmparatoru) yanındaki birlikler az olduğundan, el altında ne varsa (mal) hepsini topladı, şehrin kapılarının önüne yığdı. Kendisi de bir avuç atlıyla, düşman ordusunun karşısındaki nehrin kıyısından yürümeye koyuldu. Onun bu cesaretine hayran kalan Türk Kağanı atından inip, onu selamladı... İliğ, ertesi gün geleneksel kır at kurbanını sunup barış yaptı" (Julien, 1864).

Her iki beyin bütün kahramanlık destanlarını bir çırpıda özetleyen bu belgenin görkemliliği bir yana, belge Türklerin kıldıkları kurban törenlerinin bir başka türüne de işaret ediyor: ant içme kurbanı, yani, barışın devamı için kurban edilen kısrak.*

İlerde anlatılacak (s.181) A-shih-te efsanesine göre *(EIII)* bu Türk toplumunda insan kurbanı geleneğinin olduğu apaçık gözüküyor. Bu yargıyı berkitecek bazı belgeler daha var: İşte, Bizanslıların gözlemleri:

> "(Bizanslılar) Turxhanth'ın (?) babasının (İstemi Kağan) ruhuna sağlığında bindiği binek atı ile ölüye haberci gönderilmek üzere seçilen dört esiri kurban ettiğini görmüşler" (Cha. Doc. 241).

* Sanırım, IX. yüzyılda Oğuz Federasyonuna bağlı boylar arasında yapılan toplantılarda sözü edilen ülüş sorunu da onların "ant içme" törenlerinde atı "doğrama" geleneğine bağlanabilir. (Bakınız: Divitçioğlu 2000).

Doğrusu, Kök Türklerde böyle bir âdetin olduğunu bildiren başka bir haber yok. Ligeti'nin bu hususta kanısı şu: "Son derece meraklı olan (bu) yas töreninin hikâyesi ne yazık ki burada bitiyor. Çünkü özgün Bizans elyazmasının bundan sonraki kısmı kaybolmuştur" (Ligeti 1970: I, 90).

Ama gene de, Kök Türklerde insan kurbanı hakkındaki bu kuşku, başka Çin belgelerinde, 750 tarihlerinde bile Uygurların bu âdeti uyguladığını bildirmesiyle ortadan kalkıyor.

> "P'i-chie Ch'ueh Kağan ölünce hassa subayları, genel valiler ve ötekiler Prenses Ning-Kuo'nun da onunla birlikte gömülmesini talep ettiler" (Mackerras 1968: 23).

Her ne kadar, Çinli prenses ölü kocasıyla birlikte diri diri gömülmeyi reddedip bu beladan kurtulmuşsa da (ama, yüzünü, çizdiğinden söz etmiştim), bu metinde Uygurlarda ölen kocaya öbür tarafta eşlik etmek üzere karılarının da birlikte gömülmesi âdetinin yürürlükte olduğu alaşılmaktadır. Daha önceki yüzyıllarda, Hunlarda da insan kurban etme alışkanlığının olduğu bilinmektedir. Motun'un oğlunun Yueh-çi kralının kafatasından içki kâsesi yapması bir yana, şu olgu dahi Çin belgelerince saptanmıştır.

> "Bundan önceki Hun Kağanı kızarak şöyle demişti: 'Hunlar eski çağlarda atalarına kurban verirlerdi. (Hun) askerleri, General Li Kuang-li'nin Yerin koruyucu ruhlarına kurban edilmesine and içmiş ve söz vermişlerdi. Siz onu kurban etmek için artık yakalamış bulunuyorsunuz. Şimdi onu kurban olarak niçin kullanmıyorsunuz?' Bunun üzerine Hunlar, hemen (Çin Generalini) yakaladılar. General, Hunlara beddua edip, kargış vererek şöyle bağırdı: '– Ben ölürsem Hunları da yok ederim!' Fakat, Hunlar Çin Generalini kestiler ve ruhlara kurban olarak verdiler" (Ögel 1981: II, 115).

Ne çıkar, Keltler, Yunanlılar, İskitler, Mesagetler, Sarmatlar ve Slavlar da ilahlarına insan kurban ederlerdi. Bu Avrasya ge-

leneğine Hunların, Türklerin ve Uygurların katılmasının ne sakıncası olabilir?

c) Kamlık

İnsan, Roux'un tarihte Türkler ve Moğollardaki kamlık üzerine yazdığı üç makalesini (Roux 1958a, 1958b, 1959) okuyunca, bunlardaki yüzen bilgiye hayran kalmadan edemez. Buna rağmen, aynı konu bu kitabın da bir bölümünü oluşturduğundan, ben de ayrı bir denemeye girişmeden edemeyeceğim.

Kam Türkçe, atakan Hunca (?), baksı Kazakça, oyun Yakutça, yum Çuvaşça, böge ya da bö Moğolca ve şaman Tunguzcadır. Altaylılar ise kadın kamlara udugan derler. Dilbilimcilerin bir kısmına göre, şaman sözcüğünün kökeni Paliçe'deki *samana* ya da Soğutça'daki *smn* sözcüklerinden türetilmiştir. Şaman – Kam ilişkisi de buradan gelir. Bu sav doğruysa, kamlık Orta-Asya'ya, Budizm gibi güneyden gelmiştir (Eliade 1983: 316). Ne yazık ki, bu teori doğru olamaz; çünkü Han döneminden Tang'lara dek, Kırgızlar şamanlarına *kan* derlerdi (Eberhard 1942: 69, Ligeti 1950), ki belgelerle sabittir. Bu tarihten sonra ta IX. yüzyıla dek, kan ya da kam sözcüğüyle karşılaşmıyoruz. Ancak, ara dönemde Kök Türklerde kamlığın uyugulanmış olduğunu telmih eden bazı Çin haberleri vardır.

> "(Türkler) ruhlara inanırlar, büyücüleri sayarlar" (Eberhard 1942: 87, Jul. Doc. 29).

> "(Türklerin) geleceği ırklayan rahipleri vardır" (Cha. Doc: 248: T. Simocatta'dan).

> "Türk büyücüler Bizanslı elçiyi arındırmak üzere onu yalımlar arasından geçirdiler" (Cha. Doc: 235: Zemarkos'tan aktarılarak Menander'in anlattıkları)**

* Şaman sözcüğünün Tunguz kamları aracılığıyla Batıda yaygınlık kazanması XIX. yüzyıla rastlar. Şeşen'e göre (1979–80: 82–90), bu öğreti al-Makdizî'den beri (X. yüzyıl) Doğuda **şamaniyye** olarak biliniyordu.

** Ligeti'ye göre bunlar kam olmayıp, "pagan papazlar, yani mecuzilerdir" (Ligeti 1970: 77).

Kamların varlığına Orhon Uygurlarında da tesadüf ediyoruz. 765 tarihli bir Çin metni şöyle:

> "(Uygurlar Çin başkentini zapt edeceklerken birdenbire bundan vazgeçerler ve Çin askerî valisine bunun sebebini şöyle açıklarlar:) İlimizi terk edip buraya gelmeden önce bize iki kam geldi. Bu seferin fevkalade barış içinde geçeceğini ve T'ang Sarayının piyade ve süvarilerine karşı savaşamayacağımızı söylediler" (Mackerras 1968: 47).

Bu metin, Uygurlarda kamların siyasal ve askerî kararlarda oldukça etkili olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kök Türk ve Uygur kağanlıkları dağıldıktan sonra, IX. yüzyıldan itibaren Oğuz, Türk, Kırgız ve Karahanlı toplumlarında da kamlara rastlıyoruz. Bu içerikteki ilk Türkçe metin, IX. yüzyılda yazılmış olan *Irk Bitig*'dir (Ork. GTY). Clauson'un düzeltmesinden (1961 ED) sonra metin oldukça açık:

> *"er abka varmış dağda kamlamış tengride erkliğ"*
> (Er ava varmış. Tengri'den erklik [dilemek üzere] dağda kamlamış).

Dediğim gibi, bu metinde ilk kez Türkçe kam ve kamlama terimleriyle karşılaşılıyor. Önemlidir.

İkinci belge gene *Irk Bitig*'den. İlkindeki açıklık yoksa da, irdelenip bir anlam edinilmeye değer:

> *"uzun tonluğ küzünüsin kölke içginmış yarın yanrayur kiçe kenrenür"* (Ork. ETY).
> (Uzun donlu 'giysili' aynasını gölde kaybetmiş, sabah sır verir, gece danışır).

Yenisey kazılı kayalarını incelerken *(beride s.39-43)* üzerlerine resmedilen uzun giysili insanların kam olduklarını yazarı izleyerek, söylemiştik. Giysi = ton özdeşliği *Irk Bitig*'deki bu terimin kam demek olduğunu tanıklar. Zaten apaçıktır; ayna da bir kamlama gerecidir.

Kamlama, kılık-kıyafetten ayrı düşünülemez. Her kam sanlık olduğu topluluğun gelenekleri uyarınca bir hayvanı eş tutar. Bu hayvan genellikle kuş, geyik, ayı ve kurttur. Kam bunlardan biriyle özdeşleşmek üzere giyiniyişle, makyajıyla ona öykünür. Kuş "donuna" bürünür, başına ve elbisesinin üzerine kuş telekleri iliştirir. Kafasına geyik boynuzları geçirir, vücudunu ayı ya da kurt postuyla kaplar. Giysisinin üstü incik-boncuk, çaput, ayna ve demir, bakır gibi ıvır zıvırla süslenmiştir. Ancak, kamın kamlama ayinine başlaması için onun bir de çalgıya ihtiyacı vardır. Bu çalgı genellikle davuldur, bazen telli sazlar da olabilir.

Şimdi, IX. yüzyıldan sonra İç-Asya bozkırlarında boy gösteren İranlı ve (ya da boy göstermeden kendilerinden önce oralara gitmiş olanların eserlerini karıştıran) Arap gezginlerinin Türk kamları hakkında verdikleri bilgileri derleyeyim. Önce, X. yüzyılda,

> "(Oğuzlar) tabiplerine çok saygı gösterirler. Onları gördükleri vakit yükünürler *(namazberand)* ve bunlara can ve mallarını emanet ederler" (Minorsky *Hudud al-Alâm).*

XI. yüzyıldan iki örnek:

> "Kırgızlar arasında bir adam ya da birtakım adamlar vardır. Yılın belli günlerinde beraberlerinde ilahi söyleyenleri ve çalgıcıları getirirler. Bu adamlara *fagitun** derler. Çalgıcılar çalmaya başlayınca bunlar kendilerinden geçerler. İşte o vakit, halk kendilerine o yıl kıtlık mı, yoksa bolluk mu, yağışlı mı, yoksa kurak mı, tedirgin mi, yoksa güvenli mi olacağını ya da düşmanın topraklarını istila edip etmeyeceğini sorar. Dediklerinin çoğu, tıpkı söyledikleri gibi çıkar" (Martinez, Gardizî; Şeş. IFS: Mervezî).

> "Bunların (Türklerin) yılda bir gün bayramları vardır. Bu gün her köy putlarıyla bir kaynağa ya da ormana çıkar.

* P. Martinez, **fagitun–Fgy–nwn–vğy–newy,** diye düşünüp ilk kısmı **böge** (yani büyü ve kam), ikinci kısmı Moğolca **idom,** yani sihirbaz olarak çevirmiş (Gardizî), V. Minorsky, aksi kanıda olup sözcüğü Soğutçaya bağlıyor.

> Sonra aralarından bir adam putların yanına varır. Bu kişi kâhin (kam)'dir. Bir müddet putların etrafında döndükten sonra, halkın huzuruna çıkar. Bu yıl iyilik ve kötülük, ne olacaksa haber verir. Bu kâhin tanınmış bir sülaledendir" (Şeşen 1979–80: 60. Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan bir mecmuadan zikrediyor).

Aynı yüzyılda, Hakanî belgelerinde kam sözcüğü çokça geçmeye başlıyor. Biri Kaşgarlı'dan, öteki Balasagunlu'dan iki örnek:

"kam ırkladı" (Ata. DLT).
(Kam kehanette bulundu).

"kerek tut otacı kerek çrse kam öliglike her giz asığ kılmaz em" (Arat KB 1065).
(Gerek hekim tut, gerekse kam, ölümlülüğün gizine ilaç yarar sağlamaz).

Aralarında fark var: kam, Kaşgarlı'ya göre kâhin, Balasagunlu'ya göre hekimdir. Kam konusunda, kentli Türklerde kavram kayması başlamıştır bile. Ama göçebeler arasında kam hâlâ eski kamdır.

XII. yüzyıldan bir belge:

> "Türkler arasında bir cins falcı ve bilgili insan çoğaldı. Bunlara kam derler" (Şeş, İCT: *Mücmel el-tevarih ve'ı kısas).*

Bu metinlerde nitelikleri belirtilen kimseler gerçekten Kök Türk ve Uygur kamları mıydı? Yanıtlamak üzere belli bir kam tanımından hareket ediyorum. Hultrantz'ın (1978: 27–58) tanımında şu öğeler sıralanmış: 1) insan öbekleri adına hareket edilerek; 2) yardımcı ruhların verdiği esinle; 3) vecde gelip; 4) davul, tar ve ayna gibi özgül gereçler kullanılarak (bu öğeyi ben ekledim); 5) olağanüstü, bilinmeyen, dünya/acunla bireysel iletişim kurmak.

Kamlamanın (terim Altaylılar ile Urehalar'ındır; İnal 1972:

74), amacı bellidir: hastaları sağaltma, ölülerin öbür dünyaya göçüşlerine eşlik etmek, geçmişi ve geleceği bilmek, ırklamak, av büyüsü yapmak, ya da taşı kullanarak yağmur yağdırmak (Örnek 1971: 54). Kamlar, yardımcı ruhlarla temas kurarken belli bir psikopatalojik ruh haletine dalarlar.* Bir saralı gibi ayılır bayılır, vecde gelip sanrılar görmeye başlarlar. Kamlama daima bir çeşit isteri nöbetleri sırasında yapılır. Bu anda kam ile hazır bulunanlar arasında ilişki kopar. Kam seans esnasında yapayalnızdır. Sadece seans esnasında değil, bütün ömrü boyunca da. Örneğin, topluluğun Tengri'ye sunduğu at kurbanı törenlerine bile katılmaz (Eliade 1983: 166). Bu demektir ki, geç antikite büyücüleri gibi (Brown 1983: 21–63), kamlar da hiçbir zaman göksel erki (Tengri'yi) temsil etmezler. Yaptıkları sadece, olağanüstü yeteneklerini yersel kullanmaktır.

Voigt, kamların göksel erki temsil edemediklerinden dolayı sosyal olaylara çare bulamayacakları noktasından hareket ederek, onların makro-çözümleyiciden çok, mikro-çözümleyici olmaları gerektiğini iddia ediyor (1978: 65). Günümüzdeki Sibirya ve Altay kamlığı üzerinde yapılan antropolojik saha araştırmalarının sonuçlarına göre verilen bu yargı geçerli olabilirse de, yukarda sunulan belgelerin ışığı altında, Türk *kultur kreis*'de kamlama işlevlerinin, bir zamanlar, hem mikro hem de makro düzeylerde icra edilmiş olduğu anlaşılıyor. Yalnız, gene bu belgelerde onların göksel erki de üstlerine almış olduklarını belirten herhangi bir gösterge yoktur. Bundan dolayı, kamların görevinin, gökyüzünü yeryüzüne indirip, bun'u dağıtarak acunsalı kurmak olmayıp, bu gibi olgularla ilgili belirsizlik ve gelesilik halleri üzerinde ırklamada bulunmak olduğu söylenebilir. Kam, ölümü önleyemez ama, ondurur. Hasta ölünce onunla iletişim kurar. Savaşta utku kazanmaya yardımcı olamaz, ama sonucunun lehte mi, aleyhte mi olacağını söyleyebilir, vs.

Kamlığın bu kısa betimlenmesinden sonra tekrar dönüyorum "uzuntonlu" diye başlıyan Irk Bitig'diler metne... Bana ka-

* Kamlığın öteki öğelerini göz ardı ederek, onları psikopat türünden (filân) ruh hastası olarak gösteren görüşler eskimiştir. Bu konuda bakınız: (Buluç 1948, **İslâm Ansiklopedisi**: "Şaman" maddesi).

lırsa bu metinde zikredilen "uzun tonlunun" kam olduğu kesindir. Uygurca'da "uzun tonlu" önceleri kadın (Bang Gabain *Turk–Tur Texte,* Caferoğlu EUTS, Clauson ED), sonraları rahip ve papaz *(monk)* yerine kullanılmıştır (Ork. ETY). Her ne kadar, Sir Gerard bu paragrafın çevirisinde değişik fikirlere sahip olduğunu söylüyorsa da, gene de "kadının biri aynasını göle düşürmüş" diye çeviriyor (Clauson 1961).

Görünüşte, sözcüğün anlam değiştirmesine neden olan olgu, her iki kendilikte de ortak olan bir niteliktir: "uzun don" Öyle ya, kadınlar da, rahipler de uzun don giyerler... Acaba, nitelikleri hem kadınınkine hem de rahiplerinkine benzeyen üçüncü bir kendilik var mıdır?

Heredot'ta şöyle bir paragraf var:

> "İskitlerde pek çok falcı vardır, bunlar ilerde olacak şeyleri söğüt değneklere bakarak haber verirler... Bu çeşit falcılık atalardan kalmadır, ama Enereler, yani, *pederast*'lar gelecekten haber verme yeteneğini kendilerine Afrodit'in öğrettiğini iddia ederler" *(Ökmen HT: 29. italik benimdir).*

Doğrusu, İskitlerin Türk olduklarına değin asla bir imada bulunmuş değilim. Vurgulamak istediğim tek nokta, İskit falcılarının, belki de kamlarının eşcinselliğinin, Heredot tarafından dile getirilmiş olduğudur. Görüntü *(transvestizm)* ya da gerçek (eşcinsel), bu olgunun gelecek yüzyıllarda, hemen hemen, bütün Asya kamlığında yaygınlaşacağı gözlemlenecektir.

A'bul Farac Tarihinden aktarıyorum:

> "(Moğollar), Uygurlar arasında sihirbazlar bulunduğunu ve bunlara *kama*'lar denildiğini gördüler... Kamların cinlerle yaptıkları gizli konuşmaların tamamlanması için, başka adamlar tarafından kirletilmiş olmaları icap ediyordu. Çünkü, bunların çoğu erdişi idiler (sadomit idiler?). Bu adamların hepsi de müstehrek kimselerdi. Çünkü, büyücülük yapmak istedikleri zaman rastgeldikleri her kimseyi yakalarlar ve kendi ırzlarını telvise mecbur ederlerdi" (A'bul Farac, 480, II).

Her ne kadar, İnan, bu kadar aşırıya kaçmıyorsa da, kamların *transvestizm* geleneklerini şöyle anlatıyor:

> "Yakutlarda erkek şamanlar özel cüppeleri bulunmadığı zaman kadın entarisiyle ayin yaparlar. Özel şaman giysisinin göğsünde kadın memelerini temsil eden yuvarlak madenî şeyler bulunur. Umumiyetle şamanlar ve Müslüman baksılar uzun saç bırakırlar" (İnan 1972: 89).

Ve eğer bu bilgi de doğruysa (ki doğru), *Irk Bitig*'de sözü edilen uzun donlu "kadın"ın, kadın kılığında bir kam olduğu kesinleşir. Böylece de, *Irk Bitig*'de, kullanılan "uzun donlu" deyimiyle de *transvestizm*'in kasdedildiği anlaşılır. Nitekim, kamlar arasında yaygın olan bu gelenek çağdaş Rus antropologlarının çalışmalarında defalarca belirtilmiştir. Basilov'dan alıyorum:

> "*Transvestizm* veya cinsiyet değiştirme özellikle Kamçadal, Koryak ve Çuksi kamlığına özgüdür. Bu Sibirya halklarının inançlarına göre, ruhunun kam olmasını isteyen kişi cinsiyetini değiştirmelidir. Genellikle bu iş erkeklerden talep edilir. Erkek, ruhların talebini yerine getirmek üzere her bakımdan kadına benzemeye çalışır" (Basilov 1978).

Ayrıca, *transvestizm* olgusuna Somojloviç, Çudar Türkmenlerinde rastlamış, Knorozov da Kazak ve Karakalpak kamları arasında saptamıştır. Nihayet, Basilov'un bizzat kendisi böyle bir Özbek kamı ile görüşmüştür (Basilov 1978).*

* Eliade kamların kadın kılığına girmesi konusunda şunları söylüyor: "Simgesel ya da kuttörensel kadın haline dönüşme, muhtemelen arkaik anaerkillikten kalmadır, fakat ilerde göstereceğimiz gibi, en eski kamlıkta kadının önceliği pek gözükmez" (1983: 210).
Son cümleye tamamen katıldığımı söyleyeyim. Zaten, kamların sözde ya da fiili kadınsallığını anaurukluğa dayandırmak (Hassan 1985: 91) kamlığı uygulanmış ya da uygulanmakta olan bütün budunların anaurukluk evresinden geçmiş olduklarını kanıtlamakla kabildir. Avarlar ve Tobalarda (Tabgaçlar) kadın kamlar vardı. Fakat bunların ne bir zamanlar, ne de VI. yüzyılın başlarında anauruk oldukları konusunda hiçbir bilgimiz yoktur.
Yukarda Yakut ve Türkmen kamlarının travestist olabileceğine işaret etmiştim.

Bu açıklamaların ışığı altında, *Irk Bitig*'de adı geçen "uzun donlu"nun kadından çok, düşsel (transvestizm) ya da gerçek eşcinsel bir kam olması doğruya daha yatkın gibi gözüküyor.

Bütün bu belge ve yorumlardan, Çin tarihlerinin söz ettiği,

> "Hun büyücülerinin Çin hizmetinde kullanıldıkları" (Eberhard 1942: 77)

dönemden beri, kamlığm yüzyıllar boyunca Türk toplumlarında hüküm sürmüş olduğu sonucu çıkar. Nitekim Juvaini, Buku Kağan dönemi Uygurları bahsinde gene kamlardan söz ediyordu:

> "Uygurların, o dönemlerde onguncu olmalarının sebebi, *kam* dedikleri sanat erbabının büyü bilimlerine inanmalarıydı" (Juvaini 1958: 59).

Kök Türk insanı da kendisinin ve Tengrisinin çözemediği kişisel ve toplumsal çaresizliği, özel ayinlerde çalgı eşliğinde kendinden geçip, vecd haline gelen kişilerin ırklamaları üzerinde kurulan inançlarıyla uzaklaştırıp huzurunu sağlamak istiyordu. Ama bu inanç ve kuttörenin Kök Türk Tengiricilik dinine nasıl eklemlendiği hakkında hiçbir fikrim olmadığını itiraf edeyim.

Bitirmeden, kamlıkla ilgili olarak "tös" (ongun) konusuna da değineyim (İnan 1934). Konu, kamlık ile atalar tapunu arasında yer alır; çünkü her kamın tös biçiminde koruyucu ruhu olduğu gibi, Kök Türk insanının da atalarını ya da başka ruhları tasvir eden tösleri vardır.

Fakat bunların fiilen eşcinsel olup olmadığı bilinmemektedir. Buna karşılık, eski Uygur kamları oğlancılıkla suçlanmışlardır. Günümüzde ise, Kuzey Asya Çuksi kamlarının bir kısmı fiilen eşcinseldir, o kadar ki erkeklerle birlikte yaşarlar (Eliade 1983: 200), tıpkı Kuzey Amerika Kızılderililerinde olduğu gibi (Whitehead 1981: 89). Bu son antropoloğa göre kamların eşcinsel oluşunun nedeni bellidir. Ona göre: "İki cinsiyetin birlikte yaptığını, iki cinsiyetten herhangi biri yapamaz" Erkek ve kadının kendi başlarına yapamayacakları işler arasında kamlama da vardı. Çünkü ne eril ne de dişil olan kam, Tengri ya da onun yardımcılarıyla özel bir ortamda, özel bir kişi olarak konuşur. Böyle bir yeteneğe sahip olmak, ancak, erkek ve kadın cinsiyetinin aşılıp, cinsler-üstü olunmasıyla mümkündür.

> "(Türkler) tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri bir torba içinde saklarlar. Bu tasvirleri içyağı ile yağlarlar. Aynı zamanda sırık üstüne dikerler" (Eberhard 1942: 87).

Tösler genellikle deri, keçe, kumaş ve tahta gibi malzemeden yapılır. Bu inanç Asya'da o kadar köklüdür ki, aradan yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen XIII. yüzyılda da Rubrouch aynı geleneği Moğollar, Tatarlar ve hatta Uygurlar arasında gözlemlemiştir:

> "Moğollar ve Tatarlar, Uygurların tarikatından olup tek bir Tanrı'ya inanmaktaysalar da ölülerinin keçeden sıfatlarını yaparlar ve onları değerli kumaşlarla giydirip, bir ya da iki arabaya yerleştirirler... Bunları ölülerine ulaşmak için yaptıklarını söylerler" (Rubrouck: 146).

Tös konusunu bitirmeden M.Ö. II. yüzyılda Çinlilerin yaptığı baskın sonucunda zapt edilen, bir Hun prensine ait olan som altından yapılmış anthromorfik bir insan yontusundan da söz edeyim (Shiratori 1930, Dubs 1937, Ware, 1938).

Bu yontunun Gök Tanrı'ya yapılan ayinde kullanıldığına dair Çin yıllıklarında kayıt vardır. Bununla birlikte, konu aydınlanmış değildir. Kimi tarihçiye göre bu yontu, Çinlilerden apartılmıştır, kimilerine göre –ki yanlış– bu yörelerde gözüken ilk Buda tasviridir. Bazılarına göre adı geçen Hun prensinin kişisel ayinine ayrılmıştır, bazılarına göre ise Hunlarda bu yontulardan pek çoktur. Bu değişik yorumlar açısından, Hunların töscü olup olmadıklarına karar verecek kadar kesin bilgilerle donatılmamış olduğumuzu söyleyeyim.

Dikkat edilmişse, kamlık üzerine yapılan bu söyleşi Kök Türk türeyiş efsanesinin EII'de bulunan I–tchi–ne–se–tu'nun yel estirip, yağmur yağdırması, yaz ve kış ruhlarının kızlarının ortalıkta dolaşması ve ağabeyinin hiç yoktan ateş yakıp yoksulların karnını doyurması gibi kamlama bezeklerini hatırlatmaktadır. Sanki EII'de kurgulanan dünya, kamların sürgit ortalıkta olup yeteneklerini sınadıkları bir ortamdır. Buna karşılık, kamlama bezekleri EI'de hiç gözükmez. Bunların yerini *demirci* bezeği almıştır.

İlkel toplumlarda büyüsel dinî erk; ateş, ısı, yakma, ısıtma gibi terimlerle ifade edilir (Eliade 1955: 206). Kamların sihirli ısıya sahip olduğu, onların soğuk ve sıcaktan etkilenmedikleri ve böylece insanüstü olanaklardan yararlandıkları bilinmektedir. Tıpkı, demirci gibi. Nihayet, onlar da "ateş ustaları" olduklarından kamvarî bir sihirli ısıya sahip olmaları doğaldır. Bazı kültür bölgelerinde, demirci kama üstün olmasa bile, ona eşitti. Bir Yakut atasözüne göre, "demirci ve kam aynı yuvadan gelmedir" *(ibid: 206).*

Bu girişten sonra gelelim Türklerin demirciliğine: göçebe-çobanların asli bir üretim faaliyeti olarak, demir ocakları açarak demir madeni işletmeleri (işletme kurmaları) mümkün değildir ama, yaşadıkları göçebelik koşullarında demirciliği bir yan üretim faaliyeti olarak yürütmeleri de şaşırtıcı olmaz. Göçebeler, konup göçerlerken göktaşlarını ve toprak üstü ham demiri bulabilecekleri gibi, onu temas ettikleri yabancılardan sağlama kolaylığına da sahiptiler (Eliade 1978: 19). İşte, bir VII. yüzyıl Çin haberi:

> "(Kırgız ülkesinde) her yağmurdan sonra demir bulunur: Ko-şa denilen bu demirden gayet keskin silahlar yapılır. Bu demirden daima Tu-çue'lere (Türkler) verilir" (Eberhard 1942: 18).*

Demek ki Doğu Kök Türkleri, Kırgızların toprak üstünde buldukları ham demiri alıp işliyorlardı. Vargısal olarak bu olay, onların kendilerinin de toprak üstü demiri bulup kullandıklarına işaret eder. Ayrıca, Çin İmparatorlarının Doğu Kök Türk kağanlarına gönderdikleri armağalar arasında demir de sayılıyor (Liu CN: I, 195). Söz konusu edilen armağan olduğuna göre, Kök Türklerin ham demiri pek değerli tuttukları anlaşılır (*iler-*

* Kırgızca demir demek olan ko-şa ya da **qaşa–qaş** sözcüğünün, Kırgızların Türk kökenli olmadığını kanıtlamak üzere kullanılmış olduğunu hatırlatayım (Ligeti 1950). Sözcüğün aslının Samoyet Ostiyakçası ya da eski Yeniseyce olduğu iddia edilmiş ve bundan dolayı, Çinlilerin de vurguladığı gibi, onların Türk olamayacakları ileri sürülmüştür. Gene de, sözcüğün demir anlamında Ho-chon şeklinde bir Kitan boyunun adı olarak kullanılması, onun bir ödünç sözcük olarak İç-Asya'da yüzyıllar boyu kullanılmış olduğunu gösterir.

de: s. 259). Evet, muhakkak Kök Türklerde demircilik bir yan iktisadî faaliyetti; onunla demircilik gereçleri, silah, at ve araba koşumu, giyim eşyaları ve ufak tefek tarım aletleri yapıyorlardı. Zaten, Baykal Gölü'nün doğusunda bir mahalde bulunmuş olan, VI. yüzyıldan sonraki dönemlere ait olduğu sanılan demir döküm yerleri ve eritme ocakları (Ögel 1984: 139) ile "Tanrı, Altay, Ural ve Sayan dağlarında bulunan eski maden (ocakları)" (Toğan 1946: 29 dn 109) buralarda demircilik faaliyetlerinin sürdürülmüş olduğuna dair birer göstergedir.

Anlatılan her şey efsanevi demirci tipini doğruluyor. Kök Türkler demircilik sanatında ustaydılar, onunla temren, kama, kılıç, tolga, zırh ve araba aksamı gibi gereçler üretiyor ve giysilerini (toka, küpe) süslüyorlardı. Demiri ya komşu boylardan ya Çin'den getirtiyor ya da kendileri toprak üstünden topluyorlardı. Durum, Batı Kök Türkleri için de aynıdır (galiba daha çok demir ocağı kullanıyorlardı). Öyle gözükmektedir ki, demircilik sanatı onlar arasında da yaygındı. Bizans İmparatorunun Batı Kök Türk Kağanına yolladığı elçi Zemarkos'a atfen, tarihçi Meandre şu öyküyü anlatıyor:

> "Uzun bir yolculuktan sonra Zemarkos, Soğdak ülkesine vardı. Orada kalabalık bir Türk heyeti kendilerini tanıştırarak, demir satmak istediklerini anlattılar... Bunlar ülkelerinde demir madeni bulunduğunu göstermek istiyorlardı" (Cha. Do.: 235).*

Satmak istedikleri demirin ham mı, yoksa işlenmiş mi olduğunu bilmiyoruz. Fakat, Bizanslıların can düşmanı olan Sasanîler ülkesinden geçmemek için, ham ya da işlenmiş her türlü demiri, Sir Derya bölgesinden Aral'ın kuzeyi yoluyla Azak Denizi'ne götürmek, oradan da gemilere yükleyerek Karadeniz'den Konstantiniye'ye ulaşmasını sağlamak son derece im-

* Ne var ki, Zemarkos'un anılarında bize iletilen Batı Türklerinde demirin bolluğu hikâyesi –ki VI. yüzyıl sonlarına rastlıyor– IX. yüzyıl haberlerinde doğrulanmadığı gibi, aksi bile iddia ediliyor. Yakubî şöyle diyor: "(Türklerde) demir azdır, oklarını kemikten yaparlar" (Şeş. KTT: Yakubî 187). Bu habere pek itimat edilemez. Çünkü: Türk ve Moğol ok-yayı zaten kemik (özellikle boynuz) olmadan imal edilemezdi.

kânsız geliyorsa da, insan, Japonların kullandıkları ham demiri aynı çağda Kore'den getirttiklerini düşündükçe bu serüvenin yapılabilirliğine hiç hayret etmiyor.

Ayrıca, Kök Türklerin Avarlara tabi olarak onların ihtiyacı olan işlenmiş demiri sağlamakla görevli oldukları, efsaneden olduğu kadar tarihten de biliniyor.* Öyle ise, Çin yıllıklarında verilen bilgiler ile Kök Türk türeyiş efsanesindeki "demirci" bezeği arasındaki ilişkiyi irdelemekte yarar var. Ne var ki, tarih ve efsanedeki demirci teması sadece Türklere özgü değildir. Afrika, Avrupa ve Asya toplumlarının birçoğunun tarih ve efsaneleri bu temayla işlenmiştir (Eliade 1977). Hemen hemen bütün toplumlarda demir ve demirciye verilen bu önemin nedenleri açıktır: İnsanoğlunun demiri ilk göktaşından tanımasının sürüp getirdiği kutsallık (korku ve hayret) duygusu bir yana, madenin bulunuşuyla onun toprağın bağrından (yer, dişil) çıkarılması işlemi ve ateşte (gök, eril) su verilerek (arınma) tavlanması ve nihayet ondan öldürücü (yaratıcı) silahlar üretilmesi, demir ve demircinin büyülü olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Demirci yaptığı silahlarla il kurar, il savunur ve iller zapteder Kök Türklerin demir ve demirciye atfettikleri acunsal nitelik, onların göktaşı (~yıldızlar, gezegen) ile ok temreni (öldürücü alet) arasında kurdukları etimolojik ilişkiden de bellidir. Orta-Türkçede "bakır sokım" Merih gezegenin adı olduğu gibi, "bakır ok temreni" de demektir.

Bu bakımdan, demircinin kahramanlar kahramanı ya da hanedan kurucusu (~efsanevî hükümdar) olması pek mümkündür. Böylece, efsane-tarihte demirci çok kez hanedan kurucusuyla özdeş olur. Bu olgu, budunun onulması, dirilmesiyle özdeştir. Tıpkı, kamın ruhlar aracıyla bereketi ve doğurganlığı sağlaması gibi... İşte, demircinin hanedan-kurucusu ve kam ile aynı kategoriye dahil edilmesinin nedeni budur. Yakutların ilk atası demircidir. Onların demirci atalarından biri de kam gibi hastalıkları sağaltır (Jochelson 1931: 172, zikreden: Eliade 1977: 67).

* Böyle bir durum Asya tarihinde ender değildir. Örenğin, X. yüzyılda Kafkas Zarıkaran Krallığında, ora halkı, zırh, nal, kargı, kılıç ve demirden mamul silahlar imal etmekle görevliydi (Sinor 1981: 143). Ayrıca, Rubrouch, XIII. yüzyılda Polat (Farisî; demir), denilen bir mevkide, bazı Almanların Moğollar hesabına demir işçiliği yaptığını saptamıştır (Rubrouch: 140).

Bu son açıklamaların ışığı altında, Kök Türk türeyiş efsanesinin El'de bulunmayan kamın yerini demircinin nasıl almış olduğu anlaşılır sanıyorum. Her iki çeşitte, ayrı ayrı yer alan kam ve demirci bezekleri Kök Türklerin hanedan kurucularının (~efsanevî hükümdarlarının) kam ve/ya da demirci uruklara sanlık olduğunu söyler. Kam imanı, demirci de silahı simgelediğinden, ister istemez, toplumun üst-topluluğunu oluştururlar. Bu üst-topluluk, belki de kökeninde kamlar ve/ya da demirciler yatan A-shih-na uruğudur. A-shih-na sözcüğünün Ketçe anlamının "inleyerek, bağırarak, ıstırap çekerek ağlamak, saçma-sapan sesler çıkarmak ve hayvan gibi böğürmek" olduğunu hatırlatayım *(ilerde:* s.179*)*.

d) Ölüm

Bazin'in (1974: 128–129) Yenisey mezartaşları üzerinde yaptığı incelemeler Abakan-Minsinsk ve Tuba bölgelerinde yaşamış olan insanların ortalama yaşlarının, otuz dokuz ile kırk sekiz arasında olduğunu gösteriyor. Ayrıca, şu iki husus da ortaya çıkıyor: on altı yaşından küçüklerle kadın ölülere mezartaşı dikilmiyor. Bengülere layık görülenler ise, sadece *er erdemi* olanlar *(ötede:* Açmalık*)*.

Çinliler, Kök Türk ölüm törenleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermişlerdir.

> "Ölüler törenle çadıra konulur. Koyun ve at kurban edilir. Ölü etrafında at yarışları yapılır. Ceset ölenin bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külü sonradan mezara konulurken tekrar kurban kesilir ve gene at yarışları yapılır. Matemin simgesi olarak yüzler çizilir. Ölünün bir tasviri hazırlanır. Ölünün öldürdüğü adam sayısı kadar taş mezarın üzerine yığılır. Kurban edilen hayvanların kafatası bir sırığa geçirilerek dikilir" (Eberhard 1942: 86).

Bu metne göre, Kök Türklerde bir zamanlar (aşağıda bu âdetin sonradan kaybolacağını göreceğiz) ölü yakma âdeti varmış. Nitekim, X. yüzyılda Kırgızlar da ölülerini yakarlardı.

> "(Kırgızlar) ateşe yükünürler ve ölülerini yakarlar" (Minorsky *Hudud al-Alâm).*

> "Kırgız halkı Hintliler gibi ölülerini yakar. Derler ki, ateş en saf şeydir; içine düşen her şeyi arındırır" (Martinez, Gardizî).

Bununla birlikte, İran'ın doğusundaki bütün budunların, özellikle Soğdakların ölülerini yaktıkları, ona at kurban ettikleri, ağlayıp yüzlerini çizdikleri, saç ve giysilerini parçaladıkları bilinmektedir. (Widengren 1968: 360–361). Fakat, öyle gözükmektedir ki, Kök Türklerin ya da onlar arasında bazı boyların büyük bir kısmı VII. yüzyılın başlarında ölülerini yakmaktan vazgeçip, gömmeye başlamışlardır. Bir Çin belgesi şöyle diyor:

> "(Türkler), geleneklerine göre ölülerini yakarlardı. Şimdi onları gömmeleri ve mezarlık inşa etmeleri gösteriyor ki, atalarının törelerine aykırı hareket ederek ilahlarını ve ruhlarını tedirgin etmeye başlamışlardır" (Liu CN, I, 193).

Uygurlar da ölülerini gömerler, mezarlarına sin (Çince~ts'in) ve mezarlıklarına sinleg derlerdi (Tek. Taryat).

Gene aynı kaynaklar Kök Türk cenaze törenlerini şöyle anlatıyor:

> "(Biri ölünce) uygun bir gün seçerler. Ölü ile birlikte giysilerini, özel eşyalarını ve binek atını yakarlar. Küllerini toplayıp belli dönemde gömerler. Birisi baharda ya da yazın ölürse, gömmek için ağaçların yapraklarının sararıp döküldüğü mevsimi beklerler. Eğer, güzün ya da kışın ölmüşse gömülmesi için yaprakların güherdiği ve bitkilerin çiçek açtığı mevsimi beklerler. O vakit bir çadır kurup, ölüyü içine korlar" (Liu CN: I, 9).

Bu metinde verilen bilgiler, ilkinden farklı. Kök Türkler ölülerini yakmaktan vazgeçmişler, onları gömmeye başlamışlar, ama ölümlerinden aşağı-yukarı altı ay sonra... Peki bu arada, cesetlerini nasıl muhafaza ederlermiş?

Bunu açıklamak için iki varsayım ileri sürülebilir. İlki şu: nasıl, Türklerin yas törenleri İran'ın doğusunda yaşayan Hint-İranlı budunların gelenekleriyle benzerlik gösteriyorsa (at kurbanı, yüz çizip kan akıtma vs.) onlar da Mağlar gibi: "Ölüyü gömmezler, cesetleri kuşlara terk ederler" (Strabon'dan naklen: Widengren, 1965: 321). Beş altı ay içinde, kemikleri eksiksiz olarak etten ayrılan iskelet mezara gömülür, İkinci varsayım, bu uzun süreye dayanmak üzere cesedi mumyalamaktır (Roux 1963: 158–159). Bu son varsayım makul olabilirdi, eğer Kök Türklerin cesetlerini mumyaladıklarına dair bazı belirtiler olsaydı.

Kök Türklerin yas törenlerine (yoğ) gelince: güzün ve kışın ölenlerin yoğu, ağaçlar güherdiği vakit; baharda ve yazın ölenlerin yoğu ise hazanda yapılırdı. Bu konuda, KT ve BK yazıtlarından, gerek Kül Tigin'in, gerek Bilge Kağan'ın ölüm ve yoğ günlerini saptamaya yarayan veriler vardır.

> *"kül tigin koyn yılqa yiti yiğirmike uçtı toquzunç ay yiti otuzqa yoğ ertürtümüz"* (KT K–D).
> (Kül Tigin koyun yılının on yedisinde uçtu [öldü]. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yoğu erdirdik).

> *"bunca qazganıp qanğım qağan it yıl onunç ay altı otuzqa uça bardı lağzın yıl biçinç ay yiti otuzqa yoğ ertürdüm"* (BK G 10).
> (Bunca kazanıp babam kağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında uçuverdi. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde yoğunu erdirdim).

On İki Hayvan Takvimine göre belirtilen her iki kardeşin ölüm ve yoğ günlerini Bazin, Miladî Takvime çevirmiştir (1974: 244). Buna göre:

Kül Tigin'in ölümü:	27 Şubat 731
Kül Tigin'in yoğu:	1 Kasım 731
Bilge Kağan'ın ölümü:	25 Kasım 734
Bilge Kağan'ın yoğu:	22 Haziran 735

Kök Türk toplumunda yoğ töreninin özel bir anlamı vardır. onların akrabalık yapısını incelerken bir kez daha anlatılacaksa da, aşağıdaki belgeleri şimdi kullanmakta yarar var.

> "(Yoğ günü) erkekler ve kızlar zengin ve süslü giysilerini giyip mezarın başında buluşurlar. Bir erkek bir kıza âşık olunca törenden döndükten hemen sonra kızın ailesine sağdıç gönderip evlenme teklifinde bulunur. Kızın yakınları çoklukla, bu isteğe rıza gösterir" (Jul. Doc.: 8).

Şu şartla ki,

> "Ölüm merasiminde evlenmekten kaçınılır" (Eberhard 1942: 86).

Tekrar dönüyorum ölüye sunulan kurbanlara. Her ne kadar, Çin belgeleri bu kurbanlıkların ölünün silahları, zati eşyaları (giysi, maşrapa, ayna gibi) ve at koşumlarıyla birlikte yakıldığını söylüyorsa da, Orta-Asya kurganlarında yapılan kazılar bunların arasında, yanık izi taşımayan silahlar, giyimler, zati eşyalar, at koşumları ve bütün halinde at iskeletlerinin de bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca, Kök Türklerin atlarını ayrı "at mezarlarına" defnettikleri söylenmektedir (Balint, 1982, Ögel 1984).

Yoğ törenlerindeki kurban sunma, sadece ölüm karşısında arınma amacıyla yapılmaz. Sözcüğün etimolojisinden de bellidir: Yoğ töreninde kurban eti hep birlikte tüketilir. Kaşgarlı'yı izleyelim: Yoğ, "ölüyü gömdükten sonra cenazeden dönenlere hazırlanan yemek"tir (DK DLT). Eğer, sözcükte zamanla bir anlam kayması olmamışsa, Kök Türklerde yoğ töreninin yoğ aşıyla birlikte yapılmış olduğu iddia edilebilir. Böylece, Kök Türk toplumunda ölüm, kurban aracılığıyla, bir kut–tören–şölen havasına bürünmekte, bereketin simgesi olmaktadır. Herhalde hatırlanacaktır: yoğda gelecekteki evliliklerin temeli de atılmaktadır. Bütün bu belgeler yoğun kutsallığını kanıtlar. Bundan dolayı da yoğa mutlaka uyulmalıdır. Uyulmazsa, İhe-Aşete yazıtında anlatılan akibet suçluları beklemektedir.

"küül tudun inisi altun tamgan tarqan yoğu umduk üçün adrıldunuz" (Ork. ETY).
(Kül Tudun inisi Altın Tamgan Tarkan'ın yoğuna tamah ettiğiniz için ayrıldınız öldünüz).

Kök Türk geleneklerine göre, yoğ törenlerinde, komşu budunların ölü sahibine armağan sunmalarıyla ölüm–kurban–şölen zinciri tamamlanıyora benzer.

"(Bumin ve İstemi kağanların) özi kergek bolmış yoğçı sığıtçı öngre kün togsıqda bökli çöllüg ile tabgaç tüpüt apar purum qırqız üç quruqan otuz tatar qitany tatabi bunca budun kelipen sığtamış yoğlamış" (KT D 4).
(Bumin ve İstemi kağanların özleri kerkek ölüm olunca, yoğcu ve ağlayıcı, önde gündoğusunda Bökli*, Çöllü ilden, Tabgaç'tan (Çin), Tibet'ten, Avar'dan, Bizans'tan Üç Kurikan'dan, Otuz Tatar'an Kitan ve Tatabi'den gelip ağlamış, yoğlamış).

"yoğçı sığıtçı kitany tatabi budun başlayu... kelti bir tümen ağ altun kümüş kerkeksiz kelürti" (KT K 11–12).
(Kitan, Tatabi budunlarından başlayarak yoğcular, ağlayıcılar geldi. On bin altın ve gümüş değerinde malı (ölüm) olmadan getirdiler).

"qoquluq... altun kümüş kerkeksiz kelürti yoğ yıparıq kelürüp tike birti çindan igaç kelürüp... bunca budun saçın qulqaqın... bıçtı edgü özlük atın kara kişin kök teyengin sansız ketürüp qop qotı" (BK G 12).
(Kokuluk... altın ve gümüşü ölüm olmadan getirdi. Yoğ yaparak gelip dikiverdi... Sandal ağacını getirip... Bunca budun saçını, kulağını biçti. En iyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını sayısız getirip hepsini kodu).

* Mori'ye göre Bökler, Kök Türklerin doğusunda Kao-chu-li devletini kuran boylardır (1976). Bundan dolayı da Bökli, "Bök İli" demektir. Olasıdır ki bunlar Korelilerdir.

Kök Türk toplumunda yapılan yoğ töreninin betimi bu kadar. Ölüm, bekletme, gömülme, kurban kesme, konuklar, getirilen armağanlar, hep birlikte yenilen ölü aşı ve gelecekteki evliliklerin temelinin atılışı... Hemen vurgulayayım ki, getirilen armağanlar ve toplulukça tüketilmek ya da ölüyle birlikte gömülmek üzere getirilmiş olmalıdır.

Tryjarski (1977–1978) Kök Türk mezarlarıyla ilgili kalıntılarını birkaç öbekte topluyor. Bunların ilki, kurganlar ya da Moğolcayla *kereksün*'lerdir; höyük şeklinde olup, çapı ve yüksekliği boy boy olur. Bu tür mezarlarla ilgili gibi görünen kalıntıların bazılarında karşı karşıya iki yay şeklinde dizilmiş aralıklı taşlar vardır; ne oldukları hâlâ anlaşılmamıştır. Kalıntıların bir kısmı ise taş sütun-mezarlardır. Bunların dışında, bir de *taş babalar (nineler)* denilen *balballar,* yontular vardır. Sonuncu olarak, bir de anıt-kurgan (deyim: Baykara, 1973) denilen mezarlar bulunmuştur. Dörtgen bir zemin üzerine oturtulmuş olup girişi daima doğuya bakar. Bunlardan biri, Selenga ırmağına kavuşan Hanuy ırmağının yakınındaki Şivet-ulan'da bulunan İlteriş Kağan'ın olduğu sanılan mezardır (Ramsteat&Granet&Aalto 1958: 75-90, Esin 1986 a). Anıt-kurgan, 40x100 m2'lik bir dikdörtgen alan üzerine oturtulmuş olup, etrafı surlarla çevrilidir. İçinde bir seki üzerinde, birkaç basamakla çıkılan, duvarları, aşağı-yukarı, beş metre yüksekliğinde gene dikdörtgen olan bir mezar-tapınak bulunuyordu. Tapınak, Çin mimarisi üslubunda inşa edilmiştir (Esin *ibid*: 178). Dışında biri kadın olmak üzere dokuz insan yontusu ile koç, aslan ve kaplumbağayı temsil eden çeşitli hayvan yontuları vardır.

Kökşin-Orhon koyaklarındaki Koço-Tsaydam gölü yakınında bulunan Bilge Kağan ile Kül Tigin'in anıt-kurganları da aynı tip bir mimarlık anlayışının ürünüdür. Nihayet, bu binalar da Çin mimarlık tekniğine göre ve Çinli ustalar tarafından inşa edilmiştir (Jist 1963: 398). Ören yerleri zamanla çok tahrip olmasına (edilmesine) rağmen, iyi ki aralarında Bilge Kağan ile Kül Tigin'e ait olduğu sanılan yontular bulunmuştur. Ayrıca, yıkık duvarlar arasında fresk parçalarına da rastlanmıştır. Bunlar, herhalde Çin tarihlerinde geçen savaş sahnelerini temsil eden fresklerden arta kalanlardır (*ibid*: 393).

Orhon Türkçesinde bu tip anıt-kurganlara *ebbarq* (~ev-bark) denildiği sanılıyor.* Bunların içinde ya da dışında *bediz*'ler olması gerekirdi. Peki, *bediz* nedir? Anlamak üzere aşağıdaki alıntıları sıralıyorum:

"barqın bedizin bitig taşın biçin yılka yitinç ay yiti otuzqa qop alqadımız" (KT KD).
(Evini, bedizini ve yazılıtaşını maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde hepimiz alkışladık).

"bedizin bedizetti olturtdı" (Tek GOT, Küli Çor).
(Bedizini bedizletti, oturttu).

Tasarlanacağı gibi, alıntıdaki bediz sözcüğü bir yontuyu, bir kabartmayı *(affigé)* ya da bir resmi *göstermek için kullanılmış olabilir.*

Kljaştornyj'e göre (1976), sonuncu metinde *"bedizin oturttu"* deyimi ancak yontu gibi, resim gibi dışarda yapılıp sonradan binanın içindeki yerine "oturtulan" bir şey olmalıdır. Yalnız, aşağıdaki şu belge, bedizin (her ne kadar ev-bark örenlerinde resme benzer bir şey bulunmamışsa da) resim anlamında kullanılmış olduğu görüşünü kuvetlendirir:

> "Bilge Kağan (Kül Tigin'in resimlerinin) bulunduğu yerden geçerken, her seferinde, kardeşi geri gelmiş gibi oluyor ve kendisine hâkim olamayıp, hıçkıra hıçkıra ağlıyordu" (Pelliot 1929: 248).

Nitekim, Kül Tigin'in ölümü dolayısıyla Çin İmparatorunun altı tanınmış ressamı Kök Türk iline yollamış olduğunu biliyoruz. Resimler o kadar mükemmel yapılmıştı ki, Bilge Kağan onları görünce kendini ölen kardeşinin karşısında sanıyordu. Bu belgenin ışığı altında, bedizin resim demek olduğu iddia edilebilir; dışarda yapılmış (belki de buluntuların gösterdiği freskler), sonradan kabristan–tapınaktaki yerine oturtulmuş olmalıdır.

* Kıpçak sözlüğünde "kurgan iv", ölü evi anlamına gelir (Barthold 1947). Muhtemelen, Kök Türkçedeki "bark" bu anlamda kullanılmıştır.

Kök Türklerce bedizin kutsal sayılmış olduğu muhakkaktır. Fakat, her şeyden önce, daha ölmeden ona hak kazanmak gerekir.

"siz keyin bedizingizin bunça kazganu ber (tiniz)" (Ork. ETY, İhi-Hanın-Nor).
(Siz hakkıyla bedizinizi böyle kazanıverdiniz).

Kljaştornyj (1976) "keyin" sözcüğünü *après quoi* olarak çevirmiş. Ama, sözcük "key" olarak TS'de "çok iyi, iyice, hakkıyla", "keyin" olarak da DS'de "özellikle" anlamlarını taşıyor. Bu bakımdan, yaptığım çeviri daha doğru gibi geldi. Bağışlansın.

Bedize hak kazanan kağan ya da bey için uzak illerden bedizci getirmek âdettir. Kül Tigin'in evi-barkı için Çin'den bedizci getirtildiği hatırlansın.

"tabgaç qaganda bedizçi kelürtüm bediz–ettim" (KT G 11).
(Çin Kağanından bedizci getirttim, resmettim).

Bilge Kağan, Çin'den bedizci çağırırken, Kırgız "beyi" Erdem Bey de, Kök Türk ilinden bedizci getirtiyordu.

"bedizin üçün Türk kan balbalı el ara tokuz eri uduş er oğlın öğürüp ödüraltı erdem beyim e" (Ork. ETY, Uybat III).
(Bedizi için Türk Kağanının balballı ili içinden dokuz adamı, yardımcılarıyla [birlikte] mutlulukla ayırıp aldı. Erdem beyim, ah!) (Bazin 1974: 111).

Özetlersek, bediz, öldükten sonra, ölünün hayatta iken, şu ya da bu sebepten, mezarına konulmasına hak kazandığı, ona layık olunan, kutsal içerikli yontu, kabartma ya da büyük bir olasılıkla resimdir.

Balbaldan farkı da budur. Balbal, gene ölüm vesilesiyle dikilen, ya ölünün hayattayken öldürdüğü düşmanlarının ya da öldükten sonra ona armağan edilen kimselerin yontularıdır. Üzerlerinde bazen yazı da bulunur (Clark 1978). Ölüye öbür dünyada yardımcı olsunlar diye oraya dikilmişlerdir. Ölmüş

olan birine balbal olarak sunulan bazı kişiler aslen hayatta olabilirler. Örneğin, Bilge Kağan amcası Kapağan Kağan'ın uğruna,

"başlayu qırqız qaganığ balbal tiktim" (KT D 25).
(Başta, Kırgız Kağanını balbal diktim)

diyebiliyordu. Oysa, Bilge Kağan daha 711 seferinde Kırgız Kağanını öldürmüştü bile. Amcası 716 yılında öldüğüne göre, onun adına dikilen Kırgız Kağan balbalı ancak bir kurgu olabilirdi. İşte bu nedenledir ki, Türk mezarlarında balbal bolluğu vardır. Bu balbal ordusunun görevi, öbür dünyada *ölüye hizmet etmek, onu korumak ve kollamaktır.*

Şimdi, Kök Türk tarihinde yeterince tartışılmamış bir konuya geliyorum: "kergek bol- ya da ölüm ve kuş" Sanırım, bu tema ilk kez Kök Türk efsanelerinde görülür. Hatırlanacağı gibi, EII'de Dişi kurttan doğan Türklerin atası İ-tchi-ne-se-tu'nun oğullarından biri ak kuğu olup uçmuştu. Ama, bu inanç VI. – VI-II. yüzyıllarda da Türkler arasında sürüp gitmiştir. İşte belgeleri:

"qangım qağan uça barmış" (KT. D)
(Babam Kağan uçuvermiş).

"eçim qağan uça bardı" (KT. D)
(Amcam Kağan uçuverdi).

"kül tigin özi anca kergek boltı" (KT. D).
(Kül Tigin'in ruhu böylece kerkek oldu).

"qangım qağan uçdukda" (KT. D).
(Babam Kağan uçtuğunda).

"inim kül tigin kergek boltı" (KT. D).
(Küçük kardeşim Kül Tigin kerkek oldu).

"kül tigin... uçdı" (KT. D).
(Kül Tigin... uçtu).

"Bumin ve İstemi kağanların *özi kergek bolmış*"
(Bumin ve İstemi Kağanların ruhları kerkek olmuş).

"qangım qağan onca iliğ törüp kazganıp uça barmış" (KT D 16).
(Babam Kağan böylece il ve törü kazanıp uçuvermiş).

"bilge qağan uçtı" (BK B).
(Bilge Kağan uçtu).

"uluğ oğlum ağrıp yoq bolca..." (BK G 9).
(Büyük oğlum ağıp yok olunca...)

"kül tigin koyn yılqa yiti yiğirmike uçtı" (KT. K–D).
(Kül Tigin koyun yılının on yedisinde uçtu).

Yukardaki üç alıntıda bazı hususlar birbirlerini tamamlıyor. Şöyle: Kök Türk kağanlık oğuşu A-shih-na'ya sanlık olanlar ölünce ruhları (özleri) kerkek olup uçarlardı. Öyle ise, kerkek ya bir kuştu ya da onunla ilgili bir şeydi.

Thomsen'den beri (1993) türkologların çoğunluğu "kergek bol–" deyimini "ölüm gerek oldu" gibi kaderci bir yaklaşımla çözümlemeye uğraşırken, sadece Tuna (1960) ve Hegaard (1976) bu deyişi "ölüler kergek kuşu olup uçarlardı" şeklinde formülleştirmişlerdi. Bakalım.

Birincilere örnek Arat (KB) ve Caferoğlu (EUTS). Pek de haksız sayılmazlar, çünkü *Diran*'da "gerekledi" sözü "özlemek", "aranmak" anlamlarını da taşımaktadır. Bundan dolayı da, insanoğlu için ölüm* gerek olur. Oysa, Tuna ve onu izleyen Hegaard şu mantıktan hareket ediyordu: Kök Türkler ölünce uçarlar, kuş da uçtuğundan, "kergek" bir kuştur. Hegaard'a göre bu varsayım antropolojik verilerle sınanabilir. Nitekim, ölünün kuş ya da böcek olup uçması Ruslarda, Fin-Ugrien'lerde ve Moğollarda gözlemlenmiştir.

İlk bakışta, bu varsayım oldukça uysal geliyorsa da şu soruları yanıtlayamaz: 1) Eğer kergek bir kuşsa metinlerde geçen

* "Kergek" hakkında yeni bir yorum T. Tekin'den (1987?) geliyor. Ona göre sözcük "noksan" demektir; gerkegsiz, bolbol'un karşıtı olarak. Belki de?

"kıska kergek bol-" "kısa kuş" ne demektir? 2) Metinlerde bulunan ve yoğ armağanlarını niteleyen kergek–siz sıfatı, kuş–suz haline dönüşürse, "kuşsuz yoğ armağanları" ne anlama gelir? Ne Tuna-Hegaard varsayımı, ne de şimdilik başkası bu sorulara yanıt bulabilir.

Doğrusu, Kök Türk ölülerinin uçması, onların nasıl kergek olduğuna pek ışık tutmuyor. Buna karşılık ister uçmuş, ister ağmış olsunlar, Kök Türkler ölülerinin gökyüzünde dirileceklerini sanırlardı. Bu konuda pek saydam olmadığını bildiğim halde şu alıntıyı başlıyorum.

"kül tigin özi qırq artuqı yiti yaşınga bulıt (tş...)" (KT KD).
(Kül Tigin'in özü kırk yedi yaşında bulut tş...).

Bu cümledeki belirlemeyen (tş...) kelime (eğer) "taş" ise, ondan hiçbir anlam çıkartamayız. Ama, şu ibareye bakınız:

"uça berdiniz tengride tiriktekice" (KT: G–D).
(Uçuverdiniz, Tengri'de "gökte" dirildikçe).

Öyle ise, A-shih-na uruğundan birileri öldüklerinde, hemen o anda göğe ağarlardı; çünkü orada dirileceklerine inanıyorlardı.*

Oysa, Orhon Türkçesinde *öl–* fiili de vardır. Ama bu fiil ancak şu hallerde kullanılmıştır (Roux 1963: 92; Hegaard 1977):

1) Ölünün kendi mezartaşında:
"amtı öltim" (Ork. ETY, Suci).
(Şimdi öldüm).

* Türkler'de "ölüm sonu yaşam" konusunda şu bilgileri, artsüremli olsalar bile, sunmadan edemedim:
Carpin, Batı Oğuzlarının inançlarını şöyle özetlemiş: "Onlar öldükten sonra öbür dünyada yaşayacaklarına, sürü yetiştireceklerine, yiyip içip, insanlar bu dünyada ne yapıyorlarsa aynını yapacaklarına inanırlar" (Plan Carpin).
İkincisi Rubrouck'tan: "Kumanlar ölünün üstüne büyük bir kurgan yığıp, göbeği hizasında elinde kadeh tutan doğuya dönük bir insan heykeli dikerler. Zenginler için piramitler inşa ederler; yani sivri uçlu evler yaparlar. Bir yerlerde pişmiş tuğlalardan yapılmış kuleler gözüküyordu... Yeni ölmüş birini gördüm. Dolayında, yüksek sırıklar üzerine asılmış on altı at derisi vardı, öyle ki, dörder dörder, dünyanın dört sayal noktasını gösteriyordu. Ölünün yanı başına içecek olarak kımız, yiyecek olarak et konmuştu" (Rubrouck: 104–105).

2) Bir budunun mahvolması ya da kağanının ölmesi halinde:
"sucıg sabınqa yımşaq agısınga ertürip öküş türk budun öltüğ" (KT G 6)
(Çinlilerin) tatlı sözüne güzel malına aldanırsan, kalaba Türk budun ölürsün).

3) İhanet halinde:
"türgiş qağan türkümüz budunumuz erti bilmedükin üçün bizinge yanılduqın üçün qağanı ölti" (KT. D 18).
(Türgiş Kağanı Türkümüz budunumuz idi. Bilemediği için, bize inanmadığı için kağanı öldü).

ve nihayet;

4) atlar için kullanılır. Bir tek örnek yeterli.
"üçünç yiğen silig beging kedimliği toruğ at binip tegdi ol at anda ölti" (KT D 33).
(Üçüncüsünde Yiğen Silig beyin zırhlı doru atına binip saldırdı. O at oracıkta öldü).

Ölümle ilgili başka bir fiil *ölür–* dür. Anlamı düpedüz "öldürmek" olduğu için üzerinde durmayacağım. Şunu söyleyeyim ki, Kök Türklerde öldürülenler hep yağılar, hainler ve hayvanlardır.

Tekrar ölüler arasından "uçanlar" kategorisine dönelim. Bunların büyük bir kısmı ölmeyip, kergek bolmaktadırlar (olmaktadır).

Şimdi, "insan–ölüm–kergek–kuş–uçmak" sorunsalını biraz daha anlaşılabilir hale getirmek üzere, tarihsel dilbilimi alanına sızıp, ufak bir "önermede" bulunalım: Modern tarihsel dilbiliminde Hint-Avrupa, Ural, Altay, Dravid, Kore-Japon-Ayno, Çukçi-Kamçatka, Eskimo-Aleüt dil ailelerini, *paleolingua* düzeyinde derleştiren dile *Nostratik* ya da *Avrastik* (*Eurastic*) denildiğini yeni yeni öğreniyoruz. Bu dil, bir çağda (*circa* M.Ö. 4000–3000) merkezî Avrupa'nın kuzeyinde yaşamış olan Hint-Avrupa dillerinin çeşitli Asya dilleriyle teması sürecinde yaratı-

lan ve ortak sözcüklerden oluşan (kurgu) bir dildir. Doğal olarak, Türkçede bu oluştan nasibini almış, Nostratik topluluğu içindeki yerini almıştır. İşte, bu bağlamdadır ki, "kergek" sözcüğü, belki de bize, Kök Türk insanının ölüm– kuş–uçmak (cennet) arasında kurduğu ilahi bağ hakkında bazı ipuçları verebilir (Delamerre, 1984)

Hint-Avrupa dilleri uzmanı olan Delamerre'a göre "kerkos" genellikle Sanskritçede (İran Avesta lehçesi) "horoz" demekse de, Grekçede sungar~doğan anlamına gelir. Mallory'de (1996 p. 269) ker, kuzgunun bağırışıdır. Decsy (1991 p. 98) bu görüşe katılır. Mamafih, sözcüğe bir de kuş çığlığı anlamını yükler.

Görüldüğü gibi, Proto-Hint-Avrupa "kerk" sözcüğüyle proto-Türkçe "kerg"– ek sözcüğü arasında ciddi bir benzeşme vardır. Sadece birinde ünsüz 'k' iken, ikincisinde 'g' dir. Proto-Hint-Avrupa 'k', proto-Türkçe 'g' olmuştur. Bu farkın sebebi hem Türkçenin değişik fonetiğinden, hem de bununla ilgili, Orhon Türkçesindeki yazım kurallarından kaynaklanmış olabilir.

Büyük bir olasılıkla, proto-Türkçe, proto-Hint-Avrupa dillerinden "kerk" sözcüğünü olduğu gibi ödünç almıştır. Sonra bu köke isimden isim yapma eki olan + kak ya da + gak eklenmiştir ve böylece, ünlü ses uyumu çerçevesinde "kerk" Türkçeye şöyle dönüşmüştür.

$$\text{kergek} < \text{kerk} + \begin{matrix}\text{kek} \\ \text{gek}\end{matrix} < \text{kerk}$$

Türkçenin fonetik sistemi ortadaki k phonemini atmış, yerine onun allaphonu olan ince g2 yi koymuştur.

Kergek < kerk–ek'in Türkçe ve Hint-Avrupaca kuş ya da kuş çığlığı demek olduğunu belirledikten sonra bu bağlamda şu önemli bilgileri de ekleyeyim: Graves'in (1994) çalışmaları, Orta-Asya'da, Balkaş–Aral ve Ural–Yenisey havzasındaki arkeolojik buluntularla elde edilen verilerin, bu bölge halkının yersel ile göksel arasındaki bağı, hayvanlar ve kuşlar aracılığıyla kurduğunu berkitir. Nitekim, Afenosova kültürüne bağlı olarak

Zamanbabın mezarlarında bulunan kuş yemlikleri ve sulukları yukardaki görüşü doğrular. Bu kap-kacaklar ölüye ait kuş-ruhuna hizmet etmek için orada bulunuyorlardı (Okladnikov 1996). Ayrıca, Pazırık kurganlarında deriden kesilmiş birçok horoz şekillerini bulduğunu vurgulayayım. (Lapatin 1961). Bu horozların bir kısmı sağa bir kısmı ise sola doğru yürümekteydiler. Malayev'e göre (1997) bu yürüyüşler, ölünün ruhunun göğe yükselmesi ve sonradan orada hayat bulup, tekrar yeryüzüne inmesidir.

Bu bilgilerin ışığı altında şu sonucu çıkarabilir miyiz? Kök Türklerde "ölüm kergek kuşunun görünmesiyle ya da onun çığlığının işitilmesiyle kendisini haber verir ve ölünün kuş-ruhu hemen göğe doğru uçar.

Kergek sözünün geçtiği bazı zor metinleri bu yeni kavramla çözmeye çalışalım.

1) *"küli çorun özü kısga kergek boltı"*
(Küli Çor'un ruhu kısa (zamanda) kuş oldu).

2) *"altun kümüş kerkeksiz kelürti"*
(Altın ve gümüşü ölüm kuşuna rastlamadan getirdi).

Doğru olabilir. Ne var ki, daha fazla belgeye ihtiyaç var.

e) Ötüken, İl, At ve Töre

i. Ötüken ve İl

"Iduklar" bahsinde, Kök Türklerin yerleşme merkezinde bulunan Ötüken ormanının onlarca kutsal kabul edildiğine değinmiştim. Bu bahiste, önce, Ötüken ve sonra da bununla ilgili olarak, Kök Türklerde *il* kavramı üzerinde duracağım.

Genellikle, Kangay sıradağlarında bulunduğundan şüphe edilmeyen Ötüken ormanlı dağının (yış) gerçekte nerede olduğunu bilen yoktur. Yanlış anlaşılmasın, kuşkusuz, Ötüken diye bir yer vardır ve Kök Türkler onun çevresinde oturmuşlardır. Fakat bu dağ, coğrafi bir mevki olarak neredediir, kimse kesinlikle bilmez. Belki de, onlar tarafından bilinmemesi yeğlenmiştir, acunsalın simgesi olduğundan... Acunsal diyorum, çünkü

bu dağ ıduktur. Belgeler şöyle demiyor mu? "Iduk Ötüken Ormanı" Bu deyiş, Kök Türk Ötüken'inin Moğollardaki *Etügen Ege* gibi *boro körösütü etügen eke;* yani, "Yağız Toprak Ana Tanrıçası" (Heissing 1980: 102) olmadığını belgeler. O sadece *deus otious*'a uğramış bir Yağız Yir ilahından (ilahesinden) ardakalan uğurlu bir parçadır, tıpkı Iduk Yer ve Sular gibi...

Bu açıklamalar, Ötüken'i anlamak için gerekli ise de, yeterli değildir. Çünkü, onun Kök Türkler için özel bir anlamı vardır. Bu konuyu irdelemek üzere önce sözcüklere başvuruyorum.

Aradan üç yüz yıl geçmesine rağmen bu yerin adı Kaşgarlı zamanında hatırlanıyordu (Ata DLT, DK DLT): "Tatar bozkırlarında, Uygurlara yakın bir yerin adı" Ötüken, öt- kökünden gelir. Kaşgarlı, bu kökten şu fiillerin türetildiğini göstermiş; bir yandan, ötür- "delmek" ötgür- "haber almak", ötse- "delikten geçmek", öte yandan, öt- "kuş sesi çıkarmak", ötür- "ses çıkarma", öt- "dilekçe", beri yandan, öte- "ödemek" İlginci, ötügçi'nin "aracı" anlamına gelmesi... Proto-Türkçede "söyleme" anlamına geldiği bellidir (Decsy *op. cit.*).

Ayrıca, Kök Türk Türkçesinde ötün- "rica etmek" demektir. Nitekim, Kazak Türkçesinde ötiniş "rica etmek", ötil ise, "dilek, arzu, istek"tir (KTS). Aynı kök, XV. yüzyıl Osmanlıcasında şu şekilleri almıştır: öt- "ses, seda"; öte- "sonra, sonunda"; öterek- "uzakça"; ötedeki "daha ileri, daha üstün" (TS). Türkiye Türkçesinde öt, kökünden ötek ve ötkün bulunur, "su kaynağı" demektir (DS). Ve konuşma dilinde "öte" uzakları imler, daima yatay ve dikey olmak üzere evin ötesinde, bilginin ötesinde gibi. Son olarak sözcüğün çok öten, çok ses çıkaran anlamına "ötegen" olarak XVI. yüzyıl Osmanlıcasında kullanılmış olduğunu ekleyeyim (TS).

Sayılan anlamların çerçevesinde ortaya şöyle bir kavram ses görüntüleri çıkar. Birincil, çukur, delik, içinden geçmek anlamlarını taşıdığından kavram dişil im verir. İkincil, su kaynağı anlamını kapsadığından bereketle ilgilidir. Üçüncül, kuş sesi, haberleşme, dilekçe, rica etme, aracı anlamlarından dolayı bir ricanın sunulmasıdır. Öyle ki, Ötüken sözcüğü, ya öt~delik isim ve fiil kökünden ya da sadece öt- (~kuş sesi çıkarmak) fiil kökünden (Ata, TÜS), *ü* damaksal ünlüsüyle uzatılmış bir has isim olur.

Çin kaynaklarının verdiği bilgiyle pusatlanıp (Pelliot 1929), toparlarsak, Ötüken, Doğu Kök Türklerinin atalar mağarası (delik, matris) aracılığıyla, Kök Tengri'ye bereket vermesi için kuttörenlerle dileklerini ilettikleri yerin simgesi; yani, onların *axis mundi*'sidir. Yer Tanrı(ça)sı Yağız Yir Po-teng-ning-li dağı ise, ne kurban yeri olduğundan, ne de yazıtlarda anıldığından *axis mundi* olma niteliğini yitirmişe benzer. Öte yandan, Batı Kök Türk kağanlarının otağ yeri olan Ak ~ Ek dağın (Bazin 1972b) Tunyukuk'un zikrettiği (Tun. IIB), *Tinsi oğlı yatığma*'sının (yatır, Clauson 1976) bulunduğu mahal olduğu göz önüne getirilirse, bu dağ da On Oklar'ın *axis mundi*'si olmalıdır.

Kök Türkler bu ıduk yerlerde toplaşıp, dileklerini "öteye" iletirlerdi. Öte ise, "öte" daima, yatay ve dikey bir uzaklıktır. Yakutların Ütegen'inde olduğu gibi "derinlik" göstermez (Lot–Falck 1975). Bu bakımdan Kök Türk Ötüken'i *il-yaygın* ve *acun-uzamlı* bir ıduk'tur. von le Coq'un metin taramalarında bulunan *El-Ötüken* de zaten bu demektir *(Manichaica,* Zikreden: Pelliot 1929).

Bu kısa girişten sonra, Kök Türk metinlerini okumaya başlıyorum.

> *"ilgerü kün toğsıqqa birigerü kün ortu sıngaru kurugaru kün batsıkınğa yırığaru tün ortu sıngaru anta içreki budun qop banğa körür bunça budunqop ittim ol amtı anyığ yoq türk qağan ötüken yış olursar ilde bung yoq"* (KTG 2–3).
> (Doğuda gündoğusundan, güneyde gün orta-yanına, batıda günbatısından, kuzeyde gece orta-yanına dek bütün budunlar bana tabidir. Türk Kağanı Ötüken ormanında hüküm sürerse, otururşa, ilde bun kalkar).

Bu belge Ötüken ıduk yerinin iki belirli özelliği hakkında yaptığım önermeyi doğruluyor. Önce Ötüken, yeryüzünde dört bucakla aylanmış il-yaygın bir ıduktur, sonra da, Türk Kağanı bu yerde oturunca, yer *axis mundi* niteliği alıp* il'deki bunu kaldıracağından, acun-uzamlıdır.

* Kaşgarlı bu kavramı kısaca özetliyor: **"Tengri tağ birle yerig basurdı"**(Tengri yere dağla kazık çaktı). Olağanüstü!

Aşağıdaki alıntılarla bu kavramların daha belirginlik kazanacaklarını umuyorum.

"ilgerü şantung yazıqa tegi süledim... birigerü toquz ersinke tegi süledim... kurugaru yinçü ögüz keçe temir kapıgqa tegi süledim yırıgaru yır bayırgu yiringe tegi süledim bunça yirke tegi yorıltım ötüken yışta yiğ idi yok ermiş il tutsık bir ötüken yış ermiş" (KT. G !–4).
(Doğuda Şantung Ovasına dek ordu sürdüm... Güneyde Dokuz Ersin'e dek ordu sürdüm... Batıda Yinçü ırmağını geçip Demir Kapı'ya dek ordu sürdüm, kuzeyde Yır Bayırku yerine dek ordu sürdüm. Bunca yerlere yürüdüm [ama] Ötüken ormanından yeği yokmuş, il tutacak yer Ötüken ormanıymış).

Bu ormanın değeri Uygurlar'da daha az değildir. Tengri'de–Bolmuş–El–Etmiş–Bilge Kağan; yani, Moyun Çor, Ötüken'in il-yaygın özelliğini şöyle niteliyor:

"üze kök tengri yarlıqaduq üçün asra yağız yir igüttik üçün elimin törümün etintim öngre kün toğsuqdaqı bodun kisre ay toğsuqdaqı bodun tört bulunqdaqı bodun iş küç berür; ötüken eli tegreş eli ekin ara ılgam tarıglağım sekiz selenge orqun tuğla selin teledü qarağa burğu ol yerimin subumın qonar köçer ben yaylağım ötüken quzı kidin uçı tez başı öngdüni qanyuy küüny bz iç ılgam ötüken yiri onğı tarqan süy" (Tek. Taryat).
(Üstte Kök Tengri buyurduğu, altta Yağız Yer beslediği için ilimi ve töremi edindim. Doğuda, güneş doğuşundaki budunlar, batıda ay doğuşundaki budunlar ve dört bucaktaki budunlar (bana) hizmet eder... Ötüken ili ile Tegreş ilinin arasındaki otlak ve tarlalarım şunlar: Sekiz Selenga, Orkun, Tuğla, Selin, Teledü, Karaga ve Burgu. Ben bu yerlerin ve suların konar-göçeriyim. Yaylam Ötüken'in kuzey yamaçlarının batı taşı, Tez Başı, doğusu Konyuy... iç otlağım Ötüken, Ongı Tarkan Suy...).

Bu bağlamda son belge gene Kök Türklerden:

"Ötüken yış olursar bengü il tuta olurtacı sen" (KT. G 8).
(Ötüken ormanında hüküm sürersen bengü il tutmuş olursun).

Böylece ıduk Ötüken'in Kök Türklerin ve Uygurların *weltanschauung*'larındaki yeri daha iyi anlaşılıyor kanısındayım. Ötüken, dört bucağın ortasında coğrafi göbellerle belirlenmiş il-yaygın, acun-uzamlı bir ıduktur. Bundan dolayı, Kök Türkler ile Orhon Uygurlarının (ve herhalde Orhon Hunlarının) ili ve acunsalı bu ıduk merkez *(axis mundi)* dolaylarında oluşur ve kurulur.

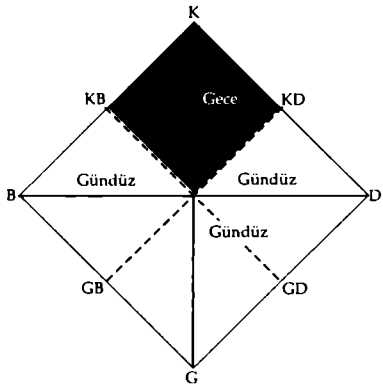
Şimdi, Kök Türk ilinin tanımını verebilirim: beşer ili, diyor Altman (1975:105), sınırları göbellerle saptanmış, üstünde birey ve öbeklerin yerleştiği, sahip olunan ve nihayet kutsallık, güçlülük ve bereket ile doğurganlık işlevlerinin gerçekleştiği coğrafi bir yerdir. Bence, bu tanım Latince *territorium* kavramının tam karşılığı olup, sadece bir boy ya da bir buduna ait olan özgül ve özerk etnik-ekolojik (Malmberg 1980: 10) bir toprak parçası demektir. Bu bakımdan, salt coğrafi bir kavram olup, bir toprak parçasını işaret eden "yer"den farklıdır. Ayrıca, kavram sosyaldir, siyasal değil. Mezartaşındaki *"tehgrideki künke yerdeki elimke bükmedim"* (Gökteki güne~güneşe, yerdeki ilime kanamadım) deyiminin, il ile yer kavramları arasındaki farkı benden çok daha iyi belirtmiş olduğuna inanıyorum.*

İl sosyal bir kavram olduğundan, değişik etkenlere bağlı olarak, "il içinde il" olabilir (Malmberg 1980: 70–83). Bu olgunun en çarpıcı örneği Taryat yazıtındadır; Uygur ili (~eli) içinde yapılan Ötüken ili–Tegreş ili farklılaştırılması gibi. Sanırım, bu örnek, ilin "devlet" olarak kullanılmayacağının en açık örneğidir. Belki, dokuz boylu Uygurlardan kağan boyu olan Yağlakarlar Ötüken'de, başka bir boy da Tegreş'de yerleşmişlerdi.

* Bu bağlamda olur– fiili hakkında birkaç söz söylemek yararlı olabilir. Şimdiye kadar, t< l ses değişmesinden dolayı bu fiile hep oturmak, biraz daha geniş düşünerek de "hüküm sürmek" anlamı verilmişti. Tabii ki, "il" konusunda ikincisi daha yerinde oluyor. Ama acaba **olur**–'a üçüncü bir anlam daha yüklenemez mi? Oturmak filinin Latince karşılığı **possidere** ve Almanca karşılığı **besitzen**'dir. Her ikisi de önceleri, aslen **toprak ve mülk** karşılığında kullanılıyordu. Sorun, Orta-Türkçede de "oturma"nın aynı anlamı yüklenip yüklenemeyeceğidir. Yanıt belki de "evet" olacak; çünkü her il, ille de, mülk edinilmelidir. Üstelik bugünkü dilimizde, "üstüne oturma" deyimi de var; anlam kaymasına uğrayarak bir şeyi haksız olarak "mülk edinme" demek.

Aslında, Kök Türkler de sefer yaptıkları ülkelere hiçbir zaman Türk ili dememişlerdir. Örnekleri çoktur; Kırgız ili (KT. D 36), Türgiş ili (KT. D 38), Oğuz ili (KT. D 6), Karluk ili (Ork. ETY: İhe Husotu) gibi. Aynı şekilde, Uygurlar da Türklerin oturduğu bölgeye Türk ili diyorlardı (Ork. ETY, Şine Usu).

Bu girişten sonra Kök Türk ilini resmetmeye hazırım. "Doğuda gün (güneş) doğuşundan, güneyde gün (güneş) orta-yarısına, batıda gün (güneş) batışından, kuzeyde gece orta-yarısına dek" deyişiyle Kök Türkler dört sayal noktayı (doğu, güney, batı, kuzey) belirlemiş oluyorlardı. Bunu yaparken yüzlerini güneşin doğduğu doğuya döndürdüklerinden, güneyi sağlarına, batıyı arkalarına, kuzeyi sollarına almış oluyorlardı. Bunun sonucunda da dört sayal noktanın geometrik yeri olan bir dörtgen (kare) ile bunların köşegenleri ortaya çıkıyordu. Konolov (1977) bu tür bir belirlemeye "sayal noktaların doğrusal gösterilmesi" diyor (Şekil 2).

(Şekil-2)

Dikkat edilirse, dört sayal noktanın üçü kün (gün~gündüz~güneş), biri tün (gece) olarak nitelenmiştir. Her birinin belirlenişi şöyledir: doğu güneşin (günün) doğuşuyla, güney güneşin (günün) orta-yanıyla (tepede olduğu zaman, öğle), batı güneşin (günü) batışıyla ve kuzey tünün (gecenin) orta-yanıyla (gece yarısıyla) belirlenir. Kök Türkler, muhtemelen, günü geceye, doğu, güney ve batıyı da kuzeye yeğliyorlardı.

Buraya kadar Kök Türkvarî bir harita çizmek kolaydı. Güç-

lük bundan sonra başlıyor; çünkü ayrıca, metinde sayılan üç gündüz ile bir gece bölgelerinin de belirtilmesi gerekiyor.

Çinlilerin yeri kare olarak gördükleri gibi, onun bölümlerini de kare olarak gördükleri biliniyor (Granet 1968: 80–85). Eğer, Kök Türkler de böyle düşünmüşlerse, yukardaki soruya yanıt vermek kolaylaşır. Zira, DGBK karesine, üçü ak, biri kara olmak üzere dört kare ancak, güney-doğu, güney-batı, kuzey-batı ve kuzey-doğu arayönlerinin bilinmesiyle sığdırılabilir. Eğer böyleyse, o vakit, Kök Türklerin Uygurlardan çok önce (Arat 1965) sekiz yıngak'tan (yön) (Bang&von Gabain Türk–*Tur Texte*: V) haberleri olduğu ortaya çıkar.*

Doğallıkla, bu harita bir merkeze göre algılanmıştır. Ancak ben bir yerde durup, yüzümü tan yerine çevirdiğim vakit doğuyu, güneyi, batıyı, kuzeyi ve dört orta-sıngarı yönlendirebilirim. Bulunduğum yer, dörtgenin köşegenlerinin kesiştiği merkezdir. Bu merkezse, Kök Türk toplumu için, Ötüken Yış'tan başka bir yer olamaz. Bütün sekiz yıngak (yön) ancak Ötüken'e göre belirlenir. Bu demektir ki, Kök Türk ilinin yaygınlığı ancak bu merkeze göre hesap edilmiştir. İşte, bundan dolayıdır ki, Ötüken için il-yaygın deyimini kullandım.

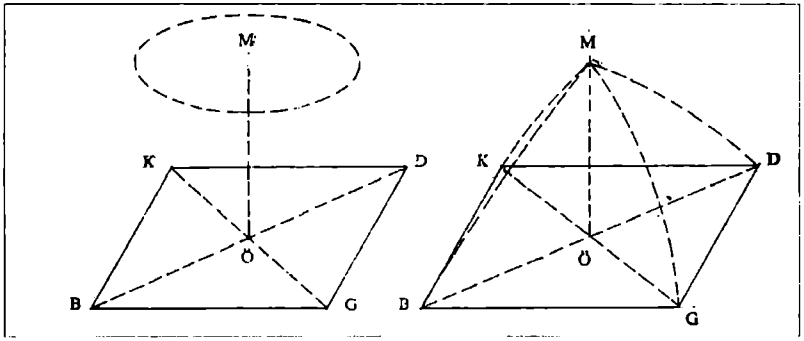
Şimdi geliyorum onun acun-uzamlı niteliğine... Anlaşılacağı gibi Kök Türk il-yaygın karesinin köşegenlerinin kesiştiği yerde bulunan Ötüken ormanlı dağı beşinci sayal noktayı oluşturur. Bu nokta, Türk budununun adı sanı yitirilmesin, budunu daim budun kalsın diye Tengri'nin kağanları tepesinden tutup kaldırdığı ve Kök Türk toplumunun üstüne oturttuğu yerdir. Kök Türk kağanları Tengri'nin yarlıklarını Türk budununa hep bu noktadan iletirler. Bu bakımdan, kutsallığın simgesidir. Burada bun defedilir, burada acunsal kurulur. İşte bundan dolayıdır ki, Ötüken acun-uzamlıdır; yani, Kök Türklerin *axis mundi*'sidir.

Ötüken aracılığıyla bağlantı kurulan yeryüzünün (il-yaygın) kare olarak tasarlanmasına karşılık, Kök Türkler tarafından gökyüzünün (acun-uzamsal) nasıl betimlendiği hakkında kesinkes bir kanım yok. Çünkü, bu konuda ileri sürülebilecek savlardan her biri doğru olabilir.

* Bang&von Gabain *(ibid)* aynen alıyorum: "**tört yıngaq tört bulung sekiz yıngaq bolur bulung**" (Dört yön dört bucak, sekiz yön eder bucak).

Birinci görüş, "Kök Türklerin yer ve gögü anlayışları Çinlilerinki ile aynıdır" varsayımına dayanır (Şekil 3a).

"Madem ki, Çinliler yeri kare, göğü daire şeklinde görüyorlardı (Eberhard 1984: 328), öyle ise, Kök Türkler de göğü daire şeklinde kavrıyorlardı" mantığına dayanır. İkinci görüş ise, "Madem ki, Kök Türk kereküsü (çadırı) kubbe biçimindedir, öyle ise göğü de kubbe biçiminde olmalıdır" varsayımının bir sonucudur (Ögel 1971: 148–167, Esin 1978: 96). (Şekil 3b).

Şekil-3a Şekil-3b

(DGBK il, Ö Ötüken, ÖM *axis mundi)*

Her ne kadar, ikinci varsayıma göre kare taban üzerine oturtulan çadır biçimli çizim bir kubbe yapamazsa da, böyle bir "geometrik hata" bu şekli savunanların görüşlerini çürütmez. Zira, hiç kimse Kök Türklerden bir yarım küre ile değirmi bir piramit arasındaki farkı bilmelerini isteyemez. Hemen söyleyeyim ki, ben bu varsayımdan yanayım. Nedeni, *tügünük*'ten (baca deliği) ötürü. Açıklamak üzere önce *Irk Bitig*'den şu parçayı zikrediyorum:

> *"kerekü içi ne teg ol tügünüki ne teg ol közünüki ne teg körüklüğ ol eğini ne teg"* (Ork. ETY).
> (Çadırın içi nasıldır, duman deliği [baca] nasıldır, penceresinin görüşü nasıldır, damı nasıldır?).

Moğolların Gizli Tarihi'nden yapacağım alıntılar hep bu *tügünük*'te odaklaşmaktadır.

Cengiz Han'ın atalarından Alan-ho kadın, babaları belli olan iki oğluna, babaları belli olmayan öteki iki üvey kardeşlerinin dünyaya nasıl geldiklerini anlatıyor:

> "Her gece sarışın bir adam çadırın tüğünüğünden sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma giriyordu. Çıkarken de güneş (veya) ayın nuru üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu... Bu (hadise) üzerinde fikir yürütülürse, onların Tanrı oğlu oldukları meydana çıkar" (MGT: 8).

Bir başka belgede Camuka var; Timuçin'in (geleceğin Cengiz Hanı) antla bağlı olduğu kankardaşı... Onun tarafından Timuçin'e gönderilen bir baskın planında şu sözler geçiyor:

> "Tügünükten girerek çadır direğini devirelim, Onun kadın ve çocuklarını tamamen yok edelim. Onun kutsal çadır direğini parçalayarak bütün ulusunu yerle bir edelim" (*ibid.* 46, 48)

İmdi, sorunu toparlamak üzere Rona–Tas'a başvuruyorum: "Türk ve Moğol yurtları arasında temel fark yoktur; Türk yurdu kubbe biçimliyken, Moğol yurdu konik damdır" (1963: 49). Her ikisinde de aynı tügünükle, biraz farklı olmakla beraber, aynı çadır direği vardır. Bundan dolayı, tügünükten sızan ışınla bir ulus yaratılacağına ya da çadır direğinin parçalanmasıyla bir ulusun çökertileceğine değin inançların, zaten aynı *kultur kreis*'ın ürünü olan Kök Türk ve Moğol toplumlarında, yurdun (çadırın) bir mikro-acun olarak değerlendirilmesine önayak olacağı doğaldır. Bu açıdan bakılınca, Kök Türkler için çadır direği "mikro" *axis mundi*, tügünük de evin Tengri ile iletişim kurduğu kutsal deliktir. Eğer bu tahlil doğruysa, Kök Türk insanının göğü Çinlilerde olduğu gibi daire olarak kavramasına olanak yoktur. Mikro-acununu çadır direğine bağlanmış tügünükten göğe yükselen bir kubbe biçiminde gören Kök Türk, makro-acununu da, ilin göbeğinden başlayıp, Ötüken Dağının

doruğundan göklere doğru yükselen bir kubbe altında imlemesi olağandır.*

Ve bu bakaçta, tapmağı olmayan Kök Türklerin *imago mundi*'si ancak kerekü olabilir.** Bu uslamadan dolayı da, galiba, Kök Türk Kağan anıtkurganlarının çatıları, (Şekil 3b)'deki biçimi almalıdır.

Din antropolojisinde ağaç, dağ, sütun, sivri tapınak ya da basit bir kazık *axis mundi* işini görebilir. Bu doğal ve yapay simgelerle gökyüzündeki Tanrı ile yeryüzündeki birey ve öbekler temas kurar, aralarında iletişim gerçekleşir. Böylece, Tanrı ile insan iç içe geçer ve yalın coğrafya yerini karmaşık acunsal coğrafyaya bırakır. Bundan böyle, il yalnızca insanlar, hayvanlar ve bitkileri ile değil, bunlara ek olarak başta tanrı(lar) olmak üzere bütün kutsal kendiliklerle birlikte algılanır. Yani, *axis mundi* iki boyutlu yeri, tanrı(lar) ile birleştirip üç boyutlu yapar. Yersel ve göksel birbirine kavuşup acun olur. Böylece, somutla soyut birbirine kaynar, aralarındaki fark ayırt edilmez (Gourewitch 1983: 10). Bu kavramsal bütünleşmeyi *"tengri elimke bükmedim"* (Tengri ilime kanamadım) deyişinden daha iyi ne anlatabilir?

Tarihsel ve güncel toplumların hemen hepsinde *axis mundi* örnekleri vardır. Arkeolojik belgeler M.Ö. IV binde bugünkü Romanya'nın bir yerinde sütun şeklinde kutsal acun direkleri kullanıldığını göstermiştir (Eliade 1983: I, 61). Hindistan'da Meru, İran'da Haraberzaiti ve Filistin'de Gerizim *axis mundi* niteliğindeki acunsal dağlardı (Eliade 1965: 39). Japoncada *kami* sözcüğü hem ilah hem de dağ demektir (Ferguson 1982: 41). Tibetliler *mu* denilen bir halatla yeryüzünü gökyüzüne bağlarlar (Eliade 1983: III, 276). Her ne kadar, Çin'de merkezi sayal nokta bir ayin konusu değilse de (Vandermeersch 1980: II, 356), başkentteki *Kien-mou* (ekilmiş orman) *axis mundi* sayılabilir (Eliade 1983: II, 21, Eberhard 1942: 76, Ögel 1981: I, 272). Saxonlar VI.

* Harva'nın naklettiğine göre (1955: 30), gök bir sürü postun üst üste konulup gerilmesiyle biçim almıştır. Tıpkı kerekü gibi... Buriatlar samanyolunu "göğün dikişi" olarak görürler.

** "...Kare kapalı yer simgesel olarak kenttir, surdur, kaledir. Çember mekân ise, daha çok, bahçedir, meyvedir, yumurtadır ve karındır..." diyor, Duran (1980: 283). Sanki haklı gibi...

yüzyılda dünyanın direği olan kazığa *irminsül* derlerdi (Harva 1955: 33). Aztekler tapınaklarının tepesini beşinci sayal nokta olarak kabul ederlerdi (Séjourné 1966: 90–96). *Oğuz Kağan Destanı*'nda adı geçen iki tane kırk kulaç boyundaki sütun pekâlâ Üç Oklar ile Boz Okların iki ayrı *axis mundi*'si olarak kabul edilebilir (RN ON, BA OKD). Avustralya yerlilerinden Asılpalar *axis mundi* yerine sadece bir sopa kullanırlar (Gill 1982: 20). Altay Tatarlarında bu işi çadır direği yapar (Harva 1955: 37). Ve çok eminim ki, Kök Türk çağında Köymen dağları Kırgızların *axis mundi*'siydi. Bunun kanıtı, istisnasız bütün Kök Türk ve Uygur yazıtlarında Köymen'in Kırgızlarla birlikte anılmış olmasıdır (KT D 17, 20, 25; BK D 27: Ton K 1; Şine Usu D).

ii. At, Renk ve Yön

Orhon türegi üzerinde çalışma yaparken insan bazen kendini sanatsal titreşimlere kaptırmadan edemiyor. Hele, ünlü *Kül Tigin ve Atlar* sahnesiyle karşı karşıyaysanız. Oradaki atlı savaş betimlemeleri, eğretilemeler kullanılarak, size bir şeyler anlatmak istiyor gibidir. Nelerdir bunlar?

Kül Tigin'in üzerine binip savaştığı atlar sadece dört renktir; boz, toruğ (doru), ak ve yağız. Boz, gri anlamından çok *gris cendré* (Giraud 1961: 90); yani küle çalan boz renk olmalıdır. Pelliot da aynı fikirdedir; "maviden çok griye çalan" diyor (1930). Cichocki ise bu renge "bozgök" diyor (1958). Sanırım haklıdırlar. Gerçekten boz renginin maviye çalan bir yanı olmalıdır.* Ama belki de boz, mavi (kök) renginin öbür adıdır.

Olabilir ki, Kök Türkler Tengri'den, kendilerinden, böriden, sincaptan ve Ong Dağından söz ederken hep "kök" sıfatı kullanıyorlardı da, at rengine gelince ona "boz" diyorlardı. Bu son hal pek şaşırtıcı olmaz, çünkü, aynı durum ak~örüng ve kara~yağız özdeşliğinde de vardır.** Nitekim, gümüşün sıfatı örüng iken, atın rengi ak oluyordu (Ligeti 1973: 14). Metinlerdeki topo-

* Kök Türk çağında "kır" renk sıfatına rastlamıyoruz. İlk dönemlerde bu sözcük düzlüklere işaret etmekteydi. Bugün hâlâ Türkiye Türkçesinde bozkır ve dazkırı adlarını kullanıyoruz.

** Ak ve örüng tartışması için bakınız (Bazin 1972 b).

nomilerde Kara Kum, Kara Su geçilirken, iş atın rengine gelince yağıza dönüyordu (kutsal yir de kara değil, yağızdır).

İmdi, Kül Tigin'in çarpışmalarda bindiği atların renklerinin dört olduğunu söylemiştim. Bunlar, boz, toruğ, ak ve yağız atlardır. Yalnız aralarından bir tanesi "başgu"* boz attır. Başgıl<başgu değişmesinden dolayı bu atın başında ak sakar olduğu ve bundan ötürü de ak olarak nitelendiği tasarlanabilir (Ata DLT, DK DLT). Kül Tigin'in birçok boyla yaptığı savaşlar sırasında, kesinlikle bilinen, onun ak atlara binip birer kez Kırgızlar, Karluklar, Azlar ve İzgillerle; ikişer kez Türgişlerle ("başgu boz at" dahil), üç kez de Dokuz Oğuzlarla (Uygurlar dahil) çarpıştığıdır. Bu boylardan Kırgız, Karluk, Az, İzgil ve Türgişlerin Kök Türk ilinin batısında yerleşmiş olduklarından eminiz. Dokuz Oğuz boylarından bir bölümü de bu bölgede oturmuş olabilir. Gene kesinlikle bilinen, Kül Tigin'in yağız atlara binerek, bir kezinde Edizler olmak üzere, iki kez Dokuz Oğuzlarla savaştığıdır. Uygurlar'la birlikte, Dokuz Oğuz boyları genellikle Kök Türk ilinin kuzeyinde yaşarlardı. İşte:

"yırga oğuzda eki üç bing sümüz keltecimiz barmune" (T. Tekin Tun. G. 14)
(Kuzeyde Oğuz'dan gelecek iki üç bin askerimiz var mı ne?)

Bu vesileyle Edizlerin de bu bölgede oturduklarını öğreniyoruz. Demek ki, büyük bir olasılıkla, Kök Türk kozmografisinde batı ak ile, kuzey ise yağız ile temsil edilmekteydi.

Eberhard (1983: 120) Çin'de doğunun mavi, güneyin doru, batının ak ve kuzeyin kara ile simgelendiğini söylüyor. Ögel de (1981: 411) Hunlar'da doğunun kır, güneyin al, batının ak ve kuzeyin kara ile gösterildiğini vurguluyor. Bunlardan anlaşılacağına göre, Çinlilerdeki ve Hunlardaki renk ile yön eşleşmesi, eğer kır~mavi~bozgök eşdeğerliği kabul edilirse, tamamen çakışmaktadır. Bu bağlamda Pritsak'ın da (İA) kök~boz~kır özdeşliğini benimsemiş olduğunu hatırlatayım.

Németh'i izleyen Rasonyi'ye göre (1970: 10) ku>gu, uçuk renk demek olduğundan, başgu ayrıca, "başı uçuk renkli at; sakarı açık renk olan at" anlamlarına gelebilir. Bu da ak renginin bir çeşididir.

At renkleri ile yapılan savaşlara dayanarak, Kök Türklerde de batının ak, kuzeyin yağızla temsil edildiği muhakkak gibi. Geriye kalıyor, Kül Tigin'in iki kez bindiği boz atlarla doğuya, bir kez bindiği doru atla güneye sefer yapıp yapmadığını bilmek. (KT D 28)'de, örtülü olarak, doğuya yapılan seferlerin Kitan ve Tatabiler üzerine, güneye yapılan seferlerin de Çin üzerine yapıldığı anlatılmış. Pek olasıdır ki, bu seferlere Kül Tigin de katılmış, boz atına binerek Kitanlar ile Tatabiler'e, doru atına binerek Ong Tutuk komutasındaki Çin ordusuna karşı savaşmıştır.

Böylece, Kök Türklerin de doğuyu boz, güneyi doru, batıyı ak ve kuzeyi yağız ile simgelemiş olduklarını ileri sürebilirim (gibi geliyor bana). Tıpkı, Hunlarda olduğu gibi... Mete'nin Çin İmparatorluğunu kuşatması sırasında, atlarını renklerine göre dört bucağa yerleştirdiğine dair elimizde bir Çin belgesi var:

> "(Kuşatma esnasında) doğuda kır, güneyde doru, batıda ak ve kuzeyde yağız atlar yer almışlardı" (Ögel 1981: I, 406-412).

Öyle ki, bazı Çin haberlerinde "başı beyaz siyah at" (başgu at) deyimi bile unutulmamış.

Atlarla birlikte Kök Türk ili renklenmiş oluyor. Bundan böyle, atlar ve insanlar gittikleri ve savaştıkları yer ve yönlere göre renk alacaklar. Renklenme ise acunsal gösterilenin göstereni demektir. Bu bakımdan, Kök Türk atları kutsaldır (ıduktur).

Burada ufak bir konu sapması yaparak, Kay ve Berlin'in "Temel Renk Terimleri" hakkındaki teorisine bir göz atmada yarar var (1999). Teoriye göre, şöyle bir önermeden hareket ediliyor: Eğer, bir dilde iki renk (x ve y) varsa, x<y hali, o dilde y rengini dile getiren bir sözcük olduğu sürece, x rengini de simgeleyen bir sözcük vardır, anlamına gelir. Bazı dillerde (y=o) bulunmayabilir. Bu önermeye göre, hemen hemen her dil için evrensel renk kategorileri şöyle sıralanabilir:

				Mor
Beyaz		Yeşil		Pempe
	<Kırmızı<		<Mavi < Kahverengi <	Turuncu
Siyah		Sarı		Gri

Diyelim ki, bir dilde, örneğin, kahverengi varsa, ondan önceki (sol taraf) bütün renkler de zorunlu olarak bulunmaktadır. Bu şema, Kök Türk renk kategorilerine uygulanacak olursa şu sonuçlar elde edilir (yış~yeşil).

Ak			Yış(ıl)		Kök	
	< Toruğ <			<	<	o
Yağız			Sarığ		(Boz)	

Gerçekten Orhon Türkçesinde kahverengi, mor, pembe, turuncu ve gri ("kır" hakkında: *beride*) renklerinin kavram-sesleri yoktur.

Şimdi bir adım daha atarak, *Kök Türk ilinde bu renklere ulanan sayal noktaları* yerlerine koyuyorum.

Batı					Tengri (Kök)	
	< Güney	<	Ötüken	Yış <		<o
Kuzey					Doğu	

Şemayı sağdan sola doğru okursak, Kök Türklerin il-yaygın ve acun-uzamlı ilinde, Tengri'nin (göğün) ve doğunun varlığının Ötüken'i, Ötüken'in varlığının güneyi, güneyin varlığının da batının ve kuzeyin varlığını gerektirdiğini saptarız. Tengri (gök) ve doğu tek indirgenmez olandır, gerisi hep ona indirgenir. Böylece Tengri'nin var oluşuyla, il-acundaki beş sayal nokta belirlenmiş olur.

İç-Asya *oikoumené*'ninde gök ve doğu öyle bir dünya görüşüdür ki, Kök Türk Kağan kerekülerinin kapıları hep doğuya doğru açılır (Taşagıl 1995 s.113). Ayrıca, Cengiz Han'ın budununun adı *Köke Mongol*'dur. Altın Ordu Hanlığı'ndan sonra kurulan devletlerden birinin adı'da (XIV. yüzyıl) *Kök Ordu*'dur. Doğu hakkında da aynı şeyler söylenebilir. Orhon Uygurları'nın kağanının Çinli bir prensesle evlenme törenini anlatan bir Çin haberi şöyle diyor:

> "Kağan önce kulesine çıkıp yüzünü doğuya döndü" (Mackerras 1968: 118).

Cengiz Han da daha Timuçin iken,

> kemerini boynuna, şapkasını da koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak (güneşe karşı) dokuz defa yükündü (MGT: 41).

iii. Töre

Şimdi de, Kök Türk toplumunda il kavramından ayrılmayan, daima onunla birlikte giden bir kavramdan söz edeceğim: *törü* (töre). Kaşgarlı'da (Ata DLT, DK DLT) *törü*, gelenek, *töre-* ise yaratılmak demektir. Aynı kökten geldiğini sandığım *törkün* ise "oğuşun toplanma yeri, ana-baba evi" (DK DLT) anlamına gelir. Kaşgarlı'nın zikrettiği atasözlerinden biri oldukça ilginç: *"el kaldı törü kalmas"*; yani, el bırakılır, töre bırakılmaz. Eh, her an illerinden oynatılma tehdidiyle tedirgin olan göçebe-çobanlar için doğru bir deyiş!

Kutadgu Bilig'de ise törü; töre, kanun ve nizamdır (Arat KB). Her kullanılışında, ya il, ya budun ya da iliğ (kağan) ile birlikte anılır. Örnekler:

> *"qılıç ursa bıçsa yağı boynını törü birle tüzse ili budunını"* (286). (Kılıç vursa biçse yağı boynunu, Töreyle düzenlese ili budunu).

> *"itildi ili hem tüzüldi törü iliğ devleti boldı künder örü"* (1041). (Örgütledi ili hem de kuruldu töre, Kağanın devleti yükseldi günde güne).

Bu beyitlerin ışığı altında töre, iliğ, il ve budun içinde/arasında gelenek ve göreneklerden türetilmiş sosyal yasalar olarak tanımlanabilir. Hemen işaret edeyim ki, töre konusunda Tengri'nin varlığı ve işlevi dolaylıdır. Kök Türk yazıtlarında bu husus açıkça bellidir. Töre hep Türk budunundan, Türk ilinden doğmuştur. Kağan bu doğuşa yardımcı olur. Görevi, varolan kurumlaşmış törenin korunması ve uygulanmasıdır.

Kök Türk ve Uygur yazıtlarında da il ve törü hep birlikte kullanılır. Bir-iki örnek:

"(Bumin–İstemi kağanlar) *türk budunung ilin törüsin tuta birmiş iti birmiş*" (KT D 1)
([Bumin ve İstemi kağanlar] Türk budunun ilini ve töresini kurup onu örgütlemiş).

"beğleri yime budunı yime tüz ermiş anı üçün iliğ ança tutmış... iliğ tutup törüğ etmiş" (KT D 3).
(Beylerinin hepsi, budunun hepsi dürüstmüş. Onun için ili böylece tutmuş... İl tutup, töre kurmuş).

"türk törüsin ıçğınmış budunuğ eçüm apam törüsinçe yaratmış" (KT D 12).
(Türk töresini yitirmiş budunu atalarım töresince yönetmiş yaratmış, örgütlemiş).

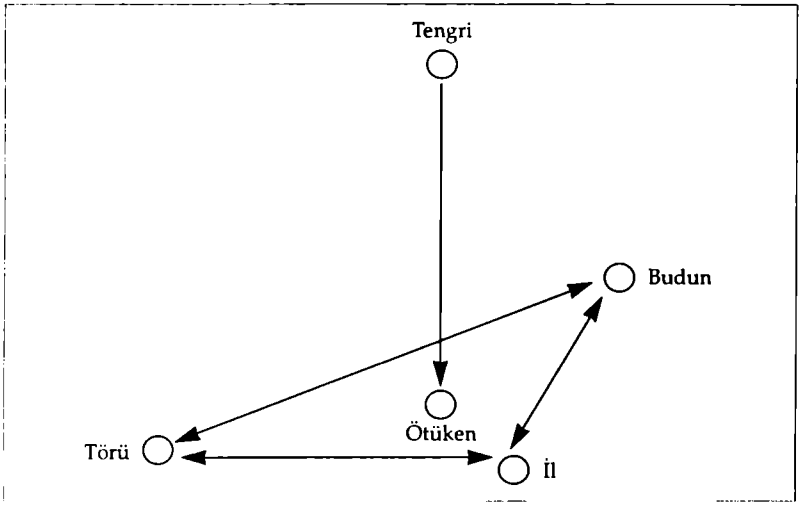
"qangım qağan ança iliğ törüğ qazganıp uça barmış" (KT D 14).
(Babam Kağan böylece ili ve törüyü kazanıp uçuvermiş [ölmüş]).

Son olarak Uygurlardan bir örnek:

"(Ben Moyun Çor) *elimin törümin etintim"* (TT. Taryat).
([Ben Moyun Çor] elimi-töremi edindim).

Bütün bu metinlerden şu sonucu edinmek mümkün: Kök Türk budununun varoluşu *iliğ törüğ* >il-töre kavramından ayrılmaz. Budun, il ve töre üçlüsü, il-yaygın zemin üzerinde Tengri ile iletişim kurarak acun-uzamlı olur ve bu bütünleşme Kök Türk *weltanschauung*'unu yaratır (Şekil 4).

İl-yaygın üçgen üzerinde bulunan her öğe (budun, il, törü) işlevlerinde tersinirdir. Budun (ili), il (budunu); il (törüyü), törü (ili) ve budun (törüyü), törü (budunu) irter. Böylece, il-yaygın üçgen, Ötüken aracılığıyla Tengri'ye erişip, acun-uzamlıyı yaratır. Ne ki, budunun, ilin ve törünün temsil edildiği Ötüken Ormanlı Dağı, Tengri'nin kılımından kaçamaz. Tengri'dir ki, Ötüken'i, budunu, ili, törüyü (ve de kağanı) gerektirir, tersi değil...

(Şekil -4)

"il birigme tengri" (KT D 25).
(İl veren Tengri)

deyimi her şeyi özetler. Nihayet, il-yaygın ve acun-uzamlı Kök Türk toplumunda tek kadiri mutlak olan Tengri'dir.

f) Kağan

Gerek I., gerek II. Türk Kağanlık dönemlerinde yaşamış olan kağanların, toplumlarının kalımını sağlayan, onun yeniden-üretim koşullarını veren sosyal fenomenlerle bunlara ulanan, Tanrı'nın mandasıyla kendilerine yüklenmiş olan işlevler hakkında saydam bilgileri vardır. Bu bilgilerin sistemleştirilmiş söylemler halini almış oldukları bile ileri sürülebilir. Aşağı-yukarı yüz elli yıl (580–732) arayla dikilmiş olan, Soğutça yazılmış Bugut (Kljaştornyj-Lıvşıc 1972, Çağatay–Tezcan 1976) ve Türkçe yazılmış Kül Tigin kazılıtaşlarında kullanılan söylemlerin benzerliği şaşırtıcıdır.

Önce, bu belgelerde ortaya çıkan asal sosyal fenomenlerin ne olduğuna değineyim:

Bugut yazıtı:

"Bey Taspar (?) Kağan Tengrilere sordu"
"...ve süvari savaşçılar ulcayı böylece üleştiler"
"... o (kağan) parayı iyice dağıttı ve halkı iyice besledi"

Kül Tigin yazıtı:

"tengri teg tengride bolmış türk bilge·qağan bu ödke olurtum" (KT G 1).
(Tengri gibi, Tengri'den olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda hüküm sürdüm).

"ilgerü şantung yazıqa tegi süledim... birigerü toquz ersinke tegi süledim... qurıgaru yinçü ögüç keçe temir qapığqa tegi süledim yırıgaru yir bayurqu yiringe tegi süledim" (KT G 4).
(Doğuda Şantung ovasına... güneyde Dokuz Ersin'e... batıda Yinçü ırmağını geçip Demir Kapı'ya, kuzeyde Yir Bayurku yerine dek ordu sürdüm).

"qağan olurup yoq çıgany budunuğ qop qubratdım çıgany budunuğ bay qıldım az budunuğ ötüş qıldım" (KT G 9–10).
(Kağan olarak hüküm sürünce yoksul budunu hep kubrattım. Yoksul budunu zengin, az olan budunu çok yaptım).

Bugut yazıtı üçüncü kişi ağzından söylendiğinden, örselenmiş halinde bile, metinde bir çeşit öykü-menkıbe üslubu sezilir. Bu bakımdan, sanki kişisel olmayan, kutsalın buyurduklarını ileten bir sab'dır bu yazıt. Buna karşılık, Kül Tigin yazıtında, Bilge Kağan, konuşmasının henüz başlangıcında, kendisini "Tengri gibi, Tengri'den olmuş" diye tanıtırken, zaten ilahi sıfatını ilan etmiş oluyordu. Bu yüzdendir ki, Kök Türk budununa seslendiği vakit söz ile değil, sab ile ayıtıyordu.*

* Ayıtan ile ayıtılan arasında, iletişimi kuran sab bir belagat örneği olmaya mecburdur. Bu yoldan, söylemin özü tedirgin edilmeden, düzyazı imge ve eğretilemelerle süslenerek, ozan edebiyatı çerçevesinde şiirimsi bir üsluba büründürülmelidir. Amaç, sabdaki söylemle halin ve geleceğin budunlarına kağanın ululuğunu, bengülüğünü ve meşruluğunu, kısacası, kutsala–teg olduğunu bildirmektir. İşte, bu düzeyde sab, kağanla budun arasındaki kutsallık–savaşkanlık–üretkenlik ilişkilerinin öznesi olur. Kağan buduna koruyuculuk sunar (armağan), budun da ona itaat vaat eder (karşı-armağan) (Clastres 1974: 25–42).

"neng neng sabım erser bengü taşqa urtum" (KT G 11).
(Her ne sabım varsa bengü taşa kazıdım).

Bu demektir ki, sab ile buduna iletilen düşüncelerin kutsallığı taş gibi sağlam ve bengü gibi ölümsüz olmaktadır.

VIII. yüzyılda Kök Türklere komşu yaşayan öteki Türk boyları arasından yalnız Uygurlar kağan yazıtları bırakmışlardır. Bunlar, Moyun Çor'un (747–759) diktirmiş olduğu dört taneden günümüze kalan Şine–Usu (Ork. ETY) ile Taryat (Tek. Taryat) kazılıtaşlarıdır. Söylemlerinden, Uygur toplumunda da aynı sosyal görüngülerin Moyun Çor tarafından saptanmış olduğu anlaşılır.

" tengride bolmış el etmiş bilge qağan" (Ork. ETY- Şine–Usu).
(Tengri'den olmuş El Etmiş Bilge Kağan).

"sekiz otuz yaşımqa yılan yılqa türük elin anta bulğadım anta artatdım" (Tek. Taryat).
(Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında Türk ilini allak-bullak ettim, bozdum).

üze kök tengri yarluqaduq üçün asra yağız yir iğittük üçün"
(Tek. Taryat).
(Üstte Kök Tengri buyurduğu, altta Yağız Yer beslediği için).

İlk bakışta, Kök Türk ve Uygur kağanlık yazıtlarındaki sablar arasında temel bir fark göze çarpar. Bu fark, Kök Türklerde budunu besleyenin, dolaylı olarak, Tengri'nin mandasına yaslanan kağan oluşuna karşılık, Uygurlarda besleyenin, doğrudan doğruya, Yağız Yer bereket ilahı olduğundan kaynaklanıyor. Şimdilik bu farkı önemsemezsek, bütün bu kağanlık sabı söylemlerinden üç ayrı sosyal fenomen kategorisi ayıklanabilir: 1) dini temsil eden *kutsallık* kategorisi, 2) siyasî ve askerî güce dayanan *savaşkanlık* kategorisi ve 3) bereket ve doğurganlık simgeleyen *üretkenlik* kategorisi. Hiçbiri de aylak ve edilgin olmayan; hep birlikte Kök Türk budununun kalımını sağlayan koşulları; yani, toplumsal yeniden-üretim mekanizmalarının

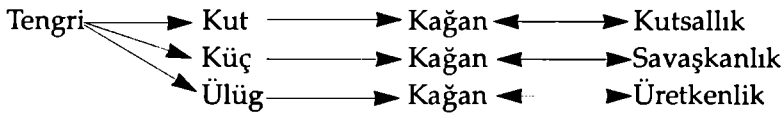
temelini veren üç işlev. Fakat bunlar, Dumézil'in Hint-Avrupa toplumlarına özgü olarak nitelendirdiği üçlü işlevin aynı değiller mi? Kuşkusuz, aynı; zira, her toplumda üçlü işlev zorunlu olarak vardır. Kutsallığın, savaşkanlığın ve üretkenliğin ya da başka bir deyişle, inançların, yakınların ve üreticilerin olmadığı bir toplum tasarlanabilir mi? Hayır ve sanırım ki, bu üçlü işlevi Bilge Kağan'ın sabındaki kadar dupduru bir söylemle belirleyen başka bir metin, *Rg Veda* dahil, kültür tarihçilerinin eline henüz geçmiş değildir. Hint-Avrupalı toplumlarda üçlü işleve değinen bütün metinlerde *(beride)* bu husus hep eğretilemelerle dile getirilmiş olduğundan, Bilge Kağan'ın sabındaki yalınlıktan yoksundurlar.

Ama asıl sorun burada değil. Herkes biliyor ki, Dumézil'in kültür tarihine en büyük katkısı, Hint-Avrupa toplumlarında üçlü işlevin bulunduğunu "keşfetmesi" değildir. En büyük keşif, gerek İndo-Germen, gerek İndo-İranlı toplumlarda üçlü işlevin daima ya üç ilah, ya üç simgesel nesne ya da üç sosyal örgütlenme (rahipler, askerler ve üreticiler) ile eşleştirilmesidir. Öyle ise, yeni soruşturmanın özü şu olacak: Kök Türk toplumunda üçlü işlevin yürütülmesini kimler üstlenmişti ve bu bağlamda kağanın durumu nedir? Üçlü işlevin ideolojisi nasıldır?

Yukarda (II A 1 a), Tengri'nin ilahi erkinin saptanması amacıyla yapılan tahlilde Tengri yarlıklarıyla kağana kut, küç ve ülüg bahşedildiğine fazlasıyla değinmiştim. *Kutun kutsallığın, küçün (fizik güç) savaşkanlığın ve ülüğün (nasip) üretkenliğin ulandığı biliniyor.* Nitekim, Bilinmeyenin bütün olumlu yanları kutla gerçekleşirken, yakınlar güçle kendilerine güvence sağlarlar ve üreticiler ülügle topluluğu doğurganlık ve bereketle donatırlar. Kök Türk toplumunda Tengri'ye özgü olan bu üç tözü, gene onun iradesiyle kullanan kağandır. Kağan kazandığı kutla yeryüzünde kutsallığı temsil eder. Aldığı güçle* dört bu-

* Berideki alıntılarda kut ile ülüg doğrudan doğruya kağanlara verilmiştir. "Küç" ise, hem Tunyukuk'a, hem de Türk budununa nasip olabilir. Ama yine de, kağan bu töze sahip çıkar.
"tengri küç birtük üçün qangım qağanın süsi böri teğ ermiş yağısı koyn teg ermiş" (KT D 12).
(Tengri güç verdiğinden babam kağanın ordusu kurt, yağısı koyun gibiymiş).

cağa ordu salıp il kurduğundan utkunun ve savaşkanlığının simgesi olur. Ve sahip olduğu ülügle toplumda doğurganlığı ve bereketi sağlayıp, elindekileri adilane üleştirdiğinden üretkenliğin temsilcisi sayılır. Bundan dolayı, üçlü işlev karşısında Kök Türk Kağanının durumu şöyle belirlenebilir (Şekil 5)

Şekil-5

Kut, küç ve ülüg Kök Tengri'nin iyeliğindedir, dedim. O, bu tözleri resulü olan Kök Türk Kağanına devretmiştir (her vakit geri alabilir). Kağan bu tözler sayesinde üçlü işlevi bun'suz olarak yürütüp toplumun yeniden-üretim sürecini gerçekleştirir.

Kök Türk dininde kutsalı, savaşı ve üretimi temsil eden bireysel tanrılar olmadığı için, her bir işlev biricik Kök Tengri'de toplanıp yoğunlaşmıştır. Belirtilen bu teoloji yeryüzündeki sosyal hayata da yansımış, eşdeğerini bulmuştur. Kök Tengri'nin buyruğuyla kutsallık, savaşkanlık ve üretkenlik işlevlerini (her üçüne birden *"kağanlık derneşik işlevi"*, diyeceğim) üstlenen Kök Türk Kağanı, derneşik işlevi temsil edecek zümre ya da kurların oluşmasına engel olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Kök Türk toplumunda, bir Hint toplumunda olduğu gibi kutsallığın *brahman*, savaşçılığın *kşatriya*, üretkenliğin *voişya* kastları; bir İrlanda toplumunda olduğu gibi kutsallığın *druides*, savaşkanlığın *flaith* ve üretkenliğin *bo airig* kurları aracılığıyla yürütüldüğü toplumsal yapı ortaya çıkamamıştır.

"tengri küç birtük üçün anda sançtım" (BK D 32).
(tengri güç verdiği için orda sançtım).
Bu alıntılardan da küçün, Kök Tengri'nin kağana bahşettiği bir temel yüklem olduğu anlaşılıyor. Nitekim XIV. yüzyılda Moğol Hanı Güyük'ün Papa II. Innocenti'ye yazdığı mektup Türkçe olarak şöyle başlıyordu:
"mengü tengri küçünde kür uluğ ulusnung talaynung qan yarlığımız"
(bengü Tengri gücünde cesur ve ulu ulusların ve okyanusların Hanı. Yarlığımız).
Merak edenler için Moğolcasını da ekliyorum:
"möngka tengriyin küçündür yeke manggol ulusun delayın qanu yarlıq" (Pelliot 1922–1923)

Kök Türk toplumunda kurlaşma iki kutuplu olup bir yanda, Kağan ve etrafında kümelenen boy beyleri ve alp savaşçılardan (Tunyukuk gibi) oluşan buyuran zümre; öbür yanda, geriye kalan halkın temsil edildiği buyurulan zümre vardır. Kök Türk terimleriyle ilkine ak, ikincisine kara budun denildiğini biliyoruz (*ileride:* s. 195).

Dankoff, XIII. yüzyıldan önceki Türklerde "hükümdar bilgeliği geleneği"ni incelerken, "İç-Asya Türkleri arasında güçlü bir yerli bilgelik geleneğinin varlığını kabul ederek, geriye, İç-Asya ile Çin ya da İran bilgelik geleneğinin bu ideolojide karşılıklı etkileşmesinin olup olmadığının araştırmaları kalıyor" diyordu (1981: 94). Yukarda ileri sürdüğü sava dayanarak hemen son sorusuna cevap vereyim: VIII. yüzyılın ortasına kadar "bilgelik" başlığı altında adlandırdığı, Kök Türk hükümdarlık ideolojisi ile Hint-Avrupa kültür çevresinin köklü bir üyesi olan İranlıların hükümdarlık ideolojisi arasında etkileşmeden doğan hiçbir benzerlik yoktur.* Bu ideolojinin, Çin hükümdarlık ideolojisi ile ilgisi konusunda ise, köklü bir çalışmam olmadığını itiraf edeyim. Eberhard (1970) ve Ögel (1981) teolojik bakaçtan her iki kültür arasındaki ıraksamadan, Özerdim (1963) ise, özellikle Tengri (~T'ien) konusunda yakınsama olduğundan söz ediyor. Bense, şimdilik Çin toplumunda hem ideolojik hem de sosyal örgütlemenin üçlü işlevlere göre düzenlenmemiş olmasına rağmen (çünkü, Çin ideolojisinde Yin/Yang, gök/yer, imparator/ötekiler gibi dikotomiler söz konusudur), her ikisi de Asyal olan Kök Türk ve Çin hükümdarlık ve halk ideolojilerinin bazı nüktalarda 'özellikle ak ve kara budun dikotomisinde' benzediğini düşünüyorum.**

Kök Türk kağanları Tengri tarafından bahşedilen kut, küç ve ülüğü kullanmaya hak kazanmış ölümlüler olduğundan Tengri'nin altında, insanoğlunun üstünde bulunurlar.

* İslam fethine kadar Maveraünnehr halkının sosyal yapısı ile İran'ınkini karşılaştırırken Barthold şöyle diyor: "(Bunlarda) İran'da olduğu gibi dengeyi sağlayacak bir taht ve mabet ittifakı, yani, kuvvetli bir monarşik güç ile ruhban sınıfı yoktur" (1981: 233). Bu bağlamda yardımcı olur diye kaydettim.

** Çinliler kendi ideolojileri çerçevesinde "Gök, Yer ve İnsan" arasında "üçlü küme" kavramını geliştirmişlerdir. Ama bu kavramın Dumézil-vari üçlü işlevle ilişkisi yoktur. "Üçlü küme" ile ilgilenenler için bakınız: (Guénon 1957).

"üze kök tengri asra yağız yir qılınduqda ikin ara kişi oğlı qılınmış kişi oğlında üze eçüm apam bumin qağan istemi qağan olurmış" (KT D 1).
(Üstte Kök Tengri, altta Yağız Yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üstüne atalarım Bumin ve İstemi kağanlar hüküm sürmüşler).

Bu bakımdan, Kök Türk kağanları Tengri değil, onun resülüdür. Bu demektir ki, onlar insanoğlu ile Tengri arasında bir sabcıdır. Tengri–teg'dirler. Kül Tigin yazıtının başında bulunan *"tengride bolmış"* deyimlerini hep böyle anlamak gerekir. Her ikisi de aslında, "tengri–tarafından–kurulmuş" demektir. "Türk hakanları insanoğlunu idare etmesi için Tanrı tarafından yüceltilmiştir" diyor, Ögel (1982: 110). Doğrudur: Kök Türk Kağanı ne Tengri'nin kendisi, ne de oğlu olmadığı gibi* altındaki insanlar da onun kulu değillerdir. Kök Türk dilinde hem kişioğlu hem de kul sözcüğü vardır. Bilge Kağan o hakkı kendisinde görmüş olsaydı, kişioğlu yerine kul deyimini kullanırdı. O sadece, Tengri'nin kutunu, gücünü ve ülüğünü Kök Türk toplumuna iletmesi için seçilmiş bir ölümlüdür.

"türk budun yoq bolmazun tiyin budun bolçun tiyin qangım ilteriş qağanıg öğüm ilbilge qatunuğ tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmüş" (KT D 11)
(Türk budunu yok olmasın diye, budun olsun diye Tengri, babam İlteriş Kağan ile anam İlbilge Hatunu tepesinden tutup yukarı kaldırmış).

Hepsi bu kadar, Kök Tengri, Kök Türk kağanlarını seçmiştir ama, sorunları çözecek olanlar, bundan böyle, gene kağan ile Kök Türklerin kendileridir. Tengri, şefaatini sunduktan

Aksi görüşler için bakınız: (İzgi 1977: 30). Ona göre, "...Uygurlara kadar bütün Türk toplulukları reisleri yahut kağanları Tengri ve bunun yanında **Göğün oğlu** unvanlarını almışlardır." Bilgilerimin sınırı içinde Türk-Moğol tarihinde "babam gök" bir kez geçer: İlkhan Argun'un Philippe le Bel'e yazdığı mektupta Moğol Hanı şöyle diyordu: "ölmeme ya da hayatta kalmama babam Tengri karar verir" (Mostaert 1955: 218).

sonra gene gökyüzüne çekilir. Resulü olan kağanın zorlukların üstesinden geleceğinden emindir. Bilge Kağan'ın yorumuna bakalım:

> *"tengri yarlıqadug üçün men qazğanduq üçün türk budun qazğanmış"* (BK D 33).

Yani, düpedüz, Tengri buyurmuş, kağan kazanmış ve sonuçta utku Türk budununun yararına olmuştur. Bu bakımdan da, Kök Türk Kağanı, sadece bir *ayar-tanrı*'dır. Bu demektir ki, Tengri'nin tözlerinin tümü, ölçeği küçültülmüş bir ölümlüye, yani, kağana indirgenmiştir. Bilge Kağanın oğlu Tengri Kağan adını da zaten böyle algılamak gerekir. İşte, kağanların bu ayar-tanrılık karakterleridir ki, onların soyunun ve dolayısıyla Kök Türk hanedanının (A-shih-na uruğunun) sürgit devamına neden olmuştur. Buyurulanlar, kağanlarının ayar-tanrılıklarından zerrece kuşku duymadıklarından bu niteliklere sahip A- shih-na uruğu iki yüz yıl süreyle siyasi-ilahi erki üstlenip, Kök Türk budunu üstünde buyuran kur olarak kalmıştır. Tengri'nin erdemleri *via* kağan, gökyüzünden yeryüzüne inmiş, ilahî siyasîye dönüşmüştür. Kağan ve hanedan, hükümdarlığın ta kendisi olmuştur (Veyne 1976: 539–589). Yani, bundan böyle, kağanın ödünç almış olduğu ilahî erk ile siysî otoritesi çakışıp, Bilge Kağan tengriken iken, Türk Bilge Kağan oluvermiştir.

Kök Türk efsane-tarihinde kam ve demirci olan hükümdarların,* tarih-tarih çerçevesinde tengri-teg olmalarının mutlaka bir sebebi vardı. Fakat, bu konuda ileri sürülecek hipotezlerin pek bir işe yarayacağından emin değilim. Ne ki, ilk elde saptayacağım bir olgu var: gerek efsane-tarih, gerek tarih-tarih düzeyinde, A-shih-na uruğuna sanlık olan Kök Türk hükümdarları, şu ya da bu biçimde, daima ilahî erkin temsilcileri olmuşlar, kendiliğinden *kutsal hükümdarlığı* (belki de önceleri "ilahî rahipliği") üstlenivermişlerdir. Bundan dolayı, Kök Türk toplumunda A-shih-na uruğu daima bir üst-toplum oluştur-

* İran efsanelerinde geçen, onlara kan kusturan Afvasiyab–Tunga Alp Er adlı Türk Kağanı ile oğlunun da birer sihirbaz olduğunu hatırlatayım. (Taberî: 1/2, 743–744).

muştur. Onların varlığı, alt-toplumu oluşturan Türk kara budunu için, *hayalî* tükel yeniden-üretiminin *sine quo non*'u olmaktadır. Bu imge, zamanla kurumlaşma eğilimini göstermiş olduğundan A-shih-na'ların hükümdarlık hakkı yani onlara emanet edilen (varsayılan) siyasi ve ilahi erk de giderek pekişmiştir. Bu konuda Toğan'm şu yorumu fevkalade ciddidir:

> "Şamanî ayinler ve kehanet için kamlar gibi A-shih-na'dan türediklerine ve hükümet işleri için yaratıldıklarına inanan Kağanlar nesli... eski Türk devletçi uruklarında bir devlet teşkilatı nüvesi olarak daima ve bütün asırlarda olmuştur... İşte devletçi kabileler arasında bir *devletçilik çekirdeği* sıfatıyla yaşayan bu nesilden büyük küçük camialar için hanlar kaldırılmış (küterilmiş), yani, iclâs edilmiş, bazen de muayyen kabile birlikleri içinde yaşayan törelerin ezilmesine, hatta toptan katledilmesine müncar olmuş; fakat Açina oğullarının başka kabilelerde yaşayanları tekrar ortaya çıkmış, yahut çıkarılmıştır" (1946: 106–107).

İmdi, Türk *kultur kreis* içindeki Dokuz Oğuz~Uygur,* Yağma, Kırgız, Hazar, Macar ve Kök Türkler gibi bazı budunların hükümdarları ile "kutsal krallık" ve/ya da "ilahî rahiplik" denilen kurumlar arasında benzer ilişkilerin saptanıp saptanamayacağını araştıracağım. Bu konudaki düşüncelerimi eldeki belgeleri belli bir düzene sokarak sıralıyorum. Önce, birinci belge öbeği:

> "Hazarlar'ın hükümdarına hakan derler. Gezinti için ancak dört ayda bir dışarıya çıkar... Büyük Hakan atına binip maiyeti ile bir yere hareket ederse, diğer askerler de atlarına binip onunla birlikte yola koyulurlar. Yürüyüşü esnasında, onunla birlikleri arasında bir millik mesafe bulunur. Tebasından onu gören herkes hemen önünde secdeye kapanır. O geçinceye kadar secdeden başını kaldırmaz" (Şeşen IFS: 76–78).

* İslam yazarları tarafından ta başından beri karmakarışık edilen Dokuz Oğuz ve Dokuz Uygur sorunu iki ciddi bilgi yoksunluğundan kaynaklanır: i) circa 744'e kadar her iki federasyonun da dokuz üyesi vardı; ii) Uygur boyu her iki federasyonda da bulunuyordu.

> "(Dokuz Oğuz~Uygur) hükümdarı ancak senede bir defa halkın arasına çıkabilir" (Şeşen IFS, Mervizî: 96, Şeş. ICT, yazarı belli değil: 90).

> "Kırgızların hükümdarı Çing Dağında oturur. Etrafında duvar yerine kalastan bir çit vardır. Kendisi, birbirine eklenmiş çuhadan yapılmış... bir çadırın içinde yaşar" (Eberhard 1942: 69).

Birinci ve ikinci metinden mutlaka, üçüncü metinden belki anlaşıldığı üzere, Hazar, Dokuz Oğuz~Uygur ve Kırgız toplumlarında "kağanlık tabusu" vardır (Frazer 1970: 221). Kağan, budunun acunsalının merkezi olduğundan, doğum ve ölüm, kıtlık ve bolluk, utku ve yenilgi hep ondan kaynaklanır (sanılır). Onun bakışı, onun bakışının uyruğunca görülüşü hayır getirebileceği gibi, şer de getirebilir. En iyisi şefaati bir yana, hiç olmazsa felaket getirmesini önlemek üzere, ondan uzak durmalı, ona görünmemelidir. Bu yüzden kağan budundan yalıtılmalıdır.

Tabu edilen kağanların, aynı zamanda atakam (~başkam) olmaları gerekmez mi? Kutsal olan kağanın, ayin ve kuttörenlere başkanlık etmesi, böylece sivil ve asker yönetim yanında "rahipliği" de yürütmesi olağan değil mi? Bu konudaki ikinci belge öbeğini sunuyorum:

> "Yada taşları 'yağmur taşları' özellikle Dokuz Oğuz Kağanının mülkiyetindedir. Kağanlardan başka hiç kimse ona sahip olamaz" (Minorsky, Tamim İbn Bahr: 285).

Yağmur yağdırmanın kamların işi olduğu ve Türkler arasında bu iş için yada taşı kullanıldığı meşhur hikâyedir. Arap coğrafyacıları bu rivayetlerden o derece etkilenmişlerdir ki, Türklerden her bahseden yada taşını da onlarla birlikte anmıştır. Yukardaki alıntıda, Doğuz Oğuz~Uygur Kağanının bu taşı tekeline aldığı doğru mudur ve anlatılan olay Kağanın atakam olduğunu kanıtlar mı? Pek sanmıyorum. İbn Bahr'ın verdiği haber IX. yüzyılın başlarına aittir. Bu dönemde ise Uygurlar Budizmi

kabul etmişlerdi. Bundan dolayı, Uygur Kağanlarının, atakam olmaları söz konusu edilemez.

Minorsky, Yağmalara ait bir öyküde onların kağanlarına (?) yükündüklerini söylüyor. Farisî karşılığı ne kullanılmış bilmiyorum. Türkçe karşılığı Şeşen'in Minorsky'den çevirdiği gibi "hürmet görmek" değil (Şeşen ICT: *Hudud al-Alâm:* 3), basbayağı "yükünmek", yani, Tanrı'ya ve kutsal şeylere saygıyla itibar etmektir. Ama bu ululanan, Yağma Tutuk da olabilir, atakam da... Bu bakımdan zikredilen öyküden Yağma Tutuk'larının "ilahi rahip" oldukları sonucu çıkarılamaz.

Hazar Hakanları ile Dokuz Oğuz Kağanları kağan tabusuna konu olduklarından, bütün ömürleri boyunca hayatları en ufak ayrıntılara kadar bilinmeli ve düzenlenmelidir; çünkü onların iradî ve gayri iradî yanlış davranışlarından dolayı buduna sağlamak zorunda oldukları acunsal her an bozulma tehlikesiyle karşı kaşıyadır (Frazer 1970: 222).

Şimdi bu konudaki belge öbeği:

> "Hazar Hakanının âdetlerinden biri de sarayda daima yirmi beş kadın bulundurmaktır... Kimini rıza ile kimini zorla almıştır. Ayrıca, odalık olarak gayet güzel altmış cariyesi vardır... Hakan bu cariyelerden birisiyle cinsi münasebette bulunmak isterse onun muhafızlığını yapan kadına haber gönderir. Göz açıp kapayıncaya kadar cariye hakanın döşeğine gelir" (Şeşen IFS: 78).
>
> "Dokuz Oğuz Kağanının bin erkek muhafızı ve dört yüz genç kız hizmetkârı vardır. Bu bin adam Kağan karşısında yıllar boyu günde üç öğün yemek yer. Ne isterlerse yenilir, yenilirken de bir kadeh şarap içerler... Kağan at binerken her biri onun önünde yürür" (Martinez, Gardizî: 134).

A-shih-na uruğundan gelen Hazar Hakanlarına ait olan ilk metin pek açık bir biçimde hakanın bereket olan ilişkisine değinir. Dokuz Oğuzlara ait metin de aynı içeriktedir. Her ikisine göre, Hakan/Kağan odalıkları ve muhafızları ile aynı çatı altında günler boyu oturup durur. Bu durum, kağanın hareketlerinin –özellikle cinsi ilişkilerinin– muhafızlarca gözlendiğinin bir

kanıtıdır. Böylece, kağanın cinsi erkiyle bereket ve doğurganlık arasındaki bağıntı kurulmuş olur.

Ruslar hakkında verilen haberlerden de kağan ve bereket bağlamında ayrıntılı bilgiler ediniyoruz. Onlardaki durum Hazar ve Dokuz Oğuzlardaki durumu o kadar andırmaktadır ki, ayrıntılarda yararlı olur umuduyla *derkenar* ediyorum.

> "Rus hükümdarlarının (kağanlarının) âdetlerinden biri itimat ettiği kahraman adamlarından dört yüz kişiyi (cariyeleriyle birlikte) sarayda bulundurmaktır... Bu dört yüz kişi hükümdarın tahtının altında otururlar. Taht kocaman olup, gayet değerli mücevherlerle süslenmiştir. Tahtın üzerinde hükümdarla beraber odalığı olan kırk cariye oturur. Hükümdar bazen bunların biriyle tahtın üzerinde, hükümdarın adamları huzurunda, cinsi münasebette bulunur" (Şeşen IFS: 75).

Bu belge Ruslara ait olmakla beraber, sanki Hazar ve Dokuz Oğuzlar hakkındaki belgelerin birleşik bir çeşididir. Kağan, kocaman bir tahtta ikamet edecek... O kadar kocaman ki, yüzlerce muhafız cariyeleriyle birlikte onun altında oturabilecek. Üzerinde kağan, diyelim, kırk kadınla birlikte yaşayacak; orada uyuyacak, yiyecek, içecek, aptes edecek ve sevişecek; herkesin huzurunda... Ve bu ikametgâh mücevherlerle (belki de altınla) bezenmiş olacak. Tuhaftır, bu koskoca taht-çadırın görünümü, Arap coğrafyacıların aktardığı Hazar ve Dokuz Oğuz~Uygur kağanlarının *altın* çadırını hatırlatmaktadır.

> "(Hazarlarda) taht ve altın çadır sadece hakan için kurulur" (Şeşen ICT: Istahrî).

Bu haber X. yüzyıldan. *Oysa* IX. yüzyılda Tamim İbn Bahr da Uygurların başkentinde böyle bir altın çadır görmüştü.

> "(Uygur Kağanının) şehrine daha varmadan Kağana ait olan altından bir çadır gözüküyor" (Minorsky, Tamim İbn Bahr: 283).

Aynı anlamda başka bir haber:

> "Dokuz Oğuzların hükümdarının altından bir köşk üzerinde kurulmuş yüz kişiyi alabilecek ve on fersahtan görülebilen çadırı vardır" (Şeşen, IFS, Ebu Dülef, Şeşen ICT, Ebu Zeyn el-Belhî: 192).

Bu haberlerin hiçbiri uydurma değildir. Uygur Kağanlarının büyük bir altın otağa sahip olduklarını Çin kaynakları da belirtiyor (Mackerras 1968: 153 fn. 160). Onlara dayanan Minorsky, bu konuda şu bilgiyi vermekte:

> "Kırgızlar Uygur Kağanlarının altın otağına çok içerlediklerinden onu zapt etmeye ahdetmişlerdi. Nitekim, Uygur Kağanlığını yıktıktan (840) sonra, bu otağı ele geçirmişler, önünde atlarını otlatarak, karşısına sancaklarını dikmişlerdir" (Minorsky, Tamim İbn Bahr: 195, 300).

Bütün bu belgelerin ışığı altında IX. – XI. yüzyıllarda Hazar Hakanları ile Dokuz Oğuz~Uygur Kağanlarının muhakkak, Kırgız Kağanlarının belki, tabu oldukları anlaşılıyor. Hükümdarlar budundan yalıtılmış olup (yerleşme yerlerinden uzakta), genellikle altınla işlenmiş bir otağ içinde maiyetleri ve cariyeleriyle birlikte yaşamaktaydılar. Tabu olan kutsal kağanlar, cinsi erklerini göz önünde fiilen kanıtlamak zorundaydılar. Bu fiil ile kendilerinde olan kut, küç, ülüğün kalıcılığını sergilemiş oluyorlar ve her an onları yenilemekte olduklarını berkitiyorlardı. Maiyetlerinin görevi hükümdarın refahını ve sağlığını sağlamak, cariyelerinin görevi ise ona cinsi erkini kanıtlama fırsatını vermekti. Ayrıca, Altaylılarda (Hunlar, Hazarlar, Moğollar) tabu olan kağanların öldüğü bilinse bile, ölüleri gözükmez, cesetleri bile tabudur.

Böyle bir zihniyetin sonucu olarak, zaten görülmesi tabu olan kağan, ne ilin günlük idari işleriyle uğraşmalı, ne de savaşa gitmelidir. O yönetim~kağanı olmadığı gibi, savaş kağanı da değildir. Sadece ayar-tanrıdır, o kadar... Bunun dışında kalan öteki işler onu ikame edecek bir naip tarafından yürütülür.

Böylece, geldik, "Türklerde İkibaşlı Kağanlık" sorununa... Bu konuda dördüncü belge öbeğini veriyorum:

> "Hazar Hakanının vekiline *hakan beh* derler. Orduyu kumanda ve sevk eden, memleket işlerini yürüten, halk arasına çıkan ve harbe giden *hakan beh*tir. Etraftaki hükümdarlar bağlılıklarını ona arz ederler" (Şeşen IFS: 76).

Bu alıntıya aldanarak, Hazar hakanlarının kadiri mutlak olmayıp, siyasal erklerini Hakan Beh'e devretmiş olduklarını sanmak hatalı olur. Aksine, IFS'nin *Meşhed nüshasının* son bulduğu bu satırların ardından hemen şunlar geliyor:

> "Hakan Beh her gün mütevazı, sakin ve mahcup, yalınayak vaziyette, elinde bir sopa olduğu halde büyük Hakanın huzuruna çıkar. İçeri girip selam verince, önünde bu sopayı yakar. Bunu yaptıktan sonra Hakanın sağına taht üzerine oturur" (*ibid*: 77).

Hakan Beh'in, Hakanın huzuruna çıkarken yalınayak oluşu, ona mutlak bağlılığının simgesidir. Sopanın (asa?) yakılması ise, ateşle mundarlıktan arındırılması anlamına gelir. Bu açıdan bakılınca Hazar toplumunda Hakanın ne siyasî ne de dinî otoritesi tartışma götürür. Nitekim,

> "Hakan, kumandanlar ve hakan beh savaşta mağlup olarak geri dönerse, onların kadınlarını ve çocuklarını huzura getirtir. Onların gözleri önünde kadınlarını ve çocuklarını başkalarına hibe eder. Aynı şekilde hayvanlarını ve silahlarını ve evlerini de başkalarına verir. Bazen onları iki parçaya bölerek, cesetlerini çarmıha gerer. Bazen de, boyunlarından ağaca astırır. Nadiren affederek, onları seyis yapar" (*ibid*: 79).

Elimizdeki belgelerden Hazar Hakanlığının "çiftbaşlı hükümdarlık"la yönetildiğini anlıyoruz. İlki kutsal ve üstün (hakan), ikincisi sivil ve tabi (hakan beh). Frazer'e göre, aslî güç

hakan behin elinde olup, sözde hakan kukladan başka bir şey değildir (1917): 404). İbn Fazlan'ı okuduktan sonra bu görüşün ne kadar yanlış olduğu anlaşılıyor. Hoşgörmek gerekir, çünkü, makale bu konuda antropologlar tarafından yazılmış ilk makaledir.

Hazar Hakanlarının aslen kutsal hakanlar olduğu açıktır. Bundan dolayı, savaşmaktan kaçınırlar ölmemek için. Tıpkı Aşemenit kralları gibi. Salamin savaşını bir savaş arabasından izleyen III. Dara, savaşı kaybedeceğini anlayınca oradan sıvışmıştı. Ancak, bu olayı onun korkaklığına bağlamak kadar yanlış bir hüküm olmaz *Mahabbaratda* örnek hükümdarlar hiçbir savaşa katılmaz. Çünkü, onların sorunu savaşta ölmek değil, hayatta sağ kalarak ilin bozulan acunsalını sağlama yolunda buduna umut ve beklenti vermektir.

Hazarlarda rastlanan çift hükümdarlık Peçenek ve Macarlarda da görülür. Peçeneklerde doğu ve sol kanat, mertebe olarak daha üstün olup, başında kağan bulunur. Batı ve sağ kanat ise, Pritsak'ın adını koymadığı başka biri tarafından yönetilir (1975: 221). Macarlarda "çift hükümdarlık" olgusu daha net beliriyor. Kende~kündüh kutsal kağan, gyula~khan–böh savaş kağanıdır (Alföldi 1937, Györffy 1975). Kuruluş döneminde Arpad Kende'dir, Kursan ise Gyula... Arpad'ın kutsal kağanlığı, zaten onun kalkan üzerinde yukarıya kaldırılıp kağan atanmasıyla bellidir.

Hazar Hakanlarının aslî işlevi ilde acunsalı sağlamaksa da, hastalık ve ihtiyarlıklarından dolayı bu işlevi yerine getirmekten aciz oldukları, ülkede ortaya çıkan salgın ve kıtlıkları önleyemediklerinden anlaşılırsa ne olur? Bu konuda beşinci belge öbeğini veriyorum: ilk belge X. yüzyılda yaşamış olan Mes'udî'den:

> "Hazar ülkesinde kuraklık olup, ülkenin başına bir felâket gelirse ya da başka bir halkın saldırısına uğrarsa, idareci sınıf ve halk ayaklanıp Hazar hükümdarının* yanına giderler, ona, 'Bu hakan ve devri bize uğursuzluk getirdi. Onu öldür ya da bize teslim et, öldürelim' derler. Bazen hüküm-

* Herhalde "hakan beh" olacak.

> dar hakanı teslim eder ve onu öldürürler. Bazen, hükümdar onu öldürmeyi üstüne alır. Bazen ise ona acır. Haksız yere öldürülmemesi için onu müdafaa eder" (Şeşen ICT, Mes' udî: 47).

Bir alıntı daha:

> "(Hazar Hükümdarlarının) hükümdarlık müddeti en fazla kırk yıldır. Hükümdarlığı bu müddeti bir gün daha aşarsa teb'ası ve maiyeti onu öldürürler. 'Bu bunadı ve beyni sulandı' derler" (Şeşen IFS: 76).

Her iki olayda da "kral öldürme" olayına tanık oluyoruz (Frazer 1917, 1970). İlk alıntıda, ilde bet-bereket kalmadığından, *expost*. İkinci alıntıda yaşlanmakta olan kağandan kut, küç ve ülüğün kaçacağından emin olunduğundan *ex ante*, Hazar Hakanı öldürülür; yani, kurban edilir. Kurbanın amacı, yeni hakanla birlikte kaçmış olan kuç, küç ve ülüğün geri gelmesini Tengri'den dilemektir. Bun ile karşılaşılan felaketin (şiddetin) bastırılmasına, ancak gene şiddetin engel olacağına dair inanç, hakanın kurbanlık olarak seçilmesini gerektirir. Hakan kurban edilince yerine dipdiri ve taptaze yeni bir kutsal hakan geçer ve böylece düşsel ya da gerçek olarak yitirilen acunsal geri gelir.

İbn Fazlan, Hazar Hakanlarının kırk yıl sonunda öldürüldüklerini söylüyor. Gene iyi, zavallı İsveç krallarına tanınan süre sadece dokuz yıldır (Frazer 1970). Anglar, Saxonlar ve Bourgondien'lerde (Chadwick) "kral öldürme" olayına rastlıyoruz. "Kuttörenlerle icra edilen kralın katledilmesi, kralın ve halkın talihi onları terk ettiği vakit karşılaşılacak budunsal felaketlere karşı koymak anlamına gelir. Böylece, kralın sorumluluğundaki iyilik, ona bunu lütfeden Woden-Ohlin'e kurban edilerek, yenilenmiş olur" (Chanley 1970).

Hazar tarihinde "kralı öldürme" olayıyla atbaşı giden bir olay daha var. Buna "Kralı sanki-boğma" olayı, diyelim. Bu konuda X. yüzyıldan bir belge:

> "Hükümdar olacak şahsı tahta oturtmak için getirip ona hükümdarlık selamı verdiklerinde, Uygur Hakanı* onun boğazını bir ipekle sıkar. Canı çıkmaya yaklaşınca ona 'Hükümdarlık müddetinin ne kadar olmasını istersin?' derler. Bu müddet dolmadan ölürse, Allah'ın takdiriyle ölür. Diliyle söylediği müddetten fazla yaşarsa, bu müddet doldurulunca öldürülür" (Şeşen ICT: İbn Havkal. Aynı haber Istahrî'de de var: *ibid*).

Budunun gözü önünde cereyan eden "kağan boğma" eylemiyle güdülen amaç bellidir. Kağan adayı olan sıradan bir kişi ölmüş, onun yerine bir kağan doğmuştur. Bu demektir ki, aday öldükten sonra, kağan kut, küç ve ülüg gibi tözlerle donatılarak dirilir. Bu törenin budun huzurunda yapılmasının sebebi ise, kağana kut–suz, küç–süz ve ülüg–süz dönemlerini hatırlatmak içindir. Öyle ise, kağan-boğma eylemi bir şiddet gösterisidir. Kağanın gelecekteki kutsuz, küçsüz ve ülügsüz dönemlerini öngörerek, onun bu işlevlerini yitirmesi halinde yaratılacak bun'u önlemek üzere daha şimdiden başvurulan bir şiddet eylemi, yani, bir çeşit kurban sunma törenidir. Bu bakımdan, kağan daima "ilk kurbandır" (Girard 1972: 152–169, Müller 1981).

Sonuncu belge öbeği, Türk *oikoumenê*inde kağanın Tengri'nin altında, fakat insanoğlunun üstünde olduğunu belgeleyen semiyotik belgeler hakkında: *De administrato imparioʼ*nun yazarı Constantine Porphregenitus, X. yüzyıl Türklerinin ("geleceğin" Macarları) kağan atama törenlerini şöyle anlatıyor:

> "Hazar Kağanının elçileri sorunu Türklerle (geleceğin Macarları) görüştükten sonra, Türklerin Onogur oğuşundan Arpad'ın prens olmasını yeğlediklerini söylediler ve (Hazarlar) kendi gelenekleri uyarınca onu kalkan üzerinde havaya kaldırdılar" (C. Porphrogenitus, *Administranda Imperia* 1967: p. 173).

* Gene "hakan beh" (~naip) olacak.

Tıpkı, Kök Türk türeyiş efsanesinde olduğu gibi... Demek ki, VI. ile X. yüzyıllar arasında, kağanlık ideolojisi konusunda Baykal'dan Tuna'ya uzanan büyük bir kıtada belli ve tekdüze bir kültür birliği söz konusuydu. Mamafih, bu kültür birliğini fazla abartmamak gerekir. Zira, Bizans imparatorları da, Frank kralları da kalkan üzerinde kaldırılarak tahta küterilirlerdi.

Hazar, Peçenek, Macar, Kırgız, Yağma ve Dokuz Oğuz~Uygur illerinde yapılan bu gezintiden sonra, tekrar Kök Türk iline dönelim ve onların kağanlarının da "kutsal kağan" ve "ilahi rahip" olup olmadığını araştıralım. Önce, kök Türklerde kağanlık tabusu hakkındaki belgeler...

Bu konudaki en önemli belge, gene Çin yıllıklarından:

> "Kök Türk Kağanlığında yabgu rütbesinden daha aşağı rütbeleri olan kağanlar vardır. Bunlar evde oturan, idari makamları olmayan ailelerdir. Birbirlerine eb (ev) kağan derler... Bu rütbenin anlamı ev ya da oda kağanı demektir" (Liu: CN: II, 499).*

Bu belgenin doğruluğu kuşku götürmez. Muhakkak ki, Kök Türk toplumunda "ev kağanlar" vardı. Bunların, Hazarlarda uygulanan kağanlık tabusunda olduğu gibi, bir zamanların tabu edilmiş Kök Türk kutsal kağanlarından yadigâr olarak kalanlar olduğu ileri sürülebilir. Nitekim, rütbelerinin yabgudan bir aşağı oluşu da bunu gösterir. Bilindiği gibi, Kök Türk yönetim sisteminde yabgu, şadla birlikte, kağandan hemen sonra gelen fevkalade önemli bir unvandır. Buna bakarak, Kök Türk toplumunda ev kağanlarının prestijlerini hâlâ tam olarak yitirmemiş oldukları anlaşılıyor. Bu bağlamda, aklım hep adına Bugut bengüsü dikilen, Muğan Kağan'ın kardeşi olup, Muğan hayattayken onunla, onun ölümünden sonra, Taspar Kağan'la birlikte Kök Türk ilini yöneten, bazen unvanının başına (~bey) konulan, bazen de konmayan Mahan Tigin geliyor (Kljaştornyj & Livşıc, Bugut). Acaba, kendisi her iki kağan zamanında yaşamış bir "ev kağan" mıydı? Eğer, böyleyse, I. Kök Türk Kağanlığı esnasında Kök Türkler-

* Morovingian kralları evde otururlardı. Bundan dolayı onlara Roitainésu denirdi.

de "çift kağanlık" sisteminin yürürlükte olduğu rahatlıkla iddia edilebilir.* Ne ki, böyle bir "kahramanca varsayımda" bulunmaya tarih anlayışı müsaade etmiyor (ima etmek başka bir şey!).

Kök Türk kağanlarının tabu oluşu hakkında başka bir belge *Acaib el-dünya*'dan:

> "Rivayete göre Türklerin hakanı halka pek gözükmezmiş. Göründüğü takdirde onun önünde kimse duramazmış" (Şeşen 1967: Mes'udî: 32).

Belgenin X. yüzyıla ait olduğunu belirteyim. Öyle anlaşılmaktadır ki. X. yüzyılda Türkler de (hangileri?) aynen Dokuz Oğuzlar~Uygurlar gibi kağanlarını tabu olarak kabul ediyorlardı.

Tabu edilen bu kağanların Kök Türk ev kağanlarından ne derece farklı oldukları hakkında hiçbir fikrim olmadığını ekleyeyim (Mahan Tigin hariç).

Kök Türk toplumunda kağanların "ilahi rahiplik" işlevine gelince: Bu konuya açıklık getirmek üzere Bugut ve Orhon yazıtlarının içeriğini karşılaştıracağım:

Kljaşornyj & Livsic'in de belirttikleri gibi "Bugut yazıtındaki dini anlayışta tanrılarlar ilişki kurma hali (hükümdarın başrahip olma görevi) daha sonraki Orhon yazıtlarındakilerden daha önemlidir. Nitekim, bu yazıtta, hem Muğan Kağan hem de Taspar Kağan tanrılara danışmış, onlardan cevap almışlardır. Ayrıca, çoktandır ölmüş olması gereken Bumin Kağan'ın 'ruhu' da konuşmaya başlamıştır" (Bugut: 78).

Bugut bengüsü, Nivar Kağan (Sha-po-lio~İşbara) zamanında dikilmiştir. Yazıtta, koyu bir Budist olduğu bilinen Taspar Kağan'ın dışında, ne Bumin, ne İşbara, ne Muğan Kağanla-

* "Çift kağanlık" terimini bir ilin aynı zaman ve mekânda, biri üstte kutsal kağan, öteki astta idare ve savaş kağanı tarafından yönetilmesi olarak tanımlıyorum. Bu tanım çerçevesinde, ilin fiilen bölünerek iki kağan tarafından üleşilmesi hali "çift kağanlık" sayılmaz. Bundan dolayı, I. Kök Türk Kağanlığı sırasında Kök Türk ilinin Bumin Kağan (Doğu) ve İstemi Kağan (Batı) tarafından ikili yönetimini "çift kağanlık" olarak kabul etmiyorum.

rın, ne de adı (her nedense) defalarca geçen Mahan Tigin'in Budizmle bir ilişkisi vardır. (Olsaydı, Taspar Kağan'ın Budist oluşunu anlatan Çin yıllıkları, onların öykülerini de kaydederdi.) Bundan dolayı, onların, kamlar gibi, tanrılar ve ruhlarla yakın ilişkiler içinde oldukları ileri sürülebilir. Belki de, atakam idiler. Buna karşılık, Orhon yazıtlarındaki söylem, Bilge Kağan'ın aynı tutumda olmadığını belirtiyor. O, ne tanrılarla konuşmuş, ne ruhları çağırmıştır. Atakamlıkla da ilgisi yoktur. Sadece tengri-teg'dir, o kadar... Bu bakımdan, bana öyle geliyor ki, Bilge Kağan çağında kağanlık ideolojisi, I. Kök Türk Kağanlığına göre oldukça değişmiş, kağanlar atakamlıktan sıyrılıp, *resul-baba* haline gelmişlerdir. Şefkatli, koruyucu ve besleyici resul-babalar...

Kök Türk kağanlarının "ilahi rahipliği" ile ilgili kuşkulu bir belge daha var:

> "(Türklerin) hükümdarlarının muayyen bir günü vardır. O gün hükümdar adına büyük bir ateş yakılır. Hükümdar yukardan ateşe bakarken, kâhinler bu ateşe karşı bazı şeyler söyler. Bunun üzerine ateşten yukarı doğru büyük bir çehre yükselir. Eğer, bu çehre yeşil ise yağmura ve bolluğa, beyaz ise kuraklığı, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdarın ölümüne ve uzak yola çıkmaya delalet eder" (Şeşen 1967: 33).

Bu belge hakkında tek yorumum "Mecusîlik" koktuğudur. Bu bakımdan, X. – XI. yüzyılların Türk hükümdarlarının ilahi rahiplik niteliklerini yansıtıp yansıtmadığından emin değilim.

Kök Türk kağanlarının altın otağına gelince: Bizans elçisi Zamarkos, İstemi Kağan'ın otağına vardığı vakit,

> "onu çadırın içinde, gereğinde bir at tarafından çekilebilecek, iki tekerlek üzerine oturtulmuş, altından bir iskemle (taht ?) üzerinde bulmuş" (Cha. Doc. 237).

Her ne kadar, bu belgenin belirttiği altın "taht" Arap yazarlarının söz ettiği Dokuz Oğuz–Uygur kağanlarının altın otağı gibi görkemli değilse de, gene aynı belge, İstemi Kağan'ın iki büyük otağından ve bunların içindeki eşyaların gayet değerli olduğundan söz etmektedir.

A-shih-na uruğundan gelen Kök Türk kağanlarının tahta geçmeleri özel törenlere bağlıydı. Bu konuda fevkalade önemli bir belgeyi gene Çin yıllıklarına borçluyuz.

> "Kağan atanınca beyler ve subaylar onu keçeden bir örtüye sarıp güneşi izleyerek dokuz kez dolaştırırlar. Her seferinde uyrukları onu selamlar. Selam faslı bitince kollarından tutup ata bindirirler. Boğulana dek ipek bir kuşakla boğazını sıkarlar. Sonra kuşağı gevşeterek 'Kaç yıl kağanımız olacaksın' diye sorarlar. Tabii ki, sersemlemiş olan Kağan süreyi tam söyleyemeyeceği için, uyrukları onun geveledikleriine bakarak hükümdarlığının uzunluğunu ya da kısalığını kestirmeye çalışırlar" (Liu CN: I, 8).

Anlatılan öykü, Hazar toplumunda gözlemlenen kağanboğma olgusuyla aynıdır. Eberhard'ın verdiği başka bir haberde Kök Türklerin Hazarlarla olan kültürel benzerliği daha da açıklanıyor:

> "Yeni (Kök Türk) Kağanı bir halı üzerine oturtularak havaya kaldırılır" (1942: 87).

İşte böyle... Hazarlar ile Macarların kalkanı yerine, Kök Türkler kağan atama yöntemi olarak ağaca sıçrama (Kök Türk türeyiş efsanesi), ata bindirme, halı üstünde havaya kaldırma geleneklerini benimsemişlerdi.

Bu bağlamda, bütün belgeler bize önemli bir şey daha hatırlatıyor. Kutsal kağanlığın yasakaşmayla birlikte gerçekleştiği.

Önce Kök Türk efsanesinde rastladığımız yasakaşma örneklerini özetleyelim: El'de yasakaşma, mağara içerisinde am-

ca kızlarıyla (kız kardeşlerle olması da ihtimal dahilindedir) yatarak, yani uyat yaparak gerçekleşir. EII'de, iddia kesinlikten yoksunsa da, yasakaşma soylu bir anadan gelmeyen A-shih-na'nın tahta geçmek için *fractıcide* başvurmasıyla ortaya çıkabilir.*

Uyat ve yasakaşma kutsal kağanlığın (krallığın) ayrılmaz parçaları gibi gözüküyor. Bu savı destekleyecek oldukça zengin bir tarih ve antropoloji yazınına sahibiz. Örnekler şunlar (Oidipus efsanesi gibi Yunan efsanelerini bir yana bırakıyorum): Kuba Kralı tahta geçerken kendi oğuşuyla bütün ilişkilerini keser, kızlarından biriyle cinsî ilişki kurar ve yeğenlerinden biriyle evlenir, içevlilik yapar (Vansina 1978: 98–115). Swaziland Kralı taç giyme ya da gençleşme törenlerinde reel ya da simgesel olarak anasıyla, kız kardeşleriyle ya da kız yeğenleriyle uyat yapar (Girard *op. cit.*: 157). Lele şefleri hükümdarlık uyatını yerine getirdikten sonra kendilerini toplumdan yalıtırlar (de Heusch *op. cilt.*: 25). Loveduların köken efsanesinde ise "uyat toplumun doğuşuna öngelir" denilir (Krige&Krige 1954. *Ben görmedim).*

İmdi, X. yüzyılda Türk illerini ziyaret eden Ebu Dülef'e göre (Şeşen 1975: 84, 91), Türkçe konuşan Çiğillerin "içlerinden biri kız kardeşiyle ya da diğer bir mahremiyle evlenebilir" Ayrıca, Kutluklar da "kız kardeşleriyle evlenirler" Peki ama, X. yüzyılda Çiğil ve Kutluklar neden hâlâ içevlilik, hem de hiperiçevlilik kurumuna sadık kalsınlar (Lévi–Strauss'un kadın değişinin, ister istemez dışevlilik biçiminde ortaya çıkacağına değin ikna edici bunca savlarına rağmen). Sanırım, Ebu Dülef, Karluk anaurukluğunun yorumunda yanılgıya kapıldığı gibi (ilerde),

* Na-tu-lu Şad'ın odalıktan doğan çocukları asla kağan, şad ve yabgu olamazlar. Çünkü, onlar soylu bir anadan doğmamışlardır. Kök Türk tarihinden bir belge: "Taspar Kağan ölmeden önce Muğan'ın oğlu To-lo-pien'in kağan olmasını vasiyet etmişti. Oysa, kendi oğlu An-lo tahtın vârisi olmalıydı. Ancak, sonunda kengeş To-lo-pien'in anasının soylu olmadığını ileri sürerek Taspar'ın vasiyetini yerine getirmedi; An-lo kağan oldu"
Şimdi şunu demek istiyorum: Soylu olmayan A-shih-na, dokuz kardeşini ya da soylu bir anadan inen üvey kardeşlerini eleyerek nasıl şad unvanını almıştır?

bunda da bir hata yapmış olmalıdır. Eğer, dediğim gibi Çiğil ve Kutluk toplumlarında uyat gerçekten ahlaksızlık olarak nitelenmemişse bunun tek nedeni, içinde yaşadıkları kutsal *kağanlığın zorunlu kıldığı ortamdır.* Bu demektir ki, bu toplumlarda uyat, Ebu Dülef'in sandığı gibi bütün aile ve oğuşlar tarafından uygulanan bir pratik olmayıp sırf başkanlarına (yabgu) özgü bir kurumdur.

Bazı toplumlarda kralların, tahta çıkış ya da gençleşme törenlerinde, uyata mecbur edilip, onları mundar, utru-kutsal yaptıran gelenekler, gene bazı toplumlarda uyatın sınırlarını zorlayarak törelerin çiğnenmesine, tabuların yıkılmasına yol açan eylemlere kadar gider. Böylece, kral, uyatla birlikte ya da onsuz, yasakaşmaya teşvik edilir. Onun arılığı, mundarlığa dönüştürülür, Messilerde, küterme töreninde krala söylenen şu şarkı anlamlıdır (Girard *op. cit.*: 162).

Sen bir dişkısın
Sen bir pislik yığını
Bizi öldürmeye geldin
Bizi kurtarmaya geldin

Yasakaşma, değişik toplumlarda, değişik biçimlerde uygulanır, dedik. Bazı toplumlarda kral, şiddet eylemlerine girişerek, kan banyosu yaparak, yasaklanmış yiyecekleri ya da seks organlarını yiyerek töreleri çiğner. Bazılarında o, baba, kardeş, amca ya da yeğeni ya reel ya hayalî, ya gerçekten ya da sınıflandırıcı terim olarak öldürür. Bazı toplumlarda ise, hükümdarın kendisi, gene ya reel ya da simgesel olarak öldürülen olur. Bunu irdeleyelim: Bu konuda sunacağım belge Kök Türk efsanevî kutsal kağanlarına ait değil, doğrudan doğruya onların tarihlerinden alınmış. Bu olguya kağan-öldürme diyelim. Öyle ise, Kök Türk ve Hazar kutsal kağanlığının kökel yapısını anlamak için, efsanelerden edindiğimiz yabancılık, kutsallık ve yasakaşma fenomenlerine bir de kağanı -sanki- boğma kuttörenini katmak gerekiyor. Üstelik, bu kut-

törenin sadece Kök Türk kağanlarına özgü olmayıp, gene Asihih-na'lardan gelen Hazar Kağanlarına uygulandığını söyleyerek, simgesel kağan-boğma olayının genel niteliğini vurgulayalım.

Frazer'den beri "kral-öldürme" denilen bu geleneğin değişik biçimleri vardır (özellikle, Hazarlar için bakınız: İbn Fazlan 1975, Frazer 191). Ayrıntılara girmeden bunlardan birkaçını özetleyelim: Kitan kağanları tahtta üç yıl kalırlardı (Sinor 1997). İsveç kralları dokuz yıl tahtta kalırlardı (Chanley 1970). Mamafih Kral On gibileri oğullarından birini Odin'e kurban etmek koşuluyla bu süreyi bir yıl ertelemiştir. Malabar kıyılarında yaşayan Calikut Kralı on ikinci yılın sonunda halk huzurunda boğazını keserek intihar ederdi (Frazer 1931: 40–60). Her ne kadar, Evans-Pritchard (1948) olayı kimsenin görmediğini ileri sürerek reddediyorsa da, Şilluk kralları fizikî güçleri ve cinsî iktidarları tükendiğinde boğularak öldürülürlerdi, bereketi temsil eden Nyikang dirilsin diye... Jukun, Bembave Nyakyusa toplumlarında sırf bu gibi kuttörensel amaçlarla kral öldürmenin yaygın olduğu bilinmektedir (Müller 1981). Mundang Kralları da eskiden öldürülürmüş (Adler *op. cit.)* Hazar Kağanları da bu kategoriye dahildir. Şu farkla ki egemenlik süresini kendileri saptıyordu.

Kimi toplumlarda ise, hükümdar egemenlik süresini doldurduktan sonra öldürüleceğine, henüz tahta çıkmadan, kendi yerine bir hayvan ya da bir insan kurban edilerek simgesel olarak öldürülür. Bu tür kurbanlıklara vur-abalıya deniliyor. Vur-abalının öldürülmesiyle simgesel olarak hükümdarın da öldürüldüğü varsayılırdı. Angola yerlilerinden Cassageler, vur-abalı olarak bir insan bulurlar, onu, sırtı, yeni krala dönük olmak üzere ortaya getirirler, kral da bu kurbanı palayla ikiye biçerdi. Sonra kalbini çıkarır, onu dişler ve yere tükürürdü (Frazer *ibid*: 49). Egemenlik süreleri yedi yıl olan Nijeryalı Jukun şeflerinin cüluslarında, yeni doğmuş, hastalıklı bir çocuk kurban edilir ve bu etten bir parça pişirilerek ona yedirilirdi (Müller 1975). Mundangların kralı tahta kuru-

lurken inek ya da keçi kurban edilir; kral, sarayına, akan kanın üstünden atlayarak girerdi (Adler *op cit.*). Mezopotamya'da arka arkaya yapılan *oracle*'lara göre kralın hayatı tehlikede sanılırsa, onun yerine bir vur-abalı seçilir, yüz gün süreyle hüküm sürmesine müsaade edildikten sonra, kurban edilirdi.

Hükümdarlar yerine vur-abalı kurban etmenin bir başka biçimi Kök Türk ve Hazar Kağanlarına uygulanan kuttörendir. Burada, kurban edilecek vur-abalı, sanki boğma kılımını aparacak olan kağanın kendisidir. Bu nedenle sanki kağan-boğma kılımı, simgesel bir kurban kuttöre olmaktadır.

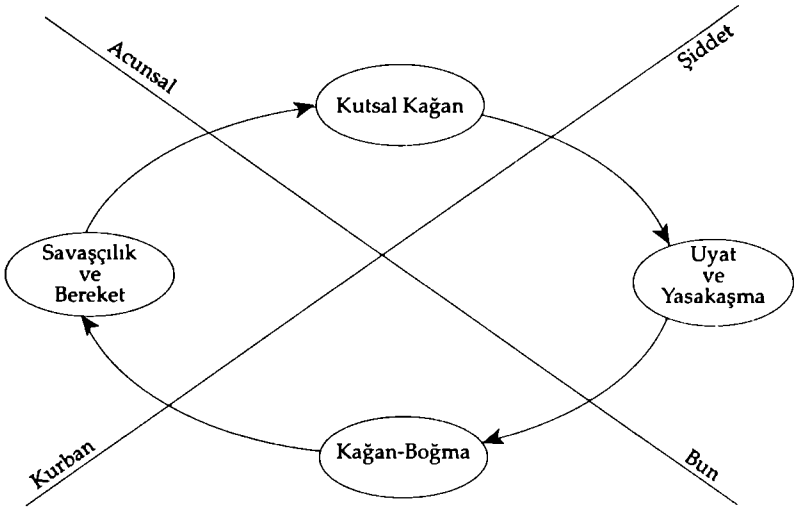
İmdi, bu ve buna benzer kuttörenlerinin, kağanın (hükümdarların) uyat ya da başka bir biçimde ortaya çıkan yasakaşma eylemleriyle ilgisi nedir?

Kök Türk efsanelerinde, yenilmiş ve tükenmiş boy ile onlardan geriye kalan kesik ayaklı çocuk, Türk toplumunun karşılaştığı ilkin şiddetin ta kendisidir. Bu öyle bir şiddettir ki, sonuçta toplum bakımından "kurucu şiddet" olmuştur. Nitekim, dişi kurdun mağarasındaki zengin otlarda çocuklar üreyerek, bun dağılmış, acunsal geri gelmiştir. Öyle ise, acunsalın yeniden üretilmesi için ille de şiddet gereklidir (şiddet simgesel olarak sürdürülmelidir).

Öte yandan içsel şiddeti bastırmak, onun yolunu değiştirmek için kurbana gerek olduğunu da biliyoruz. Ancak, patlayacak şiddet, kurban sunularak sindirilecek, hiç olmazsa yönü çavdırılacaktır. Şiddetle kurban arasındaki ilişkinin çevrisel ve sürekli olduğu açıktır. Kurbanla dindirilen şiddet, taze kurbanlar öngörür. Anlaşılacağı gibi, şiddetle kurban, bunla acunsal arasındaki ilişkiler, doğrudan doğruya, bereket ve savaşçılıkla, yani, nasip ve güçle ilgilidir. Bu işlevlerin yeniden-üretilmesi demek, şiddetin, yani, bunun da yeniden-üretilmesi demektir. İşte, sadece bu gerek nedeniyle, toplumda kutsallığı ve egemenliği; yani, acunsalı temsil eden kağan, uyat ya da herhangi bir yasakaşma ediminin yol açacağı şiddete başvurarak ilde bun üretmelidir ki, töreleri çiğneme suçu ile cezalandırılsın;

yani, sözde-boğulup kurban edilerek, acunsalı yeniden kurabilsin.

Sanırım artık, gerek efsanelerden, gerek tarihten edinilen bilgiler çerçevesinde Kök Türk kutsal kağanlığının üzerine oturduğu ideolojik yapı belirleniyor (Şekil-6).

Şekil-6

İlde kutsal kağanlığın yaratılması için kutsal kağan mutlaka, şiddete başvurarak, yani, uyat, yakın soy-katli, cinayet vs. gibi yasakaşarak, ilde düzensizliği yaratmalıdır. Fakat, düzensizliği sindirmek için ilk elde kendisi (simgesel olarak) kurban edilmeli, yani, toplum mundardan arınmalıdır ki, ilde bereket, doğurganlık ve savaşçılık dirilip geri dönsün ve böylece kağanın kutu berkitilsin diye.

Şekil 6'da, Kök Türk kutsal kağanlığının ideolojik temelinin, her biri karşıtları ifade eden iki eksen üzerine oturduğu belirtiliyor. Bunlar, dönüşümlü olarak, acunsal–bun ve kurban–şiddettir. Gene kutsal kağanlık bağlamında, bu eksenleri çoğaltmak kabildir. Gerçekten, Türk toplumunda kağan edil-

genken ceberrut, doğurganken kısır, güçlüyken güçsüz, törekoyarken töre-bozan ve tabii, kutluyken kutsuz olabilir. Efsaneler söz konusu olduğunda tek bir örnek vermekle yetinelim:

Özetle şunu söyleyebiliriz: Soylu A-shih-na uruğuna sanlık Kök Türk kağanları, bir yandan kutsalken, öte yandan, tabular karşısında yasakaştıklarından dolayı mundar olup cezalandırılırlardı. Bu demektir ki, buyuran kurun başındaki kağan, buyurulan kara budunun onu (simgesel) boğmasına engel olamazdı. Çünkü, kağan kadiri mutlak olarak toplumun üstünde iken, aynı zamanda, toplum da kadiri mutlak olarak, onun üstündeydi. Yani, kağan hem toplumun içinde hem de üzerindeydi (Arbélès 1981).

Belgelerin hepsi, ufak-tefek ayrıntılara rağmen, VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Türk *kultur kreis*'daki kağanlık ideolojisinin aynı törelerle belirlenmiş olduğunu berkitiyor. Açıktır ki, A-shih-na olsun, Yağlakar olsun ya da başka soylu uruktan gelmiş olsun, bütün "Türk" kağanları kutsal kağanlardır. Buna karşılık, özellikle II. Kök Türk kağanlarının, aynı zamanda atakam olma ihtimalini kuşku ile karşıladığımı söyleyeyim. İki başlı kağanlık –ki sadece biri kutsal kağandır– Hazarlar ile "geleceğin" Macarlarına özgüdür. Kök Türklerde varolduğu saptanan "ev kağanlar" onlarda da bir zamanlar çifte kağanlığın olmuş olduğunu telmih ederse de, bu konuda ikna edici belgelerden yoksunuz. Öte yandan, Hazar, Dokuz Oğuz–Uygur ve şüpheli olmakla beraber bazı Türk boylarının kağanlarının tabu olduğu söylenebilir. Mamafih, Hazarlar, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar için geçerli olan altın-otağ sorununun Kök Türkler için söz konusu olup olmadığı pek belli değildir. Buna karşılık, Kök Türk Kağanları da Hazar Kağanları gibi önce ölüp, sonra dirilirlerdi.

B. Savaşçılık (Küç)

1) Yakınlar

Savaşçılık, insanın akrabalar ve oğuş doğal düzeyinde yakınlarıyla boy ve budun siyasal düzeyinde müttefikleriyle kurmuş olduğu ilişkilerde, hayali ya da gerçek nedenlerle ortaya çıkan hasım ve yabancılara karşı korunma, savunma ve saldırmada, fiziki güce dayanarak yarattığı askeri örgütlenmenin doğal bir sonucudur. Bu bakımdan, konuya akrabalık ve oğuş ilişkilerinin incelenmesiyle girişilmeli, bu doğal örgütlenme şekillerini gördükten sonra, siyasal ve askeri kertelerde oluşan boy, budun ve federasyon yapılarının hangi etkenlerle kurulup, çözüldüğü araştırılmalıdır. Sorunun böyle ortaya konulması oğuşlar, boylar ve budunlar arasındaki silahlı çatışma ve savaşların da nedenleri üzerine ışık tutacaktır.

a) Akrabalık

i. Soy ve Sıhriyet İlişkileri

Akrabalık onunla ilişkin iki yan-yapı üzerine oturur, soy yapısı ve sıhriyet yapısı.* Soy yapısı insanın önceli, günceli ve ardılı kuşaklarla olan, sözde ya da gerçek kandaşlığını (kanbağını) verir. Sıhriyet yapısıyla, insanlar arasındaki kadın değişinin sonucunda doğan ilişkileri açıklar. İlki dikey, ikincisi yatay ilişkilerdir. Her ikisi birlikte bir bütünü, yani akrabalık sistemini oluşturur; sıhriyet *via* döl, soyu yeniden-üretir. Bu bakımdan, akrabalık yapısının arkasında yatan, aslında, cinsiyet olgusudur. Ancak, doğal olmayıp kültürel kalıplara bürünmüş bir olgudur bu. Örneğin, soy düzeyinde ubut yasağının konulması ve sıhriyet düzeyinde dışevlilik geleneğinin yerleşmesi, doğalın aksine, yalın kültürel olgulardır (Mac Cormack 1980). Bundan dolayı, akrabalık yapısının toplumun gelenek ve görenekleri uyarınca biçimlendiği söylenebilir. Kök Türklerinki de bu olgunun dışında kalamaz.

Kök Türk toplumunun kendine özgü akrabalık yapısını anlamak; yani onu sistemleştirmek için bir akrabalık *nomanclatu-*

Aslında her iki terimin de Orta-Türkçede karşılıkları vardır. İlki, "bağır böşük", ikincisi "tüngür böşük"tür (Clauson ED).

re'üne ihtiyaç vardır. Çünkü, diyor, Radcliffe-Brown, "ancak bu yoldan (akrabalık) sisteminin soruşturulmasına ve tahliline girişilebilir." Şu şartla ki, hiç olmazsa buradan akrabalık yapısına yakınlaşılacak çekirdek terimler sağlanabilsin *(1962:62)*.

Kök Türk belgelerinde bulunan malzeme ile hazırlanacak bir *nomanclature*'ün sağlayacağı çekirdek terimlerin, "kötülerin iyisi" düzeyinde, onların akrabalık yapılarını anlamaya görece yeterli olacağı kanısındayım. Deneyelim:

"kişi oğlında üze eçüm apam bumin qağan istemi qağan olurmuş" (KT D 1).
(İnsanoğlu üstüne atalarım Bumin Kağan ile İstemi Kağan hüküm sürmüş).

"türk törisin ıçğınmış budunuğ eçüm apam (ilteriş kağan) törüsince yaratmış" (KT D 13).
(Türk töresini yitirmiş budunu babam İlteriş Kağan töresince örgütlemiş).

"qangım qağan... uça barmış" (KT D 16).
(Babam Kağan... uçuvermiş [ölmüş]).

"anda kisre inisin eçisin teg qılınmaduq... oğlı qangın teg qılınmadug..." (KT D 5).
(Ondan şonra, küçük erkek kardeşler ağabeyleri gibi yaratılmadıklarından... oğlu babası gibi yaratılmadığından...)

"öğüm qatun ulayı öğlerim ekelerim kelingünüm qunçuylarım..." (KT K 9).
(Anam hatun, sırasınca üvey analarım, ablalarım, gelinlerim, karılarım [prenses, kuma]).

"eçim qağan uça bardı" (KT D 24).
(Amcam Kağan uçuverdi [öldü]).

"sınglım qunçuyuğ birtimiz" (KT D 20).
(Küçük kız kardeşimi verdik "evlendirdik").

"ulayı iniy, günüm oğlanım biriki oğuşum budunum." (KT G 1).
(Başta inilerim, çocuklarım, bütün oğuşum ve budunum).

"beğlik urı oğlın qul boltı işilik kız oğlın qüng boltı" (KT D 7)B
(Beylik erkek çocuğun kul oldu, hanımlık kız çocuğun cariye oldu).

"bunca bitiğ bitigme kül tigin atısı yulluğ tigin bitidim" (KT GD).
(Bunca yazıyı yazan Kül Tigin'in yegeni 'kuzeni' Yulluğ Tigin yazdım).

"inim yiti urım üç kızım üç erti ebledim oğlımın kızımın kalıngsız birtim... yeğenimin atımın körtüm" (Ork ETY: Suci)
(Küçük erkek kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi. Oğlumu evlendirdim, kızımı kalınsız verdim. Kız yeğenlerimi ve erkek yeğenlerimi ya da torunlarımı gördüm).

"Kuyda qunçuyum yazıda oğlım ayta" (Ork. ETY, Uyug-Turan).
(Su başlarında karım, ovada oğlum, Hayda!)

"tabgaç qağan çıqanı" (KT K 13).
(Çin Kağanının teyze "ya da hala" oğlu).

"Kızın erine bükmedim" (Ork. ETY, Çakul).
(Kızın kocasının "ölümüne" katlanamadım).

"ong tutuk yurçın yaraqlığ eliğin tutdı" (KT D 32)
(Ong Valinin kayınbiraderini, silahlıyken, eliyle tuttu).

"budunıma... qadaşıma adrıldım ...ayta tüngürime adrıldım" (Ork. ETY, Begre).
(Budunumdan... akrabalarımdan ayrıldım... Hayda! Dünürümden ayrıldım).

"er küdegülerim değerli kelinglerim bükmedim" (Ork. ETY, Uyug-Turan).
(Erkek güveyilerim, kız gelinlerim katlanamadım).

Yukarıdaki alıntılarda bulunan akrabalık çekirdek terimlerinin soy ve sıhriyet ilişkilerine göre öbekleşmesi şöyledir:

	Soy Terimleri
Eçü apa	Ata, dede, baba
Kang	Baba
Öğ	Ana, üvey ana
Eçi	Amca, ağabey
İni	Küçük (erkek) kardeş
Eke	Abla
Sıngıl	Küçük (kız) kardeş
Oğlan	Çocuk (lar)
Oğul	Erkek çocuk
Urı	Erkek çocuk, döl
Kız	Kız çocuk
Atı	Erkek kardeş çocuğu, erkek torun
Yeğen	Kız kardeş çocuğu, kız torun
Çıkan	Teyze, hala, dayı (?) erkek çocukları
	Sıhriyet Terimleri
Er	Koca
Qonçuy	Karı
Keling	Gelin
Küdegü	Güveyi
Yunç	Kayınbirader
Tüngür	Dünür
Kadaş	Akraba, kardeş (?), arkadaş

Elde edilen bu *nomanclature* hiç de fena sayılmaz; akrabalık terimi olarak yirmi bir sözcük saptamış olduk. Tabii, asıl sorun bu terimlerin tam karşılıklarını bulmakta. İyi ki, türkologların büyük bir çoğunluğu şu terimler üzerinde anlaşma sağlamış durumdalar: eçu apa, kang, öğ, eçi, ini, eke, sıngıl, oğlan, kız, urı, er, kunçuy*, keling, küdegü, yunç, tüngür ve kadaş (?). Bu-

Anladığım kadarıyla, Kök Türkler kunçuyu öz karıları, prensesler ya da kumalar için kullanıyorlardı. Yine aynı anlama gelen yotuz terimini ise, esir alman yabancı kadınlar hakkında kullanmıştır.

na karşılık, eçü apa (~baba), yeğen, atı ve çıkan üzerinde oybirliği olmadığı görülüyor. Kök Türk akrabalık sistemini çözmek üzere, fevkalade gerekli gördüğüm bu son terimleri tekrar irdelemekte yarar var.

1. Kök Türk akrabalık *nomanclature*'ünde baba = qang = eçü apa = ata özdeşliğini belgeleyen metin şudur: Bilge Kağan'ın ağzından dinliyoruz:

> *"...qangım qağan (İlteriş) süsi böri teg ermiş... ilgerü qurıgaru sülep tirmiş qubratmış qamağı yiti yüz er bolmış yiti yüz er bolıp ilsiremiş budunuğ küngedmiş quladmış budunuğ türk törüsin içginmiş budunuğ eçum apam (İlteriş) törüsince yaratmış"* (KT D 11–12).
> (...babam Kağan'ın İlteriş ordusu kurt gibiymiş... Doğuya batıya ordu salıp dermiş, kubratmış. Tümü yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsiz budunu, küng edinmiş, kul edilmiş budunu, Türk töresini yitirmiş budunu, babam İlteriş töresine örgütlemiş).

Bu metinde Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan hakkında, hem "qang", hem de "eçü apa" terimlerini eşdeğer olarak kullandığından zerrece kuşku duyulmamalıdır. Çünkü, "yiti yüz er" ile bağlanan iki cümlede söz konusu olan kişi Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan'ın ta kendisidir. Böyle bir özdeşliğe "oğul" ve "urı" halinde de rastlıyoruz.

2. "Yeğen" sözcüğü ne Kaşgarlı'da ne de Balasagunlu'da var. Açıklamak üzere Grønbech'i başvuru olarak kullanıyorum:

> "Çağatay Türkçesindeki sözcükler (yeğen için) kız kardeşin oğlu, diyor. Kazak ~ Kırgızlar'da ise *jiyen*, ananın kız kardeşi tarafından, *cousine* olur, Altay Türkçesinde *yen* hem ananın kız kardeşinin oğlu, hem de ablanın oğludur. Sözcüğün Yakutlar'da geniş bir kullanma alanı vardır. Onlarda *sien*, kadın tarafına bağlı, herkestir. Bunlar, kız çocuğu ya da kız kardeşin çocukları olabileceği gibi, yeğen, teyze ve hatta büyük teyzelerin çocukları bile olabilir. Fakat, sözcüğün asal öncelleri olarak 'kız kardeşin ya da kızının oğlu' demek ol-

> duğuna dair elde kesin kanıtlar vardır. Bu anlamda, *jege*, ödünç-sözcük olarak Moğolcaya girmiştir: *Je* Ordosça, *ze* Kalmukça" (Grønbech 1953: 124).

Bu bağlamda başka bir alıntı İnan'dan: "Yeğen... Kazak –Kırgızlar'da umumiyetle Şark Türklerinde kızdan ya da uzak ve yakın kız akrabalardan doğan çocuklardır" (İnan 1944).

Böyle olunca, sanırım, her iki türkoloğun tanıklığına güvenerek yeğeni, kız çocuğun ve kız kardeşin (ve belki de teyzenin) çocuğu olarak kabul edebilirim.

3. Atı, dişil-yanlı yeğen teriminin eril-yanlı koşutudur. Clauson (ED) "erkek kardeşin oğlu ve erkek torun" olarak tanımlıyor. Bazin'de (1974: 177) *neveu* erkek yeğendir. T. Tekin de (GOT) aynı anlamda kullanıyor. Grønbech ise daha açık: "erkek kardeşin ve oğlun oğlu demek olan atı, yeğenin tam tersidir" (1953: 129).

Yapılan yeğen ve atı tanımlarının doğruluğu Suci yazıtındaki metnin semantiğinden de bellidir; *(beride: s. 140)* ev bark sahibi olan erkek çocuklardan olan erkek torunlar atı, kalınsız (başlıksız) verilen kızlardan olan kız torunlar ise yeğendir.

4. Çıkan terimine gelince: Kaşgarlı'da bu sözcük, "ananın kız kardeşinin oğlu"dur (DK DLT). Clauson (ED) bunu, ananın erkek kardeşinin (dayı) oğluna kadar genişletmiş.

5. Bu gibi tartışıklı Kök Türk akrabalık terimlerinin tanımını bitirmeden önce, yazıtlarda hiç geçmeyen dayı, teyze ve hala gibi terimler üzerinde birazcık durmak gerekiyor.

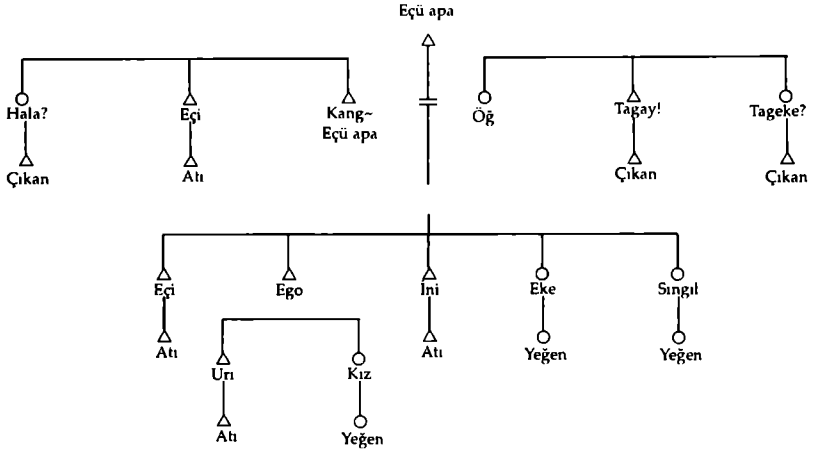
Kaşgarlı'da dayı, *tagay*'dır. Her ne kadar, Gökalp (1980: 95) sözcüğün tag kökünün Çince "büyük ve kadınlar" karakterini simgeleyen *t'ai* idyogramından türetildiğini ileri sürmüşse de, bu ilişkinin tanıklanmış olduğunu sanmıyorum.

Bulgatul-muştak'ta teyze, *tagza*'dır. (Zikreden: Clauson ED). Türkçe'de bilinen eke– ece ses değişimine göre tag-eke> tagza>teyze değişmesi olabilir.

Halaya gelince... Aslı Arapça olan bu terimin Orta Türkçe karşılığından haberdar değilim.

Verilen akrabalık *nomanclature*'ünün ışığı altında, Kök Türk

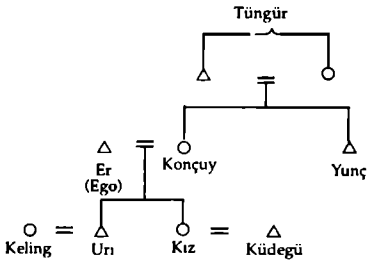
soy ve sıhriyet yapıları aşağıdaki grafiklerde sistemleştirilmeye çalışılmıştır (Şekil-7).

Şekil-7

(Kök Türk soy grafiğindeki soru işareti bilinmeyen, ünlem işaretleri ise emin olunmayan terimleri gösterir.)

Şimdi de, Kök Türk akrabalık yapısında sıhriyet grafiğini çizelim (Şekil-8).

Şekil-8

Grafiğin pek zengin olduğu söylenemez. Bununla yetinmeye mecburuz.

Kök Türk akrabalık yapısının ataurukluğunu kanıtlamak için pek fazla belgeye ihtiyaç olmadığı kanısındayım. Kül Tigin yazıtının güney cephesindeki giriş, bu toplumun kendi ataları olduğunu söylediği Bumin ve İstemi Kağanların adlarını an-

makla, zaten tarihsel olarak atauruk kuğunu kanıtlamış durumdadır. Ama gene de, bu saptama aşağıda yapılacak tahlillerin sonucunda da gün ışığına çıkacaktır (kısmi *cognatif*'lik ayrı bir sorundur). Bundan dolayı, *a priori* Kök Türk toplumunun atauruk soy iniş öbeklerinden oluştuğunu kabul etmekte bir sakınca görmedim.

Kök Türk akrabalık grafiğine bakılınca, ilk elde göze bazı önemli hususlar çarpar. Bunların başında, akrabalık kategorilerinin yaşlı-genç ve eril-dişil olmak üzere ayırdedilmesidir. (Çizelge-3).

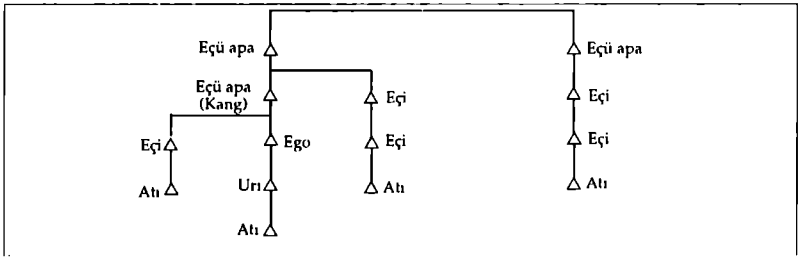
	Eril	Dişil
Yaşlı	Eçi	Eke
Genç	İni	Sıngıl

Çizelge-3

Bu saptamanın yanında: Kök Türk akrabalık sisteminde atauruk soy ilişkilerine bir göz atılması, onun *sınıflandırıcı sistem* olduğunu hemen ortaya koyar. Bu toplumda aynı ataya bağlı iniş öbekleri içinde öyle akrabalık kategorileri vardır ki, bunlar bir sınıf oluşturur. Örneğin, benim için amcamla (eçi), ağabeyim (eçi) aynıdır, aralarında bir fark gözetmem. Fark gözetmeme sadece amca ile ağabey arasında kalmaz. Kök Türk toplumunda *ego*, atalar (eçu apa) ile baba (eçü apa) arasında da kayıtsız kalır. Hatta, eçi~eçü etimolojisindeki benzerlikten dolayı ve de aba~apa sözcüğünün ululuğu ve atalığı gösteren bir ad oluşu (Clauson ED), bu toplumda ata=baba=amca=ağabey sınıfının varlığının yeterli bir kanıtı olur. Fakat bir kez akrabalık kategorileri bu denli tanımlandıktan sonra, onların yaygınlaşması da beklenir (Sahlins 1968: 11). Örneğin, aynı özdeşlikler büyükbabanın erkek kardeşine kadar geçebilir.

Kök Türk akrabalık grafiğinde atauruk iniş öbekleriyle ilgili üçüncü sınıflayıcı kategori atı'dır. Bütün amcaların erkek çocukları *ego* için atı'dır; yalnız *ego*'nun öz urı çocuğu (erkek çocuğu) başkaları için atı olduğundan, ancak oğlun erkek ço-

cuğu, yani kendi öz erkek torunu atı olur. Aşağıdaki grafikte atauruk sınıflandırıcı terimlerine göre belirlenen Kök Türk soy iniş sistemi resmedilmiştir (Şekil-9).

(Şekil-9) Şekil, Sahlins'ten (1966: 11) uyarlanmıştır.

Atauruk iniş sistemine göre kurulan bu modelin, ipotetik bir Kök Türk "anauruk" iniş sistemine göre de düşünülüp düşünülmeyeceği sorulabilir. Bugünkü bilgilerimizin çerçevesinde buna evet diyemeyiz. Çuvaşçada kullanılan appa~abba (babanın kız kardeşi) deyimi "apa"yı dişil kılmaya yetmeyeceği gibi Kök Türk akrabalık *nomenclature*'ünde bulunan "öğ" sınıflandırıcı kategorisinin üvey analara (öğlerim) mı, yoksa büyük teyzelerle teyzelere mi ait olduğu bilinemez. Bu hal söz konusu olsa bile, öğ ≠ eke özdeşsizliği sistemi bozar. Bu konuda tek müspet ipucu "yeğen" sınıflandırıcı terimidir ki, geçerli olsa bile, yeterli olamaz.

Böylece, Kök Türk akrabalık yapısının, anauruk iniş sisteminde olmadığı anlaşılıyor. Fakat, öte yandan, gerçek hayatta atauruk sisteminin sonsuz dalbudak salacağını düşünmek de hatalıdır. Atauruk iniş sisteminin eçi ve atıların yakınlık derecelerine göre kendini sınırlayacağı beklenebilir. Bu konuda bir belgeye atıf yaparak, *ego*'nun kendi iniş kategorilerini nasıl daralttığını göstermeye çalışayım.

(D) *"ulayı iniy, günüm oğlanım biriki oğuşum budunum"* (KT G1).
(Sırasıyla, inilerim, çocuklarım, bütün oğuşum, budunum).

Anlaşılıyor ki, *iniy, gün** çocuklar, oğuşlar ve boylar gibi, Bil-

* (iniy.gün) çeviriyazısında bir ünlü (.) eksiktir. Sözcüğün karşılığı tam olarak bilinmiyor.

ge Kağan'ın sabına muhatap olan en önemli soy ya da boy kategorilerinden biridir. Hatta, mertebe silsilesi açısından ötekilere bile öngelmektedir. Thomsen'den *(op. cit)* beri terim "iniyigün" olarak kabul edilmiş, fakat y'den sonra i'yi koymayı âdet edinenler, çeviriye "erkek kardeşler" derken, yanına bir de soru işareti koymayı ihmal etmemişlerdir. Sir Gerard (ED) ise, terimde bulunan y'nin basit bir imla hatası olarak oraya konduğunu, bu yüzden y'siz okunduğu takdirde, sözcüğün inigün~iniler~küçük erkek kardeşler olması gerektiğini savunmuştur (oysa yazıtta aynı yanlışın üç kez tekrar ettiğini hatırlatayım). Hatta, bazı türkologlar (Bernstam 1946: 87–105; Krader 1963 p. 187, Cuisenier 1975: 185, Donuk 1982: 163) bu denli yorumlara kapılıp, Kök Türk akrabalık yapısında inilerin eçilerden daha kıdemli olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüşün arkasında eski Çin geleneklerini (Lattimore 1962: 292) izleyen Moğollar'ın akrabalık yapısının gölgesini görmemek mümkün değildir. Nitekim, XIII. yüzyıl Moğollarında baba mirası inilere geçtiği gibi, kutsal aile ocağının bakıcılığını da onlar yüklenirdi (ini, Moğolca'da *odcigin~odjigin*'dir: Vladimirtsov 1944: 78). Ama, unutmamak gerekir ki, Kök Türk toplumunda inilerin görevi baba ocağının korunması olsa bile (Golden 1984: 70), ki belgelerle tanıklanmamıştır, eğer baba kağansa, babanın vârisi; taht veliahtı, daima eçidir.

Bizde, Orkun (ETY) iniy. gün'ü ihtiyatla, "akrabalık ifade eden bir söz, tam manasıyla malum değil" şeklinde yorumlamıştır. T. Tekin (GOT) ile Ergin (OA) gene ihtiyatlı davranarak terimin kesin karşılığını tahmin etmekten kaçınmışlardır. Buna karşılık, Kök Türk akrabalık terimleri üzerinde Türkçe tek çalışmayı yapan Gülensoy (1973–1974) Suci Yazıtındaki (Ork. ETY) 𐰇𐰼𐰺 (yeğen) ile Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında bulunan 𐰇𐰾𐰼𐰺 (y. gün) arasındaki yazılış farkına aldırmaksızın, terimi "kardeş oğulları" olarak kabul etmiştir.*

İniy.gün sözcüğünün etimolojisini bulmak üzere çaba harcamanın –bunca türkoloğa rağmen– boşuna olduğundan emi-

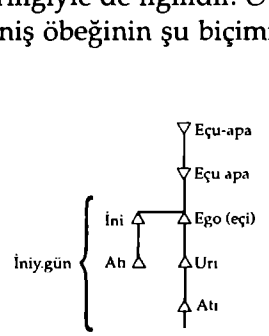
İni.yigün teriminin önayak olduğu yanlışlıklar bu kadarla kalmıyor. Bernstam (1954) ile Krader (1963: 197) **iniy.gün**'e nazire olsun diye, bulunmuş bir Süryani yüzüğündeki yazılara kapılıp, bir de "arka gün" gibi yeni bir Kök Türk akrabalık terimi keşfetmişler. Arka–lar'dan esinlenerek kurgulanan ecdat–aile gibi bir kavram. Bereket ki, Hamilton **(1972) arka'ün**'ün Yunanca αρχηχὸς dan; yani, başkan, komutan gibi bir sözcükten ödünç alındığını göstermiştir de, bu hata düzeltilmiştir.

nim. Bu konuda yapılacak tek şey, Kök Türk soy iniş kategorileri bağlamında, bu akrabalık terimine bir anlam kazandırmak, onu yerine oturtmak olmalı.

Kül Tigin yazıtının doğu cephesinde Bilge Kağan, Kök Türklerin tarihini anlatır. Tarihe, ataları olan Bumin ve İstemi Kağanlarla başlar, babası İlteriş Kağan'ın yaptığı savaşları hikâye ederek devam eder ve şöyle bir geçerken de amcası Kapağan Kağan'ın başarılarına atıfta bulunur. Onları ululer; alplikleri, erdemleri ve bilgelikleri üzerinde durur. Oysa, Bilge Kağan aynı yazıtın güney cephesinde Kök Türklere gelecekte izlemeleri ve benimsemeleri gereken politikaları öğütler. Türkler, hainlerin vaatlerine kanıp Çin kültürünün ve refahının çekiciliğine kapılmaksızın Ötüken bölgesinde oturup, Çin'den uzak durmalıdırlar.

Bundan dolayı, denilebilir ki, Kül Tigin yazıtının doğu cephesi geçmişe, güney cephesi ise geleceğe dönüktür ve Bilge Kağan'ın sabı doğu cephesinde eçu-apa, güney cephesinde ise *iniy.gün* ile başlar; daima kendisinden geçerek... Yani, eçu-apa (geçmişi), Bilge Kağan (hal) aracılığıyla, *iniy.gün*'e (gelecek) doğru uzanır. Vurgulamakta yarar vardır, geçmişi temsil eden eçu-apa terimi gibi, geleceği temsil eden *iniy.gün* terimi de eril bir terimdir. Ve pek olasıdır ki "inilerim" demektir. Bu saptama dahi, bir başka yönden, Kök Türk ailesinin atauruklığunu kanıtlar.

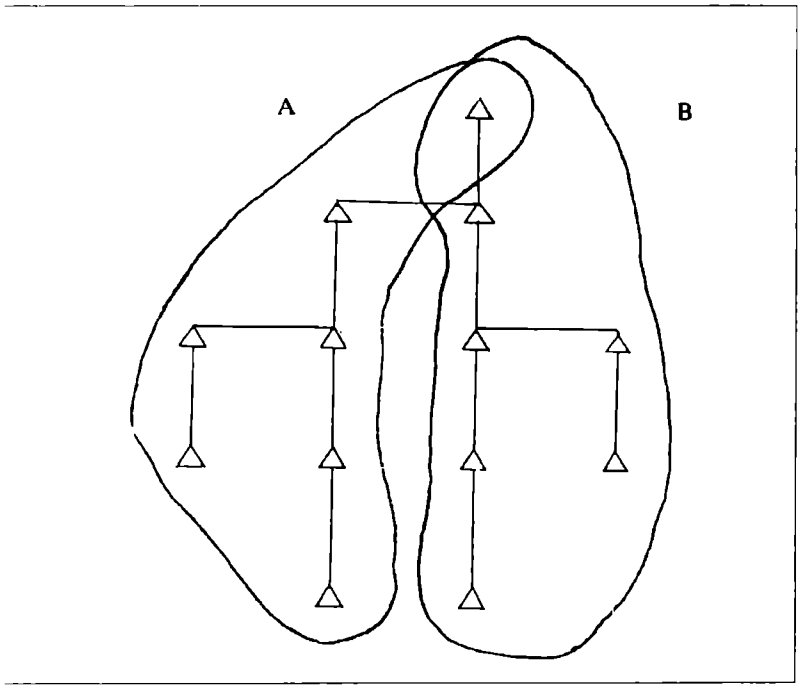
Yukarda, Kök Türk sınıflandırıcı akrabalık kategorilerinden söz ederken aynı atadan inen öbeklerin yakınlık derecelerinin, ister istemez, daraltılacağını söylemiştim (bu olgu üretim birimi olan obanın iriliğiyle de ilgilidir. *Ötede* 3 c b). Bu bakımdan *ego*'ya göre *bir* iniş öbeğinin şu biçimi alması daha gerçekçidir (Şekil-10).

Şekil-10

Bu grafik üzerinde duralım: Çizimde *ego* ağabey olarak kabul edilmiştir (Bilge Kağan da eçi idi). Bundan dolayı, *ego*'nun bütün erkek kardeşleri onun ini'sidir. İmdi, *ego*'nun öncülü olan bütün kuşaklar "eçü apa" terimini alır, ardılı olan bütün kuşaklar ise "atı" bir tek istisnayla; kendi öz oğluna, ayrıca urı denilir. Büyük bir olasılıkla, iniler *ego*'nun günceli ve ardılı olup, soyu indiren kategorilere verilen bir terimdir*. Böylece, *eçu apa–ego–iniy.gün* Kök Türk soy inişinin belkemiği olur. Tıpkı, Çinlilerdeki Kao–ego–hsuan inişi gibi (Krober 1933: 35). Yalnız onlarda, kao ve hsuan dört kuşakla kısıtlanmıştır. Kök Türkler'de buna benzer bir kısıtlamanın olup olmadığı bilinmemektedir.

Şimdi, (Şekil-10) ile (Şekil-11)'i üst üste koyup Kök Türk toplumunda aynı atadan gelen urukların nasıl oluştuğunu daha iyi betimleyebilirim (Şekil-11).

Şekil - 11

* Uybat yazıtında (Ork. ETY) geçen **iniinisi** deyiminin kesin anlamı belli değil.

(Şekil-11)'de, Kök Türk ailesi atauruk ve dişevli olduğundan dişil akrabalar (babanın kız kardeşi, ananın erkek kardeşi, ananın kız kardeşi) tahlilden elenmiştir. Bunun gibi, grafikte *ego*'nun kız çocukları da yer almamıştır. İniş sisteminin dayandığı iki temel vardır: 1) aynı atadan gelme; 2) aynı *iniy.gün*'ü izlek olarak almak. Bu iki ilkeden birincisi Kök Türk soy inişlerini bir ataya kavuştururken, ikincil ilke, soy inişlerinin kesilere ayrılmasına neden olur; (A ve B) kesileri gibi. Bunların her birine *kesi* ve bu sisteme de *kesili sistem* diyeceğim.*

Kök Türk kesili sisteminde (ki Evans-Pritchart'ın betimlemiş olduğu toplumlarla benzerliği formel düzeydedir) akrabaların iki farklı işlevi vardır. İlki, onların sadece akrabalık sıfatlarıdır; oğul, kardeş gibi. Öteki, uruğu sürdürecek iniş kategorileri oluşturmaktır; iniler, atılar gibi (Keesing 1975–22). Sanırım, Orhon Türkçesinde bulunan *iniy.gün* terimi bu son işlev için kullanılmıştır. Böylece, Kök Türk ailesinin sürekli bir örgütlenme halinde, her yeni kuşakta yeniden (kurulup, çoğalmak) sürdürüldüğü anlaşılıyor.

Varılan bu sonuç, Hudson tarafından çok iyi bir biçimde özetlenmiştir:

> "Kazaklar'da, Mançuryalılarınkine pek benzeyen, bir yandan dikey uruklardan, öte yandan kuşak sınıflarından (yatay) oluşan çift örgütlenme vardır. Örneğin, Ulu Orda'nın efsanevi kurucusunun Tarak ve Abak adlarında iki oğlu vardı. Her ikisi de kendi adlarını taşıyan uruklar kurmuşlardır. Öyle ki, her biri aynı atauruktan inenleri öbekliyordu. Bu iki *uru* ilk derece A geneolojik düzeyini oluşturuyordu. Bu süreç, sonradan gelen kuşaklarla yinelendi. Abak'ın dört oğlundan her biri birer uru kurarak birçok uruk meydana getirdiler. Bu da ikinci (B) geneolojik düzeydir. Bunlar, bir kuşak daha sonra, otuz iki uru (C) geneolojik düzeyini kuracak ve böylece saçılarak sürüp gidecektir.

* Bilindiği gibi yedi Macar boyunun biri olan Keszi~ Kesi Türkçe konuşan bir boydu. Anlamı parça, kesilmiş kısım demektir (Székely 1976). Belli ki, gerçekten de bir boydan kesilmiş alt-boydu. İlk kez, E. Evans-Pritchard **(1937, 1968)** tarafından kullanılan bu kavramın, **bir ilk yaklaşım düzeyinde,** atauruk Kök Türk toplumunu anlamada yararlı olacağını sanıyorum.

> Önemli olan asıl nokta, alt düzeydeki uruklar doğdukça üst düzeydekilerin ortadan kalkmayışıdır. Bunlar, özerk olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Sanılır ki, A, B'yi doğurduktan sonra ortadan kalkacak. Hiç de değil: (akraba uruklar) hep (çocuk uruklarla) birlikte yaşamışlardır" (1938: 20. Zikreden: Lévi-Strauss 1981).

Doğru bir özet. Bu bakaçtan, Kök Türk akrabalık iniş kategorilerinin *kesili* olduğunu iddia edebilirim.

ii. Kadın Değişi

Kök Türk soy ilişkilerinin peşi sıra, kadın değişini konu alan "sıhriyet" ilişkilerinin incelenmesine geçiyorum. Yalnız daha önce, onların "aile" için hangi terimi kullandıklarını hiç olmazsa, saymaca olarak, bilmemiz gerekiyor. Aşağıdaki belgeden aileye *bişük* dediklerini tahmin edebiliriz:

> *"bir kişi yangılsar oğuşı budunı bişükinge tegi qıdmaz ermiş"* (KT G 6).
> (Bir kişi yanılacak olsa, Çinliler onun oğuşuna, budununa ve ailesine kadar kıymadan edemezmiş).

Thomsen'den beri (Ins.), T. Tekin (GOT), Ergin (OA) ve Bazin (kişisel konuşma) bişük~böşük'e aile derken; von Gabain'in (Alt. Gram.) "beşik ya da akraba", Clauson'un (ED) sadece "beşik" demesi anlaşılabilirse de, Donuk'un (1982) ona neden "oğuş" *(clan, aşıra)* dediği anlaşılmaz.

Genellikle, göçebe-çoban toplumlarda optimum insan ve hayvan dengesinin sağlanmasının ancak baba, ana (dede, nine) bekâr ya da evli oğlanlar, gelinler ve torunlardan oluşan bir aile ile mümkün olacağı savunulmuştur (Khazonov 1984) ki, bu benim Kök Türk soy iniş kategorileri tahlillerinde tümdengelimle vardığım sonuçla aynıdır. Bu aile kimilerine göre geniş (Krader 1963 p 141), kimilerine göre dardır (Donuk 1982: 163). Burada terminoloji önemli değil. Ne olursa olsun, Kök Türk ailesinin birkaç kuşağı bağrında barındıran, babanın ataerki etrafında kümelenmiş, kadın-verip kadın-alan bir aile olduğundan emin olabiliriz.

Bozkırda oğuş ve boy halinde kümelenmiş göçer ailelerin doğal etkenlere, salgınlara ve yağı saldırılarına göğüs gerebilmeleri, ancak aralarındaki yakınlığı ve işbirliğini pekiştirmeleriyle mümkündür. Bu amacı gerçekleştirmenin en etkin biçimi kadın alıp-verme yollarını tıkayan içevlilik gibi kuralları ortadan kaldırarak, dışevlilik aracılığıyla aileler arasında hısımlık dokusunu kurmaktır (Keesing 1975: 19). Kök Türklerin de dışevli oldukları kesinlikle biliniyor. Oğlanlar ev (çadır) kurup oba içinde kalıyor, kızlar ise kalm karşılığında yad ellere gelin gidiyor. Zikredilen Suci Kırgız belgesi bu açıdan çok önemlidir, çünkü onun sayesinde Kök Türklerin sadece dışevli olmayıp, ayrıca atayerli olduklarını da öğreniyoruz. Burada, biraz artzamanlı olmasına rağmen İnan'ın dokunduğu (1966–1969: 147) şu konuyu anmadan geçemeyeceğim: Dede Korkut Masallarında "yaşayan" göçebe Oğuzlar'ın, dışevlilikte hiçbir kısıtlama tanımadıklarını, karıları için genel terim olarak kullandıkları "yad kızı nişanlım" ve "yad kızı helâlım" deyimlerinden (Gökyay DKD) anlıyoruz. Sorun, "yad kızının" nasıl tanımlandığıdır. Bu konuda, *a priori* söylenecek tek şey, eçü apa/eçi (dede, dedenin erkek kardeşi, baba, babanın erkek kardeşi, erkek kardeşleri) sınıflandırıcı terimine dahil olan kızlarla evliliğin yasak olması gerektiğidir. Yalnız, bu yasağın kaçıncı göbeğe kadar yaygınlaşmış olduğu bilinemez. Aynı atadan indiği varsayılan kız ve oğlanlar arasında yukardan diyelim x'inci kuşağa kadar, evlenme menedilmiş olabilir. Orta-Asya Türklerinde (Krader 1966: 143) ve Trakya Türklerinde (hâlâ) yaygın olan bu geleneğin Kök Türk çağında da geçerli olmaması için hiçbir sebep yoktur; tıpkı Moğollar'da olduğu gibi:

> "Moğol kabileleri *agnat* kabile idi; yani, kabilelerin azası kendisini müşterek bir ceddi alâdan (ebüge) neşet ettirirdi. Fakat, oymaklar çoğalıyor, dal budak salıyor, neticede birçok obalar menşelerini aynı ceddi alâya çıkarırlardı. Bu gibi oymaklar arasında izdivaca müsaade edilmezdi" (Vladimirtsov 1944: 75).

Bu kısa girişten sonra, sıhriyet ilişkilerine (kadın değişine) geçiyorum:

Aşağıda yapılan tahlil, Leach'ın (1982: 155) *genelleşmiş (kadın) değişi* hakkında yaptığı özetin, sanki bir plan olarak alınıp, uygulanış şeklidir. Diyor ki:

> "(Lévi–Strauss)'un genelleşmiş değiş sisteminin prototip örneği, erkeğin geleneklere göre, anasının erkek kardeşinin kızı kategorisinden bir kadınla evlenmesidir. Bu kuralın sonucu, gelin ve güveyinin urukları, kadın-alan ve kadın-veren olarak simetrisiz ilişkilere girerler. Kadın-verenler, verdikleri kadın karşılığında değerli bir şey ister. Ne ki, dışevlilik kadın-verenlere de kendi öbeği içindeki kadınla evlenmeyi menettiğinden, onları başka yerden sağlamak zorundadır."

Önce, Lévi Strauss'un *(1981)* sözünü etmiş olduğu "genelleşmiş kadın değişinin" ne anlama geldiğini açıklamam gerekir. İlk yanıt, kavramın *kısıtlı değişin* karşıtı olduğudur. Peki, bu sonuncusu nedir? Bu halde, yalınca, iki öbek arasında *karşılıklı* kadın alıp-verme söz konusudur; yani her iki taraf aynı anda, hem kadın-veren, hem de kadın-alan durumundadır. Buna karşılık, kadın değişen öbeklerin sayısı n>2 olunca A, B'ye, B, C'ye... Y, Z'ye kadın verir. Eğer Z de A'ya kadın verirse çevri kapanır, vermezse açık kalır. Kadın değiş çevrisinin kapalı olduğu toplumlarda kadın-verenlerin (alanların) sosyal statüleri eşitlikçidir. Aksine, kadın değiş çevrilerinin açık olduğu toplumlarda kadın-verenlerin (alanların) sosyal statüleri kurlu olması gerekir. Öyle ya, kadın-verenler arasında en kurlu olan oğuş ya da boy, neden başka bir oğuşun ya da boyun kadın-vericiliğine boyun eğsin.

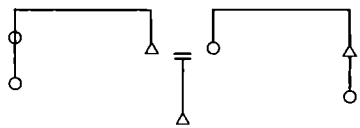
Şimdi, Kök Türk tarihine dönersek, belgelere göre, Kök Türkler ile Türgişler arasında kadın-erkek değişinin tahditli değiş niteliğinde olduğunu zannettirecek örnekler vardır.

> *...türgiş qaganqa kızımın... ertingü ulug törün alı birtim türgiş qağan kızın ertingü ulug törün oğluma alı birtim"* (BK K 9–10).
>
> (...Türgiş Kağan'a kızını şaşalı büyük bir törenle alıver-

dim. Türgiş Kağan'ın kızını şaşalı büyük bir törenle oğluma alıverdim).

Eğer, Türk Bilge Kağan ile Türgiş Su-lu Kağan'ın çocuklarından doğan çocuklar da aynı yoldan evlilik töresini sürdürmüşlerse (ki bilmiyoruz), bu evliliğin iki-yanlı çapraz kuzen evliliği* olduğu söylenebilir. Yani, erkeğin alacağı kız, ya dayı-kızı ya da hala-kızı olmalıdır. Ancak, bu sebepten midir ki, Bilge Kağan,

"türgiş qağan türkümüz budunumuz erti" (KT D 19).
(Türgiş Kağan Türkümüz, budunumuz idi).

Şekil -12

diyordu. Çünkü, bu koşullar altında her iki budun birbirlerinin dünürü olmuşlardı. Gene de, zikredilen alıntıdan yola çıkarak, Kök Türkler ile Türgişler arasındaki kısıtlı kadın değişinin yaygın olduğunu telkin etmek istemem. Kanımca, yukardaki ibare, her iki budun arasında yerleşmiş "buçuk"** ilişkisinden çok, kağanlıklar arasındaki geleneksel "prenses" değişini dile getirmektedir.

Kök Türk toplumunun sıhriyet ilişkilerinde sırf iki-yanlı çapraz kuzen sisteminin (kısıtlı değiş) uygulanmadığı, ayrıca genelleşmiş kadın değişinin de yaygınlıkla kullanılmış olduğu aşağıdaki belgeden bellidir.

"sınglım günçuyuğ (Azlardan Bars beye) birtimiz" (KT D20)
(...küçük kız kardeşimiz prensesi Azlardan Bars Beye verdik).

*Çapraz kuzen evliliği ana ya da babayanlı olabilir: (Şekil-15)

** "Buçuk" ile kastedilen kurum, sınıflandırıcı terimlerden ötürü, bir oğuşun erkeklerinin kendi oğuşundan kızlarla evlenmeyip, karşı oğuşun (öteki buçuk) kızlarıyla evlenmeye mecbur oluşlarıdır (ki öteki buçuk da aynı durumdadır).

Sadece bu belge değil, ayrıca Suci yazıtında belirtilen, evliliğin kadın karşılığının kalınla ödüllenmesi kuralı da genelleşmiş kadın değişinin Kök Türk sıhriyet ilişkilerine temel oluşturduğunu kanıtlar. Bilindiği gibi, bu evlilik türünde erkek anauruk yanlı ananın erkek kardeşinin (dayı) kızı ile evlenir. Cengiz Han döneminde Moğol toplumunda genelleşmiş değişin hüküm sürdüğü *Moğolların Gizli Tarihi*'nden anlaşılıyor:

> (D) "Dei-Şecen, Kaynım Yesugai kime gidiyorsun, diye sorunca, Yesugai Ba'atur (Temuçin için *dayılarım* olan Olhuo'ut kabilesinden kız istemeye gidiyorum) diye cevap verdi" (MGT: 19, *italik* benimdir).

Bu belgede üzerinde durulması gereken bir nokta var: "dayılarım olan kabile" Demek ki, erkekler için dayı kızı ile evlenme sadece öz dayının kızlarına özgü değildir. Terim sınıflandırıcı olduğundan, gerek Kök Türk (çünkü, onlarda anayanlı dayı kızlarının hepsine "yeğen" derler), gerek Moğol toplumlarmda dayı kızı kavramı, dayı olarak kabul edilen anayanlı boyun bütün kızlarına yaygınlaştırılmış olmalıdır. Eğer böyle ise, Kök Türk toplumunun, atauruk soy inişli olmakla beraber, agnatik-olmayan anayanlı oğuşları da bağrında barındırdığı söylenebilir. Akrabalık yapısındaki bu tür ilişkilerin en belirgin örneği, belki, İnan'ın üzerinde dikkatle durduğu güveyi–lik~küdegü–lük kurumudur (İnan 1968). Bilindiği gibi, bu Cengiz Han zamanında Moğollar arasında da yaşamıştır (günümüzde de birçok toplulukta yaşadığı gibi). Örneğin, Dei-Şeçen kızını istediklerinde şöyle diyordu:

> "Ben sana kızımı vereyim. Giderken oğlun Timuçin'i güveyi olarak bırak" *(ibid:* 21).

Galiba, Asya tarihinde, güveyiyi anayerinde bir süre tutma geleneği her vakit olmuştur. Hunlar'ın doğusunda oturan Vuhuan'larda,

> "Güveyi kadının ailesinin yanma gider. Erkek kadının bü-

> tün akrabalarına hizmet eder; kadının ailesi için çalışır" (Eberhard 1942: 48).

Güveyilik sistemi, verilen bir kıza karşılık, karşı-ödülleme olarak sunulan "güveyi hizmeti" olarak tanımlanır. Hizmet süresi yıllara ya da çocuk sayısına göre değişebilir. Bu süre içinde güveyi eve hizmet etmekle görevlidir. Yine, örneğin, X. yüzyılda Kutluk erkekleri,

> "Kızın velisine bir yıl hizmet ederlerdi" (Şeş. IFS, Ebu Dülef).

İşte, bütün bu tarihi olgulardan hareket eden İnan'a göre, güveyilik kurumu eski ve yeni Türkler arasında yaşamış olmalıdır. *Küdegü* sözcüğünün kökü küt–> güt– olup davar, sığır ve at gütme eyleminden türetilmiştir. Yani, güveyi bir zamanlar içgüveyi olduğu evin sürülerini gütmekteydi. Bence, Türk toplumlarından verdiği örnekler, özellikle Yakutlar'ın ilk atası olan Omogon–Bay'ın bir yabancıya yıllarca hizmet ettikten sonra onun kızını alabildiği söylentisi gerçekten öğreticidir. Sadece, güveyilik kurumu hakkında etnografik bilgi verdiği için değil; ayrıca onların atauruk yapılarının atayerlilikle birlikte gittiğini göstermesi bakımından. Zira, Yakut toplumunda erkek ancak evliliğin ilk dönemlerinde, o da geçici olarak anayerli olur, hizmet süresi dolar dolmaz tekrar atayerine dönerdi.

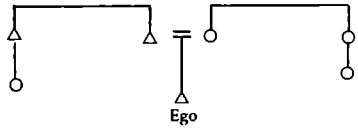
Kök Türk toplumunda yaşamış olduğu tahmin edilebilecek *agnatik* olmayan oğuşların varlığı hakkında gösterilen ikinci ipucu, gene İnan'dan geliyor. Bu kez konu, "yeğen hakkı..." Akrabalık konusunda üzerinde durulduğu gibi, İnan'a göre yeğen, Kazak–Kırgızlarda, "kızdan, yakın ve uzak kız akrabalardan doğan çocuklardır" Aslında, dışevlilik nedeniyle yeğenin ananın değil, babanın oğuşuna ait olması gerekir. Ne ki, ana oğuşu onlara "yeğen" derken, oğuş da onların taga> dayısı olur. Eğer yeğen, ana oğuşundaki kadınlardan doğan, fakat atauruk oğuşa sanlık bir erkekse (herhalde özel bir terimi olmalı); 1) dayılarının mallarından çalma hakkı vardır ve; 2) yapılan düğün, yoğ, kımız bayramı (belki de yağma) gibi şölenlerden

ülüş hakkı olarak, babasının oğuşunda hak ettiğinden yirmi altı kat fazlasını ana oğuşundan talep edebilir. Bu demektir ki, dayı, kız kardeşleriyle onun çocuklarından yardımı ve desteği asla esirgeyemez (Krader 1966: 142). Sanırım bu saptamaların ışığı altında, Kök Türk toplumunda atauruk soy inişinin yanı başında, bir de *agnatik*–olmayan kesimin varlığı tasarlanmalıdır.

Kök Türk sıhriyet ilişkilerine göre kısıtlı değiş halinde iki yanlı çapraz–kuzenlerle, yani hala ve dayı kızlarıyla, genelleşmiş değiş halinde ise, anauruk çapraz dayı kızıyla evlenmeye cevaz verildiğinin pek mümkün olduğunu açıklamıştım. Şimdi de, *koşut–kuzenlerin* durumuna bir gözatalım. Koşut–kuzenden kastedilen atauruk babanın erkek kardeşi olan amcanın çocukları ile ananın kız kardeşi olan teyzenin çocuklarıdır*. Konuya açıklık getirecek yol, gene Kök Türk akrabalık *nomanclature*'ündeki sınıflandırıcı terimlerden geçer.

Önce, atayanlı sınıflandırıcı terimleri tekrar gözden geçirelim. Bunlar, eçü apa/eçi ve atı'dır. Kök Türk akrabalık yapısında bütün eçilerle cinsel ilişki kurma ubut yasağına girdiği gibi vargısal olarak atılarla da cinsi ilişki kurulamaz; evlenme ubut yasağı kapsamına girer. Bundan dolayı, büyük bir güvenle *a priori* Kök Türklerde amca-kızı ya da atı-kızı ile evlenmenin önlenmiş olduğu iddia edilebilir (atauruk koşut–kuzenler arasında ubut yasağı). Yasak, *a posteriori* "leviratus" kurumunun işleyiş tarzından da bellidir. Görüleceği gibi Kök Türkler ölen babalarının ve ağabeylerinin dul karıları ve kızlarıyla (öz ana ve kardeş hariç) evlenebilecekleri gibi, amcalarının dul ve yetimleriyle de evlenebilirler. Başka bir deyişle, toplum nezdinde sağken ubut olarak görülen bir birleşme, ölümle birlikte meşruluk kazanır. Bu olgudan da Kök Türk toplumunda atauruk koşut kuzenlerle ve bunların atılarıyla evlenmenin ubuta girdiği anlaşılır. Ama (öğ) ve üvey ana (öğ) için de aynı uslama geçerlidir. Kök Türk insanı baba sağken (anasıyla evlenmeyi düşünmediği gibi) üvey analarından biriyle evlenmeyi aklına getirmezdi; fakat ölümle gelen *leviratus* ubutu ortadan kaldırdığından, üvey ana ile evlenme bir görev olurdu. (Şekil-13)

* Koşut–kuzenler halinde:

Şekil -13

Bonbaci, Wang kuo-wei'nin yorumuna dayanarak, "Çinliler gibi Kök Türklerde de birinci derece kuzenlerin birbirleriyle evlenmelerinin mutad olmadığı" konusuna eğilmiştir (1973). Bu tür terimler sınıflandırıcı olduğundan "birinci derece" sıralamasında kuşkum var. Yasağın, *ego*'dan yukarıya ve yana doğru kaç "derece" yayıldığını bilmiyoruz.

Şimdi, ufak bir konu sapması yaparak, bir destan-topluma özgü evlilik ilişkilerini bu tahlilde uzlaştırmaya çalışacağım. *Oğuzname*'den söz ediyorum. Bu bağlamda oradan yaptığım alıntı özetle şöyle:

> "Müslim olan Oğuz Han, ilkin amcası Küz Han'ın kızı ile evlenir. Fakat, kız ona teklif edilen İslâm dinini kabul etmez. Bu durumda, Oğuz kızla karı-koca hayatı yaşamaz. İkinci olarak, öteki amcası Kür Han'ın kızı ile evlenir. Fakat o kız da İslâm dinini kabul etmez. Oğuz, ona da elini sürmez. Son olarak, üçüncü amcası Or Han'ın kızı ile evlenir. Bu seferki kız Müslüman olmayı kabul eder. Oğuz da kızla karı-koca hayatı yaşamaya başlar" OD: 8, Ebulgazi TSK: 27).

Şimdi bu hikâyeciği yapısal öğelere ayıralım:

(Çizelge-4)'ten Müslüman olmayan Oğuzlarda amca kızlarıyla evlenmenin ubut olduğu, Müslüman olan Türk Oğuzlarda ise evlenmenin mübah görüldüğü ortaya çıkıyor.

	Müslüman olmayanlar	Müslüman olanlar
Karı-koca olma	—	3. Amca Kızı (Çirkin)
Karı-koca olmama	1. ve 2. Amca Kızları (Güzel)	—

Çizelge-4

Bu destanın bir çeşitlemesi de *Manzum Oğuzname*'de (Eraslan 1976); ilgili bölümü alıyorum:

"siz iki kelinning yüzi körklük üz
biringiz qabihraq yoq ol yüzde uz
nidin siz ikevni oğuz sevmedi
bu körksüz kelinni urup qovmadı"

(Siz iki gelinin yüzü güzeldir
"diğer" biriniz ise çirkindir ve o yüzde tenasüp yoktur.
Sizin ikinizi Oğuz niçin sevmedi
bu çirkin gelini niçin vurup kovmadı)

Uzunköprü nüshasında bulunan bu beyitte konu bakımından irdelenecek soru şu: Neden, Oğuz'un karı-koca olmaktan kaçındığı Tengri dininden amca kızları güzeldir de, İslam'a çağrıyı kabul eden amca kız çirkindir? Yanıt, herhalde, İslam-öncesi ubut yasağıyla ilgili olmalıdır (İpucu: İslam çağrısını kabul etmeyenler güzeldir; çünkü töreye uymuşlardır. İslam'ın çağrısına uyan çirkindir; çünkü töreyi tepmiştir).

Kök Türk toplumu tekkarılı mı, yoksa çokkarılı mıydı?

Kök Türk beylerinin çokkarılı evlilik yaptıkları kuşku götürmez. (KT K 9)'dan anlaşıldığı gibi Bilge Kağan *öğüm qatun* (anam hatun) ile *öğlerim* (üvey analarım) derken, sınıflandırıcı bir terim kullanmış oluyordu. Böylece, erkeğin (babası İlteriş Kağan) karısına (anası İlbilge Hatun) oğlu (Bilge Kağan) "öğ" derken, erkeğin öteki karılarına da aynı şekilde öğ demekteydi. Demek ki, ona göre bir yandan, babası çokkarılı evlilik yapmıştı, öte yandan, öz anasıyla üvey anaları özdeşti. Özdeşliğin sebebi şudur: "Verasetin atauruk esaslara bağlandığı çokkarılı toplumlarda, babanın karılarından herhangi birinin çocukları, döl veren erkeğin mülkiyetinden eşit pay almalıdırlar" (Goody 1983: 52–53). Bu bakımdan, eşit hak sahibi olan oğulların analarının da sınıflandırıcı bir terimle anılmaları normaldir. Ancak çokkarılı sistemlerde ana ile üvey ana aynı terimle çağrılabilir. Nitekim, Kök Türkler'de de bu böyledir ve vargısal olarak da, çokkarılıdırlar. Bilge Kağan'ın "kunçuyları" da bu olguyu doğrular.

Öyle ise, Kök Türk kağanları ile ak budunun evliliği çokkarılı olmalıdır. Kara buduna (halka) gelince: Onların tekkarılı mı, yoksa çokkarılı mı oldukları hakkında belgeden yoksunuz. Kanımca Kök Türk halkının da tekkarılı evlilik yaptığını varsaymak (İzgi 1973–1975) biraz aceleciliktir. Beylerin ve kağanın çokkarılı evlilik yapmasıyla halkın tek ya da çokkarılı evlilik yapması arasında kesin bir korelasyon kurulamaz.

Kanım şudur: belgelerin eksikliği Kök Türkler'in çokkarılı evliliği hakkında verilecek genel ve kesin bir yargıyı önlese bile, dillerinde "öğ" sınıflandırıcı teriminin varlığı çokkarılık lehine bir sanı uyandırmaktadır. Söylemeye gerek yoktur ki, toplumlarda çokevliliğin geçekliği, hiçbir zaman tekkarılığa engel değildir.

iii. Evlenme Âdetleri

Kök Türk kaynaklarında söz edilmeyen, fakat Çin yıllıklarında zikredilen bir kayıt var: *leviratus*. Bu konudaki dediklere başvuruyorum:

> "Kök Türklerde baba ve amca ölünce onların oğulları ya da küçük kardeşleri geriye kalan dullarıyla evlenirler" (Jul. Doc: 9).

> "Çinli hacı Hiuen-tsang 630 yılında Tu-tu Şadı ziyaret ettiğinde orada şu olay geçmiş: Hatunun ölümünden sonra (şadın) evlendiği yeni hatun gençti. Şadın başka bir kadından olan oğlunun ayartmasıyla bu hatun şadı zehirledi. Eskiden de tekin ünvanı olan bu çocuk düzmecelikle şad oldu ve üvey anasıyla evlendi" (Cha. Doc: 196).

> "Şi-pi Kağan ölünce karısı I-tch'eng, To'u-lo Kağanla evlendi. O da ölünce, İliğ Kağanla evlendi. Bu arada üvey oğlu An-şe Şad ile, o da sadece çirkin olduğu için, evlenmeyi reddetti" (Liu CN I, 134).

Baba, amca ve ağabey ölünce, öz ana ve kız kardeşler dışında, onların dul ve yetimleriyle evlenme geleneğine *leviratus*

deniliyor. Geleneğin, çok eskiden beri, Tibetten (Bugoslovskij 1972) Koreye dek (Eberhard 1942) bütün Asya kıtasında hâkim olduğu biliniyor. Bu âdet Hunlarda da vardı (Mori 1978: 210, Ögel 1981: I). Ayrıca XIII. yüzyılın bütün gezginleri Moğol ve Tatarların (Kuman, Oğuz, Türk) *leviratus* uyguladıklarını yazıyorlar. "Artık mal göz çıkarmaz" diye bazı belgeleri kaydediyorum:

> "Baba ölünce öz annesi istisna olmak üzere, oğlu babasının bütün karılarıyla evlenir" (Rubrouck: 202).

> "Moğollar baba öldükten sonra ondan olan (ana-baba bir olmayan) kız kardeşleri ve babalarının karılarıyla evlenirler. Üstelik, ağabeyinin ölümünden sonra, küçük kardeş de onun karısını alabilir" (Plan Carpin 32).

> "Tatarlarda baba ölünce büyük oğul, onun bütün karıları ve kızlarıyla evlenir. Kardeşi ölünce, onun da karılarını alır" (Marco Polo, I: 166).

Bütün bu belgeler Kök Türklerin ve genellikle Türk ve Türkçe konuşan budunların *leviratus* uygulamış olduğundan şüphe ettirmiyor. X. yüzyılda, tek bir istisna ile...

> "(Kutluk) kadınları ömürleri boyunca sadece bir tek erkekle evlenir. Kocası ölen kadın bir daha hiç evlenmez" (Şeşen IFS, Ebu Dülef).

Kök Türk ya da başka bir toplumda uygulanan *leviratus*'un gördüğü işlev bellidir: atauruk göçebe-çobanlar dışevlilik yaparak başka oğuşlarla kız alıp verirken, sıhriyet temeli üzerinde onlarla ittifak kuruyor (dünür budunlar) ve böylece birlik halinde barışı sağlıyorlardı. Kocanın ölümünden sonra, kadının mal varlığı ve küçük çocuklarıyla koca oğuşunda kalması bu ittifakın devamı, bunlardan yoksun edilerek gerisin geri eski oğuşuna yollanması ise zımnen, bazen de şeklen, ittifakın feshedilmesi; hiç olmazsa örselenmesi demektir. Son almaşık, gö-

çebe-çobanların en son arzulayacakları bir durumdur. İşte, *leviratus* kurumu, kadın-alan ve kadın-veren oğuşlar arasında ittifakı ve böylece barışı sürekli kıldığı için vardır (yoksa herhangi bir ırkın dullara gösterdiği bizatihi saygı duygusundan ötürü değil!).

Konuyu bitirmeden *Şecere-i Terakime*'den yapılan şu alıntının *leviratus* "koktuğunu" hatırlatayım:

> "Kanlı Yavlı'nın iki oğlu var idi. Büyüğünün adı Mur Yavı ve küçüğünün adı Kara Alp Arslan. Kanlı Yavlı öleceği sırada yurdunu (bu iki kardeşe verip) ikiye böldü. Birkaç yıl geçtikten sonra Kara Alp ağabeyi Mur Yavı ile düşman oldu. Birkaç savaşta Mur Yavı galip geldi. Kara Alp Arslan öldü... [Onun oğlunu] ve *karılarını* Mur Yavı alıp geldi" (Ebulgazi TSK, *italik* benim).

Belki de?

Bazin'in (1974: 130) Yenisey mezartaşlarından edindiği bilgilere göre erkeklerin evlenme yaşı on beş ile on altı yaşları arasındadır (mezartaşları olmadığından kızların evlenme yaşı bilinmiyor). Peki, Kök Türk delikanlılarıyla genç kızları nasıl evlenirlerdi?

> "Yoğ günü erkekler ve kızlar en zengin ve en süslü giysilerini giyip mezarın başında buluşurlar. Bir erkek bir kıza âşık olunca, törenden döndükten hemen sonra kızın ailesine sağdıç gönderip evlenme teklifinde bulunur. Kızın yakınları bu isteğe çoklukla rıza gösterir" (Jul. Doc: 8).

Ne ki, yas töreni esnasında evlenmeye müsaade edilmezdi.

> "ölüm merasiminde evlenmekten kaçınılır" (Eberhard 1942: 86).

Demek böyle; Kök Türk insanı ölümü, *via* evlenme, dirilme olarak algılıyor. Öyle ya, her ölüm bir evlenme ise, her evlenme de bir doğumdur. Yani, "ölü diri getirir" (bu deyiş sadece bir

"rüya tabiri" olamaz)... Dahası var: Ölüm ve doğum doğal fenomen, evlenme ise toplumsal bir fenomendir. Bu demektir ki, Kök Türk insanı için doğal yeniden-üretim ile toplumsal yeniden-üretim bir tek sürecin; yani Kök Türk soyunun yeniden-üretiminin iki ayrı vechesidir.

Söylemeye gerek yok, bu metin Kök Türk evliliğinin erkek ve kızın serbest iradelerinin bir ürünü olduğunu, fakat aynı zamanda yakınların rızasının alınmasının da uygun olacağını vurgulamaktadır.* Ne ki, onlarda bu konuda genel kural,

> "Yaşlı kuşaktan erkekler daha genç bir kuşaktan kadınla evlenemez" (Jul. Doc: 1–9).

olduğundan, vay yaşlı erkeklere!

iv. Kadın ve Yasalar

Hoebel'in *(1954)* şu genel hukuk anlayışını benimsiyorum. Kök Türk toplumunda da zarar veren günahkâr olmayıp suçlu sayıldığından, kutsal/*profane* ve haklı/haksız kavramları dini ve batıl inanç görüntüsünden sıyrılıp, "hukuk", töre şekline bürünmüştür.

> "Birisi kavgada birini yaralarsa, ödün olarak kızlarından birini ona verir. Eğer kızı yoksa, ona karısını ve mal varlığını teklif eder" (Jul. Doc: 27).

> "Evli bir kadına tasallut edenler... ölümle cezalandırılır. Genç bir kızın ırzına geçenler ise yüklü bir cezaya çarptırılacakları gibi, kızla hemen evlenmeye mecburdurlar" (Jul. Doc: 9).

> "Kadınlara tecavüz edenler bacaklarından ikiye ayrılır" (Lia CN: I, 42).

* Bu konuda Burdas kızları daha da özgürdü:
"Burdaslardan bir kız bulûğa erince babasının itaatından çıkarak, evlenmek maksadıyla, arzu ettiği erkeklerden birini seçer" (Şeşen IFS; Mervezî: 103).

> "Oğuzlar zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birisi olursa onu iki parçaya bölerler" (Şeşen IFS).

Bütün bu "cezai" hükümlerden tek bir sonuç çıkıyor: Genç kızlara karşı yapılan tasalluta verilen ceza, aynı eylemin evli kadınlara yapılması halinde fazlasıyla artıyor; idama kadar gidebiliyor. Bu, Kök Türk toplumunda, kadınlara kızlardan daha fazla değer verildiğinin bir işaretidir.

Dikkat edilmişse, belgelerin hiçbirinde ubut konusu işlenmemiştir; sanki bu toplumda, ubut sözcüğü tabudur. Buna karşılık, zina konusunda Dokuz Oğuzların (Uygurlar, demek istiyor) davranışlarını biliyoruz.

> "Biri kişi genç bir kızla ilişki kursa üç yüz değnek yer. Ayrıca ondan bir kısrak ile elli gümüş ağırlıktan yapılmış gümüş bir giysi istenir. Eğer, zina yaptığı evli bir kadınsa, ikisi de kağanın divanına getirilir. Her birine üç yüz değnek vurulur. Sonra, zina yapan adamla evlendirilir. Kadının eski kocası zina yapandan kendisine yeni bir kadın bulmasını ve bunun için kalın vermesini ister. Bütün bunlar, eğer zina yapan zenginse olur. Fakirse, falakadan üç yüz değnek yedikten sonra salıverilir" (Martinez, Gardızî: 135).

Baştaki metinlerle bunun arasında pek fark yok, yalnız, sonuçta ayrıca "zina" konu ediliyor ve daha da önemlisi bir de "kısrak"tan bahsediliyor. Bunun üzerinde bir an duracağım.

Her toplum bekâretin bozulması olayını bazı kuttörenlere bağlar (tapınaklarda icra edilen bekâret sunma ayinleri, yeni gelin tabusu, imam nikâhı, kilise nikâhı). Çünkü, bekâretin bozulması bereketin simgesidir. O ana kadar doğurmayan kız bekâretini yitirmekle doğurgan–bereketli olmaya, kutsallık kazanmaya başlar. Bu bakaçtan, olay mutlaka kuttörenlerle karşılanmalıdır. Bunlar olmadan, şiddete başvurulan bir fiil (ırza geçme) sonucunda gerçekleşen olay, kutsal değil mundardır. Mundarın arınması ise yeni bir şiddet eylemine; yani atın kurban edilmesine bağlıdır. İşte, sanırım Dokuz Oğuz toplumunun

ırza geçiş olgusunu bu tarzda algılayışıdır ki, suç bir at cezasıyla savuşturulabilmiştir. (*beride:* s. 67-70)

Zina konusunda Dokuz Oğuz toplumunun büyük bir tepki göstermediği anlaşılıyor. Bir zinaya üç yüz değnek nedir ki? Üstelik zina yapanlar evlendikten sonra... Kocanın zedelenmiş gururu ise, zina yapanın kalın parasını ödeyip, ona yeni bir kadın bulmasıyla onarılmaktadır. Tabii, olayı böyle yargılayan benim. Peki, ama onlar hangi dürtülerle, hangi sosyal etkenlere bağlı olarak, böylesi davranıyorlardı?

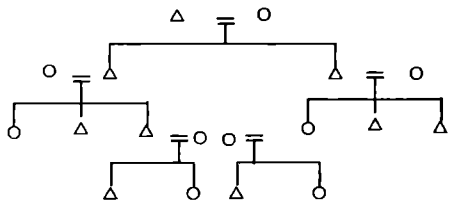
Kanımca, olayın bu denli algılanışının temelinde, göçebe-çoban obaların ufalanmış birimler halinde yaşayışları yatar. Her oba birleşmiş oğuşlardan meydana gelen ufak ve kendini-destekleyen bu üretim birimi olduğundan, bunların temelini oluşturan üretken aileyi bir darbede dağıtmamak gerekmektedir. Nitekim, andığım Dokuz Oğuz töreleriyle, zina olayı ile ortaya çıkması beklenen bu gibi sakıncalar giderilmiş oluyordu. Üstelik bir taşla iki kuş vurularak: zina yapanlar aralarında evlenirken, eski koca da kendine yeni bir karı almış oluyordu.

b) Oğuş

i. Kesilenme

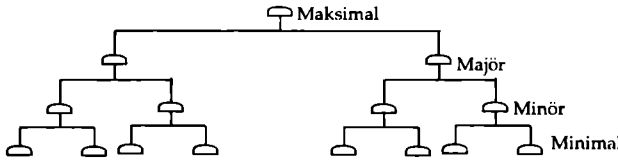
Atauruğun gelişmesinde, Kök Türk soy inişinden kaynaklanan kesilenme olgusunun, aileler birliği içinde üstten başlayarak alta kadar yayılan yeni alturuklar doğurduğuna değinmiştim. Bunlara eş-kuşaklar düzeyinde, sırasıyla maksimal, majör, minör ve minimal uruklar denilir. (Evans–Pritchard 1968: 281).

Önce, aileler–birliğinde–bir–alturuku resmediyorum (Şekil-12).

Şekil - 12

Şekilde gözüken, dede, nine, erkek kardeşler ile onların karıları, erkek ve kız çocukları, gelinleri ve torunları olan, bağrında üç-dört kuşağı birden barındıran bir aileler birliğidir. Bu birliği ⌓ simgesi ile belirleyip, ataurukta kesilenme olgusunu geliştirelim.

Şekil-13

(Şekil-13)'ten anlaşılacağı gibi *bir* uruğun aynı atadan inen (maksimal) tek bir geneolojisi vardır. Fakat, uruk için ortak atadan gayrı, diyelim majörlerde ikincil atalar da olabileceğinden; alturukların dikey çoğalması kaçınılmaz olur. Yatay planda ise, ikincil ata altında kümelenmiş ufak birleşmeler gözükür (aileler birliği). Bunlar sırf soy esasına bağlı kandaşlık birleşmeleridir ki, "oğuş" adını alır. Dikkat edilmişse, oğuşların dikey ve yatay kümeleşmeleri kesili oğuş yapısı çıkarmaktadır.

Gizilgüç olarak, iniler inişindeki her kesi düzeyinin yepyeni oğuşlar yaratma olanağı bulunduğundan, asal uruğu parçalanmaya kadar götürmemek için gelenek ve törenin "oğuş kurmayı" bir düzene bağlamış olması beklenir. Örneğin, Çin'de yeni bir oğuşun kuruluşu bir atadan başlayarak en az üç kuşağın geçmesiyle mümkündür. (Vandermeersch 1977: II. 160) Irlanda Gael toplumlarında ise, bu sınır dört kuşakla sınırlandırılmıştır (Markdale 1983: 166). Belgelerden yoksun olunmasına rağmen, benzer bir durumun Kök Türk toplumu için de geçerli olduğu tasarlanabilir.

Kaşgarlı'da oğuş *aşira~aşiret*'tir (Dankoff 1972, DK DLT). Şöyle bir beyitle bezenmiş:

"küçi tengi toqıştı
oğuş qonum oqıştı
çerig tapa yaqıştı
bizke kelip öç öter" (II, 16)

Gücünce dövüştü
Oğuşlar birbirini çağrıştı
Çeri (savaşa) yaklaştı
Bize gelip öç (kan bedeli) öder

Sir Gerard (ED) oğuşa, "*tribe*~kabile ve *clan*dan~aşiret küçük, fakat aileden daha büyük nüfus birimine sahip olan, ilişki derecesi" diyor. Bana göre, en doğru karşılığı "aynı atauruğun üyesi olup, yakın soydaş ailelerin birleşmesiyle meydana gelen, aynı atayerini paylaşan ve aynı üretim yöresinde (otlak, sulak, avlak) iktisadi faaliyet gösteren kesilenmiş bir alturuktur." Bu tür bir örgütleşmenin nedenleri bellidir: aileler arasındaki yakınlık derecesi, aynı ata-yerini ve ata mahallini kullanma zorunluğu, su, otlak ve avlaklardan ortaklaşa yararlanma gereği, güvenlik ihtiyacının birleştirerek güçlendirmesi eğilimi gibi... Tahmin edileceği gibi, bir boy içinde oğuş sayısı bir hayli kabarıktır. Örneğin, Chi-min Kağan, Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupta, Kök Türk toplumunun doğal yapısını oluşturan "Doğu Türklerinin yüzlerce oğuşundan"*, Çin kaynakları da Tölislerin, VI. yüzyılın ortasında, elli bin obasından (oğuş) söz ediyordu (Kurat 1952: 11).

Gerçekten oğuş Kök Türk belgelerinde de "oğuş" olarak mı kullanılmıştır? Konuyu aydınlatacak birkaç dedik var:

"ulayı iniy günüm oğlanım biriki oğuşum budunum" (KT G 1).
(Soyumu indirenler, (inilerim) sırasıyla, çocuklarım, oğuşum ve budunum).

"bir kişi yangılsar oğuşı budunı bişükinge teği kıdmaz ermiş" (KT G 6).
(Kişi yanılsa Çinliler onun oğuşuna, budununa ve ailesine kadar kıymadan edemezmiş).

"tongra bir oğuş alpagu on eriğ tonga tiğin yoğunda eğirip ölürtümüz" (KT K7).
(Tongaların bir oğuşundan on alp eri, Tonga Tiğin'in yoğunda çevirip, öldürdük).

Bu ifadenin Mori'nin yayımladığı makalede (Mori 1966: Arat içinde) bulunması gerekirken; çeviride gözükmüyor. Bu konuda bakınız: (Ecsedy 1972).

"basmıl ıduk qut oğuşum budun erti arkış ıdmaz tiğin süledim" (BK D 25).
(Basmılların Iduk Kut'u oğuşum budundu, kervan [haraç?] yollamadı diye ordu saldım).

Bütün bu alıntıların semantiği Kök Türklerin oğuşu aynen tanımladığım gibi, aileden daha büyük, fakat boydan daha küçük soy ilişkilerinden kaynaklanan, *doğal* bir toplumsal birim olarak kabul edip, kullandıklarını gösterir. Kendi hesabıma oğuş teriminin* Orhon Türkçesinde *aşira, clan* demek olduğundan zerre kadar kuşkum yok.

ii. Anaurukluk Sorunu

Aslında, Kök Türk oğuşunun atauruk karakteri hakkında spekülasyona girmenin anlamı yoksa da, Çin kaynaklarında rastlanan bazı özgül terimler bu konuda bazı küçük duraksamalara yol açmıştır. Bu bağlamda, Ecsedy'yi (1972) izliyorum:

> "Çin yıllıklarına göre VI. yüzyılın ortalarında Kök Türkler *birkaç yüz ailelik (chia)* bir topluluktu. Bu aileler A-shih-na oğuşuna *(hsing)* bağlıydılar. Ne var ki, *hsing* eski bir akrabalık terimi olup, geleneksel etnolojik anlamı anaurukluktur. Bu, atauruklığu gösteren *tsu* ya da *tsing-tsu* terimlerinin zıddıdır"

Çinlilerin göçebe-çobanlar hakkında kullandıkları terminolojiyi sık sık karıştırmış oldukları bilinmektedir. Bundan dolayı, kullandıkları *hsing* terimine de pek fazla bir önem atfetmemek gerekir gibi gözüküyorsa da, gene de bazı sebeplerden ötürü, Kök Türkler hakkında anauruk terimi kullanmış olamazlar mı? diye soruyorum.

Bilinen ilk sebep, Kök Türk akrabalık yapısında sıhriyet ilişkilerinden doğan *agnatik*-olmayan bir kesimin varlığıdır *(be-*

* Buna karşılık, Yenisey Kırgızlarının aynı doğal sosyal birimi **kün** terimiyle ifade ettiklerine dair kuvvetli kanıtlar vardır. Bu konuda bakınız: (Ork ETY, Vasiliyev **Corpus**).

ride: B1 aii) İkinci sebep, herhalde, Kök Türk türeyiş efsanesindeki dişi kurdun Türklerin ninesi sayılmış olmasından kaynaklanır.* Üçüncü sebep ise, oldukça ciddidir ve kuşaktan kuşağa zihinlerde perçinlenmiş bir söylentinin ürünü olabilir.

> "(To-ba'lar~Tabgaçlar) bir Çin erkeği ile bir Hun kadınının evlenmesiyle türemişlerdir. Fakat Hunlarda *anaerkillik* (urukluk) mevcut olduğundan Çinli sayılmazlar" (Eberhard 1942: 80: ek benim).

Eğer bu kayıt doğruysa, Çinlilerin, Hunlardan türemiş olan (kendileri diyor) Kök Türk oğuşlarına *hsing* demeleri anlaşılabilir. Doğru değilse bile, doğru olduğu başka kaynaklar tarafından doğrulanan aşağıdaki bilgiler; onların bu yargısına neden olmuş olabilir.

Geç tarihlerde on iki boyluk Kök Türk birliğine katılan Eftalitler (Bacot 1957: Clauson 1957a, Czegledy 1972) çokerkekli evlilik yaptıkları gibi (Chavannes 1903, Eberhard 1942: 105, Toğan 1964: 54), onların bölgesinde yaşayan Karluklar da çokerkekliydi. (Şeşen IFS, Ebu Dülef, Sayılı 1982: 181). Bu yüzden de Çinliler Karluklar hakkında hep *hsing* terimini kullanmışlardır (Czegledy 1972). Öte yandan. X. yüzyılda, yani Karluklar, As-

* Her ne kadar, Kök Türk efsanelerinde, imgelenenle reeli birbirinden ayırdetmek olası değilse de, yapılan bazı saptamalar sonucunda, Kök Türklerin yazılı tarihlerinden önceki dönemlerindeki oğuş yapılarının, üretim tarzlarının ve böylece toplumsal yapılarının kökenlerini belirlemek üzere tahminlerde bulunabiliriz. Yalnız, efsanevi zamanın kronolojik olması gibi bir zorunluluk olmadığından, "tarihleri" *efsane-zamanla* (E) ölçmekteyiz. (Çizelge 5a, b).

A-shih-na

		Oğuş Yapısı	Üretim Tarzı
Et + 1	Ayaksız	Anayerli/Anauruk	Toplayıcılık/Avcılık
Et + 2	İ-tchi-ni-schi-tu:	Anayerli/Anauruk	Toplayıcılık/Avcılık
Et + 3	Nu-tou-lu	Anayerli/Anauruk	Avcılık/Demircilik
Et + 4	A-shih-na	Anayerli/Atauruk	—
Et + 5	A-hien Şad	Anayerli/Atauruk	—

Çizelge - 5a

A-shih-te

		Oğuş Yapısı	Üretim Tarzı Avcılık
Et + x	She-mo	Anayerli/Atauruk	

Çizelge - 5b

kıllar, Çiğiller, Bulaklar, Güherginler ve Tuksilar ile hep birlikte federasyon kurduğu çağda, hepsi birden Arap coğrafyacılarına pek anayanlı bir toplum olarak gözüküyordu. Ebu Dülef'in *Risale*'sinden aktarıyorum:

> "Karluklar arasında zina yasak değildir... Kadınları güzel ve iffetsizdir... Onların reisinin karısı ya da kızı ya da kız kardeşi yabancı bir kafile gelince yanma gider. Hoşuna giden bir adam görürse onu evine götürür ve ona ikramda bulunur, misafir eder. Kadının kocası, çocukları ve kardeşleri kadının ihtiyaçlarını temin ederler. Misafir evde kaldıkça kadının kocası karısına yanaşmaz". (Şeşen IFS, Ebu Dülef).

Ebu Dülef, "cahiliye" Arap toplumunda da yaygın olan "döl alma" işini pek bilemezdi. Sözünü ettiği olgu, Karluk kadınının "namusu ve iffeti" ile ilgili olmayıp, anauruk toplumlarda rastlanan kadının "dış" erkeklerden "döl alarak" kendi neslini uzaltma (islah) eğiliminin bir sonucudur (İnan 1968).* Seçkin yabancı erkeklerden döl alınarak oğuş nüfusunda istikrar elde edileceğine (gerçek etken) ve doğan çocukların oğuşa yeni bir canlılık getireceklerine (hayali etken) inanılmaktaydı.

Kök Türk oğuşunun genelde atauruk karakteri hakkında kuşkuya kapılmaya yer olmadığından, sanırım Eftalitler ve Karluklar hakkında bilinen bu tarihi olgular Çinlileri Kök Türk oğuşu için *hsien* terimini kullanmaya sevketmiştir (yoksa, Kök Türk federasyonu içinde bazı boylar anauruk muydu?)

iii. Soylu Oğuşlar

İmdi, Evans-Pritchard'dan beri bazı antropologlar, başta Sahlins *(1968: 20, 50)* olmak üzere, "basit" kesili toplumlarda kesiler ve dolayısıyla oğuşlar arasında kurulmuş olan karşılıklı "tamamlayıcı ve dengeleyici direnmeler"den ötürü, ortaya siyaseten ve iktisaden başat uruk ve oğuşların çıkmasının önlendiği ve böylece oğuşlar arasında "eşdeğerliğin" korunabildiği-

* İnan'ın, Türk geleneğinde bulunan "evlat edinme" kurumunu "döl alma" geleneğine bağladığı bilinmektedir. Bu konuda ilginç başka bir çalışma Caferoğlu tarafından yapılmıştır (1939). Ayrıca, Dedem Korkut'ta bu konudaki öykülere bakınız (Gökyay DKK: 27).

ni savunmuşlardır.* Bu saptama önemlidir; çünkü, buradan hareketle yapılacak bir çıkarsama, bu tür topluluklar içinde siyasal erkin boşlukta kalmaya mahkûm olduğuna işaret eder. İşte, Türk toplumlarında bu boşluk A-shih-na oğuşu tarafından doldurulmuştur. Öyle ki, bunlar yüzyıllar boyunca (VI.-XI.) Türk toplumlarında hep kağan-çıkaran oğuş olarak kalmışlardır. Her yerde hazır ve nazırdırlar. Türkler'in, Türgişler'in, Karluklar'ın, Hazarlar'ın, Basmıllar'ın, Azlar'ın ve galiba Kumanlar'ın başlarında daima A-shih-na'lar hüküm sürmüşlerdir.

Bu oğuşun tarih sahnesine çıkışını Çin kaynakları şöyle belgeliyor:

> "Türkler'in aile adı A-shih-na'dır. Kuzey Wei hanedanının son imparatoru T'e-wü-ti, T'su-kü'leri imha ettiğinde (439) A-shih-na'lar beş yüz aile olarak Avarlar'a sığındılar (Liu CN s.40, vol.I).

Kök Türk efsanelerinde bu oğuşun kağan-çıkaran oğuş olduğu şu eğretilemeyle de anlatılmıştır: A-shih-na'nın oğlu ağaca ötekilerden daha fazla sıçradığından A-Hien Şad lakabını alarak Türk boylarının başına geçmiştir.

Gerçekten, aynı kaynaklar, Na-tu-lu Şad'dan başlayarak başa geçen bütün kağan, şad, yabgu, tigin vs. için A-shih-na adını ya da unvanını taşıdığını yazıyor. İkna olmak için, Chavannes ile Liu mai-tsai'nin kitaplarındaki ad dizinine bir göz atmak yeter. Hatta, Turfan kentleri ve Çin sarayı bile onların elinden kurtulamamıştır. Daha sonraları imparatoriçe olacak Muğan Kağanın kızıyla birlikte Çin sarayına sızmışlardır. Dahası, IX. yüzyılda, yani Halife Ma'mun ve Mu'tasım zamanında İslam'ın hizmetine giren Gulamlar arasında Aşnas (A-shih-na) adlı bir Türk vardır. Halife onu Mısır'a genel vali olarak

* Oysa, konik oğuş yapısında ata eçüye, eçü kana ve eçü iniye öngelir. Böylece oğuş daima bir otorite ve yetke altında bulunur. Sharon Bastug'dan (1997) (*ben görmedim*. Zikreden: İ. Toğan 1998) alıyorum:
"Türk boy örgütlenmesini 'konik oğuş' modeli olarak göstermek... yadsınmıştır. Zira böyle bir yapı, katı bir yaş öncelliği üzerine kurulan dizekli uruk ve hükümdarlık geçiş sistemi yaratır. Bu koşullar bozkır toplumlarında bulunmaz."

atamış ve hatta kazandığı askeri utkular şerefine ona kendi tahtında oturma hakkı vermiştir. (Divitçioğlu 2000, s.106.) Ayrıca, onların XI.-XIII. yüzyıllarda bile Rusya ve Bulgar Kumanları arasında prens olarak hüküm sürdüklerini biliyoruz.

A-shih-na, kökeni ne olursa olsun, herhangi bir adın Çince yazılışıdır. Pekiyi ama, aslı nedir? Önce, Kljaştornyj'in varsayımlarını izliyorum.

a1. Kljaştornyj'e göre (1994): Soğutça *axane* "mavi", Khotan-Sakaca *asseina*, "mavi", Tokharca gene "mavi" demek olduğundan, Orhun Yazıtlarında çok geçen Kök Türk adı Mavi Türk; yani A-shih-na Türk demektir.

a2. Ya da, A-shih-na adı, Farisi kökenli Khotan-Saka lehçesinde *aşana* "değerli, soylu" anlamınadır.

Her iki yorum bize A-shih-na'ların Hint-Avrupa dillerini konuştuklarını ima eder.

b. Menander'e göre (Ch. Doc) ilk Türk Kağanının adı Arsilas idi (VI. yüzyıl). Adın, "arslan" çağrışımı yaptığı bellidir. Öyle ise, A-shih-na Türkçe arslan demektir.

Şimdi, ikinci bir varsayım kümesine geçiyorum. Vasary'den (1993-1994) alınmıştır. (Özetle).

c1. XII.-XIII. yüzyıllarda Bulgaristan'da hüküm süren "üç kardeş" döneminde, kardeşlerden biri olan Asen, Kuman kökenlidir. Ayrıca, XI. yüzyılda yaşamış iki tane Asen adlı prens daha vardır. Hatta, Bizans ordusunda görev yapan Kuman soylularının Romanya'da kurmuş oldukları bir Asen oğuşu da Rus kroniklerinde kaydedilmişti.

c2. Şimdi, Kljaştornyj'in yeni (1997) makalesine geliyorum.

Kaşgari'ye göre IX. yüzyılda Basmıllar, Çumullar, Yimekler, Yabakular ve Kaylar, ilerleyen Müslüman ordularına karşı hep birlikte direnmişler ve sonuçta savaşları kaybetmişlerdir (Basmil İdi Kutlarının bir A-shih-na olduğunu hatırlayalım). Bir yüzyıl sonra, bütün bu boyların ardışık, Kitan → Kun → Kay → Sarı (Şaru) → Oğuz → Kuman kımıldamaları ve devinmeleriyle Güney Rusya'yı istila ettiklerini biliyoruz. Kljaştornyj'e göre, bu hareket Kumanlar'ın kağanlığı (A-shih-na? Asen) Basmıllardan devraldığını telkin edebilir. Çünkü diyor,

Rusya'daki Kuman Hanlarının birinin adı Şaruhan (Sarıhan), babasının adı ise Asen idi (ve bundan dolayı Asen ~ A-shih-na'dır).

Bütün bu hipotelik uslamalar, A-shih-na adının aslının ne olduğunu bildirmez. Bu ad Farsçaya göre Axane ya da Aşana, Grekçeye göre Arsilas, Rusçaya göre Asen olabilir. Bu demektir ki, herhangi bir dile göre ad, başka türlü okunabilir. Yani, böylece her *pseuda–* belge, spekülasyona uyarak, yeni A-shih-na'lar yaratabilir. Öyle ise, böyle kaygan bir zemin, varsayım üretmeye uygundur. İşte onlardan biri:

Ketler, şu anda, yukarı Yenisey ırmağı dolayınca yaşayan, ugriyen bir dil konuşan, sanırım sayıları iki bin kişiyi aşmayan özel bir topluluktur. Bir zamanlar kardeşleri ve dildaşları olan Yuğ, Kott, Arin, Assan ve Pumpakoller'le birlikte aynı bölgede yaşıyorlardı. Bu son beş boy şimdilerde yok olmuştur. Maamafih, gene de, dilleri geçen yüzyıl içinde Rus bilginleri tarafından tespit edilebilmiştir. Yeniseyce denilen bu özgül dilin proto-Çin-Tibet, prot-Bur'ihara, proto-Kafkasça ve Proto-Hint Avrupa dilleriyle olan bağıntıları bilinir (Ruhlen 1994)

İmdi, A-shih-na kelimesi ile Yeniseyce, yani, Ket, Kott ve Arin şivelerinde bulunan bir kelimenin, ses itibakıyla tıpatıp benzeştikleri görülüyor. Bu kelime, Kott *d-açenang*, Arin *aşinang*'dır. Kelime İngilizce *cry* (inleyerek, bağırarak, ıstırap, çekerek ağlamak, saçma-sapan sesler çıkarmak, hayvan gibi böğürmek) anlamına gelir *(Webster Encyclopedic Unabriged Dictionary)*

Ketler yukarı Yenisey havzasında oturduklarından illeri Türk anayurdunun kuzey sınırındadır (Yedisu bölgesi). Bundan dolayıdır ki, Türkçe ile Yeniseyce arasında ödünç kelime alış-verişi çoktur. Bazılarını iletiyorum:

Ampit: Ket "qol", Tr. "kol–altı"
Day: Ket "qong", Tr. "kün"
Exrectement: Kot "po?q", Kott, "phok", Tr. "bok"
He/she: Kott "bü", Yug "bu", Arın "au",Tr. "o"
Hundred: Arin "Jüs", Tr. "yüz"
Mother: Ket "am", Kott "ema", Pumpakol "am", Tr. "am (ama)"

Bütün bilgilerin ışığı altında, A-shih-na adı ve onunla ilgili yorumları aşağıdaki çizelgede gösteriyorum (Çizelge-6).

Dil	*Okunuş*	*Anlamı*
Çince	A-shih-na	?
Grekçe	A (rs)i (l) a	İlk Türk Kağanı
Soğut-Thohar	A ş(a) na	Mavi
Khotan-Saka	A s(a) na	Değerli, Soylu
Rusça	A (se) n	Kuman Soyluları
Türkçe	A (rs) (l)a(n)	Arslan
Yeniseyce	A şi na(ng)	Haykırma, ağlama

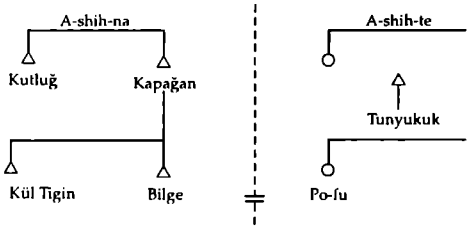
Çizelge - 6

Çizelgedeki her bir kelimenin doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında pek az şey söylenebilir. Örneğin, bu ad üzerinde bir başka çeşitleme Beckwith'den (1987) geliyor. Ona göre, A-shih-na'nın *via* Grekçe Arsilas ile aynı olduğu açıksa da, onun Türkçe Arslan demek olduğu pek belli değildir, çünkü Türklerin yaşadıkları bu bölgede Arslan denilen yırtıcı hayvan bulunmaz. Bundan dolayı da, hükümdar çıkaran bu oğuşun (ya da boyun) adı Türkçe "arslan" değildir. Ad yabancı kökenlidir.

Buna karşılık, benim tarafımdan ileri sürülen önermede; yani, Ketçe A-shih-na sesinin imleneni olan bağırmak, ağlamak, haykırmak, çığlık atmak gibi fiillerin, Türk yeniden doğuş efsanesindeki (EI) "ayağı kesik çocukla" temsil edilen büyük felaket ve kıyımı yansıttığı görülüyor. Nitekim, bu efsane-tarihin naklettiği olaylar, Çin belgelerinin sunduğu olgularla (tarih-tarih) da saptanmıştır. Kısaca hatırlatayım: T'su–kü'ler başka bir boy tarafından yok edilince, felakete uğrayan bu boy içinde bir öbek olan A-shih-nalar Avarlar'a sığınmışlardır. Yani, A-shih-na'lar kıyımı ve ölümü, hatta simgesel olarak "kesik ayaklı çocuğu"(!) görmüşlerdi. Bu uslama doğruysa, A-shih-na sesi Ketçe olsa bile, anlamı "kıyıma uğramış bir insan kümesidir" Kökenleri ise hâlâ bilinmez. Mağdurlar, Türk, İran ve hatta ket kökenli olabilirler.

Öte yandan, Türkler'in başka bir oğuşunun adının A-shih-te olduğunu hatırlatayım. Hikâye şöyle: 716 yılında Bayırkular

tarafından pusuya düşürülen Kapağan Kağan'ın kesilen kafası Çin sarayına yollanmıştı. Bu ölümü vesile bilen Bilge Şad'ın küçük kardeşi Kül Tigin amcasının yapmış olduğu eski bir haksızlığı (İlteriş Kağan ölünce oğlu Bilge'nin yerine amcasının tahtı zaptetmesi: Pelliot 1929: 206 dn) düzeltmek bahanesiyle, Kapağan Kağan'm karıyanlı A-shih-te uruğuna bağlı oğuşunu, oğlu dahil, kızına kısrağına dek katletmişti. Bu katliamdan kurtulan tek kişi Bilge Kağan'ın kayınbabası Tunyukuk'tur. Bu kısa hikâyeden çıkan tahmini sonuç, A-shih-na'ların kadın-alan oğuş, A-shih-te'lerin ise kadın-veren oğuş olduklarıdır (Şekil-14).

Şekil-14

Çin yıllıklarında A-shih-te'lerden ilk kez şöyle bahsedilmiştir:

> *"Türklerin atası She-mo-she-li idi. A-shih-te mağarasının doğusunda bir Tanrıça'nın (goddess) oturduğu bir deniz (göl) vardı. Tanrıça'nın kızı anasıyla buluşsun diye, her akşam She-mo'yu getirmek üzere ak bir geyik yollardı. Tan yeri ağarırken She-mo insanlar dünyasına dönerdi. Bu ilişki yıllarca sürdü. Sonra, She-mo'nun köyünde büyük bir av hazırlığı yapıldığı bir gece, Tanrıça ona şunları söyledi: 'Yarın avlanırken altın boynuzlu ak bir geyik senin atalarının mağarasından gözükecek. Eğer, oklarınla o geyiği vurmayı başarırsan, ilişkimiz devam eder, yoksa bir daha beni ziyarete gelme!' Tan söküp, av başlayınca, kehanette bulunulduğu gibi, mağaradan altın boynuzlu ak geyik çıkageldi. She-mo geyiği çevirmek için adamlarını gönderdi. (Fakat) hayvan paniğe kapılarak, avcıların üstünden fırladı. Kaçıp kurtulacağından korkan avcılar onu öldürdüler. She-mo bunu duyunca çılgına döndü ve itaatsizliğinden ötürü A-chi adlı şefi öldürdü. Sonra da*

ant verdi: 'Geyiği öldürdüğünüz için, bundan böyle, göğe insan kurban edeceğim'. Böylece, geleneksel bir kuttören doğdu. Türkler hep A-chi halkından birini seçip, bayraklarının (standart) altında toplanarak onu gök ayiniyle kurban ederler. Ne var ki, She–mo Tanrıça'nın gölüne döndüğünde kızı onu şu sözlerle kınadı: "Kendi ellerinle bir adam öldürdün. Eline kan bulaştı. Bu boşanma demektir' (Yamada, *ibid).*

Sanırım, bu efsaneden iki sonuç çıkar: i) A-shih-te'ler anayerlidir; ii) Onlarda insan kurban etme adeti vardır.

(Şekil-14)'ten de anlaşılacağı üzere A-shih-na'lar ile A-shih-te'ler dünür oğuş olmaktaydı. Bu oğuşun ünü oldukça yaygındır. Her nedense, Kapağan Kağanın oğullarının biri bu adı kullanır: A-shih-te Hu-lu T'ang hanedanına karşı başkaldıran tanınmış Anlo-şan'ın anası da onlardandır *(ötede:* C 6 b).

Bu iki soylu oğuş (uruk), Kök Türkler, Çinliler ve de muhakkak Orta-Asya Arî boyları arasında o denli ün salmışlardı ki olağanüstü özelliklere sahip Türk atlarının bazıları onların adıyla anılırdı: A-shih-na, A-shih-te, Ta-A-shih-te, Şena, Po-yan gibi (Liu CN: I, 435)...

Ayrıca, Orhon Uygurlarında da kağan çıkaran soylu Yağlakar boyuna kadın-veren boyun Bugu olduğunu İzgi'den öğreniyoruz (1986: 16).*

Kök Türk toplumunda kağan analarının ve karılarının da soylu bir oğuşa sanlık olmaları beklenirdi. Aksi halde, adayın kağanlığa hakkı olsa bile kengeşte hakkını yitirebilirdi. Bu konuda en belirgin örnek Muğan Kağanın oğlu To-lo-pien'in öyküsüdür.

"Doğu Türklerinin Kağanı Muğan ölürken tahtı oğlu To-lo-pien'e değil de, kardeşi Taspar Kağan'a emanet etmişti. Taspar ise, ölümü esnasında oğlu An-lo yerine To-lo-pien'in kağan olmasını vasiyet etti. Ne ki, memleketin ileri gelenleri, anasının aşağı tabakadan olduğunu ileri sürerek, ona iktidarı vermediler ve An-lo'yu kağan ilan ettiler" (Cha. Doc: 48).

* Bugün ~ Buka Trans-Baykal Tunguzlarının Yüce Tanrısıdır... Bundan dolayı Bugu gelinleri (ve Bukaboyu) Tunguz asıllı olmalıdırlar (Paulson et.al.1965).

Bu tarihi belge apaçık bir biçimde, kağanlığa atanmak için adayın A-shih-na olmasının gerekli, fakat yeterli olmadığını gösteriyor. Kağan adaylarının, ayrıca, ana ve karılarının da soylu olmaları bekleniyordu, ister Kök Türk, ister Çinli, ister Tibetli olsun...

Bu bakımdan, Kök Türk oğuşlarının kesili özelliklerine bir ikincisi daha ekleniyor: soyluluk ve soylu-olmamak. Gerçekten, Kök Türk oğuşlarımn bir kısmı soylu, geri kalan kısmı soylu-olmayan oğuşlardır. Yani, bazı oğuşlar ile öbür oğuşlar arasında kur farkı vardı. Ama, eğer oğuş soylu bir yapıya sahipse, onun da hep kurlu topluluk gibi *beylik* karakteri göstereceği açıktır. Bundan dolayı, Kök Türk oğuşu aslında kesili, kurlu ve beylikle yönetilen kesili bir oğuş oluyor. Sanırım bu tanım, Khazonov'un *(1984: 146)* "kurlu, kesiii sistem" deyimine çok yakındır. Kağanlık-oğuşlarının ise, daha çok "yüzen soylu oğuşlar" (uruklar) şeklinde göründüğü üzerinde durmuştum.

Buraya kadar açıklanan akrabalık/oğuş yapısının Kök Türk toplumunun temelini oluşturduğu gözüküyor. Gene tekrar edeyim, Kök Türk atauruk akrabalık sisteminde eçi/atı sınıflandırıcı terimlerinin bulunması ve bunun doğurduğu dizeksizlik, soy iniş sisteminin kesilenmesi ve soylu bir oğuşun varlığından ötürü ortaya çıkan beylikli kesili oğuş yapısı, bu toplumun asal temelidir.

2) Boy ve Budun

Kaşgarlı, boyu *(tribe, qabıla,* kabile) şöyle tanımlıyor: "Birbirlerini tanımayan iki adam karşılaştığı zaman önce selamlaşırlar, sonra 'soy kim?' diye sorarlar. Hangi kabiledensin demektir. Öteki de, 'Salgur' diye cevap verir" (Ata DLT, DK DLT). Sanırım, totolojik de olsa, boyun bu tanımı yeterlidir. Kök Türk toplumunda oğuştan daha kalaba ve daha geniş bir sosyal birimdir. Proto-Türkçede bod denilir. Türkçenin gelişmesinde y<d değişmesi tanıklanmış olduğundan (örnek: uy<ud–), bod ile boy sözcükleri aynıdır. Ne ki, sonuncusu, bütün Türkçe lehçeler içinde, günümüzde yalnız Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

Kök Türk yazıtlarında bod sözcüğüne az rastlanır. Bazılarında, örneğin, Tunyukuk yazıtında ise çokça geçer:

"türk sir budun yirinte bod kalmadı" (Ton IB 4).
(Türk ve Sir budunları yerinde boy kalmadı).

Bu istisnaların dışında, bütün Orhon yazıtlarında ve Yenisey mezartaşlarında tekil yerine ısrarla kullanılmış olan, bu sözcüğün çoğulu olan budundur (~bodun)*. Öyle gözükmektedir ki, zamanla sözcüğün anlamında bir kayma olmuş, belki de XI. yüzyılda kullanıldığı gibi boy alt-kabile anlamında (Kaşgarlı'ya atfen: Dankoff 1972: 34), budun ise aralarında fark gözetmeden boydan başlayarak, halktan devlete kadar değişen *insan derneşiklerini* adlandırmak üzere kullanılmıştır. Budun sözcüğünün farklılaştırılmadan kullanılışı XI. yüzyıla doğru yaygınlaşır. Yine, Kaşgarlı'dan yararlanan Dankoff "budun; boy ve akrabalık ilişkilerine bakılmaksızın genel olarak halk ya da bir öbek halk yerine kullanılır", diyor *(ibid: 27)*.

Dildeki bu değişme, şüphesiz, Kök Türk toplumunun boy yapısındaki evrimin bir yansımasıdır. Gerçekten, VI. ile VIII. yüzyıllar arasında yaşayan bu boyların sosyal tarihlerinde hiçbir boyun tekil ve özgül tarihi olmamıştır. Aksine, boylar hep birlik (budun, federasyon, ok ve konfederasyon) halinde yaşamışlar ve bundan dolayı da aslen çoğulu imleyen budun terimi, tekil bir anlam yüklenmiştir. Örneğin, Bilge Kağan "oğuşum, budunum" diye ünlerken, kendi öz oğuşunun ve dolayısıyla boyunun yanında kastettiği, mutlaka, on iki boylu** Kök Türk federasyonu idi (*ilerde:* s.189-90).

Kök Türk ve Uygur yazılıtaşlarında bu boy birleşmeleri sık sık geçer: Kırgız budun, Dokuz Oğuz budun, Tölis-Tarduş bu-

* Bütün tahliller boyunca Türkiye Türkçesine yeniden giren "budun" sözcüğü kullanılacaktır.

** Bozkır budunlarında boy birleşmelerinin fevkalade oynak olduğu ve bundan dolayı da birleşik boy sayısının sürekli değiştiği bilinmektedir. Her ne kadar, VIII. yüzyılın ortalarında Kök Türk budununun on iki boydan oluştuğu aşağı-yukarı bilinmekteyse de, bırakın bu tarihler dışında, adı geçen dönemde bile bu sayının istikrarını korumuş olduğu şüphelidir.

dun, On Ok budun, Dokuz Tatar budun, On yedi Az budun, İki Ediz budun, Üç Karluk budun ve Tabgaç budun gibi. Dikkat edilirse, budun sözcüğü, hem sayısı birden fazla olan birleşik boylar için çoğul olarak kullanılmış (örneğin, İki Edizler), hem de boy sayısı belirtilmediği halde, sırf bir halk derneşiğini göstermek üzere, tekil olarak kullanılmıştır (Tabgaç budun).

Kök Türk bozkırlarında boyların çoğul halinde değil de, çelişkili olarak, tekil budun halinde yaşadıkları olgusu, boylar arası ilişkilerde akrabalık ve oğuş yapısından çok, *a priori, siyaset* kertesinin etkin olduğunu telkin eder. Söylemek istenilen husus şudur: birlik halinde yaşayış, ister istemez, bir boyun yadlarına karşı yakınlarıyla birlikte yürüttükleri ve düzenledikleri ön temaslar, görüşmeler, anlaşmalar ve örgütlenmelerle başlar ve devam eder. Bütün bu eylemler ise *siyasal davranış* kategorisi içine girer. Anlaşılacağı gibi, bu tarz tutum ve davranıştan hiçbir oğuş kurtulamaz; çünkü, geleneksel olarak kendilerini birbirlerine yakın (kandaş, dünür, tabi ya da sebebi belli olmayan) hisseden oğuşların yad ve yağı boylara karşı göç bölgelerini, iktisadi varlıklarını, kadın ve çocuklarını korumaları gereği, bütün bu oğuşların kendilerini savunmaları için soylu bir oğuşun önderliğinde birleşmelerine neden olur. Bu işi gerçekleştiren çoklukla "karizmatik" bir bey ve soylu bir oğuştur. Bu sürecin kurulan yeni birlikle çıkar ilişkisi içinde bulunan öteki oğuşlara yayılarak bir ivme kazanacağı ve böylece çeşitli oğuş ve alt-boylarının beyleri arasında gerçekleştirilen ittifaklarla *bir* boyun doğup meydana çıkacağı tasarlanabilir (benzer görüşler için: Golden 1982: 49–50). Bu oluşma sürecinin siyasal kerteden bağımsız olamayacağı apaçıktır. Nitekim Çinlilerin Kök Türk boyu için kullandığı terim, her vakit, akrabalık kavramı ile bağdaşmayan *pu-lo* terimi olmuştur (Ecsedy 1972).

a) Boyların Kuruluş ve Dağılışı

Elimizdeki belgelerde, Türk *oikoumené*'inde boy birlikleri ile federasyonlarının kuruluşları, birleşmeleri ve ortadan kalkışları hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vardır. İlk belge Uygur, Karluk ve Basmıl ittifakı ile ilgili... Bu ittifakın sonucunda Kök Türkler tamamen tarihe karışmışlardır.

> "Buranın kuzeyinde Basmılların beş boyu vardır. Bunlar Uygurlar ve Karluklar ile müttefik olup Boğ Çor Kağanın (Bügü Çor~Kapağan Kağan) yurdunu yıktılar. (Uygurların Kağan'ı) Basmıl boylarının başkanı oldu. Sonra da Uygurlar ile Karluklar bir olup Basmıl Kağan'ını öldürdüklerinden, Basmıl boyları dağıldı" (Bacot 1957).

İkinci örnek Gardizî'den. Başlığı ilginç: "Yağma: bir boy nasıl kuruldu?":

> "Dokuz Oğuzlar'dan (~Uygurlardan) bir kısmı kendi soydaşlarına başkaldırıp Batı Türklerinin Türgiş Kağanına iltica etti. Kağan onları çekindiği Karluklar'ın bölgesine yakın bir yere yerleştirdi. Fakat, ikisi arasında anlaşma asla olmadı. Bunun üzerine yeni gelenler Yağmalar'ın iline göçtüler. Onlarla iyi ilişkiler kurduklarından, kağana haberci salıp, birlikte yaşamak istediklerini ve daima kağanın hizmetinde bulunacaklarını bildirdiler. Kağan bu sözlerden hoşnut kalıp Karluk başkanının taşıdığı *Şad Tutuk* unvanına nisbet olsun diye, onlarınkine *Yağma Tutuk* adını verdi" (Martinez Gardizî, 1982).

Gardizî, XI. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen, kitabında zikrettiği olayların 740–780 yıllarında geçmiş olduğu biliniyor. (Czegledy 1973). Rastgele aldığım birinci alıntı da aynı tarihleri aydınlatıyor, yalnız bu seferki bölgeye Uygurlar tarafından gönderilen bir Tibet keşif kurulu tarafından kaleme alınmış. Öyle ise, her iki belge birden, II. Doğu Kök Türk Kağanlığı'nın yıkılışı arifesinde federasyona üye budunlar içinde/arasında gelişen siyasal olaylara ışık tutmaktadır. Gerçekten, Doğu Kök Türk Kağanlığı'nın yıkılışını (744) hazırlayan Uygur-Karluk-Basmıl ittifakında, ilk aşamada, kağanları öldürülerek Basmıllar ortadan kaldırılmış, ikinci aşamada, Uygur baskısından kaçıp batıya sığınan Karluklar, yakınları olduğu sanılan Eftalitlerle birleşerek Türgişler için bir tehlike olmaya başlamışlar (ve en sonunda Türgiş Kağanı'nın kellesini almışlardır), üçüncü aşamada ise, Uygurların şerrinden kurtulan Sekiz Oğuzlar(ın bir

bölüğü) Karluklar, Kıpçaklar ve Yağmalar'la kaynaşarak, X. yüzyılda Siri Derya Oğuz Yabgu "devletini" kurmuşlardır.

Bu belgeler bize İç-Asya boylarının nasıl siyaset–savaş düzeyinde birleşip, çözüldüklerini gösterir. Görüldüğü gibi, kuruluş ve yıkılışlarda dil, akrabalık ve ortak ata gibi etkenlerin hiç önemi yoktur. Miklos, Hekim Leon'un eserinden hareketle, Macar, Oğur ve Türk boylarının birleşmeleri konusunda aynı yargıya varıyor. Bizans İmparatoru Hekim Leon, *Tactica* adlı eserinde Macarlara Türk dedikten sonra, onlar hakkında şu görüşü ileri sürmüştü:

> "birçok kabilelerden terekküp etmektedirler ve bu yüzden aralarında akrabalık nazarı itibare alınmadığı gibi başından beri aralarında ahenk de mevcut değildir" (Miklos 1972: 14).

Hekim Leon'un gözlemi Kök Türk boy birlikleri için de geçerlidir. Yazıtlarda Sir diye anılıp, Türk budunla birlikte zikredilen Sirlerin kökeninin Soğdaklar olduklarını ancak tahmin edebiliriz. Türgişlerin müttefiki olan Azların VI. yüzyılda Batı Asya'yı istila eden Asi denen Hint-İranlı budunlarından olduğuna eminiz. Hatta, Kaşgarlı'ya göre, Çömül, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmıl* gibi göçer boylar kendilerine özgü ayrı bir dile sahip olup, anadilleri yanında Türkçeyi de iyi konuşurlardı (DK DLT). Bu konuda bir türkoloğun düşüncelerini öğrenmekte yarar var:

> "Önceden farklı diller konuşan boy birliklerinin yeni boy birliklerine katılmaları sık sık görülen olaylardandır. Sonuçta, bu boy birlikleri çok dilli olmaktadır. Çin ve Tibet kayıtlarına göre, onlar arasında Türkçe konuşan Karluk ve Kır-

* Bilge Kağan'ın "oğuşum budun" dediği, A-shih-na uruğundan kağan çıkaran Basmıllar kökende Türk değil miydiler? Yoksa, Kaşgarlı lehçe farklarını abarttığından mı onları Türk saymıyordu? Sorun halledilmiş değildir. Barthold'un yapmış olduğu "Basmıllar, Fransız bir baba ile Yunanlı bir anadan meydana gelmişlerdir" dedikodusu (Turcs" Aİ2) ne kadar inanısı değilse, Köprülü'nün "Yabaku, Yır Bayırku olmalıdır. Yır Bayırkular Türk'tür, öyle ise Moğol olarak bilinen Yabakular da Türk'tür" (1981: 128, dn 12), mantığını Basmıllar'a uygulayarak, madem ki Bilge Kağan, Basmıllar'a "oğuşum budun" diyordu, öyle ise, onlar da Türk'tür demek, o kadar inanılmazdır.

> gızlar olduğu kadar, Tatarlar gibi Moğolca konuşan öbekler ile Eftalitler (Var–Hun), Avarlar... ve Batı Sabırler de vardı. Tukhsi ve Az gibi Farisi konuşan budunları da bunlar arasında sayabiliriz. Hatta, Güney Sibirya'nın ormanlık-bozkır bölgelerinde yaşayan paleo-Asyal boylar da Türk birliğine dahil edilebilir" (Czegledy 1983: 88).

Irklar ve diller arasında ortaya çıkan bu tür karışma ve kaynaşmaların nedenleri üzerinde spekülasyon yapmak boşuna. Bu konuda en önemli etken, herhalde, atauruk ve anauruk boylar arasında kadın ve erkek alıp-vermede uygulanan "kısıtlı değiş" ya da "buçuk" denilen sistem olmalıdır.

Tarihsel olayların değerlendirilmesinin, modern antropolojik yaklaşımla aynı sonuca varması, araştırıcı için mutlu bir saptamadır. Bakınız, tarihçiye yardımcı olmaya hazır Godelier bu konuda ne diyor:

> "Anlaşılmıştır ki, (budun) bir öbek yabancının başka bir öbeği adlandırmak için kullandığı bir terimdir; sadece insanlar ya da kişiler demekten başka bir anlama gelmez. Onu, belli bir atadan türeyen bir budun üyelerinin ortak dölü olarak sanmak bir kurgudur" (Godelier 1973: I, 200).

Kök Türk boyları arasındaki birleşmelerin geçiciliğine, dağılabilirliğine değinen sadece yabancı türkolog ve antropologlar değildir. Kafesoğlu da aynı görüştedir: "(Türk boy birlikleri) zaman zaman değişmekte, arada bir çözülen boylardan yeni birlikler meydana gelmekte, hülasa oynak kütleler teşkil etmekteydiler" diyor (Kafesoğlu 1984: 92). Kaplan da aynı görüşü paylaşıyor:

> "Eski Türk toplumunun esasını teşkil eden boylar, bazen birleşerek konfederasyonlar teşkil ederler, büyük devletler kurarlar, fakat sosyal bünye hareketli *(sic)* olduğu için kısa zamanda dağılırlar ve sadece yabancı kavimlerle değil, birbirleriyle de savaşırlardı" (Kaplan 1984: 2).

Türk tarihinde sıkça vuku bulan birleşme ve çözülmelerin en güzel örneği Oğuzlardır. Üç Oğuzlar, Altı Oğuzlar, Sekiz Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Kaşgarlı'nın bahsettiği yirmi dört boylu Oğuzlar... Başka bir örnek, bir zamanların Üç Karlukları-dır. Mervezî zamanında ise, bunlara üç boy Çiğil, üç boy Askıl, bir boy Bulak, bir boy Gühergin, bir boy da Tükhsi katılarak sa-yıları Dokuz Karluka yükselecektir (Şeşen IFS, Mervezî). Son olarak, Uygurlardan bahsedelim: Çin yıllıklarında Uygurlar dokuz boydur. Şine Usu yazıtında On Uygura çıkmış, Kırgız is-tilası esnasında ise yirmi sekiz boya kadar yükselmişlerdir (Ha-milton 1955: *Introduction).*

Kök Türk boyları arasında budunlaşma ve çözülme süreç-leri bir betimleme düzeyinde anlatıldı. Şimdi ele alınacak konu, II. Doğu Kök Türk Kağanlığı ile On Okların budun bileşimleri olacak. Önce, II. Doğu Kök Türk Kağanlığı...

Kül Tigin yazılıtaşının güney cephesinde bulunup, Thom-sen'in pek bir ihtiyatla çevirdiği "Otuz (Tatar?)" kaydı (İns. 115), Kapağan Kağan'ın Çin'e sığınan kızı olduğundan zerrece kuşku duyulmayan bir Doğu Kök Türk prensesinin mezarta-şındaki şu ibareyle açıklığa kavuşuyor gibi:

> "Otuz aşiretin asil kızı merhume hatun A – (şe)na..." (Cha-vanne 1973).

Bu ibareden anlaşıldığı kadarıyla, Kapağan Kağan tarafın-dan pekiştirilen Doğu Kök Türk budun birliğinde otuz boy var-dır. Öyle ise, Kül Tigin yazıtında da geçen bu otuz boy, ilk başta sanıldığı gibi otuz Tatar okunmayıp, Türk olarak okunmalıdır. Adı geçen mezartaşında bu otuz boy hakkında ek bilgiler de var:

> "(Kapağan Kağan) sağ cenahın idaresini ele aldığı vakit do-kuz aşiret onun ilahi zekâsından korktular... ve o hepsinin yüce kağanı oldu... Asil kızı A –(şe)na doğduğu zaman... on iki aşiret (onun) güzel tesirini sevinçle kabul ettiler" *(ibid).*

İkinci metinde bu konfederasyona bağlı bazı üyelerin do-

kuz, bazılarının on iki boylu birer federasyon kurmuş olduklarına işaret ediliyor. Elimizde dokuz boylu (dokuz aşiret: Pulleyblank 1956) federasyonun kimliğini saptayacak bazı bilgiler var. Bunlar Dokuz Oğuzlar'dır. Şu alt-boylardan oluşmuştur.

> "1. Uygur, 2. Buku, 3. Kun, 4. Bayırku, 5. Tongra, 6. Sıkar, 7. Ki'pi (Kirpi), 8. Ediz, 9. İzgil" (Hamilton 1962 p. 27)

Hepsi de eski Tieh-li (Teğrek) konfederasyonu üyesiydi.

On iki boylu federasyonun kimliğine gelince: Bu boyların teker teker adlarını ancak bengü taşların yansıttığı semantikten çıkartabiliriz.

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünde, hükümdarlığının hangi boylar üzerinde hüküm sürdüğü yazılıdır. Bunlar, Dokuz Oğuz dışında, Altı Sir ve İki Ediz'dir. Ayrıca, başka bir yerde (E.B. yüzü) kağan kağanlığının doğu sınırlarını bekleyen Tölis boyu ile batı sınırını kollayan Tarduş boyuna da seslenir; tıpkı kendi öz Türk boyuna seslendiği gibi. Öyle ise, sayalım hangi boylardan oluşmuştur bu konfederasyon.

12 Boy= 6 Sir +2 Ediz+1 Türk+1 Tölis +1Tarduş +x (x=1)

Kimdi bu x boyu? Türk belgelerinde adı geçmeyen, fakat II. Türk kağanlığını tarihten silen, Uygur Kağanı İlitmiş Bilge Kağan'ın *circa* 760'ta diktirmiş olduğu Şme Usu bengü taşında, yarım yamalak adı beliren bir boy, belki de yazdığımız x boyu olabilir. Metin şöyle: *"tür... bçk eliğ yıl olurmuş"*, yani türkologların okumasına göre, Türk ve Kıpçak (Uygurların üzerinde elli yıl hüküm sürmüş: Pritsak 1982 et.al). Öyle ise, Türk federasyonunun on ikinci üyesi Kıpçak boyu olmalıdır.

Şimdi geliyorum otuz boylu Kök Türk konfederasyonunun sonuncu dokuz üyesinin tespitine. Bunlar kesinlikle Dokuz Uygur olamaz. Onlar Dokuz Tatar olmalıdır. Neden? Çünkü, gerek Kök Türk, gerek Uygur metinlerinde Dokuz Tatar hep Dokuz Oğuz'la birlikte zikredilir (B.K. D. 34; Şine Usu D1, B8).

Toparlayalım:

Otuz Boylu Kök Türk Konfederasyonu=

12 Boylu	+	9 Boylu	+	9 Boylu
Türk Sir		*Dokuz Oğuz*		*Dokuz Tatar*
6 Sir, 2 Ediz		Uygur (?), Buku		
1 Türk, 1 Kıpçak		Kun, Bayırku,		
1 Tölis, 1 Tarduş		Tongra, Sıkar		
		Kirpi, Ediz, İzgil		

Konuyu tüketmeden önce bir iki noktaya da girmek istiyorum.

1°) 12 boy içinde Türk, Ediz, Tölis, Tarduş, Kıpçak boyları Türk, Sir boyları ise Hint-Avrupalı'dır. (Soğdaklar gibi). Bundan dolayı, federasyon genellikle Türk-Sir, tikellikle Sir-Tarduş diye adlandırılır.

2°) Türk boyu hem kendisinin, hem federasyonun hem de konfederasyonun adıdır. Bu boy bağrında kağan çıkaran A-shih-na boyuyla (oğuşuyla), ona kadın veren A-shih-te boyunu (oğuşunu) taşır. Belki de bu ayrıcalığından ötürü Uygurlar Türklere Üç Tuğlu Türk derlerdi. Türk'ün bir, A-shih-na'nın bir, A-shih-te'nin de bir tuğu vardı.

3°) Dokuz Oğuzlar içinde olup, hiçbir zaman Kök Türklere yakınlık duymayan Uygurlar da dokuz boyluydular. Bilge Kağan zehirlenip öldürüldükten sonra bunlar Dokuz Oğuz'lardan ayrılmışlar, kendilerine On Uygur demeye başlamışlardı.

4°) Kapağan Kağan döneminden kalan bazı Türk-Sir boylarının, *circa* 750 tarihlerinde gene on iki boylu olarak, Uygurlara rağmen dirençlerini yitirmeden, Bakır Balığ adlı bir yerde yaşadıklarını bir Tibet Belgesinden (Bacot 1957) biliyoruz. İşte:

> "(Türkler'in) on iki boyu vardır: 1- Kağan'ın boyu Zana-monan, 2- Ha-li boyu, 3- A-cha-ste, 4- Çar-du-li, 5- Lo-lad, 6- Par-sil, 7- Rngi-ke, 8- So-ni, 9- Yol-to, 10- Yan-ti, 11- Hebddal ve 12- Garga-pur."

Tibetçe ile karışıp tanınmaz hale gelen bu Türk boy adlarını Clauson ile birlikte (1957) bir ölçüde temizlemeye çalışalım: (gene de becerilemeyecek) 1– Kağan Za-na-mo-nan, Kök Türklerin son kağanı Basmıl Ozmış Kağan'ın boyu olmalıdır. 2– Ha-li, Clauson'a göre Hie-li (İliğ) Kağan'ın boyudur, yani onlar bir A-shih-

na idiler. 3– A-ch-ste, Tunyukuk'un sanlık olduğu A-shih-te boyudur, 4– Çar-du-li (?), 5– Lo-lad (?), 6– Par-sil, Taryat yazıtında adı geçen Bersil boyu olmalıdır (S.D.), 7– Rinl-ke (?), 8– So-ni, On Oklar'dan bir boy (!), 9– Yol-to (?), 10– Yan-ti, 11– He bddal; Eftalitler, belki de Karluklarla birleşmiş olarak ve nihayet 13– Gargapur, Kargal boyu (Bacot 1957 içinde: P. Pelliot'un notu).

Doğrusu, Tibetçeden Türkçeye yapılan has adların çeviri yazılarının pek başarılı olduğu söylenemez. Ama ne olursa olsun, böylece Kök Türk Konfederasyonu'nun nüvesini oluşturan Türk boylarının (yirmi yıl içinde) on iki tane olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Bu bilgi, Biçurin'den aktarılan şu haberle kesinlik kazanıyor (tarih; Basmıl Ozmış Kağan'ın katledilişinden hemen sonradır):

> "Bu defa Gök Türk tiginlerinden A-pota, Bemey (?) (Po-Bey) Kağandan ayrılarak kendini kağan ilan etti, ona on bir uruğ katıldı" (Kurat 1952: 51: Biçurin'den).

On bir boy, bir de Kağan boyu A-shih-na, on iki boy eder. Böylece, yıkılış döneminden hemen önce Kök Türkler'in on iki boylu bir budun olduğu ortaya çıkıyor.* Yukarıda sayılan kimlikleri belirlenmeyen boylar herhalde Altı Sir federasyonundan olmalıdırlar.

Şimdi de, Batı Türkleri'nin On Oklar örgütleniş biçimine değineyim: Onlar hakkında Çin tarihleri şu haberi veriyor:

> "Eskiden İstemi Kağan, Şanyünün eşliğinde on büyük başbuğa komuta ederdi. Yüz bin askeri vardı... Doğu'da barbar ülkelere barış getirmek üzere gitmişti. (Sonra) kendisini kağan ilan etti. Ülkesinin adı da on soyadını aldı (Cha. Doc: 38).

Bir de aşağıdaki kayıt eklenmiş:

> "...on boya bölündü. Her boyu başka biri yönetirdi. Onlara

Ne ki, Uygur askeri utkusundan otuz kırk yıl sonra bu boylardan geriye sadece **Ak giysili Türkler** denilen bir öbek kalmıştır (Mackerras 1968: 143 dn 112). Bunların Karluklarla birlik olduğu söylenmektedir.

> On Şad derlerdi. Her şad armağan olarak bir ok aldı. Bundan dolayı onlara, On Ok denilir" *(ibid:* 27).

Batı Kök Türklerine neden On Ok deniliyordu?

Aslında, Kaşgarlı'da "ok" bilinen ok'un yanında, kur'a, hisse anlamına gelir (DK DLT). Caferoğlu'nda ise, "çağrı, davet" demektir (EUTS). Bu tanımdan yola çıkan Turan (1945) ise, ok'a şu anlamı yüklüyor: "okunmuş, ok gönderilmiş olan; yani çağrılı imdat kuvvetleri" Bazıları da, oka "teşkilat" diyor. Kanıma göre, en doğrusu Türker–Küyel'in (1984: 650–651) Ok'a bütünlük imleyen yorumu. "Bebe okundan eksik gelesice" ilenmesi ile Kül Tigin yazıtındaki "idi oqsuz" (KT D 2–3) deyimi arasında ilişki kuran yazar, son deyişi "hepten (idi) bütünlüğünü yitirmiş" olarak anlıyor. Bence, sadece federasyon demektir.

Bu kısa konu sapmasından sonra tekrar On Okların örgütlenmesine dönüyorum.

> "On Oklar sağ ve sol olmak üzere ayrılırlar. Her kısımda beşer Ok vardır. Sol tarafta beş çorun yönettiği beş boy, sol tarafta beş erkinin (irkin, sekin) yönettiği beş boy bulunur" *(ibid:* 28).

On Oklar, İstemi Kağan'ın ölümünden sonra (yoksa hayattayken mi?) başlayan, Tardu zamanında ilin fiilen üleşilmesiyle ortaya çıkan budunlar birliğidir. Sağ ve sol olmak üzere, beşer beşer, ikiye bölünmüşlerdir.* Sağdakilere Tu-lu, soldakilere Nu-çe-pi budunları denilir. Bütün On Oklar birer şad ile yönetilir. Bunlara yardımcı olarak Tu-lu'larda beş çor, Nu-çe-pi'lerde beş erkin vardır.

To-lu'lar
(Tardu Kağan'dan kalan boylardır.)

1. Ch'u-mu-k'un (ch'-üch)-lü-ch'o (çor)
2. Hu-lu-wu chüch ch'o (çor)

* Harzemde il tutmuş olan Büyük Yueh–cilerin (gelecekteki Kuşhanlar) beş Yabguluğa (Narain 1981), Batı Peçeneklerinin de beş bölgeye bölünmüş olduklarını (Pritsak 1975: 218) hatırlatayım.

3. She-she-ti tun ch'o (çor)
4. T'u-ch'i-shih holo-shih ch'o (çor)
5. Shu-ni-shih ch'u-pan ch'o (çor)

Nu-shih-pi'ler
1. A-hsi-chich ch'üch ı-chin (Arski İrkin)
2. Ko-shu'ch'üch i-chin (Qoşu Kül İrkin)
3. Po-sai-kan tun sha-po-lo ı-chin (Barskan Tün Işbara İrkin)
4. A-hsi ni-shu İ-chın (Arski Nızuk İrkin)
5. Ko-shu chu-pan i-chin (Qoşu ch-pon İrkin)

(Bu liste Beckwith'den alınmıştır (1989).

Maalesef, Chavannes'in haritasında (Doc) saptanmış olan bir sürü boyun Tu-lular'a mı, yoksa Nu-çe-piler'e mi bağlı olduklarını kesinlikle bilemiyoruz. Üstelik bunların Türkçe adları neydi? Örneğin, Yen-mien denilen Üç Boy kimlerdi? On Oklar'dan olan Türgişler, Askıllar ve Şatolar (Çöl?) hakkında oldukça bilgimiz var mı? Türgişler'in VIII. yüzyılın başlarında kağan çıkaran boy olduğu biliniyor. Fakat, hemen kara ve sarı olarak ikiye ayrılacak, daha sonraları da Karluklar'a yem olacaktır. Askıllar bu arada Dokuz Karluklar'a katılacak, üç boylu Şatolar ise büyük serüvenler yaşayıp, Çin'de üç imparator dönemi denilen kısa bir imparatorluk kuracaklardır (Eberhard 1970: 140–156).

Konuyu bitirmeden önce, Barthold'un Bozkır boylarının birleşip dağılma süreçlerini açıklayan görüşleri arasından aşağıdaki alıntıyı veriyorum.*

> "Alışılagelen hayat normal akışını devam ettirdiği müddetçe göçebe kavim (boy) siyasi birlik (budun, federasyon) ihtiyacı görmüyor... Yani, cemiyet gelişmesinin bu devresinde kendi arasında genel düzen ve dirliğin devamlılığının hedefi olan liderlerin kuvvetine ve belli kanunlara sahip bir hâ-

* Ayraç içindekiler kendi terimlerimdir. Bunu sırf, Barthold'unkiyle benim metinler arasında bir tutarlılık, bir uyum sağlansın diye yapıyorum.

> kim kuvvete ihtiyaç görmüyor ve belli bir idare müessesesi (Devlet) icat etmeyerek, anlaşmalar yaparak sadece aşiretlerin (oğuşlar) tayin ettiği töre ile kendisini idare ediyor. Devlet kuvvetini temsil eden hanlar bazen imkân buldukça bütün ya da birkaç kavmi (boy) bir idare altında birleştiriyorlar. Lakin bu olay olağanüstü şartlar altında meydana gelebiliyordu. Böyle zamanlarda hanlar hükümeti kendiliklerinden ele alıyorlardı. Bunlar hiçbir kimse tarafından tayin edilmedikleri gibi, hiçbir kimse tarafından da seçilmiyorlardı. Kavim ve kavimler bu olup-bittiyi kayıtsızca kabul ediyorlar ya da çoğu zaman uzun müddet karşı koyduktan sonra kabule mecbur kalıyordu.
>
> Hanın kendi idaresinde kendi kavminin birliği de uzun süren kanlı savaşlar neticesinde meydana geliyordu" (Barthold 1975: 10–117).

Bu alıntı ile boy ve budun arasındaki ilişkiyi tükettiğimi sanıp, Kök Türk boy ve budununun sosyal yapısının irdelenmesine geçiyorum.

b) Boy ve Budun Türleri

Türk olsun, Türkçe-konuşan öteki budunlar olsun, hepsinde de, soylu bir oğuş ve dolayısıyla bu oğuşun bağlı olduğu soylu bir boy bulunur (böyle bir boy olunca, bu boya kadın-veren soylu boyların varlığını da kabul etmek gerekir). Kağanlar ve hükümdarlık ricali hep bu boyun birer üyesidir. Kök Türklerde A-shih-na, Uygurlarda önceleri Yağlakar, sonraları Hsieh-tieh (Mackerras 1968: 94), Kırgızlarda A-jih (Pulleyblank 1965)... On Oklarda Türgiş (?), Şatolar'da Çiğil, Macarlarda Kabar, Peçeneklerde önceleri Kangar, sonraları Donguz Oba (Pritsak 1975 s. 221) ve Bulgarlarda Dula (Golden 1982 b, Halperin 1983) bu tür *kağan-çıkaran* boylardır.

İşte, bu saptama ile "boylar arasındaki temel eşitsizliğe girmiş oluyoruz" diyor, Eberhard (1970: 16). Gerçekten, şu ya da bu şekilde birleşmiş olan bir budun içinde başkan-çıkaran bir boyun bulunuşu onun hükümdarlık haklarına haiz olduğunu gösterdiği gibi, birliğe dahil öteki boyların da onun

haklarını tanımasını gerektirir. Kök Türk federasyonuna giren boylar arasında ortaya çıkan erken eşitsizliğin asıl nedeni bu olmalıdır. Bu olgu bir kez gerçekleşince, doğal (kandaşlık) ya da toplumsal (siyasi–askeri) olarak başkanlık boyu etrafında oluşan boy kümeleşmelerinin derlenmeleri, genleşmeleri ya da ufalanmaları kendi momenti ile gerçekleşir. Fakat, bu tür devinmelerin hep bir katıöz –kağanlık ve yabguluk boyu– etrafında odaklandığını unutmamalıyız. İşte, bu tözün çevresinde kendi iradeleriyle birleşen boylara *iç-boylar* diyeceğim. Bunlara örnek olarak on iki boylu Türk budunu gösterdim.

Kök Türk konfederasyonunda kağan boyu ve iç-boylardan başka bir boy türü daha saptıyoruz: baz boylar. "Baz" sözcüğü şu bağlamda kullanılmıştır:

> *"sü sülepen tört bulungdaki budung qop almış qop baz qılmış"* (KT D 2)
> (Ordu sürüp dört bucaktaki budunları hep almış, hep tabi kılmış).

Alıntıdaki "baz" sözcüğü Kaşgarlı ve Balasagunlu'da yad, yabancı, garip (Ata DLT, DK DLT, Arat KB) anlamına gelir. Thomsen'de *asservir, pasifier* (Ins.), von Gabain'de *baz qıl–* "hâkimiyet altına almak" *(Alt–Türk. Gram.)*, Clauson'da *pacify, subjugate* ve Orkun, T. Tekin ve Ergin'de "tabiyet" demektir. Ne ki, Hakanlı Türkçesi dışında, sözcüğe bütün türkologlarca verilen anlam metinlerle uyuşmaktadır. Şundan da bellidir:

> *"yırıya baz qağan tokuz oğuz budun yağı ermiş"* (KT D 14)
> (Kuzeyde Baz Kağan 'Kırgız?' ve Dokuz Oğuz boyları yağı imiş).

Dokuz Oğuzların Kök Türk konfederasyonuna girişleri ve birliğe katılmamak için gösterdikleri direniş düşünülürse (bütün Kül Tigin ve Tunyukuk yazıtları bu zor günlerin anılarını

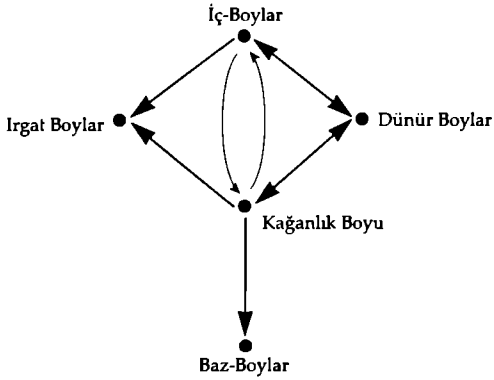
yansıtır), sonradan balbalı dikilecek olan Oğuzların zavallı Baz Kağanı'nın lakabını, tabi Oğuzların matbu Kök Türkler'le olan ilişkilerinden aldığı anlaşılır. Kök Türk konfederasyonuna katılan bu tür "tabi" boylara *dış-boylar* (Eberhard 1970: 116) ya da daha iyi bir deyimle *baz-boylar* diyeceğim. Bunların iç-boylardan farkı, savaştaki yenilginin bir bedeli olarak konfederasyona katılmaya mecbur oluşlarıdır.

Golden (1982: 51) üçüncü bir boy türü daha teklif ediyor. Bunlar, kadın alıp–verme vesilesiyle, Kök Türklerle sıhriyet ilişkileri kurup, federasyona yanaşan *dünür* boylardır.

Kök Türklerin VI. yüzyıl başlarında Avarların "demirci köleleri" olduğu rivayeti yaygın olduğuna ve Kök Türklerin de Avarları yendikten sonra onlardan "kölelerimiz" diye bahsettiklerine göre, Kök Türk konfederasyonundaki Türk boylarının köleleri olan boylar var mıydı?

VI. yüzyılda Antae (~Matae)'lerde rastlanan Limig-Antaeler (Sessiz-Antae'ler) ile XII. yüzyılda Moğollar arasında revaçta olan *unagan-bogollar* gibi *demirbaş* tabi boyların –ki bunlar bir çeşit *kul boylardır*– Kök Türk konfederasyonunda olup olmadığı bilinmediğinden sadece bazı tahminler yürütülebilir. Mamafih, 840 tarihinde Uygurlar Kırgızlar tarafından yıkılırken, son ana kadar onlara sadık kalan Kitan ve Tatar boylarının Uygurların sığırlarını, atlarını ve develerini otlatmaya mecbur olduklarına dair Wang Yen-t'e adlı bir Çin elçisi ile Reşideddin'den alınan bilgiler, Kök Türkler'de de bu tür ırgat boyların varolmuş olduğu telkin edilebilir. Nitekim, Eberhard To-balar'da hayvancılığı incelerken (1945) onların çobanlarının köle olduğunu ileri sürmüştür. Bu son boy çeşidini de tahlile katarsak, Kök Türk konfederasyonu içindeki göçebe-çoban boyların şu türlerden oluştuğu ileri sürülebilir (Şekil-15)*

* Kürşat-Ahlers 1994 350–56.

Şekil -15

Karşılıklı değirmi oklar Kağanlık-boyu ile iç-boylar arasındaki doğal ya da geleneksel toplumsal birleşmeleri, iki-yanlı düz oklar, bu boylarla dünür-boylar arasında kadın alıp-verişiyle ortaya çıkan ilişkileri, tek-yönlü oklar ise konfederasyonun nüvesi olan boylarla tabi boylar arasındaki tek yanlı egemenlik ilişkisini gösterir.

c) Sosyal Kurlar

Şimdiye kadar yapılan tahlillerden çok basit bir çıkarsama yapacağım: "budun, siyasal bir insan derneşiğidir" Öyle ki, Kürebir boyu, Uygur birliği, Dokuz Oğuz federasyonu, Kök Türk konfederasyonu ve Tabgaç "ülkesi insanları" derneşiklerinden her biri, aralarında hiçbir fark gözetmeksizin, budun diye adlandırılırken, haliyle bunların kapsamına giren, kağanlık (başkanlık), iç, dış, baz ve dünür gibi boy derneşikleri de, başka terimlerle nitelendirilmeye gerek duyulmadan budun diye anılmıştır. Özünde hiçbir fevkaladelik barındırmayan bu tanım, buduna daha başka yüklemler verildiği anlaşılınca önem kazanabilir. Bu amaçla birkaç metin sunuyorum:

"türük begler bodun bunı eşidin" (KT. G.10).
(Türk begler budun bunu işidin).

"tokuz Oguz begleri bodunu bu sabımın edgüti eşit" (KT. G.2).
(Toquz Oğuz begleri ve budunı bu sabımı iyice işit),

"(Karluk) qara budun qağanım kelti tip öğdi" (BK D 41).
(Karluk kara budun kağanım geldi diye sevindi).

Haddim olmayarak, gerek yapıbilim, gerek anlambilim açısından, runik harflerle yazılmış ilk ibarenin şimdiye kadar yapılmış çevirilerine katılmadığımı söyleyeyim. Önce, yapıbilimi açısından: Bana öyle gözükmektedir ki, birinci ifadedeki "Türük beğler budun" deyimi, tıpkı "Karluk kara budun"da olduğu gibi belirtme son eki almayan bir *bileşik isim* olmalıdır. Buna karşılık, ikinci ifadedeki, "begleri budunı" halinde, her iki isim sonlarına belirtme eki (i) aldığı gibi, bitişik yazıldığından araya zımnen ulama ilgeci "ve" ya da "ile" konulmuş olarak, (...beyleri ve budunu) okunmalıdır. Bu bakımdan kanımca, üçüncü ifadedeki "qara budun" nasıl "halk budunu" demekse, birinci metindeki "begler budun" da sadece "begler budunu" demektir. Buna karşılık, "begleri budunu" ifadesi "(Dokuz Oğuz) begleri ve budunu" anlamına gelir.

Anlambilim açısına gelince: Burada, kara budun deyiminde kullanılan "kara"nın kesinlikle bir renk sıfatı olmadığını hatırlatayım. *Kâra* Farsçadan alınan ödünç sözcük olup, hem halk hem de *ban** demektir (Widengren 1968: 177) ki, her ikisi anlamdaştır. Yani, Farsça *kâra, eğer* beyler kümesi A ise, bunların dışında kalan "tümleyen" B halk kümesi olur**. Kök Türk yazıtlarında ve Kırgız mezartaşlarında da böyledir. Kara budun, beyler budunu dışında kalan, fakat onu tamamlayarak budunu bütünleyen kütledir.

Terim, Orhon Türkçesinde ve Orta Türkçe'de bazen "kara kamığ budun" (Orhon Yazıtları), bazen kısaca "kara kamığ"

* Petit Robert'ten alıyorum: **"Ban; le corps de la noblesse ainsi convoqué, convacation des vassaux par le souverain... convoquer le ban et l'arrière ban'.**. Bu sonuncusu; **tout le monde** (?herkes) anlamına gelir.

** Kara budun, siyah renge atfedilebilecek bütün "asil, büyük, kalabalık" gibi niteliklere rağmen (Kafesoğlu 1984: 229), gene de budun içinde beyler budununun hem aksi, hem de tamamlayıcısıdır. Aksidir, çünkü buyuran olmayıp buyurulandır, tamamlayıcıdır, çünkü ikisi birlikte budunu götürür, geriye bir şey kalmaz.

(Ork. GKY *Irk Bitig),* bazen de "kara amm budun" (Arat KB) olarak geçer. *Qamığ* Farçada "bütün", *amm* Arapçada "genel" ya da "adi" anlamına gelir. Böylece, kara kamığ~kara, amm~avam~halk yerine kullanılmış olur. Ne ki, sonuna bir "budun" sözcüğü eklenince *avam (halk) budunu* anlamını alır. Böylece de, biraz önce kullandığım B kümesiyle temsil edilir. Zaten "begler budun", iddia edildiği gibi "begler ve halk (ya da millet)" demek olsaydı, kara budunun da "halk ve halk" anlamına gelmesi gerekirdi ki, bu bir totoloji olurdu.

Böylece, yapılan bu tahlille budun terimine ayrı bir anlam daha yüklenmiş oluyor: budun, beyler ve bey-olmayanlardan (halk) oluşan *sosyal derneşiktir.*

Kök Türk *oikoumené*'inde beyler ve halkın iki ayrı derneşik meydana getirdikleri şu alıntılardan da bellidir.

> *"örüng beğiğ qara buluqığ anı olurmuş"* (Ork ETY, Şine Usu).
> (Ak beylerin kara bulukı (?) Anı'da yerleşmiş),

Durum Kuça Uygur Kağanlığı'nda da aynıydı.

> *"yme qunçuylar tayşılar ulug atlığlar başlanguçı uluğ kiçiğ qamğ budun toy qapğınga tegi bardılar"* (Bang&von Gabain Turk. Tur. Texte: II, 416).
> (Bütün prensesler, toyşılar, ulu adı olanlar önde olarak, büyük küçük halk budunu kent kapısına kadar vardılar).

Her iki alıntıda beyler (örüng~ak) ve kara (halk) budunları birer sosyal derneşik (sosyal kur) olarak, bakışık yerlerini almışlarsa da, Kök Türk sosyal yapısında kurlaşmayı belirleyen bu belgelerden ilki, buluğ~buluk sözcüğünün karşılığı hâlâ bilinmediğinden, ikincisi ise, beyler ve halk kurlarının kesin terimlerini vermeyip, onların zımni tanımıyla yetindiğinden, Türk toplumlarını nedense kurlu olarak görmek istemeyen bazı türkologlarca anlamlı bir belge olmadığı gerekçesiyle makbul tulumamıştır.

Yenisey Kırgız mezartaşları, ölülerin kara budunlarına olan özlemlerini dile getiren ifadelerle doludur (üzerinde hassasi-

yetle durulması gereken bir konu). Bunların yalnız birinde şu ibare vardır:

> *"künüm qadaşım sizime ağlanıma qızıma örüngüm qaram siz yüz elig erime sizime"* (Vasiliev, *Korpus*, Kezeelig–Hovu)
> (Ailem, akrabalarım sizlere, oğlanlarıma, kızlarıma, ak ve kara budunuma, siz yüz elli adamıma, sizlere).

Örüng ve kara deyimleriyle ak ve kara budunların kastedildiği şüphe götürmez; bundan dolayı da, bu ifadelerin Kök Türk toplumunun ak ve kara budunlar halinde ikili bir kurlaşma gösterdiği yadsınamaz bir biçimde berkitilmiş olur.

Bir zamanların Türk tarihçileri arasında Kök Türk toplumunda bu tür bir sosyal kurlaşmanın yerleşmiş olduğu o kadar açık seçikti ki, Caferoğlu şöyle diyebiliyordu: "İlk defa (Kök Türklerde) Türk camiası altında toplanan bir yığın aristokratik ve demokratik ahali sınıflarına tesadüf etmekteyiz. Birinci aristokratik sınıfı teşkil edenler daha fazla baylarla beyler sınıfı olmuştur" (Caferoğlu 1932–39: 97–98).

Kök Türk toplumunda değişik sosyal kurları incelerken akla gelecek önemli bir soru onlarda köleliğin –köle kurunun– olup olmadığıdır (Parlatır 1983). Soru meşrudur, çünkü Kök Türk metinlerinde kul ve küng (cariye) sözcüklerine sık sık rastlanır ve Kök Türk toplumunun en korktuğu şey, erkeklerin kul, kadınların küng olmasıdır.

> *"beglik urı oğlın qul boldı işilik qız oğlun küng boldı"* (KT D 7)
> (Beylik erkek çocuğun kul oldu, hanımlık kız çocuğun cariye oldu).

> *"küngedmiş quladmış budun..."* (KT D 11).
> (Küng olmuş, kul olmuş budun).

Orhon ve Yenisey metinlerinin içeriğinde bu toplumlarda kara ve ak budunlar arasında ideolojik zıtlaşma gözükmez. Hatta, dediğim gibi, Kırgız mezartaşlarında ölen bey özlemini hem ailesine hem kara buduna iletir. Buna karşılık, yukar-

daki alıntılarda vurgulandığı gibi, Kök Türk toplumunda ak ve kara budunlar karşısında asıl ezilmiş olan zümre kul ve küng zümresidir. Ne ki bunlar, Yunan ve Roma'da olduğu gibi üretim sürecine katılan, üretimin aracı olarak işlev gören ve bu suretle sosyal zıtlaşmanın kutuplarından birini oluşturan bir kur olmadıklarından, özerk obalarca yürütülen Kök Türk göçebe-çoban ekonomisinin özgül karakterini değiştirecek nitelikte değildirler. Kök Türk ekonomisinde, savaşta esir edilen, baskınlarda ulca olarak alman ya da bedeli verilerek satın alman bu kulların yardımcı işgücü (özellikle bey yılkılarının bakımı) olarak kullanıldıkları, künglerinde nüfusun artmasına katkıda bulunmak üzerine görev gördükleri tahmin edilebilir. Belki de kullar, Ortaçağ Avrupasında yaygın *comitatus*'lar (hassa birliği) ya da IX. yüyıldan sonra Orta-Doğu' da gelişmeye başlayan alpler, nökerler ve gulâmlar gibi, Türk "kul savaşçılarının" nüvesini mi oluşturuyorlardı (Beckwith 1984)?

d) Akbudunun Yapısı

Sıra, beyler ya da ak(örüng) denilen budunun incelenmesinde.

Kök Türk yazıtlarında ve Çin tarihlerinde Kök Türk idari ve askeri örgütlerinde görevli olanlara verilen sivil ve askeri unvan ve rütbeler oldukça boldur*. Bunlar arasından bazılarını kaydediyorum: Kağan, hatun, şad, yabgu (unvan olarak hemen kağanın arkasından gelenler), bey (boy, alt-boy ve kesi başkanları) çor ve irkin (erkin) ya da sekin (büyük komutanlar), tigin ve inançu (prensler, kağanın çok yakınları), aygucı (kağanın danışmanı), ilteber (federe budunların başındaki Kök Türk temsilcisi), tudun (tabi boy ve kentler nezdinde vergi ve haraç amiri),

* Kök Türk toplumundaki unvan ve rütbeler için bakınız: Caferoğlu (1931), Köprülü (1932–1939), Lazslo (1941–1942), Eberhard (1945), Shiratori (1945), Hamilton (1955), "Giraud (1960), Tezcan (1976–1977), Çağatay, (1978), Donuk (1984a, 1984b). Bu küçük okuma listesine, yok yabgu Toharca imiş, hatun Soğutça, beg Sasanice, kağan Avarca, şad Farsça, yok tutuk Çince imiş gibi linguistik spekülasyona uyularak yazılan makaleler, beni ilgilendirmediği için, dahil edilmemiştir. Bu arada şu Çin haberini vereyim: (Kök Türlerde lakaplar) vücut yapısına, yaşa, yüz biçimine, sakala, saça, şaraba, ete ya da hayvan adlarına göre verilir" (*Liu* CN: II, 499).

çabuş (başkomutan), tutuk (askeri vali), tarkan (dirlik sahibi? yüksek rütbeli komutan), buyruk (subay), boyla (göç başkanı), taygun (yönetici?), alumcı (vergi işleri), öğe, şadpıt, kurgapıt, bınga, böke, çigsi, şengün, yarkan vs. (hepsi subay)... Bu memurlara ayrıca unvanlarını bilmediğimiz, fakat Uygurlarda olduğuna göre, Kök Türk Kağanlık yönetiminde de, haydi haydi olması gereken altı dışişleri bakanı ile üç içişleri bakanını eklemek gerekir (Liu CR: I, 8–9).

Öyle ki,

> "Her bir görev verasetle geçer" *(ibid)*

Hele, yabgu, şad, çor, irkin ve ilteber gibi önemli mevkilere yapılan atamalar söz konusu ise, bunlar ancak...

> "Kağan'ın ailesi, küçük kardeşleri ve oğulları arasından seçilir" (Cha. Doc. 21).*

Bu durum Beş-Hanedan zamanı Uygurlarda da böyledir.

> "Kağan'ın oğullarına ve inilerine tiğin derler. Alt-boylarda ordu birliklerine komuta edenlere şad denilir. Kağan'ın büyük memurları Kül(i)-Çor'dur. Sonra apa, eltebir, tutun, irkin gelir. Sayıları sabit olmayan bu memuriyetler kuşaklar boyunca işlevlerinde oturmuştur. Baba ya da eçi ölünce oğlu ya da inisi bu ünvanı alır" (Hamilton 1955: 96–98).

Kök Türk kağanlık yöneticilerinin aile içinden seçilmeleri ve verasetle geçmesi o kadar tabiidir ki, örneğin; İliğ Kağan'ın yönetim kadrolarını akrabalarından ayıklayıp, yerlerine Hu'lardan (Soğdaklar'dan?) memur ataması pek önemli bir haber olarak Çin yıllıklarına kaydedilmiştir (Liu CN: I, 194).

Kök Türk toplumunda bu mevkilerin aslen A-shih-na uruklarına tahsis edilmiş olduğu kesindir. I. Kök Türk Kağanlı-

* Bu saptama Hun şanyülüğü için de geçerlidir. Nitekim, Ögel'e göre; "Hunlarda büyük memuriyetler, kağan soyundan gelen kimseler arasında paylaşılırdı (ve) bunların çoğu veraset yolu ile gelmiş kişilerdi" (Ögel 1981: I, 219–220).

ğı'nı kuran Bumin Kağan'dan, II. Kök Türk Kağanlığı'nın son kağanı Tengri Kağan'a kadar bütün Kök Türk Kağanları birer A-shih-na idi. Unutmamak gerekir ki, bu uruktan sadece Kök Türk kağanları çıkmaz, On Ok, Karluk (Liu CN: I, 155), Basmıl (Ork ETY: Liu CN: II, 615), Hazar (Golden 1982: 58) ve Peçenek (Pritsak 1975) kağanları da onlardandır. İliğ Kağan'ın gazabından kurtulmak için Çin'e sığınan inisi Yin-noi tigin, atısı Tuli küçük kağan, öbür atısı Yu-se ise şaddır. Hatta, bu A-shih-na Çin'e sığındıktan sonra bile imparatorluk sarayında daima yüksek mevkilere getirilmişlerdir. Zamanı geldiğinde kullanılmak üzere...

Kök Türk yönetim sisteminin aristokratik olduğu Köprülü tarafından şöyle dile getiriliyor:

> "Eski Türk devletlerinin demokratik mahiyette bir teşekkül olduğunu iddia eden Barthold'un ve ona intiba eden bazı âlimlerin bu iddiaları hilafına *tamamiyle* aristokratik bir mahiyette olduklarına emin olduğumuz eski Türk devletleri gibi Müslüman Karahanlılar devleti de aristokratik bir teşekküldür" (Köprülü 1939: 26).

Öyle gözükmektedir ki, bu husus eski bir İç-Asya geleneğidir. Hunlar'da da aynen böyleydi. Bu konuda Ögel'e başvuruyorum:

> "Mete, Çince belgelerin ta-chén dedikleri devlet büyüklerini (soylu memurlardan oluşan devlet danışma kurulu) toplamadan hiçbir şey yapmamaktadır. Gerçi son söz gene hep kendisinindir" (Ögel 1981: I, 224–225).

Gerçekten, Kök Türk toplum yapısında buyuran beyler kuru, büyük bir çoğunlukla, zaman ve mekân içinde yüzen A-shih-na uruğundan seçilir. Zaman içinde diyorum; zira, bu soy iki yüz yıllık bir süreyle hep ortalıktadır, mekân içinde diyorum; zira, Hazar ve Peçenek ülkesinde ta Çin İmparatorluk sarayının içine kadar, her yerde bulunurlar. Chavannes'ın ad dizininde yirmi sekiz, Liu-mai tsai'ninkinde yirmi olmak üzere,

adları Çin yıllıklarına geçecek kadar önemli, toplam kırk sekiz A-shih-na bu dönem içinde Kök Türk *oikoumené*'ninde buyuran kur olarak hüküm sürmüştür.

Bu uruğunun bu denli yaygın oluşunu Kök Türk akrabalık yapısının "soy–farklılaşmış kesili sistem"inde arıyorum. Atauruk soy inişi kesilendikçe, yeni oğuşlar yaratılmış, bunlar dalbudak sardıkça, kağanlığın gelişmesine koşut olarak, kendileri de birer A-shih-na olan Kök Türk Kağanları, bu minimal oğuşları tabi kılınan boylar üzerine yollamışlardır. Hazarlar'ın başına A-shih-na'ların yollandığı gibi (Golden 1983: 127).

Soylu olduğu kesinlikle kabul edilen Kök Türk buyuran kurunun daha çok savaşçılık işlevini sürdüren *savaşçılar kurunca* temsil edildiğini berkiten Türk belgeleri nispeten boldur. Bugut yazıtından başlıyorum:

> "Sonra şadapıtlar, tarkanlar... kurgapınlar, şengünler, tudunlar ve kağanın erkek akrabaları (Taspar'ın kağan atanmasını?) uygun gördüler." (Kljaştornyj&Livşıc Bugut).

Taspar'ın (?) kağan seçiminde, yüksek rütbeli subaylardan oluşan kengeşin karar merkezi olduğu anlaşılıyor. Öyle ise, rahatlıkla, I. Kök Türk Kağanlığı'nda soylu buyuran kurun aslen askerlerle temsil edilmiş olduğundan emin olabiliriz. II. Kağanlık döneminde de durumun farklı olduğu söylenemez. Bilge olduğu kadar, yıllarca ordunun *çabuş*'luğunu (çavuş, başkomutan) üstlenmiş bulunan Tunyukuk bengüsünde,

> *"anda kisre tengri bilig birtük üçün özüm ök kağan qıldım"* (Tun T I 6).
> (Ondan sonra, Tengri bilgi verdiği için özüm [onu] kağan yaptım)

diyerek A-shih-na Kutluğ'u nasıl İlteriş Kağan yaptığını Türk buduna ilan ediyordu.

Kök Türk toplumunda askerlere tanınan üstünlük, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından da bellidir:

"biriye şadpıt begler yırıya tarqat buyruk begler otuz (t...) toquz oğuz begleri budunı sabımın edgüti eşit qatığla tingla" (KT G 1–2).
(Güneyde şadpıt beyler, kuzeyde tarkat buyruk beyler. Otuz Türk (!), Dokuz Oğuz beyleri ve budunu. Bu sabımı iyice işit, sağlamca dinle).

Kül Tigin yazıtının hemen başında, Bilge Kağan Türk beylerine ve budununa böyle ayıtırken, protokolde şadpıt ve tarkat buyruk gibi askeri beylere ön sırayı vermiş oluyordu. Kendi bengüsünde de böyledir.

"türk mtı <?> begler kisre tarduş begler kül çor başlayu ulayu şadpıt begler öngre Tölis begler apa tarqan başlayı ulayu şadpıt begler" (BK G 13–14).
(Türk amtı beyler. Arkalarından Tarduş beyleri. Kül Çor'dan başlayarak, sırasıyla şadpıt beyler. Doğu'da Tölis beyleri. Apa Tarkan'dan başlayarak, sırasıyla, şadpıt beyler).

İmdi, dediklere göre, Kök Türk toplumunda ne kamlar ve kuttören yöneticilerinden oluşan bir ruhban kuru, ne de iktisadi sömürüye dayalı bir sınıf ortalıkta gözüktüğünden, buyuran kurun başta kağan ve akrabaları olmak üzere tahsisen savaşçılık işlevini yüklenmiş olan bir askeri kurla temsil edildiği ileri sürülebilir. Bunlar, oğuş ve boy beyleri ile birlikte ak budunu oluştururlar.

i. Kağanlık Geçiş Sistemi

Şimdi, her biri birer A-shih-na olan Doğu Kök Türk Kağanlarının ardışık tahta geçiş sistemini anlamaya çalışalım.

Önce, I. Doğu Türk, II. Doğu Türk ve Batı Türk Kağanlıklarında hüküm sürmüş önemli kağanların bir listesini vereyim (Liu CN. 1958; Golzio 1984; Taşağıl 1995):

I. Doğu Türk Kağanlığı

Na-Tu-lu Şad
A-hien Şad
552 Bumin (T'u-men)
552 Kara (k'o-la)
572 Muğan
580 Işpara (Scha-po-lo)
588 Bağa (Mo-ho)
599 Ki-min
619 Schi-pi (Çebiş)
634 İli (Hie-li) → Çin hâkimiyeti

II. Doğu Türk Kağanlığı

692 Kutlug
716 Kapağan
731 (Kül Tigin)
734 Bilge
737 İnal
741 Tengri
Ozmış (Basmıl)
745 Po-Beg → Uygur hâkimiyeti

Batı Türk Kağanlığı

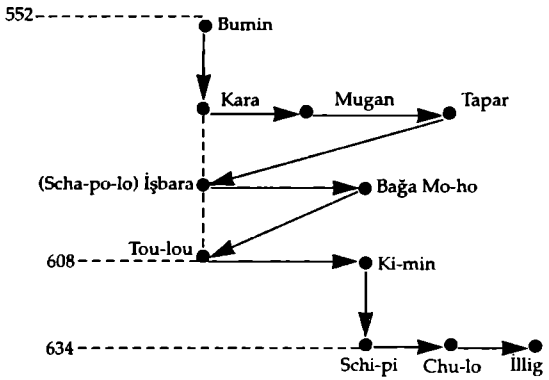
575 İstemi
603 Tardu
611 To-man
630 T'ung Yabgu → Çin hâkimiyeti

Görüldüğü gibi gerek I. Doğu Türk gerekse Batı Türk Kağanlarının adları Türkçe değildir. Bumin, İstemi, Muğan, Nivar, Bağa gibi. Moğan adının Hint-Avrupa kökenli olduğunu tahmin edebiliriz. Mogh kökü Indic, Celtic, Germenic, Slavic dille-

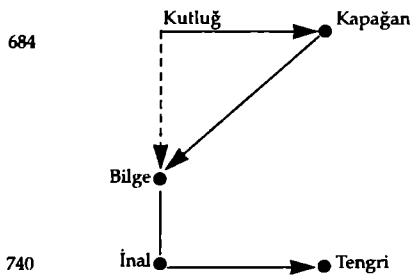
rinde "iri-yarı ve güçlü" demektir (zaten Çin yıllıkları, onu kırmızı yüzlü, güçlü biri olduğunu yazar) (Decsy 1991). Bağa ise Indo-İranlıların eski dillerinde "malları üleştiren, ilaha verilen addır. Geçerken söyleyeyim, Ötüken Uygur Kağanlarından Moyun~Mayın Çor'un adı, Tunguzlar'ın Ulu Tanrısının adıdır. (Paulson *et. al* 1965).

Şimdi ancak geldik, Türk Kağanlarının tahta geçiş sistemlerine.

I. Kök Türk Kağanlığı

II. Kök Türk Kağanlığı

Şekil -16

Şekildeki yatay, dikey ve çapraz kesiksiz oklar ardışık kağanları gösterirken, dikey kesikli ya da kesiksiz oklar baba-oğul, yatay kesiksiz oklar eçi-ini, çapraz kesiksiz oklar ise amca-yeğen (eçi-atı) ilişkilerine işaret eder. Ayrıca, çizilen kağanlık

geçiş sürecinde, önemsiz sayılan bazı Kök Türk kağanlarının adlarının anılmadığını belirteyim.*

Her iki şekilden elde edilen çarpıcı sonuç şudur: gerek I. Kök Türk, gerek II. Kök Türk Kağanlıklarında, kağanlık veraset sistemi belli bir kalıba oturtulamaz** Kağanlık; 1) Kang-oğul; 2) eçi-ini; 3) eçi-ini-ini ve; 4) eçi-ini-atı şekilleri içinden herhangi bir iniş kategorisini izleyebilir. Genel hatlarıyla, I. Kök Türk Kağanlığı'nın en kuvvetli olduğu dönemde kang-oğul (eçi-oğul-(ini) – atı, İşbara Kağan'dan sonra zayıflamaya başladığı dönemde ise, kang (atı) ini-atı-ini-oğul (eçi)-ini iniş sistemi uygulanmıştır. II. Kök Türk Kağanlığın'da ise, iniş kategorilerinde düzensizlik hemen göze çarpıyor. İlin derleniş döneminde eçi-ini-atı şeklinde yürürlükte iken, sonraları kang-oğul, (eçi)-oğul (ini) iniş sistemi geçerli olmuştur.

Öyle gözükmektedir ki, kağanlık veraset sisteminde saptanan bu düzensizliğin asıl sebebi Kök Türk akrabalık yapısındaki atauruk iniş sisteminin hem kang-oğul dikeyine, hem de atılar aracıyla soyun kesilenmesine uygun oluşudur. Böyle olunca, egoya (ini) göre, akrabalık soy inişindeki kang-eçi-atı (torun) sistemi ile eçi-ini sistemi birbirleriyle çatışır. Buna bir de, eçi-ini-atı sistemi karışınca (ki ötekilerle aynı derecede geçerlidir), kağanlık veraset sisteminde, "otağ entrikalarının" ve kanlı darbelerin ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Bu bakımdan, Kök Türk Kağanlık veraset sisteminde gerekli bir düzen yerine, gelesi bir düzen hâkimdir. Onların tarihinde bu konuda örnekler boldur. Örneğin, Muğan, oğlu Ta-lo-pien'i tahta vâris göstermemiş, vâris gösterilen Taspar'ın oğlu An-lo ise tahttan feragat ederek eçisi (büyük amcası) Kara'nın oğlu İşbara'yı kağan teklif

* Hemen söyleyeyim ki, her üç kağanlığa geçiş sistemi içinde: 1) Bütün kağanlar bu listede yoktur: 2) Kağanlık bazen soy inişlerinde baba–oğul, bazen amca–oğul, bazen kardeş– kandaş, kardeş– kuzen arasında ortaya çıkan sekmeleri gösterilmemiştir ve; 3) kağanlığa bazen ellerinden tutan küçük kağan, şad, yabgu ve tekinler kaale alınmamıştır.

** Nedense, hemen hemen, türkologlar, Kök Türkler'de kağanlık veraset sisteminin belli bir iniş kategorisi benimsediğini iddia ederler: bu ya baba–oğul ya da eçi–ini şekillerinden biridir. Hatta, Constantinus Porphyrogenitus'dan yapılan, "Peçeneklerde başkanları ölünce erk **cousin**'lerin eline geçer", alıntısı (Rosanyi 1970, Pritsak 1975) ve Golden'e 1982) Kök Türkler'de kağanlığın "**cousin**'den **cousin**'e" geçtiğini bile ilham etmiştir.

etmişti. Kağan olan İşbara ise, amcaoğlu Tolo-pien'in (Apa Kağan) kara budundan olan anasını katlederek kağanlığını pekiştirmişti. İkinci örnek, II. Kök Türk Kağanlığından: Amcası Kapağan Kağan'ın oğlunu tahta çıkarmamak için, Bilge Kağan ile inisi Kül Tigin'in kağan adayını ve oğuşunu nasıl haşat ettiklerini söylemiştim.

Yalnız, kağan seçimlerine yapılan müdahaleler hep "otağ entrikaları" ve kanlı darbeler ile gerçekleşmezdi. Bazı önemli hallerde kağanlık ricali aralarında *kengeş* kurarak, kağanı seçerdi. İyi ki, böyle bir olaya tanıklık edebilecek Bugut yazıtına sahibiz. Hemen beride verdiğim belgeden anlaşıldığı kadarıyla kengeş sonucu Taspar, Kök Türk topluluğunun başına geçirilmişti. Kengeşin, şadapitler (şad–apalar?), tarkanlar, kurgapıtlar, şengünler, tudunlar (hepsi de asker) ve kağanın erkek akrabalarından oluştuğunu belirtmekte yarar var. Yani, Kök Türk Kağan'ı kengeş sonucu seçilmiştir ama, gene de buna karar veren ak budun olmuştur.

Uygurlarda da kağan atama sırasında kara budunun kengeş yaptığına tanık oluyoruz. Örneğin, İkinci Uygur Kağanı Moyun Çor'un kağanlığı böyle gerçekleşmişti.

> *"anta kisre küsgü yılıqa sinleqde küç qara budun temiş sin sizde kü qara sub ermiş qara budun turuyun qagan atadı"* (Tek. Taryat).
> (Ondan sonra, sıçan yılında mezarlıkta, güçlü kara budun mezarlar sizde, güç kara suda diyerek, ayakta beni kağan atadı).

Kök Türkler için yaptığım yorum Uygurlar için de geçerlidir. Her ne kadar, Moyun Çor kara budunun kengeşi sonucunda kağan atanmışsa da, kendisinin kağan oğlu bir Yağlakar olduğu unutulmamalıdır.

ii. İki-Başlı Kağanlık

Beride "iki-başlı hükümdarlığın" şu şekilde tanımlanmış olduğunu hatırlatayım (*beride:* A2f): İki-başlı hükümdarlık, belli bir ilde, kutsalın sivile metbuluğu esası üzerine oturan, biri

kutsal, öbürü sivil iki kağanın aynı anda, birlikte hüküm sürmesidir. Oysa, bu tanımın aksine, Kök Türk toplumunda Tengrinin kut, küç ve ülüğünü vererek hükümdar kıldığı kağan, ilahi, siyasi/askeri ve iktisadi erki iyeliğinde topladığından bunları başkalarıyla paylaşmaya niyetli olduğu söylenemez. O biriciktir. Yeni belgelerle "ev kağanların" gerçek kimlikleri aydınlanana dek, bu olguyu bir postula olarak kabul etmeye mecburuz.

Aslında, I. Kök Türk Kağanlığı'nın henüz başlangıcında, ilin, doğuda Bumin Kağan, batıda İstemi Kağan tarafından yönetilmesi, bir budun üzerindeki egemenlik hakkının üleşilmesinden çok, İşbara Kağan zamanından sonra, On Oklar ve Kök Türkler adını alacak iki budunda, iki ayrı kağanın buyurması demekti.* Bu durum, ta başından beri, Eftalitler henüz mağlup edilmeden (563–567) önce bile böyleydi. İstemi o kadar güçlüdür ki, Avarların (sözde–Avarların) kaçtığını öğrenince gazaba gelip Bizans elçisine şunları söylemişti:

> "(Avarlar) ne havadan uçarak, ne de denizlerin diplerine saklanarak Türkler'in kılıcından kurtulabilirler. Onlar ancak yeryüzünde dolaşabilirler. Eftalitlerle yaptığım savaşı bitirince Avarlar'a saldıracağım. Benim gazabımdan kurtulamazlar" (Macartney 1943–1946: 267).

Oğlu Tardu ise sonradan Bilge Kağan adını alacak ve Bizans İmparatoruna yazdığı mektupta kendini, "yedi ırkın ve yedi iklimin hükümdarlarının kağanı" olarak takdim edecektir (Cha. *Doc*: 246). Mamafih, Kök Türkler'de egemenliğin iki-başlı üleşilmesi, ilahi hükümdarlık erkinin değil de, il yönetiminde gerekli olarak ortaya çıkan, siyasi, askeri ve iktisadi alanlardaki işbölümü olarak kabul edilirse, bu işlevlerin kağanın amcaları, kardeşleri, oğulları ve yeğenleri tarafından üleşildiği tarihi bir gerçektir. İliğ Kağan, yeğeni Ni-pu Şad ile oğlu Yu-ki Şad'ı iki ayrı bölgeyi yönetmekle görevlendirmişti. Kapağan Kağan za-

* Barthold da aynı görüştedir: "Batı Tukyu (Türk olacak) hanları yabancı elçileri doğrudan doğruya kabul ederler, yabancı devletlerle anlaşmalar yaparlar ve bu hususta doğu hakanına hiç danışmazlar" (1975: 6).

manında oğlu Tu-ku (İnal Kağan?) kırk bin atlıyla küçük kağan, inisi Tu-si-fu yirmi bin atlıyla sol şad, yeğeni Bilge gene yirmi bin atlıyla sağ şad olmuşlardı. İkinci Uygur Kağanı Moyun Çor da, iki oğluna yabguluk ve şadlık vermişti.

iii. İş-Güç Verme

Yukarda (iş-güç verme konusunda) yaptığım açıklama, kağanın kutu, güçü ve ülüğünün aksine, düzenlediği törenin *profane* bir fenomenden kaynaklandığını vurguluyordu. Gerçekten, töre, kağanın sahip çıkıp, kolladığı gelenek ve görenekler ile Kök Türk budununun günbegün yönetilmesi sırasında uyulması gereken kurallardan başka bir şey değildir. Kağan, Kök Türk buduna karşı bu görevini yaparken, Kök Türk budunu da gene *profane* düzeyde kağanına *işig küçüg* (iş–güç~~hizmet) vermeye mecburdur.

> "(Türk kara budun şöyle demiş) *qağanlığ budun ertim qağanım qanı ne qağanqa işig küçüg birür men tir ermiş*" (KT D 9).
> (Türk kara budun şöyle demiş: kağanlık budun idim kağanım hani, hangi kağana hizmet vereceğim dermiş).

Kök Türk yazıtlarından Türk kara budunun kağana nasıl hizmet vereceğine dair ipuçları çıkarmak hemen hemen olanaksızdır. Yalnız bir husus var; o da kağan, kara budunundan mutlak surette ona bağlı ve itaatkâr olmasını ister.

> "(Türk budun) *bir todsar açsıq ömez sen antagıngın üçün igidmiş qağanıngın sabın almatın yir sayu bardığ qop alqıntığ arıltığ*" (KT G 9).
> ([Türk budun] bir kez doyunca açlığı hatırlamazsın. Bundan dolayı, seni doyuran kağanının sözünü almadan bir sürü yere gittim. Oralarda hep mahvoldun, yokoldun).

Kağanın sözü dinlenmediği içindir ki, acunsal yitirilmiş, kara budun bun'a gömülmüştür. İlde acunsal ancak kağanın koyacağı törelerle gerçekleştiğinden kara budunun bu törelere uyma, onlar uyarınca kağanına hizmet etme ve buyrukları din-

leme zorunluğu vardır. Hemen işaret edeyim ki, Kök Türk kağanına hizmet vermekle görevli olan sadece kara budun değildir. Ongın yazıtının sahibi gibi soylular da, kağana iş-güç vermekle yükümlüdürler (Tek. GOT, Ongın).

Herhangi bir metinde şeklen gözükmemekteyse de, Kök Türk Kağanına iş-güç verme mecburiyeti içinde, ak ve kara budunların "düzenlenen askeri seferlere" katılma görevi, mutlaka başta gelmelidir. Çünkü, hemen aşağıda belirteceğim gibi, bu görev ile kutsalla bereket arasında köprü kurulmakta ve vargısal olarak, Kök Türk budunun beklediği düzen fiilen gerçekleşmiş olmaktadır. Öyle ise, önümüzdeki konu savaşçılık olacaktır.

3) Savaş

Bütün belgeler, M.Ö. II. yüzyıldan M.S. XIII. yüzyıla kadar Asya bozkırlarında konup göçen insanların savaşçı karakterlerini hiç değiştirmeden muhafaza etmiş olduklarını tanıklar. Örneğin, Çin kaynaklarına göre Hun toplumunda,

> "...çocuklar koyunlara binip kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarlardı. Savaşçıların güç ve yetenekleri yay çekmelerindeki ustalıklarıyla ölçülürdü. Erkekler savaş için eğitim yaparlardı. Çok ani baskın ve taarruzlarda bulunurlardı. Bu onların doğuş ve tabiatlarındandır" (Ögel 1981: I, 214).

XIII. yüzyılda bu yöreleri ziyaret eden Plan Carpin aynı sözcüklerle bu saptamayı tekrar ediyor:

> "Erkekler ava giderler ve ok talimi yaparlar. Küçüklü büyüklü hepsi gayet iyi okçudur. İki üç yaşında çocuklar bile atla gezer, ata biner ve atı dört nala sürer. Onlara kendi boylarında yay verip, yay germeyi öğretirler. Hepsi çok çevik ve cesurdur" (Plan Carpin: 50–51).

On, on beş yüzyıl arayla yapılan bu iki saptama arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır. Bu uzun ve battal çağ süresince insanların savaşkanlık konusunda davranışları, tıpatıp aynıdır. Savaşa ve

savaşmaya o kadar alışmışlardır ki, Bilge Kağan'ın surlar kurup içinde Budist ve Taoist tapınaklar inşa etme arzusu karşısında yaşlı Tunyukuk'un tepkisi kesinlikle olumsuzdur.

> "...budist ve taoist öğretiler insanlara iyiliği ve hoşgörüyü salık verir. Bu ise, savaşma ve dolayısıyla erk elde etme yolu değildir. Asla tapınaklar inşa etmemeliyiz" (Liu CN: I, 173).*

Evet, böyle idi yüzyıllar boyu Türk *oikoumené*'ninde yaşayan insanların hayat tarzı...

a) Savaşın Algılanması

Kök Türk toplumunda bun, acunsal düzende meydana gelen bir kopukluk olarak yorumlanır. Kopukluğun nedeni, yalnızca insanoğlunun bilgisizliği, erksizliği ve ahlaksızlığıdır. Tipik örneği Kül Tigin yazıtında bulunur.

> *onda kisre inisi eçisin teg qılınmaduq erinç oğlı qanğın teg gılınmaduq erinç biliğsiz qağan olurmış erinç yablaq qağan olur-*

* Bu metin, Kök Türkler'in "ezeli barış" karşısındaki tutumlarını belirtmesi bakımından fevkalade öğreticidir, ama XIII. yüzyılda Yakut'un anlattığı şu hikâye, öğreticiliği yanında güzelliğiyle de doruğa erişiyor. Hişam b. Abdülmelik (her kimse) İslam'a davet etmek için Türk hükümdarına elçi göndermiştir. Elçi bu konuda şunları yazar:
"Hükümdarın yanına girdim. Bir eyer imal ediyordu. Beni görünce tercümana 'bu kim?' dedi. O da 'Arap hükümdarının elçisi', dedi. Hükümdar 'şu benim hizmetkârım olan ha?', dedi. Tercüman, 'evet', dedi Hükümdar beni eti bol, ekmeği az bir evde misafir etti. Sonra yanına çağırdı. Bana 'maksadın ne?', diye sordu. Ona nazik davranıp, 'Efendim sana nasihat etmek istiyor. Seni sapık buluyor. İslam dinine girmeni arzu ediyor', dedim. 'İslam nedir?' dedi. Ona İslam'ın şartlarını, haramlarını, farzlarını ve ibadet şekillerini anlattım. Günlerden sonra, bir gün her birinin elinde bir sancak olan on kişiyle atına bindi. Benim yanında götürülmemi emretti. Beraber gittik. Etrafı ormanlık bir tepeye çıktık. Güneş doğunca, yanındaki on kişiden birine sancak açmasını ve sallamasını emretti. O da bunu yaptı. Bunun üzerine, tepeden tırnağa silahlı on bin süvari 'câk câk' diyerek gelip tepenin altında durdular. Yanındaki her bir adama sancağını açıp sallamasını emrediyor; o bunu yapınca on bin süvari gelip tepenin altında duruyordu. Böylece on sancağı açtı. Tepenin altında yüz bin silahlı süvari toplandı. Sonra tercümana, 'Bu elçiye söyle, Efendisine unların arasında, hacamatçı, ayakkabıcı, terzi bulunmadığını söylesin. Bunlar Müslüman olup Müslümanlığın şartlarını yerine getirirlerse nerden yiyip içecekler?' dedi" (Şeşen ICT, Yâkut el-Hamavî).

muş erinç buyruqı gene biliğsiz erinç yablaq ermiş erinç begleri budunığ tüzsüz üçün tabgaç budun tebligin küryük üçün armaqçısın üçün inili eçili kingsürtükin üçün begli budunlığ yongşurtaqın üçün türk budun illedük ilin ıçgınu ıdmış qaganladug qağanın yitürü ıdmış" (KT D 57).
(Ondan sonra, inisi eçisi gibi yaratılmadığından besbelli oğlu babası gibi yaratılmadığından 'besbelli' bilgisiz ve kötü kağanlar hüküm sürmüş. Buyruğundakiler de gene bilgisiz ve kötüymüş. Beyler ve budun anlaşamadığı için, inili eçili birbirlerini kışkırttıkları için, beyler ve budun birbirlerine düştüğü için, Türk budun illediği ili elden çıkarmış, kağanladığı kağanı yitirmiş).

Metinden anlaşılacağı gibi, Kök Türk acunsalından buna düşmek, aslen, *içkin* düzeyde gerçekleşir. Bütün kabahat insanlarındır. Olayın aşkın bir Tengri ile ilgisi yoktur. Bundan dolayı, kötülüklerin giderilmesi, düzenin yeniden kurulması gene insandan insana ilişkilerle, zor konusu olanda ise savaş aracılığıyla sağlanır. Fakat, savaşın amacı, toplumda Tengrinin sultasını filan kurmak değildir. İstenilen sadece ilin ve törenin yerli yerine oturtulması, fakirin zengin, azın çok kılınmasıdır. Bu bakımdan, Kök Türkler'de savaşın anlamı içkin ve acunsaldır. *(Aho 1981: 21–36).* İşte:

"üze türk tengrisi ıduq yir subı ança itmiş türk budun yoq bolmazun tiyin budun bolçun tiyin qanğım iltiriş qağınığı öğüm ilbilge qatunuğ tengri töpüsinde tutup yügerü kötürmiş erinç qanğım qağan yiti yiğirmi erin taşıqmış taşra yorıyur tiyin kü eşidi balıqdaki tağıqmış tağdaqı inmiş tirilip yitmiş er bolmış tengri küç birtük üçün qanğım qağan süsi böri teg ermiş yağısı qoyn teg ermiş ilgerü qurigaru sülep tirmiş qubratmış qamağı yiti yüz er bolmış yiti yüz er bolup ilsiremiş qağansıramış budunuğ küngedmiş quladmış budunuğ türk törüsin ıçgınmış budunuğ eçüm apan törüsince yaratmış bosgurmuş" (KT D 11–13).
(Üstte Türk Tengrisi, Iduk Yer ve Suları böyle örgütlemiş: Türk budunu yok olmasın diye, budun olsun diye, babam İlteriş Kağan ile anam İlbilge Hatunu Tengri tepelerinden

tutup yukarı götürmüş... Babam kağan on yedi eri dışarlara yollamış. (Dışardakiler) taşraya yürüyorlar, diye işitip, "kasabadakiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş". Dirilip yetmiş er olmuşlar. Tengri güç verdiği için babamın ordusu kurt gibi, yağısı koyun gibiymiş. İleri geri ordu salıp ili derlemiş. Cariye ve kul olmuş budunu, Türk töresinin yitirildiği budunu, atam~babam töresince örgütlemiş, yeniden kurmuş)*.

Dikkat edilirse, Kök Türk Tengrisi kendi düzenini, kendi hükümdarlığını yeryüzünde kurmak üzere savaşa müdahil olarak katılmaz; müdahalesi dolaylıdır: Kağana güç verdiği içindir ki, ordusu kurt gibi, yağılarınınki koyun gibidir. Savaş esnasındaki desteği hep kağan aracıyladır.

"tengri küç birtük üçün anda sançtım yandım tengri yarlıqqaduq üçün men qazgantuq üçün türk budun gazganmış" (BK D32–33).
(Tengri güç verdiği için orada sançtım, dağıttım. Tengri buyurduğundan, ben kazandığımdan, Türk budunu kazanmış).

Metne göre, Türk budun savaşı kazanmıştır; çünkü, kağan savaşı kazanmıştır; çünkü, Tengri böyle dilemiştir. Bu düşünce tarzında önemli olan husus, savaşı Tengrinin bizzat kendisinin kazanmamış oluşudur. O, sadece, savaşın kazanılmasını dilemiştir: Kazanan *via* kağan, Türk budunudur. Bundan dolayı, Kök Türkler'in savaşı algılamalarının aşkın olmayıp, içkin olduğu söylenebilir.

Kök Türk toplumunda savaşın içkin bir fenomen olduğu kadar, acunsal olarak da algılandığına işaret etmiştim. Yani, onlarda savaş ilin, törenin ve budunun düzenini sağlamak uğrunda yapılmaktadır. Bu bakımdan kutsal niteliktedir. Kutsal olduğu için de, Hint Kşatriya silahşoru, Germen cengaveri, Odin'e kavuşan Norman savaşçısı, Japon Zen'i gibi, Kök Türk alpi de

* "Balıqdaki tağıqmış, tağdaqı inmiş" deyimi herhalde budunun devinme halinde olduğunu gösteren bir eğretilemedir.

yatakta ölmek istemez. Hepsinin amacı tektir: katıldıkları dövüşte "şehit" olmak.

> "(Türkler) dövüşte ölmekten onur, hastalıktan ölmekten utanç duyarlar" (Jul. Doc: 27).

Böyle bir zihniyetle savaşa girişildiğinde, dövüş "oyun"a dönüşür. Yani, savaş da oyun gibi hem amaç hem de araç olur (Aho *1981:23*). Savaşla oyun arasındaki benzerlik o denli açıktır ki, Kül Tigin yazıtındaki "Kül Tigin ve Atlar" bölümünü okuyan herkes "bu bir vuruşma betimlemesi mi, yoksa bir tiyatro sahnesi mi?" diye sormaktan kendini alamaz. Bu konuda bir iki örnek vereyim:

> *"bir otuz yaşınga çaça şengünke süngüşdümüz ang ilki tadıgıng çorung boz atığ binip teğdi ol at anda ölti ikinti işbara yamtar boz atığ binip tegdi ol at anda ölti üçünç yigen silig beging kadımlıg toruğ at binip tegdi ol at anda ölti"* (KT D 32).
> (Yirmi bir yaşında iken Çaça Şengüne karşı savaştık. Kül Tigin ilk önce Tatlardan Çorun boz atına binip vuruştu. O at orda öldü. İkincisinde, İşbara Yamtar'ın boz atına binip vuruştu. O at orda öldü. Üçüncüsünde, Yigen Siliğ beyin kuşamlı doru atına binip vuruştu. O at orda öldü).

ya da,

> *"kül tigin alp salçı aqın binip oplayu tegdi ol at anta düşti... kül tigin azman aqığ binip oplayu tegdi"* (KT K. 4).
> (Kül Tigin Alp Salçı'nın akma atma binip hoplayıp vurdu. O at hemen düştü... Kül Tigin Azman aka ata binip hoplayıp vurdu)*.

Alınan parçalarda, eğretileme düzeyinde, savaş esnasında insanla atın bir bütün olarak nasıl kutsal savaşçılara dönüştükleri anlatılmak istenmiş. Ölümlü atlar, yinelenerek, üstündeki

* Sertkaya (1983) "op-la-yu" deyimini, sıçramak, atılmak, hoplamak fiilleri olarak değil de, **op** (~çift hayvanı), isim kökünden hareketle, örneğin, "öküz-gibi-saldırmak"a benzer bir fiile bağlıyor.

binicisiyle birlikte, ölümsüz olmaya başlıyorlar. Böylece, binici ve at kutsala doğru koşuyorlar... Sanki, Çinliler'in *cennet atları* (Pulleyblank 1966), Macarların *taltos*'u (Balint 1982), Kırgızların *çal kuyruk*'u (Boratav, *Manas)* ya da Kök Türkler'in *sekiz ayaklı atları* ile karşı karşıyayız.

Kül Tigin yazıtında bu metinlere benzeyen tam on altı at sahnesi daha var. Sahnelerin her birinin savaş–kuttören–oyun'dan ibaret birer parça olduğu o kadar bellidir ki, atların kökenleri, adları, cinsleri, renkleri, kuşamları *(kedim)* hatta dört bucakla olan ilişkileri *(beride:* s.112-113) teker teker betimlenmiştir. Atları bütün bu ayrıntılarıyla vermek, onları ancak kutsal kabul etmekle mümkün olur. Zaten bellidir de... İlteriş Kağan'ın yoğuna getirilen armağanlar arasında at olduğu gibi, Bilge Kağan'ın Türk budununa kazandırdığı servet içinde aygırlar da bulunuyordu*.

Acunsalı kurmakla yükümlü kutsal alp, vargısal olarak, erdemli olmaya mecburdur. Erdemin, er kökünden türediğini sanıyoruz. Tıpkı *virtue* (erdem)'nün Latince *vir* (er) *kökünden geldiği* gibi... Yenisey Kırgız mezartaşlarmda sık sık rastlanan "er erdemim" deyimini bu anlamda almak gerekir:** Savaşçı erdemim. Kulı Çor yazıtında şu cümle var:

"alpin erdemin üçün kü bunça tutdı" (Ork. ETY).
(Alpliğin ve erdeminden dolayı ünün bunca yayıldı).

Savaş konusunda Leach'ın görüşlerine başvurmada yarar var:

> "Savaş her iki taraf için de, aşağı yukarı, eşdeğer rizikolar taşıyan bir girişimdir. Öldüren, öldürülebilir. Fareler savaşından farklı olarak, savaştaki düşman saygıya layıktır. Savaş hali, ancak, insanla başka insanlar arasında vardır,

* Yeri gelmişken, yoğ törenlerine getirilen armağanlar içinde bulunan kara kiş (kara samur) ve kök teyeng (mavi sincap) kürklerinin, para yerine geçmeleri bir yana, kutsal savaşçıların takıları olup olmadığını ve bu takıların Çin kaynaklarında geçen **Sincap Kürklü Türkler** ile olan (Caferoğlu 1967) ilişkisini soruyorum.

** "Erlik erdemi" sözü XIV. yüzyılda bile Osmanlılar tarafından kullanılmaktaydı: "Ya Dâmış, yürü meydana girgil, erlik erdemini göstergil" (TS).

yoksa insanlarla hayvanlar arasında değil." (Leach *1980: 312).*

Yukarda anlatılan bir öykünün son cümlelerini, bu önerme vesilesiyle tekrarlayabilir miyim?

> "Çin kağanının bu cesaretinden (bir avuç askerle savaşı göze alması) etkilenen Türk Kağanı atından inip onu selamladı... İliğ, ertesi gün geleneksel ak at kurban edip barış yaptı"* (Jul. Doc. 1864).

Savaşçı olabilmeyi gerektiren erdem niteliğinde ne kastedilmiş olduğunu daha güzel anlatan bir kıssa olabilir mi? O İliğ Kağan ki, Liu mau-tsai'nin yorumuna göre rahatlıkla başkenti zaptedip T'ang hanedanını devirebilirdi (CN: I, 428), O Çin İmparatoru ki, "barbarlar" tarafından bir çırpıda paramparça edilebilirdi.

İşte, böyle algılıyorlardı Kök Türkler savaşı ve savaşçıyı. Savaş acunsaldı, içkin ve kutsaldı. Kendisine özgü kuttörenleri vardı, oyun gibi, bazen ölümü içeren... Fakat asıl önemli olan, bu ölümde er–erdemli ölmekti.

Kök Türk alp savaşçıları o denli er–erdemliydiler ki, Beckwith'e göre (1984), Çin Sarayına esir düşmüş ya da iltica etmiş kağanlarla beylerinin ölümleri arkasından, onlara kişisel olarak bağlanmış, Ortaçağ alpleri, gulamları ve nökerleri gibi savaşçılar, intiharı bile göze alabilirlerdi. Bunlar, kağana ya da beye bir antla bağlı –olasılıkla talan ve ulcadan yüksek pay alan– çoğu soylu ailelerden gelen, fakat bazen de azat edilmiş kullardan seçilen alp savaşçılardan oluşurdu. Tutsak İliğ Kağan'ın ölümünden sonra yakınlarından Su-ni shih ile Uluğ Tarkan T'u-hun Hsieh'in kağanla aynı mezara gömülmek üzere intihar etmeleri ile, *Çin İmparatoru T'ai tsung*'un (ki Türkler katında Tengri Kağan lakabına layık görülmüştür) ölümüyle ona tabi bazı A-shih-na komutanlarının birlikte yakılmak üzere intiharlarına müsaade edilmesi için yaptıkları başvuru, bu gibi örnekler arasındadır. Bana sorulursa, yazarın verdiği intihar örnekleri savaşçıların er–erdemlerini berkitecek örnekler olduğu gibi,

Kök Türk toplumunda alp örgütünün var olduğuna değin ciddi bir kanıt olarak da sayılabilir.

b) Ordu

Önce, Çinlilerin Kök Türk savaşçılarını nasıl değerlendirdiğine bir göz atalım:

> "Türkler'in üstünlüğünü yapan binicileri ve okçularıdır. Kendilerine uygun gelirse şiddetle saldırırlar, tehlikede olduklarını sezerlerse yel gibi kaçar, şimşek gibi kaybolurlar" (Jul. Doc. 100).

> "Tabiatları sert ve vahşidir" *(ibid: 27)*.

> "Silah olarak yay, ok, ötkün ok, zırh, pala ve kılıç kullanırlar. Kemerlerini hançerle süslerler" (Liu CN: I, 9).

Çinli kâtipler ayrıca onların duygusal taraflarını belirten bir kayıt düşmüş:

> "(Türkler) ertesi gün savaş alanında ölülerini yaktılar ve ağlayarak geri çekildiler" (Jul. Doc: 39).

Ne diyor metinler? Kök Türkler'in de tepeden tırnağa kadar silahlanmış savaşçıları vardır, savaşta belli taktikler uygularlar, bütün savaşçılar gibi sert ve gaddardırlar ve de bütün insanlar gibi duygulu...

VI.-VIII. yüzyıllarda İç-Asya bozkırlarında şu gereç ve silahlar kullanılıyordu. At koşumu olarak, kolanlı eyer ve üzengi biliniyordu (Uray–Kühelmi 1974: 150). Mamafih, üzenginin VI-II. yüzyıldan itibaren kullanıldığına değin deliller de vardır (Sinor 1981: 131–138). Nal ise, İç-Asya'da Moğol egemenliğinden önce kullanılmış değildir *(ibid:* 138). Savaş giyimi olarak, zırhlarda maden kullanılmaya başlanmıştır. Başlıca silahlar ok–yay, kalkan, kama, kılıç, kargı ve gönderdi. Temren (sokum), genellikle, demir, bakır, kemik ya da boynuzdan yapılırdı; üçlü temren ortadan kalkmış, yerini iki kanadı keskin temrene bırakmış-

tı. Ötkün oklar hâlâ revaçtaydı. Yaylar ağaçtan yapılmakla beraber, boynuzla sağlamlaştırılırdı. Sadaklar aslen kavak kabuğundan yapılıyor, yay kılıfları ise gene kabuktan olabileceği gibi, kürk ve deriden imal ediliyordu. Savaşçı yanında iki yay birden taşıyor, kılıf sol tarafta sallanıyordu. VII. yüzyıldan sonra belde kılıç yanında, kuşağa sokulmuş hançer taşımak âdet olmuştu. Kargılar, gönderler ve bunların ucuna takılan tuğlar hep bu dönemin hatırasıdır. (Uray-Kuhelmi 1974: 150–151). Savaşçılar hafif zırhlar taşıyor, başlarına teleklerle süslenmiş tolgalar giyiyorlardı. Savaşa giden ordunun başında kurt başlı tuğlar taşınıyordu: Şine Usu yazıtındaki "Üç Tuğla Türk"ler gibi.

Kök Türk ordu örgütü ve düzeni hakkında pek az bilgimiz var. Tunyukuk orduda atlıların yanı sıra yayaların da olduğunu bildiriyor:

> "(Ordunun) *iki ülügü atlığ erti bir ülügü yadağ erti*" (Ton TI B4).
> (Ordunun iki payı atlı, bir payı yaya idi).

Hepsi bu kadar. Fakat bu dedikten, Kök Türk ordusunun hep böyle mi örgütlenmiş olduğunu öğrenemeyiz. Ola ki, bire iki piyade/atlı oranı geçici olarak kullanılmıştır.

Ordu ile ilgili bir soru da, Doğu Türk Konfederasyonunda bütün boylara askeri görev verilip verilmediğidir. Tunyukuk'tan yapılan şu alıntı belki sorunun yanıtı olabilir:

> *"(Kağan) altun yışda olurun tedi sübaşı inel kağan tarduş şad barzun tedi"* (T. Tekin Ton. K. 31).
> (Kağan, Altın dağda oturun dedi. Sübaşı İnal Kağan Tarduşların Şadı, varıp gelsin, dedi).

Belgeye göre, savaşa hazırlanan kağan, Tunyukuk'a, subaşı İnal Kağanla Sir-Tarduş Şadınınm hemen savaş alanına gelmelerini emrediyor. Bu demektir ki, Sir-Tarduşlar ordu saflarında savaşmakla yükümlüydü. Onlar, Kök Türkler'in Batı sınırlarını bekliyorlardı. Eski Tieh-li federasyonunun bir üyesi olan Töleslere ise Doğu sınırlarının korunması görevi verilmişti.

Bu bağlamda başka bir konu, ordunun *kaçlı* düzenle örgütlendiğidir. Doğrusu, Batı Kök Türklerine On Oklar denilmesi, *ondalık* sistemin kullanıldığına dair bir ipucu olarak kabul edilebilirse de, Doğu Kök Türk budununun *on iki* boyluk bir federasyon oluşu, orduda on ikilik sistemin uygulanmış olduğuna dair başka bir belirti oluşturabilir (eğer, Kök Türkler on iki boylu budunu hep muhafaza etmişlerse). Belki de, her iki sistem birlikte kullanılmıştır. Nitekim, Hunlar eskiden beri ondalık ordu düzenini kullanmış oldukları halde bunun yanında, "yirmi dört tümenlik sistemi korumuş olduklarını Çin kaynakları söylüyor" (Ögel 1981: I, 221). Sanırım bütün bu güçlüklere rağmen, Bilge Kağan sabından Kök Türk ordu düzeninin tarzı, dolaylı olarak gene de tahmin edilebilir. Bilge Kağan diyor ki:

"çaça sengün sekiz tümen sü birle süngüştüm" (BK D 26).
(Çaça Şengün'ün seksen bir askeriyle savaştım).

Demek ki, Kök Türkler yağı ordularının kuvvetini tümen (on bin) hesabıyla ölçmekteydiler. Her ordunun, savaştığı yağı miktarını onun birimiyle değil de, kendi birimiyle hesap etmesi doğal olduğundan, Kök Türk ordusunun on binlik (tümen); yani ondalık sistem üzerine kurulmuş bir örgüt olduğu düşünülebilir.

Ayrıca, bu dolaylı kanıt, onların sayısal işlemlerde kullanmış oldukları ondalık sistemle de doğrulanır. Bilindiği gibi, Kök Türkler'in eşanlı olarak uyguladıkları iki ayrı ondalık sayı sistemi vardı. Örneğin 37 için, bir yandan, "yedi kırk" derlerken, öte yandan *"otuz artukı* (artık) yedi" derlerdi. İlk sistem, ikincisine göre daha arkaik olmalıdır; zira, sayılar doğrudan doğruya vücudun bir uzvu olan "el" ile bağlantılıdır. Açıklayayım: 37'ye "7; 40" diyebilmek için ancak şöyle bir mantık kullanılmalıdır: 1) sistemin temeli ondalıktır; çünkü 37, 4x10=40'ın içindedir; 2) bundan dolayı da sayı ilkin kırk olarak okunmalıdır; 3) fakat, tam sayı 10 olmayıp 7 olduğundan, sayının okunuşundan önce 10 çıkarılmalı, sonra bu ondalık hanesine ait olan 7 eklenmelidir. Dikkat edilirse, bu hesap tarzında "iki el" hep karşımızda olup, grafik olarak mutlaka tahta çubuklara kazılmış olmalıdır (ki belgelerle tanıklanmıştır).

İkinci düşünüş tarzı moderndir. Toplam işleminde sonuncu onda (el) kullanımdan çıkarılmış, 3x10=30'a artık (+) *kavramıyla* 7 eklenerek 37 bulunmuştur. Bu demektir ki, ondalık sistem içinde kalınmakla beraber, birinci sistemdeki *şekil* (el), ikinci sistemde yaratılan artık kavramıyla ikame edilmiştir. Peki ama, Kök Türkler arkaik bir hesap biçimiyle, daha modern olanı neden bir arada kullanmaktaydılar? Yanıt, herhalde, büyü ve sihirle ilgili olmalıdır.

Sanırım ondalık sistem ise Kök Türk ordu düzeninin temelini oluşturuyordu (yukardaki, Turk Beyi ile Arap elçinin konuşmalarını hatırlayınız.)

Ordunun miktarına gelince, Çin yıllıklarına göre bu miktar, yerine ve zamanına göre, on bin, elli bin, yüz bin, hatta dört yüz bin olabilir. Örneğin, Nou-che-pilerin kağanı olan Ho-lou yüzlerce bin asker çıkarırdı (Cha– Doc. 34). İşbara Kağan'ın dört yüz bin, İliğ Kağan'ın ise, her vakit, yüz, yüz elli, bazen de dört yüz bin askeri vardı. Kapağan Kağan dört yüz bin kişiyle savaşa giderdi (Liu CN). Çinli rahip Hıuan-tsong Batı Kök Türk ordusunu şöyle anlatıyor:

> "Bu barbarların atları pek fazladır. Kağan yeşil ipekliden bir giysi giyiyordu. Saçları tamamen örtülmemişti. Ancak alnına dolanmış on adım uzunluğunda, arkadan sarkan bir bağ gözüküyordu. Çevresinde, işlemeli giysiler içinde, hepsinin de saçları örgülü yaklaşık iki yüz kadar subay vardı. Birliklerinin öbür kısmı deveye ve ata binmiş süvarilerdi. Üzerlerine kürk ya da ince yün giymişlerdi. Ellerinde uzun kargılar, mızraklar ve yaylar vardı. Öyle kalabalıktılar ki, (ordunun) ucu bucağı gözükmüyordu" (Ch. Doc:194).

Buna karşılık, Kök Türkler kendi askerlerinin sayısı hakkında çok mu çok alçak gönüllüdürler. Sanki, yabancıların askerlerinin sayısını bilmelerini istemezler. Orduları hep on yedi kişi ile başlar, sonunda yedi yüz olur; daima yedi gizemli sayısının arkasına sığınarak. Tunyuyuk daha cömerttir: Oğuzlarla savaşırken ordusu iki bin kişiydi, Tarduşlar'dan alınan tutsak sayısı ise elli...

Kök Türkler'in gizledikleri ordularının asker sayısı hakkında açık verdikleri tek yer, askeri başarılarıyla övünürken karşılarındaki ordunun asker sayısını söylemeleridir.

"tabgaç ong tutuq biş tümen sü kelti süngüşdümüz" (Kt D 31).
(Çinli Ong Tutuk beş tümenlik bir orduyla geldi, savaştık).

Hatta bu savaşlarda on yedi bin (gene aynı gizemli sayı) Çin, otuz bin Tatabi askeri (nasıl olur, Tatabiler kırk bin askerle saldırmışlardı?) öldürmüşlerdir.

Eğer, Çin haberlerinin verdiği Kök Türk ordusunun asker sayısı fazla, Kök Türk kaynaklarının verdiği eksik bulunursa bu çelişkili durumu çözümleyecek en doğru yol herhalde, ordunun asker sayısını savaştığı ordunun asker sayısına oranlıyarak hesap etmektir. Buradan hareketle, bana en uygun gözüken rakam elli ile yüz bin arasındadır. Bu rakam ayrıca bilgilerimize de ters düşmez. II. Kök Türk Kağanlığı sırasında iki şadın düzenli orduları yirmişer binden kırk bin *artı* küçük kağanın ordusu kırk bin *eşittir,* seksen bin olduğu söylenmektedir. Yalnız bu düzenli seksen bin kişilik ordunun Kök Türk konfederasyonu içinde öz on iki boyluk Türkler'den mi, yoksa onlara ilaveten, başka boylarından derlenen askerlerden mi oluştuğu sorulabilir. Bilmiyorum. Ama, bu konuda ille bir sonuç (belirsiz) çıkarmak istenirse şu hesap yapılabilir:

Göçebe-çoban toplumlarda eli yay geren her çoban, aynı zamanda savaşçıdır. Bu bakımdan bunlara "çoban–savaşçılar" denilebilir (Thomas 1964). Gerçekten, İç-Asya insanı için askeri hizmet vermek doğal bir uğraştır. M.Ö. II. yüzyılda Hun veziri Çin elçisine şunları söylüyordu:

> "Hunlar'da ordu hizmeti ve savaş, açıkça bir meslek olarak kabul edilir" (Ögel 1981: I, 510).

Nitekim, gene Ögel'e göre, "Hunlar'da tam anlamıyla sivil bir teşkilatın varlığını düşünebilmek çok zordur; çünkü, Hunlar ordu–halk, halk–ordu gibi sosyal bir yapıyla düzenlenmişlerdir" *(ibid:* I, 212). Doğrudur, zira ne Türk ne de Moğol dille-

rinde "asker" sözcüğünün karşılığı vardır (yani, ne kavramı ne de sesi vardır: Sinor 1981: 135). Bu çoban-askerlerin savaşa bir ücret karşılığı katıldıkları da sanılmamalıdır (nöker sisteminin varolup olmadığını bilmiyoruz). Ordunun bütün ihtiyacı, muhtemelen, yapılan baskın ve talanlardan elde edilen ulcalarla karşılanırdı.

Asker/halk oranını, Bury (1982: 42), Germenlerde 1/5, Maenchen-Helfen (1944-1945: 232) Avrupa Hunlarında 1/5, Pritsak (1975: 226-227) Peçeneklerde 1/7 olarak hesap ediyor. Bu bağlamda, Kök Türk toplumunda halk/asker oranı 1/6 kabul edersek (neden?) Kök Türkler'in nüfusu, 80.000 asker çıkarıyorsa 480.000, 100.000 asker çıkarıyorsa 600.000, eğer 400.000 asker çıkarıyorsa 2.400.000 olmalıdır. Kök Türk budununun Türk kökenli askerleri (ile Tölis ve Tarduş boylarından derlenen askerlerin) sayısı seksen bin olduğuna göre, II. Kök Türk ilinde yaşayan nüfusun yarım milyon olması gerekir. Bu nüfus, hemen hemen X. yüzyıl Macar nüfusuna eşittir (Balint 1982)*.

Bu rakam dolaylı olarak da berkitilir. Çin tarihlerine göre Tunyukuk demiş ki:

> "...nüfusumuz az olup, T'angların yüzde biri bile etmez" (Liu CN: I, 173).

Çin'de doğup büyümüş olan Tunyukuk'un oranın nüfusu hakkında, herhalde, bazı bilgileri vardı. Bu nüfus, kuzey ve güney toplamı olarak elli milyon tahmin ediliyor (Lattimore 1962). Öyle ise, Tunyukuk'un kafasında Kök Türk nüfusu yarım milyon kadar olmalıdır (ki benim yaptığım hesabı tutar).

Fakat eğer, Kök Türkler yapmış oldukları bazı seferlerden dört bucaktan topladıkları savaşçılarla dört yüz bine yakın asker çıkarmışlarsa (Çinlilerin dediği gibi), bu miktarın talan ve ulcadan nasibini almak üzere, şu ya da bu şekilde, Kök Türk ordusuna arızî olarak katılan ve savaşçı sayısını kabartan boy-

* V. yüzyılda Macaristan'dan batıya hareket eden Hun kuvvetlerinin mevcudu 80-100 bin kişiydi (Caferoğlu 1984: 77). Bu rakama göre, Hun kökenli nüfusun 400 bin ile 500 bin arasında olması beklenir. Bu rakam, VIII. yüzyıl Kök Türk ve X. yüzyıl Macar nüfusuyla kıyaslanınca makul gözüküyor

lardan oluştuğu iddia edilebilir. Aksi, VIII. yüzyılda Kök Türk toplumunu meydana getiren on iki boyun nüfusunun iki buçuk milyon olduğunu savunmak demektir ki, bana oldukça abartmalı geliyor.

Savaştaki at sayısına gelince... Bizans İmparatorluğu'nda bir askere iki at düşerdi (Minorsky *Hudud al-Alam:* 157). Balint'in (1982: 12–13) verdiği bilgilere göre bu oran Moğallar'da 1/3-4, Kitanlar'da 1/2-3, Uygurlar'da ise 1/2 at üzerineydi. Eğer, Kök Türk ordusunda, ortalama, bire üç asker/at oranı kabul edersek, savaşan at miktarının asgari 280.000 ile azami 1.200.000 rakamları arasında olduğu söylenebilir.

c) Neden Savaşıyorlardı?

542-720 tarihleri arasında Kök Türkler ile Çinliler, aşağı yukarı dört yüz kez kapışmışlardır. Yani, yılda ortalama iki kez. Doğallıkla, bunların hepsi savaş şeklinde olmayıp, çoklukla baskın, akın ve çatışma şeklinde olmuştur. Eldeki belgelere göre asıl büyük savaşlar 626 tarihine kadar yapılmıştır. Muğan yüz bin, İşbara dört yüz bin, Tardu yüz bin, Şhi-pi birkaç yüz bin askerle Çin'e saldırmışlardır. Hele, İliğ Kağan T'ang hanedanının başına debelleş olmuş, her seferinde yüz, yüz elli bin kişilik ordularla akınlar düzenlemiştir. Bir seferinde Çinli kâtipler ordunun miktarını kestiremeyip, "bütün askerleriyle saldırdılar" diye kayıt düşmüşlerdir. Ne yazık ki, II. Kök Türk Kağanlık döneminde Çin ile yapılan savaşların ayrıntılı dökümlerinden yoksunuz. Yıllıklar sadece İlteriş Kağan'ın on bir, Kapağan Kağan'ın da yirmi dört ılgar yaptığını yazıyor (Liu CN: I, 433–439).

Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk ve Ongın yazılıtaşlarında Doğu Kök Türklerin (ve Şine-Usu ile Taryat yazılıtaşlarında Uygurların), Çinliler dahil, komşularıyla yaptıkları çarpışmaların sayısı ve çeşidi insanı irkiltecek kadar fazladır. Bakınız, diyelim, yirmi sekiz yıl içinde, Bilge Kağan ve inisi Kül Tigin'in komşularıyla yaptıkları savaşlar ne boyutlara ulaşmış: II. Kök Türk Kağanlığı'nın, sebebi ne olursa olsun, savaştığı budunlar şunlar: Az, Basmıl, Bayırku, Çik, Ediz, İzgil, Karluk, Kırgız, Kitan, Kurikan, Oğuz, Tabgaç, Tangut, Tatar, Tatabi, Türgiş (On

Ok) ve Uygur (hayret, gene "on yedi" etti!). Demek ki, Doğu Kök Türkler müttefikleri olan Tölis ve Tarduş boyları dışında (B KG 13), bölgede bulunan, hemen hemen bütün budunlarla yılda ortalama, neredeyse iki kez çarpışmışlardır. Bu ürkütücü bir rakamdır.

i. Kutsal Savaş

Peki ama, Kök Türkler neden büyük bir inatla savaşıp dururlardı? Bu sorunun yanıtını ardışık yaklaşımlarla aydınlatmaya çalışacağım. Önce, Bilge Kağan'ın sabını dinleyelim:

> *"ilgerü şantung yazıqa teği süledim... birigerü toquz ersinke tegi süledim... qırgaru yinci öğüz keçe temir qapıgqa tegi süledim... yırıgaru yır bayırqu yiringe tegi süledim bunça yirke tegi yorıtdım ötüken yışta yığ idi yoq ermiş il tutsıq bir ötüken yış ermiş"* (KT G 3–4).
> (Doğu'da Şantung ovasına dek ordu saldım... Güneyde Dokuz Ersin'e dek ordu saldım... Batıda Yinçü ırmağını geçerek Demir Kapı'ya dek ordu saldım... Kuzeyde Yır Bayırku yerine dek ordu saldım... Bunca yere dek yürüdüm, Ötüken ormanından yeğı yokmuş. İl tutucak yer Ötüken ormanıymış).

Acaba neden, Ötüken ormanına sahip olmak için dövüşmeli? Çünkü:

> *"türk qağan ötüken yış olursa ilte bung yoq"* (KT G 3).
> (Türk Kağanı Ötüken ormanında hüküm sürerse ilde bun olmaz).

Böylece, Bilge Kağan'ın ağzından, Kök Türk Kağanlarının önderliğinde yapılan sürekli savaşların ilk nedeni belli oluyor: onların karizmatik kişiliğini gerçekleştiren yer Ötüken yıştır *(beride:* A2e). İşte, bu karizmatik kişiliği elde etmek uğruna verilen savaşlar Kök Türk insanının neden savaşkan olduğuna değin ilk ipucunu verir. Çinliler bu saptamayı çoktan yapmışlardı:

"Türkler'in askeri kapasiteleri aslında, kağanın karizmatik kişiliğinin bir işlevidir" (Liu mau-tsai, *Kutsçha und seine Beziehung zu China*, p. 430–431. Zikreden: Kwanten 1939: 44).

Belgelerin ışığı altında, Kök Türkler'in *axis mundi*leri olan Ötüken dağına sahip olmaları o derece önemlidir ki Kutluğ zamanında yaşadıkları Çin'in kenar şeridindeki Çoğay–Quzı ve Qara–Kum bölgesini Tunyukuk'un önderliğinde terk ederek, Ötüken'i fethetmek üzere yola çıkmışlardır.

"kök öng yaguru ötüken yış qaru udızdım" (Ton TI 8).
(Kök Öng'ü zorlayıp, Ötüken ormanına yollandım).

Bu yörede il tutmak uğruna verdikleri kanlı savaşların sonucunda buralarda yaşayan Dokuz Oğuzlar'ı yenerek onları egemenlikleri altına almışlar ve eski illerinin yeniden sahibi olmuşlardı. İl kurulur kurulmaz, Kutluğ'un İlteriş Kağan (ilderleyen) adını aldığı unutulmasın. Bundan böyle, il derilmiştir. Tunyukuk deriliş sürecini şöyle anlatıyor:

"türk budunug ötüken yirke ben özüm bilge tunyuquq ötüken yirig qonmış tiyin eşidip biriyeki budun qurıyaqı yırıyaqı öngreki budun kelti" (Tun TT G10).
(Türk budunu Ötüken yerine ben özüm Bilge Tunyukuk kondurmuş diye işitip güneydeki budun, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki budunlar geldiler).

Kök Türkler için Ötüken'e sahip olmak kadar, onu yitirmek de hayati bir sorundur. Bilge Kağan Türk buduna şu öğüdü veriyordu:

"biriye çoğay yış tögüldün yazı qonayın tiser türk budun ölsikig" (KT G 7).
(Güneyde Çoğay Ormanı ile Tögüldün ovasına konayım dersen Türk budun öleceksin).

Ötüken'i elde etmek, onun için savaşmak kutsaldır, dedim.

Bu ülkü, hemen hemen bütün Türk budunlarında gözükür: Dokuz Oğuzlar, Doğu Kök Türkleri ve 740'tan sonra da Uygurlar gibi*... Uygurlar için Ötüken'in kutsallığı Kök Türkler'den pek farklı değildir. Moyun Çor diyor:

> *"qara bodun turuyın qangım qanga ötinti eçü apa atı bar tedi ötüken eli sizde ebir tidi"* (Tek. *Taryat).*
> ...(Kara budun ayakta babam kağana rica etti. Atalarımızın adı var, dedi. Ötüken ili sizde, onu yönetin, dedi).

Bu konuda Moses'e hak vermemek elden gelmez. Diyor ki, "Herhangi bir budun başkanı bütün gücünü toplayarak Moğolistan yaylalarındaki barbarları denetlemek isterse, Ötüken'i denetlemelidir. Hâlâ, bilmediğimiz sebeplerden ötürü, tarihi çağlardan beri Orhon öyle bir siyasi dini odak olmuştur ki, onu ele geçiren budunun meşruluğundan kuşku duyulmaz. Kökenleri İç-Asya olan Hunlar'dan Moğollar'a kadar ardışık gelen imparatorlukların istisnasız hepsi Orhon'da merkezleşmiştir" (1974: 115).

Bilge Kağan ile Tunyukuk'un kendi ağızlarından dinlediğimiz "savaşın kutsallık işlevi görmesi" yorumu, elbette doğrudur, şu şartla ki, bir *imge* (diyelim, "ülkü") ile başlayıp gene onunla sonuç bulan savaş–kutsal ikilisi (Ötüken'de il tutma gereği), iktisat, yani üretkenlik gibi bir işlev de görsün; maddi ve *gerçek* olarak bereketi arttırsın, nüfusu çoğaltsın... Başka bir deyişle savaş, kutsal amaçları yerine getirdiği gibi, iktisadi yeniden-üretim sürecini de sağlasın. İşte, ancak o vakit Kök Türkler için Ötüken yışta il tutmak mümkün olabilir. Aksi halde, Kök Türk toplumunun tükel yeniden-üretimi tökezleneceğinden, askeri gücü de azalacak ve Ötüken'de il tutup barınmak zorlaşacaktır. İktisadi ülüg olmadan askeri güçle kutsal Ötüken'e sahip olunamayacağı konusunda Bilge Kağan'ın gerçekçiliğine hayran kalmamak elden gelmez. Bakınız; iktisadı, savaş ve kutsallıkla nasıl bütünleştiriyor:

* Hatta, 809'da Turfan'ı terk eden bir kısım Şatolar Ötüken dağlarında il tutmak istemişlerdir (Eberhard 1970: 141).

"bu yirde olurup tabgaç budun birle tüzültüm altun gümüş işgiti qutaz bungsuz onça birür" (KT G 4–5).
(Bu yerde Ötüken'de oturup Çin budunuyla anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği ve kenar işlemelerini bol bol verir).

Başka bir metin daha:

"ötüken yir olurup arqış tirkiş ısar neng bung yoq" (KT G 8).
(Ötüken yerinde oturup kervan göndersen hiç sıkıntın kalmaz).

Doğallıkla sorun, Kök Türk iline doğru yola çıkan ticaret kervanlarının hangi kaynaklardan ödendiğidir. Bu önemli konuya açıklık getirmek üzere uzun bir konu sapması yapıyorum:

ii. Stepokrasi

Asya kıtası coğrafi olarak beş büyük alt-kıtaya ayrılır: Kuzey-Asya, Doğu-Asya, Güney-Asya, Ön-Asya ve İç-Asya (Ligeti 1970). Bu sonuncunun tanımlanmasıyla, geriye kalan dört Asya kendiliğinden ortaya çıkar.

İç-Asya, Kuzeyde Ural dağlarından başlayarak doğuya doğru, Cungarya'yı (Yarış) kenar geçip, Altay ve Kangay dağlarını izleyerek Baykal Gölü'ne gelip dayanır (Kuzey-Asya; Sibirya olarak belirlenir). Doğuda, dikeyine Kadırgan dağları Mançurya ve Kore ile doğal sınırdır. Güneydoğudaki yapay sınır ise Çin seddidir (Batı-Asya; Japonya, Mançurya, Kore ve Çin olarak belirlenir). Sınır, Koku-Nor çölünden hemen doğuya kıvrılır. Güneyde Tibet'in kuzeyinde bulunan Altın Dağ ve Kun-Lun dağları, Pamir ve Hindu-Kuş kavşağına dek uzanıp gider (Güney-Asya; Tibet, Hindistan ve Çin Hindistanını kapsar). Bu kavşaktan kuzeye dönen Tanrı dağları, batıda bulunan Afganistan ve İran ülkelerini ayırır (Ön-Asya İran; Afganistan, Irak, Suriye ve Anadolu'dur). İsterseniz, bu sınır Amu-Derya nehrini takiben Aral Gölü yoluyla Ural dağlarına tekrar ulaşır.

Bu kocaman belde etrafı ulu dağlarla çevrilmiş bir çanak biçimindedir. Çanağın içi, pek az istisna ile çöl ve bozkırlarla

kaplıdır. Uçsuz bucaksız çöller doğuda Çin sınırına yakın Gobi'den başlar, batıya doğru handiyse Taklamakan ile birleştikten sonra, Maveraünnehre doğru Ak ve Kızıl Kum çölleriyle devam eder. Geriye kalan arazi genellikle bozkırdır. Kışın bol bol ot veren, yazın kupkuru olan bozkır... Moğol bozkırı, Alaşan bozkırı, Kırgız bozkırı gibi... İç-Asya'da çöl ve bozkırın dışında pek az doğa örtüsü kalır: Altay, Kangay ve Tanrı dağlarındaki ormanlar ve dağlardan inen nehirlerin suladığı tarıma elverişli Tarım havzasındaki vahalar (Grousset 1982, Hambis 1977)...

İşte bu vahalık şerit, Çin ile Batı dünyasını birleştiren ünlü "İpek Yolu"nun geçtiği yerdir. Birbirinden kopuk, batıda Avrupa, doğuda Çin yerleşik uygarlıkları arasındaki ulaştırma ancak bu vaha kentlerinden geçen kervanlar aracılığıyla sağlanır. Bu dar vaha doğuda Barkul'dan başlar. Eğer, güney yolu yeğlenirse, Kotan ve Yarkent'ten geçerek, yok eğer kuzey yolu yeğlenirse, Hami, Turfan, Kuça ve Kaşgar'dan geçerek Fergana ve Taşkent'e ulaşılır. Bu kentlere varıldığında artık Sogdiana'dasınızdır ki, Sasani İran'a ve Ortodoks Bizans'a yaklaşıyorsunuz demektir.

Maveraünnehr ile vaha havzalarında yüzyıllardan beri ataları İskitler, Sarmatlar, Sakalar, Kuşhanlar ve Alanlar olan Hint-İranlı budunlar yerleşmişlerdir. Bunlar Aslar, Soğdaklar ve Tokharlar'dır (Winter 1963, Müller 1981: Briant 1982: 181–238). Kentlerde otururlar, tarım yaparlar ve ticaretle uğraşırlar. Bu kentler ya bireysel ya da birleşik "krallıklar" halinde yönetilir. Öyle gözükmektedir ki, barışı savaşa daima yeğlemişlerdir. Tarihsel yazgıları İpek, yada taşı, şarap, hayvan, madeni eşya, takılar, mühürler (?) ve değerli madenler ticaretini güvenle sürdürmektedir.

Bu yalın coğrafi bilgilerin Kök Türkler hakkında bir varsayım geliştirmek üzere verildiği harhalde anlaşılmıştır. Varsayımım şu: Eğer, İç-Asya denilen bu kara parçasının içi su ile doldurulmuş olsaydı, onun da Akdeniz gibi büyük bir içdeniz olacağı açıktır. Ama, düşünmesi bile abes olan bu tasarıyı unutsak bile, uçsuz bucaksız çölleri ve bozkırlarıyla gene de İç-Asya'nın bir içdenize benzediğini yadsıyamayız. Bu içdenizin kıyıları

vardır; İç-Asya'nın etrafını çeviren dağları... İçdenizin limanları vardır; İç-Asya'nın vaha kentleri ile Çin'in nehir boyları ve tarım bölgeleri... İçdenizin aşılması zordur; çöl ve bozkırların da öyle... İçdenizde ticaret gemilerle yapılır; çöl ve bozkırlarda at ve develerle... İçdeniz ticaret yollarına açıktır; İç-Asya vaha şeridi de öyle...

İçdeniz ve İç-Asya arasındaki benzeşim, hemen ilk sonucu elde etmeme önayak olur: İçdeniz gibi, İç-Asya'ya da "hâkim" olunabilir. Her ne kadar, hükmedeceklerin *a priori* yerleşik ya da göçebe budunlar arasından biri olması mümkünse de, Kök Türk tarihini soruşturduğuma göre konu, aslen, İç-Asya'da egemenliğin hangi önkoşullarda göçebe-çoban budunlara geçeceğidir. Bu önkoşulları sıralıyorum:

1) Belli bir göçebe-çoban (–asker) boyun, kendi metbu federasyonu çevresinde, tabi göçebe-çoban boyları bir konfederasyon halinde birleştirmiş olmaları.

2) Bu önkoşula bağlı olarak, metbu boyun tabi vergi/haraç şeklinde artık gaspetmesi.

3) Federasyona üye boyların kendini–destekler iktisadi yapıtlara sahip oluşundan (fakir oluşlarından) ötürü, metbu federe boyun beyler ve halk kurlarının ihtiyaç duydukları, aslında göçebelerle yerleşikler arasındaki iktisadi işbölümünde daima yerleşikler tarafından üretilen ya da onlar tarafından ticaretle elde edilen tarımsal-olmayan malların, askeri güç kullanarak, haraç ve ulca şeklinde gaspedilmesi (ki gasp eylemine, tabi budunlar da iştirak edebilir).

4) Göçebe-çoban boyların bu amacı gerçekleştirmek üzere düzenlediği ılgar ve baskınların etkinleşmesi için devingen bir orduya ve dolayısıyla yeterli at ve deve stokuna sahip olmaları.

5) Göçebe federasyonunun katı özünü oluşturan boyun İç-Asya kıyılarında, yerleşik toplumların askeri müdahaleleriyle erişemeyecekleri kadar uzak bir yerde il tutmuş olması ve vaha krallıklarının kendi aralarında göçebe-çobanların saldırılarına göğüs gerecek birleşmeleri kurmaktan aciz olmaları ve hatta, kervan yollarını başka çapulculardan korumak üzere onlara ihtiyaç duymaları.

6) Yerleşik Çin devletinin, göçebe-çobanların akın ve baskınları sonucu, "savaş ve ticaret ilişkilerinde" *(ötede:* C 6), katlanmak zorunda kaldığı zarara oranla, onları önlemek için kurup besleyeceği ordunun maliyetinin daha yüksek olması.

İmdi, bütün bu önkoşulların gerek I. gerek II. Kök Türk kağanlık dönemlerinde gerçekleşmiş olduğunu biliyoruz. Ve bu sebeplerden dolayıdır ki, Kök Türkler İç-Asya "denizine" hâkim olmuşlardır. Böyle bir sisteme, Girit (Minoan II. dönemi) ve Atina (M.Ö. V. yüzyıl) talasokrasisinden esinlenerek *Stepokrasi* diyeceğim *(mare nostrum* yerine, *step nostrum).* Öyle ise, stepokrasi, belli koşullar altında, bir göçebe–çoban–asker budunun (Hun, Türk, Uygur, Kitan ve Moğol) federasyon kurarak, İç-Asya çöl ve bozkırlarına hâkim olup, federasyona bağlı çoban-göçebe budunlarla birlikte bu alt-kıtanın kıyı şeridi üzerinde bulunan yerleşik budunları gasp yoluyla sömürmesidir.

Stepokrasi fenomeninin iki temel öğesi vardır. İlki, çöl–bozkırların ötesindeki dağ yamaçlarında (Orhon) il tutarak yaşayan göçebe-asker buduna (Kök Türkler), i.) yerleşikler (vaha kentleri ve Çin) tarafından erişilmesinin coğrafi bakımdan fevkalade zor oluşu; ii.) buna karşılık, bu göçebe-çoban-asker budunun buraları rahatlıkla aşacak devingen atlı birliklerle donatılan bir orduya sahip olması, ikincisi, berideki kıyı şeridinde; iii.) aralarında birlik kuramayan vaha kentlerinin İpek Yolu'nu öbür çapulculardan korumak üzere söz konusu göçebe–çoban–asker buduna ödün vermesi; iv.) Çin'in ise, bu göçebe–çoban–asker budunla savaşacak sürekli bir ordunun neden olacağı yüksek almaşık bakım ve besleme maliyetlerine katlanmak istemediği gerçeği. İşte, kanımca bu koşullar altında, askeri güçle pusatlanmış göçebe-çobanlar, yerleşik tarımsal toplumların yaratmış olduğu artık-ürünü gaspederler. Bu olgu, stepokrasi halinde, sömürünün budundan buduna (budunlar arası) biçiminde gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İç-Asya'da boylar arasında federasyon kurduktan sonra, stepokrasiyi gerçekleştirmek isteyen her boy kendi *axis mundi*'si dolayında kutsallığı korumak zorunluğundadır. Bu hedefe ancak kağanın başında bulunduğu güçlü ve yoğrulabilir (ço-

banların her an asker, askerlerin her an çoban olabileceği bir ordu) bir ordu sahibi olmakla varılır. Uygur Kağanı Moyun Çor'un en büyük kıvancı buyruğundaki subay rütbelerini saymaktır (Tek. Taryat): akıncı, bing başı, buqug, buyruq, çiğsi, erkin, inançu, iç buyruq, ongı, şengün, tay şengün, turgaq başı, uluğ buyruq, urungu, yüzbaşı ve Allah bilir daha ne rütbeler...

Kök Türk ve Uygur ordularında paralı asker kullanılmadığını tahmin ediyorsak da, sivil erkânla birlikte subayların ve beylerin, yani ak budunun fazladan iktisadi ihtiyaçlarının mutlaka *reel* olarak karşılanması ve çoban kara budunun da, her hal ve kârda yaptığı ılgarlardan iktisadi bir çıkar umması şarttır. Bu gereklilik, Kök Türk ordusunun doğuya, batıya, kuzeye ve güneye yaptığı akın ve baskınlarla elde edilen haraç ve ulcalarla sağlanırdı. Bilge Kağan şöyle öğünüyordu:

> *"...sarıg altunın örüng kümüşin qırgağlığ qutayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın qara kişin kök teyengin türküme budunuma quzganu birtim iti birdin"* (BK G 11–12).
> (...sarı altını, ak gümüşü, ipeği, kenar işlemesini, binek atlarını, aygırları, kara samuru, mavi sincabı Türküme ve budunuma kazanıverdim, sağladım).

Aynı öğünme Tunyukuk'ta da vardır: Kendisi Demir Kapı seferinden dönerken:

> *"ol yirte ben bilge tunyuquq tegürtük üçün sarığ altun örüng kümüş qız qoduz eğri tebi ağı bungsuz ketürtim"* (Ton II T G).*
> (O yerde, ben Tunyukuk vuruştuğum için sarı altını, ak gümüşü, kızları ve kocasız karıları, hörgüçlü develeri ve hazineleri bol bol getirdim).

Her iki alıntıda da, Bilge Kağan ve Tunyukuk'un yaptıkları seferler sonucunda etrafın talan edilip, ulca alındığı rahatlıkla ifade ediliyor. Elde edilen ulca, Bilge Kağan'a inanırsak, Türk budununa üleştirilmiştir (sadece Türk buduna). Tunyukuk'ta

* **qoduz** sözcüğü tartışıklı olduğundan kaynakça veriyorum: Bazılarına göre yak demektir (Sertkaya 1979), bazılarına göre "kocasız kadın" (Bazin&Hamilton 1979). Ben ikinci yorumu yeğlerim. Ayrıca bakınız: Clauson ED.

kesin bir açıklama yok; ama gene de metinden elde edilen ulcanın kendisine ait olmadığı, üleştirilmek üzere alındığı anlaşılmaktadır.

Kök Türk stepokrasisinin, ulca ve haraç biçiminde, askeri güçten kaynaklanan bir gasp olgusuna bağlı olduğu o kadar açıktır ki, bunu yazıtların hemen hemen her yerine serpiştirilmiş örneklerde görebiliriz. İşte, gene Bilge Kağan'ın seferlerinden biri...

"tangut budunuğ bozdum oğlın yotuzun yılqısın barımın anta altım" (BK D 24).*
(Tangut budunu bozdum. Çocuklarını, kadınlarını, sürüsünü, varını–yoğunu orda aldım).

Aynı geleneğin Ötüken Uygurlarında da devam etmiş olduğunu ekleyeyim.

"(Izgil budunun) yılqısın barımın qızın qoduzın kelürtim (Ork ETY, Şine–Usu).
(İzgil budunun sürüsünü, varını–yoğunu, kızını, karılarını getirdim).

Anlaşılacağı üzere, Kök Türk stepokrasisinde baskın ve talanlarla ele geçen ulca bir hayli yüklüdür; değerli madenler, hazine (kumaşlar, takılar, silahlar), at ve deve sürüleri kullarla küngler... Baskın ve talanlar, bazen de Kök Türk konfederasyonuna bağlı budunların mutad *haraçlarını* göndermemeleri halinde yapılırdı. Bilge Kağan'dan:

"basmıl ıduq qut... argış ıdmaz tiyin süledim" (BK D 25).
(Basmıl Iduk Kuta... kervan yollamadı diye ordu saldım).

Ya da:

"(Karluk budunun) arqışı yelmedi anı anyıtayın tip süledim" (BK D 41).

* Metinde **qotuz**, (Y) ile "yotuz" biçiminde yazılmış olup, tartışığa açıktır.

(Karluk budunun kervanı tez varmadı, onu korkutayım diye ordu saldım).

Ayrıca, Kök Türk stepokrasisinin çapulculuk üzerine de yaslandığını biliyoruz. 620 yıllarında Çin yıllıklarında şöyle bir kayıt var:

> " Batı Türkleri başeğdiğinden ticari kervanlar yola koyulabilir" (Cha. Doc: 137).

Bu bilgi, Çin imparatorunun Buhara hâkimine yolladığı bir mektuptan. Demek ki, Batı Kök Türkleri İpek Yolu'nu çapul edip, kervanlardan haraç ve ulca elde etmeyi âdet haline getirmişlerdi.

Öyle ise, son açıklamaların da ışığı altında şunları söylemek mümkündür. Kutsalı (hayali) gerçekleştirmek için girişilen savaş, bazı önkoşullar altında üretkenliği (gerçek) aparmak için yapılan savaşa dönüşebilir. Kök Türk federasyonu Ötüken'i zaptettikten sonra siyasi-askeri bir federasyon kurmayı başarmış, özellikle askeri gücüne güvenerek, bir yandan, baz budunlardan haraç alarak öte yandan, vaha şehirleri ile Çin'i vergi/haraç ve ulcaya bağlayarak, beri yandan, kervan yollarını talan ederek, salt gasp olgusuna dayalı bir *budunlararası* sömürme sistemi kurmayı başarmıştır. Bu sisteme *stepokrasi* dememde bir sakınca olduğunu sanmıyorum.

C. Üretkenlik (Ülüg)

Kök Türk yazıtlarının söyleminde bereket ve doğurganlık (istenirse "iktisat" ve "nüfus" denilsin) kavramlarını birlikte kapsayan ülüg (nasip, kısmet, pay) terimi, yalın sözcük ve deyimlerle ifade edilmiştir.

"...tengri yarlıqazu qutım bar üçün ülüğüm bar üçün ölteci budunuğ tirgürü iğittim yalıng budunuğ tonluğ çıgany budunuğ bay qıldım az budunuğ öküş qıldım" (KT D 29).

(Tengri buyurduğundan kutum ve ülüğüm olduğu için

ölen budunu diriltip besledim. Çıplak budunu giysili, yoksul budunu zengin, az olan budunu çok kıldım).

Tengri buyurduğundan, Bilge Kağan ülüğünü kullanarak, bir yandan, Türk budununu yedirmiş, giydirmiş; onu zengin kılarak bereketin üzerlerine yağmasına neden olmuş, öte yandan, budunu çok kılarak doğurganlığı sağlamış; yani nüfusu kalabalaştırmayı başarmıştır.

1) Göçebe-Çobanlık

Çöl, bozkır ve dağ gibi çokluk çorak bölgelerde otçul sürülerin yeniden-üretiminde ihtiyaç duyulan bitki kaynaklarıyla (otlak) suyun mevsimlik çevrilerini izleyerek konup göçen ve verilmiş ekosisteme göre örgütlenip, kendi yeniden-üretimleri için doğayı hayvansal ürünler (et, süt, kan, kıl, deri, boynuz vs.) ile hizmetler (binek, koşum, yüklet) aracıyla edinen toplumlar, göçebe-çobandır (ya da göçebe-hayvancıdır).

Göçebe-çobanlığın bu tanımını verdikten sonra Uygurların ikinci kağanı Moyun Çor'un bu konudaki sözlerine kulak verelim

"ötüken eli teğreş eli ekin ara ılgam tarığlağım sekiz selemga orqun tugla sebin teledü qarağa ol yerimin subumun qonar köçer ben" (Tek. Taryat).
(Ötüken ve Teğreş illeri arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır: Sekiz Selenga, Orhon, Tuğla, Sebin, Teledü, Karağa. Ol yerimin ve sularımın konar-göçeriyim ben).

Bu yazılıtaş, Kök Türklerin Uygurlar tarafından ortadan kaldırılmaları tarihinden on, on beş yıl sonra dikilmiştir (753). Yazıtta, Uygur Kağanı, yadsınmaz bir biçimde budununun göçebe olduğunu belirtiyor ("tarla" konusu için bakınız: *ötede:* 1 c). Çinliler de onlar için aynı şeyi tekrarlıyorlardı:

> "(Uygurların) sabit yerleri yoktur. Su ve otlak peşinde dolanıp dururlar" (Cha. Doc: 88).

Kuşkusuz, Kök Türkler de göçebe-çobandılar. Bilge Kağan konfederasyon üyesi beylere seslenirken, onların göçebeliğini vurgulayarak, sabına şöyle başlıyordu:

> *"sir tokuz oğuz iki ediz kerekülüğ beğleri budunu"* (BK D1).
> (Sir, Tokuz Oğuz ve İki Ediz çadırlı beyleri ve boyları).

Anlaşıldığı kadarıyla, sadece Uygurlar, Dokuz Oğuzlar, Dokuz Tatarlar, İki Edizler ve Türk-Sirler değil, bölgede yaşayan bütün boy ve budunlar çadırlı göçebedirler*.

Çinliler'in devamlı gözledikleri Kök Türkler hakkında bu konuda verdikleri yargı kesindir:

> "(Türkler) keçe çadırlarda yaşar. Su ve otlak peşinde oradan oraya göçerler. Asli uğraşları... sürü yetiştirmektir" (Jul. *Doc:* 6).

Bir başkası:

> "Türkler hep aynı mahalde kalmaz... Et yerler ve mayalanmış süt (kımız) içerler... Yünden ya da deriden elbise giyerler" (Jul. *Doc:* 27).

Öyle ise, gerek Uygur ve Kök Türk, gerek Çin belgelerinden hareket ederek, onların *aslen* göçebe-çoban olduklarını ve ilk-yaklaşım düzeyinde, yalnızca doğal kaynaklardan doğrudan edinilen ürünlerle hayatlarını sürdürdüklerini kabul etmek gerekir. Konuyu biraz daha irdeleyelim:

Genellikle, göçebe-çoban boyların göç yolları (Lattimore İç-Asya'da bunun yılda 150–300 km. olduğunu tahmin ediyor: 1962: 71) ya dümdüz (çöl, bozkır) ya da engebelidir (koyak, dağ). Bilindiği gibi, düz araziler sığır, engebeli araziler ise da-

* Kutuk-ula yazıtında şöyle bir ibare var: **"qara kerekü tengriken at yıgnn çor"** (Kara çadır Tengri-kulu. Adı Yıgan Çor (Tryjarskij&Hamilton 1975).

var yetiştirmeye daha elverişlidir* (Goldschmidt *1979: 17*). Bu bakımdan, Orhon ve Selenga nehirleri arasındaki koyaklarda Ötüken (Kangay) dağlarının meydana getirdiği yüksek bölgelerde yaşayan Türklerin inekçilikten çok koyunculuğu yeğlemiş olmaları doğaldır. Kısmen böyledir de... Fakat ayrıca, Kök Türkler'de davar yanında, koyun ve at yetiştiriciliğinin de ne denli önemli olduğunu biliyoruz. Dönemlerinde, tüm Asya kıtasında bulunan en iyi atları yetiştiren onlardır. Bu atlar *eşgalleri* ve hızlı koşmalarıyla ün salmışlardı. Yenisey Kırgızları bu atlara "sekiz adağlı" (sekiz ayaklı) derlerdi (Ork ETY: Begre, Minusinsk Elegeş III)**. Çin kaynakları da Kök Türk atlarının değişik cinslerinin adlarını veriyor: A-shih-na, Ho-lu, A-shih-te, Ta-A-shih-te, Po-yen A-shih-te En-ki, Fu-li-yu, Ki-pi, Hi-ki, Hu-si ve Nu-la (Liu CN: I, 453). At cinslerinin çeşitliliği onların at yetiştiriciliğinde ciddi bir teknik geliştirmiş olduklarının işaretidir. At stokunun genetiğine müdahale edilmiş, çapraz döllenme sonucunda varılan melezleştirmelerle değişik nitelikte at cinsleri türetilmiştir (Bonte 1973: 10). Bu uzmanlaşma, göçebeler ile yerleşikler arasındaki iktisadi işbölümünde Kök Türkler'in nispi pazarlık güçlerini ortaya koyar. Nitekim, biraz ilerde görüleceği gibi, Kök Türkler'le Çinliler arasındaki at/ipek değiş–tokuşunda, Çin'in at talebinin doymasını (biraz zorla-

Vladimirtsov (1944: 61), *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (MGT) bulunan; Camuha'nın Temuçin'e söylemiş olduğu,

> Dağın yamacına konalım
> At çobanlarımız
> Çadırlara girsinler.
> Dere boyuna konalım
> Koyun ve kuzu çobanlarımız
> Karınlarını doyursunlar.

deyişine dayanarak, at ve koyun yetiştiren göçebe-hayvancıların göç izlekleriyle konma yerlerinin aynı olmaması gerektiğini ileri sürüyor. Aslan da (1984: 6) bu yargıyı olduğu gibi benimsemiş. Oysa, MGT'de kullanılan bu deyiş sadece bir eğretileme – tekerlemedir. O kadar ki, Temuçin gibi bir göçer bile Camuha'nın bu sözle ne demek istediğini anlamamış, Ho'elun Ana'ya anlamını sormuştur (MGT: 53–54). Bu bakımdan, eğretilemelere güvenerek, Kök Türkler'in bir bölüğünün koyuncu, bir bölüğünün de atçı göçebe olduğu sonucu çıkarılamaz.

** "Kahramanlık hikâyelerinde yarış atlarına hep altı, yedi ya da sekiz ayaklı denir", diyor Boratav. İşte, ondan alınan, Kırgızların *Manas* destanından bir parça: "Hizmetkâr Sorban çıktı. Altı ayaklı doru at ile yedi ayaklı alaca atı getirmeye gitti. Ertöşlük eğere sıçradığı gibi, sürüyü aramaya koyuldu" (Boratav, *Manas*: 37).

mayla) geciktiren etkenlerden biri muhakkak ki Kök Türkler'in arz ettikleri at "malınan", Çin'in değişik at talebine (binek, yüklet, koşum) göre farklılaştırılmış olmasıdır.

Kök Türklerin elindeki at miktarına gelince: Bununla hesabı ancak kabaca yapılabilir. Beride belirtildiği gibi *(beride:* B 3b) eğer Kök Türk nüfusu, doğu-batı şadlarının emrinde bulunan Tölis ve Tarduş boylarıyla beraber yarım milyon kadarsa, ve eğer her aile altı kişiden oluşmuşsa, toplumda 85–100 bin aile var demektir. Bir ailenin yaşaması için yedi kısrak gerektiğinden (Balint 1982: 12, Khazonov 1984: 30), Kök Türklerin minimum 700 bin kısrağa sahip oldukları anlaşılır. Eğer maksimum nüfusu 2,5 milyon kabul edersek, at sayısı 3,2 milyona yükselir. Bu rakamlara ne aygırlar, ne de beyler budunun sahip olduğu at sayısı dahildir. Verilen rakam bir ortalama olduğundan, ekonomideki at bölüşümü hesaba katılmamıştır. Oysa, örneğin Uyug–Turan mezartaşı sahibinin "altı bin yontu" (Ork. ETY), olduğu gibi, Kemçik, Çingak mezartaşının altında yatan rahmetlinin, yalnız ava gitmek üzere altı yüz ak atı vardı *(abga biner altıyüz ak at)* Beş Balık Uygurlarında ise,

> "Kağan; hatun ve prenslerin her biri ayrı ayrı at yetiştirirlerdi. Atların hepsi yüz mil kadar uzunlukta bir vadi içinde yayılmışlardı. Her at sürüsü birbirlerinden renklerine göre ayrılmışlardı. Hiç kimse kendisinin ne kadar atı olduğunu bilmezdi" (İzgi *op. cit.).*

Atlar barışta, yiyecek, giyecek, yakacak (dışkı) ve ulaştırma aracı olarak kullanıldığı gibi, savaşta "atlı okçular" olarak güçlü ve devingen askeri birlikler meydana getiriyorlardı. Ayrıca, onların "ıduk at" sıfatına bürünüp kurbanlık olarak beslendiğini de biliyoruz. Hele, Kök Türk beyler budunun ihtiyaç duyduğu, başta ipek olmak üzere, Çin'in ürettiği ya da İpek Yolu'nun getirdiği "lüks" mallara karşı talebi gidermek üzere beslenen "armağanlık" at, hayatiydi. Çünkü at, Türklerin büyük miktarlarda "armağan" *(ötede:* 6) edebilecekleri tek maldı.

Koyun ve at, göçebe-çoban Kök Türklerin, doğadan doğrudan edindikleri ve aynı anda, hem üretim aracı hem de tüketim

ürünü olarak kullandıkları iktisadi kaynaktır. Üretim aracıdır; çünkü, yeniden-üretimleri gene kendi girdileriyle gerçekleşir, tüketim ürünüdür; çünkü etiyle, sütüyle, derisiyle ve tezeğiyle bir obanın hayatını garanti altına alır. Bütün bu sebeplerden ötürü, Kök Türk ekonomisinin yaşarlılığının biricik önkoşuludur. İnsanla sürü arasındaki dengenin bozulması demek, topluluğun yok olması demektir.

Kök Türk ekonomisinin aslen koyun ve at üzerine kurulmuş (bu demek değildir ki, ekonomide ne demir işçiliği vardır, ne de çapa tarımı yapılır) bir ekonomi olduğunu Çinliler pekâlâ biliyorlardı.

> "Türkler'in kaderi sadece koyun ve ata bağlanmıştır" (Liu CN: I, 333).

diyordu, 629 tarihinde bir Çin elçisi.

Krader'in ifadesiyle göçebe-çoban toplumlarda "insanla sürü simbiyoz halinde yaşıyorlardı" *(Pastoralism)*. Örneğin, Güney Hindistan'ın proto-tarihinde sürü ile "geniş aile" aynı sözcükle ifade edilirdi (Seneviratne 1981: 320). Bu örnek, Kök Türklerin neden kendilerini *atla* özdeş kıldıklarına değin ipucu verebilir. Öyle ya, Orhon Türkçesinde at ile at> ad (~isim) aynı sözcüktür. Ayrıca, Kök Türk dilinde koyun ve at sürülerine yılkı denilir. Sözcüğün kökü *yıl*'dır. Demek ki, her yıl sonunda doğan kuzu ve taylar yıl–kı'yı ortaya çıkarır. Ayrıca, servet ve bana kalırsa semantiğinden "bolluk" ya da "refah" anlamı çıkartılacak *yılsığ* sözcüğü de bunlarla ilgilidir. Nitekim, Germenler yılı ve bolluğu tek bir *ar* sözcüğü ile anlatıyorlardı. Bu örnekler gösterir ki, gerek Kök Türkler, gerek Germenler zamanı doğrusal ve tersinmez olarak almayıp, çevrisel ve tersinir olarak kabul ediyorlardı (Gourevitch 1983: 97).

a) Avcılık

Kök Türklerin göçebe-çobanlık yanında avcılığı (ve vargısal olarak toplayıcılığı) da iktisadi bir faaliyet olarak yürüttükleri anlaşılıyor. Bu konuda Tunyukuk'u dinleyelim:

"çoğay quzı qara kumuğ olurur ertimiz kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz budun boğuzı toq erti" (Ton TI B–G).
(Çoğayın'ın kuzey yamaçlarında ve Kara Kumda av hayvanı ve tavşan yiyerek otururduk. Halkın boğazı toktu).

Yine bu bağlamda, Çin yıllıkları, Tunyukuk'un Bilge Kağan ile yaptığı bir konuşmayı şöyle naklediyor:

> "(Çinlilere) karşı direnmemizin nedeni yerleşik olmayıp, su ve otlak peşinde göçmemiz ve avcılık yapmamızdır" (Liu CN: I, 173).

Birinci belgeye göre, ilk yerleşme yerleri olan Çoğay yamaçlarıyla Kara Kum'da, ikinci belgeye göre Ötüken Yış'a göçtükten sonra yeni illerinde, Kök Türkler'in avcılığı sürekli bir iktisadi faaliyet olarak sürdürmüş oldukları anlaşılıyor (Caferoğlu 1972). Bu durum I. Kök Türk Kağanlığında da aynıydı.

> "(İşbara Kağan) Hong-şo ile Toy-şo yöreleri arasında avlanma izni istedi. Çin İmparatoru ona müsaade verip, kendisine şarap ve yiyecek yolladı" (Jul. Doc: 57).

Avlanma talebi, herhalde, amatör bir avcıdan gelmiyordu. Belli ki İşbara Kağan, kendi boyuna bir avlak tahsis edilmesini Çin İmparatorundan rica etmişti.

XIII. yüzyılda yukarı Kam bölgesinde yaşayan Türk boylarından "beş boylu" Kapganaslar'ın avcılık ve toplayıcılıkla geçindikleri biliniyor. Her ne kadar, ren sürüleri besliyorlarsa da (Hambis 1957: 31)... Aynı dönemde, Kök Türklerin hüküm sürmüş oldukları bölgede yaşayan Moğollar da "avcılık ve toplayıcılık"la geçinirlerdi. İşte, Cengiz Han'ın anası Uçin Ana'nın dört oğlunu besleyişinin öyküsü:

> "Mahir bir kadın olan Ho'elun–uçin... yabani armut ve mohilya meyvaları toplayarak gece gündüz çocukları doyurdu... Eline servi ağacından bir değnek alarak... sudur ve çiçigına kökleri kazarak onları besledi. Uçin Ana tarafından

> yabani sovanla... ot kökleriyle beslenen çocuklar mazbut ve akıllı olarak yetiştiler... (Büyüyünce) artık anamıza yardım edebiliriz, diyerek... olta ve kanca yaparak kötü balıkları yakaladılar. İğneleri bile eğip, olta yapıp, Cebuga ve Kadora balığı avladılar" (MGT: 27).

"Kök Türkler ve Avcılık" (ve doğal olarak toplayıcılık) konusunu bitirmeden, Yenisey mezartaşlarının birisi üzerinde bulunan şu yakarışı bu bölüme almadan edemedim:

> *"(Tengrim) altun suna yaş keyiği artıglat"* (Ork ETY, Altun–Köl III).
> (Tanrım altın suna ile genç av hayvanlarını arttır).

Ne kadar güzel...

"Bozkırlarda avcılık, hiçbir zaman, asli bir yaşam tarzı değildir, fakat gene de ora insanının önemli bir uğraşı olarak kabul edilmesi gerekir", diyor Grønbech (1959–1960): 51). Şöyle de söylenebilir; bozkırda yapılan avcılık (ve dolayısıyla toplayıcılık), asli olan göçebe-çoban faaliyetlerine ancak yardımcı olarak eklemlenmiştir. Bu doğaldır da. Gerek göçebe hayvancılık, gerek avcılık gezip dolaşmayı öngördüğünden, aynı zamanda, aynı toplumda ve aşağı-yukarı aynı mekânda birlikte örgütlenip, uygulanabilir. Göçebe-çobanların avcılıktan vazgeçmeyişlerinin belli-başlı iki nedeni olmalı. Birincisi, çobanlığın hayvan salgınları, kötü iklim koşulları ve düşman talanları karşısında fevkalade hassas ve yaralanabilir bir dengede oluşu yüzünden ekonomide durnukluk yaratabileceği gerçeği (ki bu nahoş durumu önlemek amacıyla, avcılık ve toplayıcılığın bir yan faaliyet olarak yürütülmesi kaçınılmaz olur). İkincisi de, çağdaş bir çalışmaya dayandığı için artsüremli olarak damgalansa bile, doğal bir gerçeği yansıttığından doğru olarak kabul edilmesi gereken, Wortington'un şu gözlemidir: "...doğal otlaklardaki vahşi hayvanların yeniden-üretim haddi, aynı bölgedeki evcil hayvanlarınkinden daha yüksektir" *(1961)*.

Bütün bu nedenlerden Kök Türk ekonomisinde göçebe

hayvancılığın yanında, avcılıkla (ve toplayıcılıkla) da uğraşılması yadırganmamalıdır. Ok–yayla bu denli haşır neşir olan bir budun eğer avcılık yapmazsa, asıl ona şaşılır.

b) Üretim Birimi: Oba

Kök Türk göçebe-çoban oğuşlarının doğayı edinmek üzere örgütlenmeleriyle *oba* ortaya çıkar. Oba, bir çadır kümesinden oluşan *üretim birimidir.* Türkçe lehçelerde almış olduğu çeşitli anlamlara bakmaksızın obayı, *saymaca* olarak, göçebe-çoban aile ve oğuşların hem doğayı doğrudan edinme, hem de edinimleri işleme düzeyinde üretim sürecini gerçekleştiren; yani emek kullanarak iktisadi yeniden üretim sürecini sürdüren üretim birimi olarak tanımlıyorum*. Eğer, obalar fiilen savaşa katılır ve kazanılan utku sonucu talandan paylarına düşen ulcayı alırlarsa, bu olgu da obanın iktisadi faaliyetlerine dahil edilebilir. Doğallıkla, söz konusu edilen konar-göçerler olduğuna göre, oba hem devinen (göçün izleği), hem de devinmeyen (konum) bir üretim birimidir.

Kök Türk obaları içinde cinsiyete dayalı iktisadi işbölümü, galiba, Plan Carpin'in XIII. yüzyılda saptadığı şekilden pek farklı değildir.

> "Erkekler ok yapımı ve biraz da sürüyle uğraşma dışında çalışmazlar. Buna karşılık, avlanır ve ok talimi yaparlar... Kadınlar bütün işleri görür. Deriden yapılan kürk manto, giysi, ayakkabı ve tozluk gibi şeyleri onlar diker. Ayrıca, arabaları onarır ve sürerler" (Plan Carpin: 50–51).

Böyle olunca, her oba iktisaden özerk ve otarşik olmalıdır (kendini–destekler). Başka obalarla arasında herhangi bir iktisadi işbirliği ve işbölümü ortaya çıkmaz. Üretim de, tüketim de aynı birim içinde etkinleşir. Bundan dolayı, yakın ve yandaş obalar hep birlikte (boy), fakat yöreye dağılmış olarak; yani *ufalanmış* düzende yaşarlar. Kaşgarlı "oba tarmaklandı" derken,

* Günümüzde İran'ın çeşitli bölgelerinde göçebe–hayvancılığı sürdüren Şahsevan Türklerine göre oba, insanları, çadırları, hayvanları ve otlakları kapsayan bir birimdir (Tapper 1979: 105). Benim tanımla aynı.

doğru bir betimlemede bulunuyordu. "Boy ve oymak kuşların kıynakları gibi kol kol her yerden akın etti" (Ata DLT).

Vadiler ile dağlar arasında yapılan engebeli ve dikey göçebeliğin bir özelliği var: Kışları kışlakta, yazları yaylakta konaklama olanağı... Kışın koyaklara inip kuytulara çekilmek, yazın yaylalara çıkıp serinlemek, göçebeliğin gerektirdiği bir hayat tarzıdır. Bu tarzı *seyahatname* türünden bir edebiyat örneğiyle betimleyelim:

> "Sahillerinde seyrek ağaçlık ve kavaklık gözüken nehir vadisi rüzgârdan korunmuş olup yakıt malzemesi de bol olduğundan kışlak için uygun gelir. Yazın alçak yerlerde oturmak imkânsızdır, çünkü sinek, sivrisinek, at sineği ve tatarcık gibi sayısız haşare sürüleri, hayvanları mahvedebilir. Bundan dolayı. Kazak yazın alçak yerleri terk ederek, dağlara çıkar. Dağ yamaçlarının güneşe bakan taraflarında sürüsünü otlatır. Çünkü, burada mezkûr mevsimde kar yığınlarından sızan suların tesiriyle bol ot peyda olur. Gittikçe şiddetlenen güneş otları yakmaya başlayınca, açık düzlükler üzerinde daha fazla yükselir ve yazın ortasında ebedi karlara vararak, yılın en sıcak zamanını burada tatlı bir serinlik karşısında geçirir. Sıra halinde yurtlar, güzün vadiye doğru inmeye başlar, fakat bu sefer açık dağ yamaçlarına değil de, güneşin henüz otları mahvetmediği kuytu boğaz ve vadi aralıklarına konarlar" (Radloff 196: 198).

Bu betim XIX. yüzyıla ait olmakla beraber, Kök Türk konar-göçerlerine uyarlanabileceğinden zerrece kuşkum yok. Nitekim, Türgiş boyları da böyleydi:

> "(Türgişlerin) iki yerleşme yeri vardı. Birincisi büyük oba olup, Tokmak'taydı. İkincisi, küçük obaydı: İli nehrinin kuzeyindeki Kang-yü'de bulunuyordu" (Ch. Doc: 79, 282).

Doğu Kök Türklerin göç izleğini bilmiyorsak da, Batı Kök Türklerin, hele Türgişlerinkinin nehir ve ırmak boyları olduğunu tahmin edebiliriz. Türgişlerin "büyük obası" Tokmak'ta

olup, bütün boylar kışın bu yörede toplanırlardı. Yazları ise, boylar İli nehri boyunca kuzeye doğru çıkar ve her boy teker teker (küçük oba) yaylağına konardı.

Nehir boylarından kuzey-güney göç yolunu izlemek Kumanlar'da da gelenekti.

> "(Kuman) boyları kışın denize (Karadeniz, Hazar) kadar iner, yazın da nehir boylarından dağlara tırmanırlardı" (Plan Carpin: 109).

Plan Carpin'in yaptığı bu gözlem, de Rubrouck tarafından da yapılmıştır.

> "(Kumanlar) İskitya'yı Tuna'dan doğuya kadar paylaşmışlardır. Emrindeki insanların miktarına göre her başkan otlağının sınırlarını, kışın, yazın, güzün ve baharda hayvanlarını nerede otlatacağını bilir. Kışın daha sıcak bölgelere, yani güneye inerler. Yazın serin bölgelere, yani, kuzeye çıkarlar" (Rubrouck: 89).

Bütün göçebe-çobanlar ve de Kök Türkler için göç kendiliğinden meşakkatli bir yolculuk değildir (Rasonyi 1984: X). Nihayet, yeterince binek, yüklet ve koşum hayvanlarına sahiptirler. Davar da bu yoluculuğa kolaylıkla ayak uydurabilir. Buna karşılık, fiili göç ve hele göçte sağlanması gereken etkinlik, muhakkak ki karmaşık ve zor bir iştir.

Neden?

Eğer, bu bölgede n–tane oba varsa ve bunlar *a priori* m–tane göç yolu seçmişlerse, bu yolların x kere kesişmesi olasılığı vardır. Her kesişme, obalar arasında talihli ya da talihsiz rastlantılar yaratır. Otlak, sulak, avlak, kadın, yılkı ve kin gütme gibi etkenler dolayısıyla obalar arasında dostça ya da hasımca ilişkilerin doğması kaçınılmaz olur. Dostça ilişkiler, göç yolundaki obaları bir eşgüdüm içerisinde düzene sokarken, saldırgan ilişkiler iktisadi durnukluğun yitirilmesine neden olur. Oba içinde insan-hayvan dengesinin bozulmasıyla obanın mahvolması aynı anlamdadır. Bundan dolayı, barışı ve iktisadi dur-

nukluğu sağlamak için kendi boyuna sığınıp, öteki akraba boylarla birleşmeler kurmak ve hasımlara karşı illerini savunabilmek için güçlü ve savaşçı olmak gerekir. Her iki halde de sonuç örgütlenmektir. Örgüt ise, ussal bir planlama işidir. İşte bu nedenledir ki, Kök Türkler (ya da herhangi bir budun) için göç karmaşık ve çözümlenmesi gereken bir uğraştır. Mutlaka, göç planını yapacak ve göç esnasında bu planı uygulayacak bir öndere ihtiyaç duyulur. Sorun böyle ortaya konulunca, neden göçebe-toplumlarm önderli (devlet–li anlamına değil) toplumlar oldukları daha iyi anlaşılır. Savının doğruluğuna inandığım Tezcan'a göre, Kök Türkler bu öndere *buyla~boyla* diyorlardı (Tezcan 1976–1977).

İmdi, herhangi bir obanın göç sırasında soy ve sıhriyet ilişkileri çerçevesinde, kendi yakını olan boylarla ittifaka gidip, birlikte eşgüdüm ve işbirliği kurduklarını varsayalım. Demek ki, bu ittifakın dışında kalan boylar *a priori*, ya o obaya yansızdır ya da ona yaddır. Yansızların yağıya dönüşme oranı çok düşük olsa bile, Kök Türkler için bu boyların tümü *ad hoc* yad kategorisine girer (Service 1979; 34). Öyle ise, bütün göçebe-çoban topluluklarda olduğu gibi, Kök Türk çobanları da, ilke olarak kadınlarına, yılkılarına ve otlaklarına yapılacak saldırılara karşı direnecek çapta eğitilmiş ve pusatlanmış savaşçılar olmak zorundaydılar. Bu bakımdan, Kök Türkler, Thomas'ın adlandırdığı gibi çoban-savaşçılardır *(1964)*. Savaşçılığı ve yiğitliği işlevsel olarak yüklenmiş bir toplum ise genellikle atauruktur. Hatta, Goldschimidt haklıysa, çoban-savaşçı toplumlar için asıl gerekli olan "kesili uruklar" sistemidir. Çünkü, bu sistem öyle bir yapı sağlar ki, her bireysel bağımsız kesi (~üretim ve yerleşme birimi oba) ta majör uruklara dek, çapı genişleyen uruklar çemberiyle örtünüp korunabilir (Goldschimidt 1976: 21).

Her şey birbirini tutuyor: kesili ve kurlu olan Kök Türk toplumunda akrabalık yapısı öyle özgül bir göçebe-çoban iktisadi sistemi yaratmıştır ki, yakın kandaşlardan oluşan oğuşlar kışlak ve yaylaklarda özerk ve otarşik obalar halinde yaşayıp iktisadi durnukluğu sağlarken, siyasal düzeyde nüvesini bu oğuşların kurduğu budun, o bölgedeki geçici ya da sürekli toplumsal düzeni korumaktadır.

c) Tarım ve Kent

Yenisey yazıtlarında sık sık tekrarlanan *"kuyda qonçuyımka özide oğlımka adrıldım"* (Ork ETY: Barlık III); yani "su kenarındaki karımdan, koyaklardaki oğlumdan ayrıldım" deyişi,* zımnen, Kök Türk ekonomisinde cinsiyete dayalı bir işbölümü olduğunu göstermez mi? Şöyle ki: kadınlar kışın ve baharda akarsu ya da göl kıyılarında tarımla uğraşırken, erkekler çatak içlerinde ve dağlarda yılkı gütsün. Pek mümkündür ki neolitikten beri bu bölgede yaşamış olan bütün budunların çapa tarımı yaptıklarına dair bulgular vardır (Lattimore 1962: 54), Kök Türkler de bir miktar kuru ve sulu tarımla uğraşmış olabilirler.

Bu bağlamda bir Çin belgesinde şunlar yazılı:

> "Her ne kadar Türkler yerlerini değiştirseler de, herkesin kendi toprağı vardır" (Liu CN: I, 10).

Bu belge, Kök Türklerin mevsimlik tarım (çapa?) yaptıklarına değin bir kanıt olabilir. Kaldı ki, Orta Türkçede bulunan tarımla ilgili birçok sözcük de bu kanıtı kuvvetlendirici niteliktedir. Ulu-kem Küli-kem (Ork ETY) ile Taryat yazıtlarında (TT. Taryat) tarlağ > tarla sözcüğü geçiyor. Tueritinova *(1975)* ve Ögel'e *(1978)* göre Doğu ve Batı Kök Türklerin tarımla ilgili terminolojileri şunlardır: tarığ, tarığlag, ekin, orum, koç, gübür, saman, saban (amaç), tırmığ, kazma, orgak ve buğday... Her ne kadar, bu sözcüklerden çoğu XI. yüzyıla aitse de, aşağıdaki belge Orhon Türkçesinde de benzer bir terminolojinin kullanılmış olduğunu *a postariori* kanıtlar:

* Çince **Kouei**-kuy, "toprağın bağrına giren sular" demektir (Grenet 1968: 130). Bu sözcüğe dayanarak yukardaki soru iki yoldan çözülebilir (çözmeye çalışıyorum, çünkü kuy hiçbir zaman açık bir anlam kazanmamıştır). Ya kadınla erkek arasındaki cinsiyet işbölümünden dolayı (ötede C 1 c), kadınlar su boylarında ufak çapta sulu tarımla uğraşırken, erkek çocuklar ovalarda ve koyaklarda sürü gütmekteydi, ya da kamların düşledikleri gibi, kadın daima su ve alçak araziyle, erkek ise, yüksek ve ormanlık araziyle özdeş tutulurdu (Homayon 1979: 113). İkisinden biri, belki de ikisi birlikte.

"Kapağan Kağan Çin'den tarım araçları ve tohumluk talep etmişti" (Liu CN: I, 161)b

Bu belgeler olmasa dahi, göçebe-çobanlığın müsaadesi oranınca Kök Türklerin tarımsal faaliyetlerde bulunmuş olduklarını iddia etmek, pek abartma sayılmaz. Şundan: ekvatordan kuzeye doğru çıkıldıkça avcılar ile göçebe-çobanların toplam besinleri içindeki tükettikleri etin payı gittikçe artarsa da, gene de kadınlar tarafından toplanan ya da üretilen et–olmayan, yumru, bitki ve tahıl besinlerinin payı, Eskimolar dışında, asla sıfıra düşmemektedir (Lee 1968). Saptanan bu ekobiyolojik olgunun doğru olduğu ve Kök Türklerin hayvan yetiştiriciliği yanında tali ve arızi bir toplayıcılığa başvurmuş oldukları düşünülürse, Kök Türk kadınlarının da, cinsiyet işbölümü çerçevesinde, tarımla uğraşmalarının mümkün olduğu söylenebilir. Meğer ki, bu tarımsal üretim biçiminde ekin ve hasat zamanları, göçebe-çobanların göç çevrileriyle çakışmasın.*

Bu noktada büyük bir ayraç açmak zorundayım. Ele alınacak konu şudur: Kök Türkler'de tarım ancak göçebe-hayvancılık çevrileri uyarınca kısmen aparılıyorsa böyle bir sistemde tarım gibi yerleşik iktisadi faaliyetlerin ürünü olduğundan kuşku duyulmayan kentleşme olgusu ortaya çıkamaz. Onların illerinde kent kurulmamış olmasının bilinen tek nedeni budur.

Kök Türk toplumunda kentleşme olgusunun varlığını incelemek üzere başvurulacak kaynaklar ancak arkeolojik bulgular, Çin yıllıkları ve Kök Türk yazıtları olabilir. Yazık ki, ilk iki kaynaktan edinilen bilgiler olumsuzdur. Arkeoloji alanında, her ne kadar, Kızlazov'un ileri sürdüğü, Kara Kum bölgesinde bulunan bir örenin, İlteriş Kağan'ın ikametgâhı olabileceği iddiası tek ciddi örnekse de (zikreden: Esin 1983: 188), tahminden ileri gitmeyen bu öneri doğru olsa bile, Kök Türk toplumunda kentleşmenin bir göstergesi olamaz. Çünkü, adı geçen bölge Çin'in tam sınırında olup, onun *Kulturkreis*'ının etki alanı içindedir

* Eğer, XIII. yüzyılda aynı bölgelerde gezen Plan Carpin'in gözlemleri VIII. yüzyıl için de geçerliyle (Plan Carpin: 115), Kök Türk beylerinin ilk göz ağrısı ya da en sevgili karılarının göç süresince su kıyılarındaki kışlaklarda kurulmuş çadırları bekleme hakkına sahip oluşları, onların tarımla uğraşmış oldukları varsayımını daha da kuvvetlendirir.

(Kök Türklerin kaçıp kurtulmak istedikleri bölge). Çin yıllıklarında ise, değil kentlerin varlığı hakkında bir kayıda, bunun tam tersine rastlıyoruz: Kök Türkler göçebedir. Geriye Kök Türkler ile Kara Balasagun kurulana dek Uygurlar, yerleşik (kentli) mi, yoksa göçebe (kerekülü) miydiler sorusuna ancak bu yüzyıllarda kullanılan kent, konut ve istihkâm *nomenclature*'ünü tarayarak yanıt vermek en ussal yol olsa gerek. Aslında bu *nomenclature*'e hiç de zengin değildir; *balıq*, ordu< *ortu*, *eb*, *barq*, *yurt*, *ulus~uluş*, *örgin* (*örg* ?), *tam ve orquy qarğığ*.

Balıq, Kaşgarlı'da kale, şehir demektir (Ata, DLT, DK DLT). Ona göre, sözcük Uygurlar ve kafirler tarafından kullanılmıştır. Ögel'e göre, Kök Türkler sadece Çin kentlerine "balık" dermiş (1978: I, 181–182). Sözcüğün aslı "balçık"tan gelmelidir. Clauson'da kasaba *(town:* ED) von Gabain'de "şehir" (Alt–Tur 1970), Esin'de "çamur ya da balçık duvar"dır (Esin 1983). *Ordu*, Kaşgarlı'da "hakanın oturduğu şehirdir" *(ibid)*. Caferoğlu'nda ordugâhtır (EUTS), von Gabain'de "ordugâh, ordu, saray" *(ibid)*, Esztergar da böyle almış (1983). Esin'de, "surla çevrilmiş dörtgen alan", dört köşesinde kuleleri olan, dört *beltir yol* üzerinde kurulmuş saray ya da tapınak yeridir *(ibid)*. *Eb*>ev Kaşgarlı'da bildiğiniz ev *(ibid)*. Ögel'de çadır *(ibid)*, Clauson'da *(ibid)* gene ev ya da çadır. Von Gabain'de "ev, çadır" *(ibid)*. Esin'de konut *(dwelling)* ve tapınak *(temple) (ibid)*. *Ev–barq*, Kaşgarlı'da aynen *(ibid)*. Caferoğlu'nda tek başına bark, hükümdar sarayı *(ibid)*. Ögel'de taştan yapılan ev *(ibid)*. Clauson'da *(ibid)* taşınır mülk ev eşyası. Esin'de "ruhun istirahatgâhı" *(ibid)*; Kül Tigin'in evi-barkı gibi... *Ulus~uluş* Kaşgarlı'da "ulus" diye bir sözcük yok, "uluş" ise Çiğilce "köy" ya da kent demek (DK DLT). Caferoğlu'nda "memleket, devlet, ülke" *(ibid)*. Clauson'da genellikle "şehir" ile birlikte kullanılan, coğrafi anlamda ülke, *buqaraq uluş budun* (Buhara şehir halkı) da olduğu gibi... *Yurt*'un anlamı açık; kerekülerin kurulup, toplandığı kamp yeri. *Örgin;* Caferoğlu, Ögel ve Esin'de *il örgin* terimi var; ilin tahtı, demek *(ibid)*.. *Tam*, duvar demek. Esztergar sadece "yapı" diyor *(ibid)*. *Arquy–qarğığ* ise, istihkâm ya da gözetleme kulesi karşılığında kullanılmış.

Dikkat edilmişse, bu *nomenclature*'de bulunan terimlerin

çoğu XI. yüzyıl Hakanlı Türkçesine göre yorumlanmıştır. Yine de, Orhon Türkçesinde kent anlamını açık-seçik hatırlatacak balık, ordu ve uluş gibi sözcüklerin üzerinde bile kesin anlaşma yoktur. Bunlar, anıt-kurganlar mıdır, kale midir, kağanın oturduğu yer midir, ticaret mahalleri midir, yoksa Kök Türklerin kendilerine tabi vaha kentleri için kulandıkları terimler midir, pek bilinmez.

Sonuç olarak, Kök Türkler döneminde onların kentlerinin olmadığını söylemek abatmalı bir iddia olmayacaktır (van Gabain 1944). Nitekim, türkologların büyük bir çoğunluğu gibi* Ögel de aynı kanıdadır. "...Kök Türk çağında Orhon bölgesinde bizim anladığımız manada etrafı surlarla çevrilmiş şehirlerin bulunduğuna pek inanmıyoruz" (1978: I, 175). Hatta, Sümer, Kök Türklerin bir çırpıda tarih sahnesinden silinmelerini "kentsizlik" etkenine bağlamaktadır. "Bizzat, Kök Türkler yerleşik ve tam yerleşik hayata geçemedikleri halde Bilge Kağan'ın 734 yılındaki ölümünden on yıl sonra siyasi varlıklarını ve sonra da kavmi varlıklarını kaybetmişlerdir", diyor (1984: 9).

Her ne kadar, bu konuda onun kadar ileri gidemeyeceksek de Kök Türkler'de yerleşiklik –tarım– kent yokluğunu kabul etmek zorundayız. Durum, IX. yüzyılda bile değişmemiştir. Yakubî,

> "Türkler'in evleri ve kaleleri yoktur. Büyük Türk kubbelerinde (kerekülerinde) otururlar" (Şeşen ICT: Yakubî 184), diyordu.

Evet, Doğu Kök Türklerinin ilinde kent bulunmadığı çok açık. Batı Kök Türklerine gelince: Turfan ülkelerinde şu ya da bu şekilde, Batı Kök Türklerine tabi olan kentlerin varlığını Chavannes'dan öğreniyoruz (Doc: 101–170). Bu kentler sırasıy-

Eğer, Baykara'nın tanımını benimsersek, Kök Türkler'de kent vardır. Ona göre, Orta-Çağ'da şehir denince akla; 1) iktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığı yer; 2) savunma tesislerinin varlığı gelir (1975: 75). Ne yazık ki, Kök Türk toplumu bağlamında bu husus onların şehir kurmuş olduklarını kanıtlamaz. Kök Türk–Çin sınır boylarında bazı pazar yerlerinin kurulmuş olmasına ve "ordu balık" (Esin 1976: 715) adı altında savunma tesislerinin varlığına rağmen, Kök Türk toplumunda yerleşik tarım ekonomisinin yokluğu, **parri passu**, kentsizliği de peşinden sürükler.

la Turfan, Karaşar, Kuça, Tokmak, Kaşgar ve Hotan'dır. Halkları, İskitler'in, Sakalar'ın ve Kuşhanalar'ın akrabaları olarak bilinen, Hint-İran ırkından Tokhar, Soğdak ve Alanlar'dır (~Aslar). Bu vaha kentlerinin halkları tek başlarına, bazen de birleşik krallıklar olarak yaşarlardı. On Oklar'ın ya da başka bir Türk boyunun onlarla birlikte kent hayatı sürdürdüğüne dair elde belge yoktur. Türklerin buralarla ilgisi, vergi ve haraca bağlanan kentler ile talan edilen kervanlar dolayısiyledir. Genellikle, bağımsız vaha krallıkları A-shih-na uruğundan kadın alırlardı ve ordularının olasılıkla bir kısmını paralı asker olarak, Türkler oluştururdu. Örneğin, Turfan ordusunun başkomutanı bir A-shih-na idi (Ch. Doc).

"Savaşçılık" bölümünde değindiğim gibi, göçebe-çoban Kök Türkler ile bu yerleşik vaha kentleri arasındaki görece zorunlu olan iktisadi işbölümü ancak stepokrasi kuralları çerçevesinde gerçekleşiyordu. Kök Türkler bu şehirlerden tarım ürünleriyle işlenmiş malı ya haraç olarak alıyor ya da onları angaryaya koşarak elde ediyorlardı. Khazonov'a göre (1984: 256), hatta buralardan (Soğdaklar) çiftçiler ve zenaatkârlar çekip, onları kendi kışlakları yöresine yerleştiriyorlardı.

Sogdiana, Horazm ve Toharistan bölgelerine gelince... Buradaki, Semerkant, Taşkent gibi büyük kentlerle Türkler arasında ilişki Gibb'e göre (1970: 10) Arap istilası esnasında hemen hemen hiç, Tabari'den kaynaklanan Frey ve Sayılı'ya (1043: 197) ve Belazurî'yi (1956) zorlayan Cezar'a göre (1977) oldukça yaygındı. Gene de, Frye ve Sayılı'nın kabul ettikleri gibi o dönemde (en geç VII. yüzyıl ortası) ne Doğu Türkleri ile Türgişlerin Maveraünnehr olaylarına müdahale edecek durumları vardı ne de Cezar'ın da zaten ikrar ettiği Kök Türkler "yerleşik toplum" olarak nitelendirilebilirlerdi *(ibid:* 8). Öte yandan, Sogdiana yörelerinde Hazarlarla karışık olarak hüküm süren Yabgu Kağan'a bağlı Batı Kök Türklerinin yaşamış olduğu iddia edilmişse de (Grignaschi 1972), bu savın tarihi gerçeği bir yana, Batı Kök Türklerin "şehirleşmesiyle" bir ilgisi olduğunu sanmıyorum.

İşin doğrusu, Kök Türklerin kentleri olmayıp, sadece bazı kağanların kentler kurmaya niyetleri olduğudur. Bu niyetin Hunlardan beri var olduğunu vurgulamakta yarar var. Aşağı-

daki belge M.S. 80 yıllarında Hunlara sığınan bir Çin generalinin bu konudaki önerilerini dile getiriyor:

> "Kuyular kazdıralım ve surlu kentler yaptıralım. Ekin ve yiyecekleri saklamak üzere depolar kuralım. Savunma bakımından (Hunların yanındaki?) Çinliler'e güvenemeyiz. Çin ordusu gelince fazla zarar vermesin.
> Bunun üzerine birkaç yüz kuyu kazıldı. Binlerce meyve ağacı dikildi. Fakat, bazıları şöyle dedi: –Hunlar surlu kentleri (Çinlilere karşı) savunamazlar. Depolardaki yiyecekler ise ancak Çin ordusunun işine yarar. Bunun üzerine general bu tekliften vazgeçti" (Ögel 1981: II, 121).

Tarih nasıl tekerrür etmez: VII. yüzyılın başında K'i-min Kağan keçe çadırları bırakıp, şehirdeki evlerde oturmak istiyordu. (Çin İmparatoru da buna rıza göstermiştir: Ch. Doc: 93). VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Bilge Kağan surlar ve hendeklerle çevrilmiş (kent?) Budist ve Taoist tapınaklar kurmayı düşünüyordu. Görünüşte ilk denemeyi, K'i-min Kağan'ın oğlu İliğ Kağan, ikinci denemeyi Bilge Kağan'ın başdanışmanı (aygucusu) Tunyukuk önlemişti (Liu CN: I, 172).

Yoksa, gerçekte, Kök Türk toplumsal yapısı mı bu evrilmeyi engelliyordu?

2) Ürünlerin Değişi

Doğallıkla, oba denilen üretim/tüketim birimlerinin iktisadi özerklikleri ve otarşileri, aralarında yapılan ödülleme ve karşı-ödülleme şekillerinden herhangi birini benimseyerek gerçekleştirdikleri mal değişine engel değildir. Çünkü, diyor Mauss, "Ne geçmişteki ne de günümüzdeki toplumların hiçbirinde doğal ekonomi var olmamıştır" (Mauss 1950: 150). Üretilen mallar daima değişlenmiş ve bu suretle dolaşıma katılmıştır. Böyle olmakla beraber, tarihteki ya da günümüzdeki her ekonomide değiş ve dolaşım başka başka biçimlere bürünmüştür."* Kapita-

Başka –türlü– değişlerin en ilginci şüphesiz **sessiz değiş-tokuştur.** Bu değiş türü XII. yüzyılda Kimekler arasında yaygındı. Mervazi'den alıyorum:
"Bunlar (Kimekler) yabancılarla karşılıklı konuşmadan, sadece işaretlerle alışveriş yaparlar. Şöyle ki, yabancı satacağı malı bir tahta üzerinde getirir, bırakır.

list sistemde "metalar aracılığıyla metalar üretilirken" (Sraffa 1960), yabancı toplumlarda "armağanlar aracılığıyla armağanlar tüketilmiştir" (Gregory 1982). Armağanlar aracılığıyla armağanlar tüketilmesi halinde ya düğün, ergenlik töreni, doğum ve ölüm gibi fırsatlarda insanlar, aileler aralarında zorunlu olarak *ıdışırlar* (armağan değişi) ya da oğuş ve boy beyleri (ak budun) üretilen ürünü bazen çağrılılara üleştirerek, bazen de bunu yakıp yıkarak *yağmalatırlar (potlatch)*. Her ikisinin de temelinde ödülleme/karşı–ödülleme olup, gerisinde tüketim mallarını üleştirerek, tüketimi "yakınlar" arasında yaymak ve armağan veren ile yağma düzenleyenin toplum katındaki itibarını artırmak isteği yatar (Baal 1981: 100).

Hemen işaret edeyim ki, *eğer* Kök Türk toplumunda her iki sistemin de uygulanmış olduğuna değin bazı ipuçları yakalansa bile, bundan, obalar arasında iktisadi bir işbölümünün varlığını çıkarsamak abes olur. Zira, bu gibi toplumlarda, armağan üretmek için üretim yapılmamakta, aksine üretim yapıldığı için tüketimi yaygınlaştırmak çabasıyla armağan verilmektedir. Idış, obalar arasında işbölümünü geliştiren bir fenomen değildir. Idışmada tek amaç üretilenin üleşilmesidir.

İmdi, itiraf edeyim ki, Kök Türk ekonomisinde ödülleme/karşı–ödülleme olarak ortaya çıkan, armağan ve yağma şeklindeki ürün değiş ve dolaşım süreçlerinin uygulanmış olduklarına değin elimde hiçbir belge yok. Bu yüzden konuyu ih-

Sonra, Kimeklerden olan da alacağı malın karşılığını getirir. Diğer kimsenin malının yanma koyar. Eğer malı değiştirmeye razı ise, öbür malı alır, kendi malını diğer kimsenin tahtası üzerine bırakır. Razı değilse, diğer kimsenin malını olduğu gibi bırakır" (Şeşen ICT, Mervezî: 101).

Aynı bilgi XIII. yüzyılda Avfi tarafından tekrar ediliyor (**ibid: 90**). İşin tuhafı XIV. yüzyılda İbn Batuta da oralarda bulunmuş gibi aynı olayı zikrediyor. Yalnız bu sefer, Kimekler'i es geçmiş, olayın "karanlıklar ülkesinde" cereyan ettiğini tasarlıyor (İbn Batuta: II, 229).

Bir başka değiş türü şudur: oğuşun ongunu olan hayvanın etinin yenilmesi tabu olduğundan, avlanan hayvanlar, totemleri başka olan oğuşlara geçirilir. Böylece bir oğuş, totemi olan hayvanı yiyeceğine, başkalarının totemi olan bir sürü hayvan eti yemiş olur. Harva, 1730'larda Yakutlar arasında bulunmuş olan Strahlenberg'den aktararak, şunları bildiriyor: "(Yakutlar'da) her aile değişik bir hayvanı kutsal olarak alır; leylek, kaz, tilki gibi... Aile kutsal olarak kabul edilen hayvanın etini yemez, başkaları yer" (1955: 320). Kök Türk sosyal tarihine katkısı olur inancıyla kaydediyorum: Zira, Yakutlar, Üç Kurikanlar'ın torunlarıdır (Potapov 1978: 176)

mal etmem gerekirdi. Ama, gerek Kaşgarlı'da "armağan" anlamında kullanılan, fakat aralarında sonsuz farkçık olan sözcüklerin bulunuşu, gerek *Dede Korkut* kitabında "yağma" kurumunun, hemen hemen bütün klasik ayrıntılarıyla belirtilmesi, beni bir büyük ayraç içinde bu konuyu irdelemeye teşvik ediyor. Tahlilin artsüremli olmadığından *emin* olarak bu konuda anladıklarımı *derkenar* ediyorum.*

a) Armağan Değişi (Idışma)

Önce "armağan" konusu: Kaşgarlı'da (DK DLT) armağan~yarmağan ile çağrışım yapan bir sürü özgül sözcük var. *Açığ* (sultan armağanı), *amuç, ertüt, bağış, beleğ, bıçış* (evlenme töreninde verilen ipekli kumaş), *ıdış–* (armağanlaşmak: *"ol manga ertüt ıdıştı"* = o bana armağan verdi), *kevşeng* (hasatta verilen yiyecek armağanı), *ötki* (ödüllenen armağan), *singüt* (ödüllenmeyen armağan), *tonguq* (armağan vermek), *uğur* (ödüllenen armağan). Bunların dışında bir de, *Dede Korkut Masallarında* geçen *savga-savgat* sözcüğü var (Gökyay DDK 1973). Av eti parçası, ulcanın bir kısmı, yolculuktan dönerken getirilen armağan, demek (Eren 1972). Sözcük dağarının zenginliğine dikkatinizi çekerim.

Önce, *"ıdış–"* fiilini irdeleyeyim. *ıd–*'dan, yani salmak, göndermek, serbest bırakmak anlamına gelen bir fiil kökünden türüyor; tıpkı ıduk gibi... Bu son sözcüğün uğurlu kavramını içerdiği gibi, bereketi de simgelediğini açıklamıştım *(beride:* 1 c): Iduk Yir Sub, ıduk Ötüken ve ıduk at gibi. Öyle ise, armağan bağlamında, gönderilen her armağanın ıduk yüklü olması gerekir. Iduk yüklü olunca da, bereketi kökünü kurutmamak, onu yeniden-üretmek için kökenine, yani, gönderene başka bir armağan biçiminde geri dönmesi zorunludur. Böylece ıduk (bereket~bolluk) yüklü armağanlar ıd–ış–lanmış olur.

Kök Türk Orhon ve Hakanlı Türkçelerinde ıduk sözcüğünün kurumlaşmış ve yaygın bir değer taşımış olması toplumda

* Yapılan tahlil, ne Kaşgarlı'nın Karahanlılarının, ne de Dede Korkut'un Oğuzlarının yaşadıkları dönemdeki şehir ekonomisiyle ilgilidir. Konunun ilgi alanı paralı ekonomiye henüz geçmemiş olan göçebe-çoban Karluk, Yağma, Çiğil ve Oğuz gibi boylarda geleneksel olarak ve töreler uyarınca gerçekleştirilen armağan ve yağma ayni değiş biçimleridir.

armağan değişinin (ıdışmanın) var olduğuna değin kesin bir kanıttır, gibi gelir bana... Idış, toplumda iktisadi bir işlevi, yani üretilmiş malların değiş ve dolaşımını yerine getirir. Fakat bu işlev yanında, görmüş olduğu kutsal ve mistik işlevi de unutmamak gerekir. Bereketi veren ıduk yir sub'dan kaynaklanan ürünler, ancak içlerinde bulunan *"ıd–"* ile değişlenirler. Bu olgu, ıdışmadaki ödülleme/karşı–ödülleme zorunluğunun tek önkoşulu ve biricik garantisidir.*

"Ötki" sözcüğünün, "öte, kan parası, birisini sonsuz acılara garketmek" gibi çarpıcı bir kökü var. Anlamı "ödüllenen armağan" olduğundan, karşılanmadığı takdirde ölümün ortaya çıkabileceğini hatırlatıyor. Singüt ise, ödüllenmeyen armağan demek. *Sing* Kökünden geliyor, taşıdığı anlamlardan biri "soğukta inleyip sızlamak" (belki de sing, mezar anlamına). Ne olursa olsun, ikisi de ölümü çağrıştırıyor. Eski Almancada da böyleydi: *gift* (armağan) sözcüğünün öteki anlamı "ağu"dur. Neden? Çünkü bereketin simgesi olan armağan ıdışılmazsa bolluk kaçak, lanet gönderilenin üstüne çöker; sonsuz acılara (katlanılır) ya da köpek gibi soğukta inleyip titreşilir (armağan göndermeyen eğer Almansa, ağu~zehir içmiş gibi olur, eğer Türkse singütle ödüllendirilir (sin kökü mezarlık demektir).

b) Yağma

Gelelim, ödülleme/karşı–ödüllemenin ikinci şekli olan *yağma*'ya... *Dede Korkut Masallarından* alıyorum:

> (D) "Kazan üç yılda bir İç-Oğuz, Taş-Oğuz boyları cem'eder idi. Üç Ok, Boz Ok yığınak olsa Kazan evin yağmaladurıdı. Kazan beğün adeti bu idi ki kaçan evin yağmalatsa helalünün eline alur, evinden taşra çıkarıdı. Andan evinde olan eshabını ve malını yağmaladur ederler idi. Gerü Han Kazan evin yağmaladur oldu, ama Taş Oğuz beğleri hazır olmayup bile bulunmadı, hemen İç Oğuz beğleri yağmaladı.
>
> Taş Oğuz beğlerinden Uruz, Emen ve kalan beğler bunu işittiler, ayıtdılar ki: Bak bak, şimdiye değin Kazanun evi

* Mooriler'deki **hou** kavramı ile ıdış kavramı arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır. Bakınız: (**Malinowski 1933, Mauss 1950, Firth 1959, Sahlins 1972**).

> yağmaladukta hep birle olurduk, şimdi suçumuz nedür ki yağmada bile bulunmadık, dediler.
>
> (Kazanın dayısı) Aruz aydur: Ben Kılbaşa ayıtdım ki: Mere Kılbaş, kaçan ki Kazan evin yağmaladurıdı Taş Oğuz beğleri bile yağmalarıdı. Begler gelüp Kazanı selamladı, ondan dağılırlarıdı. Şimdi suçumuz ne oldu kim bile bulunmaduk, mere kavat biz Kazana düşman olduk, dedim, dedi" (Gökyay, Dede Korkut: 146–147).

İşbu metinden başka Oğuzlarda yağma geleneğinin olduğu hakkında bir belgeye sahip değiliz. Ama, öykünün sıhhati de ortada; yağma kurumu, hemen hemen, bütün ayrıntılarıyla anlatılmış. Dede Korkut'un şaşmaz olduğunu sandığım gözlemlerine sığınarak, bir ödülleme sistemi olan *Oğuz yağmasını*, Gökyay'ın güçlü çalışmasını izleyerek irdeleyeceğim:

Bu sistemde: 1) yağma, beyler tarafından yapılır (Salur Kazan örneği); 2) belli zaman aralarıyla tekrarlanır (belki üç yıl); 3) yağmalattıran, yağmadan sonra malı ve mülkünden geriye hiçbir şey kalmayacağını bilir (helalını alır, dışarı çıkar); 4) nitekim, yağmada her şey yok edilir (elbise ve mal); 5) bu bakımdan yağma, savaşla aynı sonucu doğurur; tahripkârdır; 6) beyler için yağmaya çağrılmamak en büyük hakaret olup (Kazan'ın dayısı Aruz), çağırmayana hasım olmak için yeterli bir nedendir ve; 7) hasımlık sonucunda açılan savaş gene yağma ile biter (Kazan'ın Aruz'u öldürüp elini–kününü yağmalatması: 151).

Yapılan bu kısa özetle, Oğuz toplumunda saptanan yağma ile Tlinkit ve Haida kızılderililerine özgü olan *potpatch* arasında hiçbir farkın olmadığına emin olabiliriz (Mauss 1950: 151–153). Her ikisinde de yağma, kandaş oğuş ya da boyların başkanları arasında yapılır; her ikisinde de başkanlar arasındaki rekabet, yağma vesilesiyle rotaya çıkar ve her ikisinde de yağma bir savaş görüntüsü alır. *Belki* de sadece bu görüntü, XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Kazvini'nin,

> "(Peçenekler) vahşiler gibi birbirlerini yağmalarlar" (Şeşen ICT Kazvini: 148).

yargısında bulunmasına neden olmuştur. Ne mutlu bir gözlem! Böylece, "Becene (~Peçenek) Beyi Tuymaduk'un Salur Kazan'ın babası Enkiş'in evini yağmaladığına" değin Ebul Gazi'nin naklettiği söylenti (Gökyay DKK: LIII) ile "Oğuz yağması" arasında bir ilişki kurulmuş oluyor. Bu bir tesadüf olamaz.*

"İç Oğuza Taş Oğuzun asi olup Bayrek Boyunu Beyan Eder" başlığı taşıyan metne bir göz atarsak, Oğuz Türkçesinde yağmanın *potlatch* anlamında kullanıldığı gibi "çapul" anlamına geldiği de anlaşılır. İlkinde dediğim gibi, yağma el–kün arasında yapılır, kimse *ex ante* savaş niyeti beslemez. Amaç, evde bereketin olduğunu ortaya sermek, bu bolluğu yağmacılara üleştirmektir. Ne ki, olay *ex post* savaş niteliğine dönüşebilir. Çapul ise tersidir. *Ex ante* niyeti savaştır. Daha doğrusu ta başından beri savaşla başlar, utkuyla biterse bolluk üleşilir. Tıpkı, yağmada olduğu gibi. Birincisinde, yağmalananın rızası alındığı, ikincisinde çapullananın rızası alınmadığı halde, maksat ve sonut aynıdır. Başkalarınca elde edilmiş olan bereket üleşilmelidir. İşte, yağma ya da çapula çağrılmayan yakınların kendilerini hakarete uğramış saymalarının asıl sebebi budur: onlardan ülüg esirgenmiştir.

Son bir nokta: Tlinkit ve Haida vari *potlatch* sisteminde ortaya çıkan şiddet olaylarını inceleyenler (Gluckman 1982: 60, von Baal 1981: 100), bunu hızlı kültürel değişme ile birdenbire güheren zenginliğin –kuzey–batı kızılderili toplumlarında gelişen kürk ticareti– bir ürünü olarak görmekteler. Tuhaftır ama, Dedem Korkut Masallarının geçtiği yer olan Kuzey Zagros'un XI. ile XIII. yüzyıllar arasında böyle bir kültürel ve iktisadi değişmeye tanık olduğu, gene aynı masalda dolaylı olarak berkitiliyor.

> "Boz Büze beğ *bezirganlarını* yanına okudu, buyruk eyledi. Mere bezirganlar, Allah–ü Taâlâ mana bir oğul verdi. Varın Rum–eline menim oğlım içün *yahşi armağanlar* getirün, dedi" (Gökyay, DKK: 32).
>
> "(Salur Kazan'a) dokuz tümen Gürcistan'ın *haracı* geldi" (*ibid:* 115, *italikler* benim).

* Ayrıca, Ebu Dülef'in, "Karluklar birbirlerini yağmalarlar" (Şeşen 1975 s. 90) gözlemini hatırlayalım.

Eğer, "bezirgânlar", "yahşi armağanlar" ve "haraç", o dönemin zenginliğinin simgeleri olarak alınırsa, Oğuzlardaki yağmanın da şiddet eylemlerine dönüşmesinin nedeni kültürel ve iktisadi değişmelere –İslamın darbesi– bağlanabilir.

"Oğuz yağması" hakkında yaptığım bu tahlilin konu bakımından gerekli, fakat yeterli olmadığının farkındayım. Öyle ise, yeni bir paragraf açarak bu konuyu biraz daha irdelemek yararlı olabilir. Bu alanda Curta'nın çalışmasını (1998-1989) izliyorum.

Arkeologlar, Ukrayna, Moravya ve Bulgaristan'ın birçok yerinde toprağa gömülü demir gereçler bulmuşlardır. Gömülerde bulunan gereçler şunlardır: tarım gereçleri (saban demiri gibi), demirci aletleri (çekiç gibi), tahta işleme aletleri (keski gibi), silahlar (kılıç gibi), at koşumları (üzengi gibi), elbise aksesuarı (toka gibi). Gömülerin VII., VIII. ve IX. yüzyıllarda buralarda yaşamış olan Asyalı çoban-savaşçı göçebelere ait olduklarını sanılıyor (Avarlar, Hazarlar, Macarlar, Bulgarlar, Peçenekler vs.). Arkeologlar, gömülerin çalınmış malları saklamak ya da onları düşman talanlarından korumak maksadıyla açılmamış olduklarından emindirler. Bunlar sahipleri tarafından bir daha hiç kullanılmamak üzere, bile isteye, belli bir amaç uğruna açılmış çukurlardır.

Peki ama, bu gömülerin sosyal işlevi neydi ve neden gömüler sadece demir gereçlerle doldurulmuştu? Unutmayalım Ortaçağda demir sihirli bir maden, demirci de ürküten bir varlıktır (kam gibi). Demirden silah öldürür, bu silahı da ancak demirci imal edebilirdi. Bundan dolayı, hem demir, hem de demirci kutsal derecesinde değerliydi. (Yazara göre) demirin bu özelliği ona sahip olmayı tekelleştiriyordu. Nitekim, gömülerde bulunan demir nesnelerin sahipleri ya Avar, ya Macar, ya Hazar tarkanları, zupanları ya da tudunları idi. Ancak, bu zümre bunlardan güç simgesi olarak yararlanabilirdi. Bunları isterlerse kullanırlar, isterlerse toprak altına gömüp unuturlardı. Tahmin edileceği gibi durum, tarhanların rakipleri karşısındaki prestijlerini yükseltmeleriyle ilgilidir. Her demir gömüsü rakiplerinin altta kalması demektir. Bu tür bir gelenek ise antropolojide bilinen yağma~ potlaç kurumuyla ilgilidir.

3) Şekli Edinim

a) Mülkiyet, Tasarruf ve Dirlik

Kök Türk iktisadi sisteminde üretken kaynakların, yani sürülerin, otlakların, suların, avlakların ve yaylakların şeklen edinimin kime ait olduğu sorusuna gelince... İlk saptamamız şu: davar ve at sürülerinin (yılkı) mülkiyeti kesinlikle özel mülkiyet şeklindedir.

> *"yerdeki tamgalığ yılkı bunsuz erti"* (Ork: ETY, Açura III).
> (Yerdeki damgalı sürüm bol idi).

Bu ve bunun benzeri mezartaşlarından, sürülerin özel mülkiyette olduğu ve onların bir damga ile belli edildiği anlaşılıyor. Yalnız, bu dedikten, özel mülkiyetin bireysel mi, yoksa aile ya da oğuş mülkiyetinde mi olduğu pek anlaşılmıyor. Belki şu alıntı yardımcı olabilir:

> *"sekiz adağlığ barımığ üçün yılkı tüketi berdim"* (Ork: ETY: Beyre III).
> (Sekiz ayakla varlığım [hızlı koşan atlar] için sürü tükettim).

Böylece, özel mülkiyet işareti olan damganın beyin kendi mülkiyetinin bir işareti sayıldığı anlaşılıyor. Çünkü, rahmetli Kırgız beyi, herhalde, oğuşuna ait olması gereken atları satıp, keyfine "sekiz ayaklı" atlardan almamıştır!

Üretim kaynaklarından, sürü dışında, sadece kışlaklarda çapa tarımı yapılan tarlaların bireysel mülkiyette olabileceği tasarlanabilir. Bunun dışında kalan topraklarda özel mülkiyet olamaz. Bunun sebebini Lattimore şöyle açıklıyor:

> "Eğer bir otlağı kullanan, bu otlaktan başkasına geçemezse, otlakların değeri kalmaz. Çünkü, hiçbir otlak sürekli olarak hayvan besleyemez. Oba kurma hakkı ancak hareket serbestliğiyle kabildir. Bundan dolayı, *mülkiyet* göç çevrisine tabidir; toprakta özel mülkiyet olamaz" (1962: 66). Bilge Kağan'ın deyimiyle Türk beyleri *"kerekülüg (çadırlı) beyleri idiler"*; devinen beyler. (S.D.)

Ama bu demek değildir ki, oğuşlar boya ait toprakları diledikleri gibi tasarruf edebilirler. Sanırım bu toprakları onlar arasında üleştirme hakkı beylere verilmiştir.

Kağanların mülk üzerindeki hukuki statüsüne gelince; örneğin, Uygur Kağanı Moyun Çor'un il toprakları üzerinde mutlak mülkiyet hakkı olduğu anlaşılıyor. Yaylasını her yıl değiştirir, üstelik ortasına kendi il ya da ordu örgini kurar, etrafına da fırdolayı çit çektirirdi. Çekilen çitlerin kullanılan toprağın göbelleri olduğu düşünülürse, konup göçtüğü çatak ve tarlaların kendi tasarrufunda olduğu anlaşılır.

VII. yüzyılın ilk yarısında Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli gezgin Hiuen-tsang, Tokmak ile Talas arasında, Batı Kök Türk Kağanının yazlığa geldiği, içinde evcil geyiklerin serbestçe dolaştığı, Bin Göl denilen bir yere uğramış (Ch. Doc: 195). Bu geyiklerden birini öldüren, ölüm cezasıyla hayatını ödermiş. İmdi, geyiklerin evcilleştirilmiş olduklarına bakılırsa, burasının kamuya açık bir avlak olmadığı, olsa olsa, kağanın özel mülkü olduğu ortaya çıkar. Kaldı ki, 710'lu yıllarda Türgiş Kağanının üç bin kişilik bir ailenin gelirini "arpalık" alarak kullandığına dair kayıtlar, bu hakkın tasarruftan çok, mülkiyete benzediğini göstermektedir. (Chavannes, *T'oung Pao Serie* 2. Zikreden: Toğan 1946: 280).

Genellikle, metinlerden Kök Türk Kağanlarının Kök Türk ili toprakları üzerinde mülkiyet haklarına sahip oldukları anlaşılıyor. Kağanlar, toprağı diledikleri boylara üleştirirler ve onları orada iskân ederlerdi. Şu şartla ki, o yer idisiz (~sahipsiz) olsun...

> *"eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin... köymen yir sub idisiz qalmazun tiyin az qırqız budunuğ yaratıp..."* (KT B 19).
> (Atalarımız tutmuş yer ve sular sahipsiz olmasın... Köymen yer ve suları sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız budunları örgütleyip...)

> *"ilgerü qadırqan yışığ aşa budunuğ ança qondurtumuz ança itdimiz qurıqaru kengü tarmanqa teği türk budunuğ ança qondurtumuz ança itdimiz"* (KT B 21).
> (Doğuda Kadırgan ormanının ötesindeki budunu böylece

yerleştirdik. Böylece yönettik. Batıda Kengü Tarman'a dek Türk budununu böylece yerleştirdik, yönettik).

"qara türgiş budun qop icikli ol budunuğ tabarda qonturtumuz" (KT B. 38).
(Kara Türgiş budunun hepsi başeğdi. O budunu Tabar'a yerleştirdik).

Bu dediklerin hepsi Kök Türk Kağanlarının il toprakları üzerinde mülkiyet hakkının olduğunu belgeliyor. Yalnız şu var: Kök Türk konfederasyonuna, şu ya da bu şekilde katılmış olan budunların da ondan otlak talep etmeye hakları vardır. Kağan, sahipsiz il topraklarını ihtiyacı olan buduna üleştirmeli. Osmanlı deyimiyle o toprağı şenlendirmelidir. Keltler ve Germenlerde de böyledir.

Fakat, öyle gözükmektedir ki, Kök Türk Kağanının topraklar üzerindeki mülkiyet hakkına karşılık, obaların da kullandıkları ıduk doğal kaynaklara tasarruf etme hakkı vardır. Bu sav, göçebe-çoban ekonomisinin yaşarlığı için, "obaların otlak ve suları serbestçe kullanabilmeleri gereği" ilkesiyle daha da pekiştirilebilir.

Kök Türk toplumunda; Tengrinin resulü olan kağanın durumu dışında, topraklar üzerinde mülkiyetsizliğin asal olmasına rağmen *a priori* Godelier'in şu yargısına katılmamak elden gelmiyor: "Sürülerin bireysel, daha doğrusu özel edinimi uruklar, oğuşlar ve boylar arasındaki eşitsizliği geliştirir" *(1984: 137)*. Ayrıca şunu da ekleyeyim: eğer, beyler, otlaklardan geçen kışlak–yaylak göç yolları belirlemekteyseler, kara budundan çok, ak budunun en iyi otlakları kapması kaçınılmaz olur. Bu fiili durum eşitsizlik kaynaklarından bir tanesi daha olabilir. Nitekim, Kök Türk yazıtlarında, kağanın dışında, tiğin ve beylerin varlıklarının nispeten kabarık olduğunu gösteren örnekler vardır.

"kül tigin altunun kümüşin ağısın barımın tört bing yılkısın..." (KT G B).
(Kül Tiginin, altınının, gümüşünün, servetinin, varlığının dört binlik sürüsünün...)

Kül Tigin'in altının, gümüşünün, servetinin ne kadar olduğunu bilemesek de, bir ailenin sahip olabileceği ortalama at miktarı yedi-sekiz at arasında olduğuna göre, dört bin at az sayılmaz. Ama bu rakam, Kök Türk ve Kırgız beyleri için olağandır. Zira, sağlığında belinde altın işlemeli sadakla dolaşan Kırgız beyi, öldüğünde geriye altı bin yunt bırakmıştı (Ork: ETY, Uyug Turan III).

Burada kısa da olsa, Toğan'ın ileri sürmüş olduğu şu görüş üzerinde duracağım (1946: 277–287). Ona göre, Türk hükümdarlarının bazı topraklar üzerinde mülkiyet hakları olduğu gibi, onların devletin ileri gelenlerine dirlik verme hakları da vardır. Moğol döneminde "soyurgal" denilen bu dirlik sahiplerinin, Kök Türkler'de *tarkan* diye anılan kişiler olup olmadığı düşünülebilir mi?

Kök Türk yazıtlarında ve Çin belgelerinde tarkan unvanının çokça geçtiği ve yaygın olarak kullanıldığına (Bulgarlar arasında bile VII. yüzyılda kullanılmıştır: Halperin 1983, T. Tekin 1987) dikkat çekilmiştir. Bu unvana sahip olan beyler o denli kudretli ve zengindirler ki, Suci yazıtının sahibi kendisi bizzat tarkan olmayıp, bir tarkanın *üğe buyruqı* (maiyet başı) olduğu halde zenginliğiyle şöyle övünüyordu:

...ağılım on yılkım sansız erti" (Ork. ETY)
(...Ağılım on sürüm sonsuz idi).

Peki ama bu unvanın karşılığı nedir?

Sözcük, *tar-* (dağıtmak, çizgi çekmek), *tara–* (taramak) ve *tarı–* (toprağı sürmek) köklerinden gelip (DK DLT), Orhon Türkçesinde tarlağ > tarla olarak kullanıldığını biliyoruz. Tar – kökünden üretilen bu sözcük kümesine bakarak*, Kök Türkler'de tarkanın dirlik sahiplerine verilen bir unvan olduğu öne sürülebilir mi? Yanıtını Ongın yazıtında bulmak (belki?) umuduyla şu alıntıyı veriyorum:

* Pulleyblank (1963) ve onu izleyen Bosworth'a göre (1977) sözcüğün tar köküyle ilgisi yoktur.

"qapağan ilteriş qağan elinge qılıntım el etmiş yabgu oğlı işbara tamğan çor yabgu inisi bilge işbara tamgan tarqan aymağlığ... el etmiş atam..." (Tek. GOT: Ongın)
("Kapağan" İlteriş Kağan elinde yaratıldım, İl etmiş Yabgu oğlu İşbara Tamgan Çor Yabgunun inisi Bilge İşbara Tamgan Tarkan aymaklık... il etmiş babam)

Belgeden, Bilge İşbara Tamgan Tarkan'ın Bilge Kağan'ın yakını olduğu anlaşılmaktadır. Soylu olduğundan, babası ve ağabeyi gibi büyük ve önemli unvan sahibidir. İmdi, metinde, tarkan'ın aymak'a aymak'ın da atasına bitişik oluşundan esinlenerek bazı hipotetik sonuçlara erişmenin mümkün olup olmadığını araştıralım.

Nacogdorz'un (1974) verdiği bilgilere göre, Yuan yıllıklarında Cengiz Han'ın dirliklerinin adı *aymağ*'dır ki Çincesi *fen–di* olup, "parçalanmış toprak" anlamında kullanılır. Eğer, Kök Türk çağında Moğol çağına kadar sözcükte anlam kayması olmamışsa metinde adı geçen soylu kişinin, il tutan babasının aymağında (dirliklerinde) tarkan unvanıyla bulunmuş olduğu ileri sürülebilir. Zaten, Kaşgarlı'da (DK DLT) tarkan, Arguca pagan bir sözcük olup, "emir" demektir (1958: I, 38).

Yılkı, otlak ve sulak "yer" ister. Devamlı askeri birlik bu "yerin" ürettiği ürünle beslendiği gibi, "yer" de bu birlikle korunur. Vergi bağışıklığı ise nispi bağımsızlığın bir göstergesidir. Acaba bu nedenlerle tarkanlar dirlik sahibi sayılabilir mi?

Bütün bu veriler, tarkan unvanının, stepokrasi aşamasında ele geçirilen toprakların dirlik haline dönüştürülmüş birimlerinin başına geçirilen yüksek rütbeli subaylara verilmiş olduğunu telkin edebilir. Galiba, bunlar A-shih-na uruğundan değillerdir (Donuk 1984). O vakit, "kuvvetli varsayım" altında, Kök Türklerin ele geçirmiş olduğu bölgelerde dirlik sisteminin varolmuş olduğunu iddia edebiliriz. Yalnız, sanırım ki, aymaklıklar Kök Türk öz ilinin sınırları dışındadır. Çünkü, dediklerdeki "aymaklık toprak" aslında, "el etmiş" atasına aittir.

Belgelerin noksanlığı, şu anda, tahlili daha ileriye götürmeye elvermiyor. Bundan dolayı, söylediklerimi kısaca özetliyorum. Kendini-destekler oba içinde; 1) Davar ve at sürüleri özel

mülkiyettedir, 2) Beyin ve akrabalarının yılkısı kalabalıktır; 3) Yılkının bakım ve güdümü oğuş bireyleri ve kullar tarafından yürütülür (bu işlevin kara buduna yüklendiğine değin belge yoktur beride: II B2c); 4) Bu bakımdan oba-içi sömürü, *via* artık, beyler budun ile kullar arasında ortaya çıkar. Fakat bu olgu, göçebe-çoban ekonomisinin üretim tarzını etkileyecek güçte değildir *(ötede:* Açmalık); 5) İlin ve bütün kağanlık topraklarının mülkiyeti kağandadır; 6) Buna karşılık, otlak ve sulaklara tasarruf etme hakkı kara budunundur; 7) Kağan zaptedilen topraklar üzerinde dirlikler kurup, bunları ak budun arasında üleştirebilir (tarkanlık ?); 8) Ve nihayet, kağanlar iç ya da tabi boyları sahipsiz yerlere yerleştirebilirler.

b) Vergi / Haraç

Kök Türk Kağanlarının ve ak budunun toprak ve yılkı üzerindeki mülkiyet ya da tasarruf hakları, vargısal olarak, doğal kaynaklar ile işlenmiş ürün üzerinde de bazı haklar edinmelerine önayak olur. Hayvan, bitki, maden ve işlenmiş ürün halinde cisimlenmiş bu haklar vergi/haraç/ulca şeklinde, zorla ya da anlaşmalarla, tabi budunlardan Kök Türk ak budununa gasp suretiyle aktarılır. Kök Türklerin Çin'le kurdukları "ticaret ve savaş ilişkilerini" şimdilik bir yana bırakarak, bu konudaki dedikleri önce kaydedip, sonra da yorumunu yapacağım.

> "(Türkler) vergi olarak evcil hayvan ve sürü alırken, hesap yapmak için tahta bir üçgen üzerine çentik çekerler ve güven vermek için mızrak tamreniyle balmumundan bir damga basarlar" (Liu CN: I 9).
>
> "(Çinliler'den kağan unvanı almış ve kendisine birçok prenses vaadedilmiş olan Tölislerin beyi Çin İmparatoruna nişan armağanı sunmak üzere boylarına koyun ve at vergisi saldı" (Cha. Doc: "Supp" 9).

> "A-shih-na Çöl vergi talep etmeden halkı on yıl yönetti. Birisi ona kaynak yaratmak için daha yüksek vergi konulmasını önerdiği vakit yanıtı, boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter, derdi. Bütün budun onu severdi" (Cha. Doc. 174).

> "İliğ Kağan masrafları karşılayamadığından boylardan sürgit vergi talep ediyordu. Bu yüzden uyruğunun hayatı zorlaşıyor ve isyanlar artıyordu" (Liu CN: I, 143).

İlk alıntı, Kök Türk ekonomisinde vergi/haraç tahsilinin bir usul dairesinde yapıldığını belgeliyor: Vergi tutarı hesap edilip, kaydediliyor. Yalnız, bu genel haberden vergi/haracın Türk federasyonunun iç-boylarına mı, yoksa konfederasyonuna üye tabi budunlarla vaha kentlerine mi salındığını bilemiyoruz. İkinci dedik, her ne kadar, Tölislerle ilgiliyse de, Kök Türklerin de vergi/haracı aynı kapsamda uygulamış olduğunu tahmin edebiliriz. Görüldüğü gibi, bu belgeye göre vergi/haraç içboylara da salınmaktadır. Ne var ki, bunun için düğün gibi bir fırsat gereklidir; yani, vergi *arızi olarak alınmaktadır.* Doğallıkla, bu tür bir "avarız vergisi"nin Tölislere munzam bir vergi külfeti yükleyip yüklemediğini bilmiyoruz. Yorumunu bundan sonraki alıntıya saklıyorum. Üçüncü alıntıya ne kadar güvenilir? A-shih-na Çöl'ün Çin İmparatoru'nun sadık bendesi olduğunu herkes biliyor. Ve bundan dolayı da, Çin yıllıklarında "vergi–almayan–adaletli–komutan" olarak övülmeye layık sayılması doğal değil mi? Belki ama, bu belge, dolaylı da olsa, Kök Türk topluluğu içinde *vergisiz* yaşayan boylar olduğunu kanıtlar sanıyorum. Zira, verginin yaygın olduğu bir ülkede, vergisizliği tasarlamak (uydurmak) bile, hemen hemen olanaksızdır. Dördüncü metin, Çin İmparatorunun ve dolayısıyla A-shih-na Çöl'ün can düşmanı İliğ Kağan'ın sert vergi/haraç politikası hakkında... Doğallıkla, burada sorulması gereken soru, salınan vergi/haracın Kök Türk boylarına mı, yoksa federasyon içindeki öteki boylara mı olduğudur. Şu haber ikinci almaşığın daha doğru olduğunu ima eder gibi...

> "627'de Yin-Şan dağının kuzeyinde Sir-Yen-to'lar, Uygurlar, Bayırkular ve başka boylar İliğ Kağan'a karşı ayaklandılar" (Liu CN: I, 142).

Belgelerin saydam olmamasına rağmen bunlardan tahmini bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olduğunu sanıyorum. Bir ke-

re, Kök Türk *oikoumené*'inde vergi/haraç alınmayan iç-boylar bulunduğu gibi, sonra da, vergileme bazen avarız vergisi şeklinde, yani arızî olmaktaydı. Bu demektir ki, hiç olmazsa Kök Türk federasyonunun katıözünü oluşturan iç-boylarda, vergi/haraç genel ve yaygın bir gasp mekanizması değildir. Buna *karşılık*, İliğ Kağan'ın izlediği yüksek vergi/haraç politikası sayesinde sadece tabi boyların vergilendirildiğini öğreniyoruz. Nitekim, Kök Türk stepokrasisi çevresinde vergi/haracın (ve ulcanın) asli ve genel bir gasp mekanizması olduğunu belirten başka belgeler de vardır. Bir Batı Kök Türk belgesi:

> "T'ong Yabgu kuzeyde Tölisleri kendisine bağladı. Batı'da İran'a karşı savaştı, güneyde Gandara ile komşu oldu. Bütün bu ülkeler ona tabi oldular... Kendisi İli vadisinin efendisiydi. Bu bölgelerde bulunan hükümdarların, kralların nezdinde ilteberler atadı. Ayrıca vergi ve rüsumları (haraç) tahsil için onlara *tudunlar* yolladı" (Cha. Doc: 24).

Böylece, Kök Türkler'de *tudun* unvanının da kesin anlamı ortaya çıkıyor: Kağanlığa bağlı dış-boylara salınan vergi/haraç denetleyen ve toplayan kağan, şad ya da yabgu temsilcisi... Buna benzer bir unvanın Orhon Uygurlar'ında da bulunduğu biliniyor. Onlar, "alumçı" diyorlardı.

"Kök Türkler ve vergi/haraç" konusunda elimizdeki başlıca metinler bunlar.

4) Aç ile Tok, Az ile Çok

Kök Türk iktisadi sistemini anlamaya başladığını sanan bir tarih meraklısı (örneğin, S.D.) bu ekonominin fakir mi, yoksa zengin mi olduğu konusunda, ilk başta, ikircikli fikirler edinir. Çünkü, bu konuyu tek bilen Bilge Kağan, iktisadi darsınma ile iktisadi bolluktan birlikte ve aynı anda söz eder. Ona göre, kendisinin tahta çıkışından önce, hatta şadlık döneminde, Kök Türk ekonomisinin ve nüfusunun beti-bereketi kaçmıştı. Kapağan Kağan döneminde Kök Türkler "çıgany budun" (fakir budun) (KT G 14, 16, 26), "yalıng budun" (çıplak budun) (KT D

29) idiler. Sabında, Kök Türklerin bu sefil durumunu şöyle dile getirir:

> *""neng yılsığ budunqa olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablaq budun üze olurtum"* (KT D 26).
> (Ne ki ben bolluk içinde bir budunda hüküm sürmedim. İçerde aşsız, dışarda donsuz yabız-yablak kötü-sefil bir budun üzerinde hüküm sürdüm).

Ona göre, ayrıca Kök Türklerin nüfusu da azalmıştı (KT G 14, 16, 29). Besbelli, ya doğurganlık kısırlaşmış, ya da kıtlık, salgın ve savaşlar insanları kırmıştır. Öyle ki, Türk budun *"ölteci budun"* (ölen budun: KT D 19) haline gelmişti. Bilge Kağan kendi hükümdarlığı esnasında da bu iktisadi darsınmanın sürdüğünü itiraf etmekten çekinmez:

> *"..bizing sü atı toruq azuqı yoq erti"* (KT D 40).
> (Bizim ordunun atları yorgun, azığı yoktu).

Bilindiği gibi, Bilge Kağan sabını duyurduğu dönemde, Bayırkular amcası Kapağan Kağan'ı, inisi Kül Tigin de amcasının bütün karı-yanlı oğuşunu katletmişti. Bu olayların, Türk-Sir budunu içinde büyük rahatsızlıklara yol açmış olduğu muhakkak gibidir. Bu arada, Kök Türklere karşı Oğuzlar ayaklanmış, Cungarya Çinlilerce zaptedilmiş ve Tarım havzası Türgiş Su-lu Kağan'ın hükmü altına girmişti. Bütün bu iç ve dış olaylar karşısında, Kök Türk ekonomisinin pek parlak olduğu düşünülemez. Yavaş yavaş, Doğu Kök Türk stepokrasisi Kapağan Kağan dönemindeki görkemliliğini yitirmek üzereydi. Bundan dolayı, Bilge Kağan'ın betimlediği kötü iktisadi durumun gerçeği yansıttığından zerre kadar kuşku duyulmamalıdır.

Ne ki, Kök Türk ekonomisinin dertleri her vakit siyasal nedenlerden kaynaklanmamıştır. Bozkır iklimindeki belirsizlikler kuraklık ve açlık getirirken, salgınların nüfusu ve sürüleri kırması ekonomide büyük çalkantılara neden oluyordu. Çin kaynaklarının verdiği haberlere göre, 620–630 tarihleri arasında, kışların çok sert geçmiş olduğu bilinmektedir.

> "(622) baharında Li tuen İmparatora Türklerin açlıktan kırıldıklarını bildirdi" (Liu CN: I, 136)
> "627'de Türklerin oralarda çok kar yağdı. Birçok koyun ve at kırıldı. İnsanlar kıtlığın eşiğindeydi" (Jul. Doc: 12–125).

(Talihsiz İliğ Kağan'ın sonunun bu döneme rastladığına önemle işaret edeyim. İşbara Kağan'dan beri sallanmakta olan I. Kök Türk Kağanlığı, İliğ Kağan'ın Çinliler tarafından esir edilmesiyle 630 tarihinde son buldu).

Bu tarihlerden elli yıl sonra, yani, 685 yılında, kuraklığın son haddini bulduğunu gene aynı kaynaklar söylüyor.

> "Dokuz Oğuzlar'da büyük kuraklık oldu. Üç yıl sürdü. Bütün otlaklarda otlar kızıla döndü, ot bitmez oldu. Her on koyun ve attan yedi sekizi kırıldı. Oğuzlar, tarla farelerini avlamak ve bitki yumruklarını toplamak zorunda kaldılar" (Liu CN: I, 370).

Kötü iklim koşulları yetmezmiş gibi, Kök Türkler bazen büyük salgınlarla da karşı karşıya kalırlardı: Bilge Kağan'ın dediğine göre, dördüncü Oğuz seferi esnasında ordunun hayvanlarına salgın girmişti:

> *"amgı qarğan qışladuqda yut boldı"* (BK. D 38).
> (Amgı Kargan'da kışlarken salgın girdi).

Her şiddetli kış, her kurak yaz sonunda böyle mi olmuştur, kestirilmez ama Kök Türk toplumunun doğal afetlerden fazlasıyla etkilendiği anlaşılıyor. Bilge Kağan, adeta özür dileyen bir deyişle şöyle söylüyor:

> *"türk budun aç erti ol yılqıg (galiba Uygurlar'ın) alıp igittim"* (BK D 38).
> (Türk budunu açtı. O sürüyü, "galiba Uygurların", alıp doyurdum).

Bütün bu belgeler göstermektedir ki, Kök Türk ekonomisi

yaşanılan stepokrasiye rağmen oldukça hassas bir denge üzerinde duruyordu. Bir yandan, siyasal çalkantılar (savaşlar), öte yandan, kuraklık ve salgınlar her an için ekonomiyi tehdit ediyor, durum çok kez Kök Türk budun için felaketle sonuçlanıyordu. Stepokrasi, mitopokrasi, göçebe-çoban ekonomisi aslında "fakir" bir ekonomiydi... "Salt fakir olan, salt göçebe olandır" diyor, Lattimore (1962: 522). Haklıdır.

Ne var ki, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazılıtaşlarının pek çok yerinde Kağan bu durumun aksini iddia eder. Tengrinin ona bahşettiği ülüğe sığınarak budunu iktisadi bundan kurtarıp, ili bolluğa boğduğunu ilan etmekten çekinmez. Örneğin,

> *"qağan olurup yoq çığany budunuğ qop qubrattım çığany budunuğ bay qıldım az budunuğ öküş qıldım"* (KT G 14)
> (Kağan olunca fakir budunu hep kubrattım. Fakir budunu: zengin, az budunu çok kıldım).

Bir örnek daha:

> *"tengri yarluqazu ...ölteci budunuğ tirgürü iğittim yalıng budunuğ tonluğ çığany budunuğ bay qıldım az budunuğ öküş qıldım"* (KT D 25).
> (Tengri buyurduğundan... ölecek budunu diriltip doyurdum. Çıplak budunu donlu, fakir budunu zengin, az budunu çok kıldım).

Bilge Kağan tarafından sık sık kullanılan "çığan budunu bay, az budunu çok kıldım" deyimi, belli ki, Kök Türk sözlü anlatım geleneğinden esinlenen ve anlatıma kısalık ve yoğunluk sağlamak geleneğinden kotarılan bir özdeyiş ya da bir atasözü olmalıdır.* Bu tür deyişler gerek Kül Tigin, gerek Tunyukuk yazıtlarında bol bol kullanılmıştır: *"başlıgıg yüküntürmüş tizliğiğ sökürtmüş"*

* (Dede Korkut) çağında... atasözleri sade günlük konuşma içinde sırası düştükçe söylenmiyor, destansı anlatım içinde de önemli bir öğe olarak yer alıyordu. Günümüzde Kırgızların, Kazakların destanlarında bu gelenek canlı olarak sürüp gitmektedir. Anadolu âşıklarının hikâye anlatımlarında yer yer atasözlerine çalan kalıplaşmış, tekerlemesi birtakım sözlerle anlatıyı süsleme çabası bu geleneğin bir kalıntısı olsa gerektir" Boratav?: 128–144).

(başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş), *"beglık urı oğlın qul boltı işilik kız oğlın küng boltı"* (beylik erkek çocuğun kul oldu, hanımlık kız çocuğun cariye oldu) ve nihayet, *"tün udumadım küntüz olurmadım"* (gece uyumadım, gündüz oturmadım) gibi...

> *"eçim (kapağan) qağan olurupan türk budunuğ yice itti igitti çığanıığ bay qıldı azı öküş qıldı"* (KT D 16).
> (Amcam Kapağan kağan olunca Türk budunu gene örgütledi besledi. Fakiri zengin, azı çok kıldı).

5) Savga

Yukardaki son alıntı, baştaki alıntılarla çelişir. Olsun, bu tekerleme-atasözü kara buduna bir tek im vermek için kullanılmıştır: A-shih-na soyundan gelen doğu ya da batı bütün Kök Türk Kağanları kara buduna, onların vermiş olduğu işiğ–küçüğ karşılığında, içinde *ıd* olan bir şeyi geri göndermelidirler.

Bu bağlamda "ıd–" kağanın ülüğüne bağlı *hayali* bir şeydir. Fakat ne ziyanı var; eğer buyurulan budun düşsel ile reel ıdışma arasında bir ayrım yapmıyor, kağanları Bilge'nin ülüğünün gerçek bir iktisadi bolluk getireceğine inanıyorsa...

Kök Türk Kağanlarının karşı-ödüllenmeleri hayali ıdışma şekline büründüğü gibi, *reel* de olabilir. Hayali ve manevi olana ülüg denilirken, reel ve maddi olana *savga(t)* diyeceğim.* Savga, kağanlıkça alınan vergi, haraç ve ulcanın ak ve kara budunlara üleştirilmesidir. Aşağıdaki iki belge, Kök Türk Kağanlık söyleminde savganın yerini göstermesi bakımından önemlidir.

> "(Muğan Kağan?) parayı iyi üleştirdi ve budunu iyi besledi" (Kljaştornyj&Lıvşıc 1972, Çağatay&Tezcan 1976, Bugut).

> *"(Ben Bilge Kağan) sarığ altunun örüng kümüşin qırqaglık qutayın kınlığ işgitisin özlük atın adgırın qara kişin kök teyengin türküme budununa qazganı birdim"* (BK K 11).

* Eren (1972)'in dikkati çektiği bu sözcüğün bir anlamı, Altay dilleri ile Dede Korkut kitabında "ulca payı"dır. Sözcüğe bu kavramı yükleyerek, kapsamını genişlettim. Nasıl ki, Veyne (1976:20:), "kente hayırlı işler yapan" ifadesini kavramlaştırmak üzere eski Yunancadan **èvergétisme** sözcüğünü alıp Fransızcaya soktuysa... Kaldı ki, benim kullandığım terim Türkçedir...

(Ben Bilge Kağan sarı altını, ak gümüşü, kenar işlemesini, giyimlik ipekliyi, binek atlarım, aygırları, kara samuru ve mavi sincabı Türküme, budunuma kazanıverdim).

İmdi, görüldüğü gibi her iki belge de, ulcadan elde edilen savganın Türk budununa üleştirildiğini gösterir. Türgiş Su-lu Kağanın elde ettiği ulcayı uyruğundakilere üleştirmesini de bu anlamda almak gerekir.

"Başlangıçta (Türgiş) Su-lu Kağan adamlarını sever ve onlara iyi davranırdı. Her çarpışmadan sonra elde edilen ulcayı buyruğundakilere üleştirirdi" (Cha. Doc: 82).

Aynı durum, Orhon Uygurları için de geçerlidir:

"(Çin elçisi) Yü'nün (evlenme vesilesiyle) kağana getirdiği devlet mühürleri, ipekliler, renkli kadın giysileri ve başka giysiler, altın ve gümüş tabaklar, son parçasına kadar kağanın subayları, beyleri ve başkaları tarafından üleşildi" (Mackerras, 1967: 19).

"Kağan elindeki bütün araç-gereçler ile ipekliyi, kendisine hiçbir şey ayırmadan, onunla birlikte sefere katılan komutan ve subaylara verdi" *(ibid:* 142).

Bu geleneğin Hazarlar arasında da geçerli olduğuna işaret edeyim:

"İşe (Hazar Hakanı) vergiyi kendisi için tahsil edebileceği gibi, onu orduya da üleştirir" (Martinez, Gardizî: 154).

Çin yıllıklarını büyük bir özenle taramakla ünlü olan Ecsedy (Hilda, İldiko Ecsedy'nin müstear adıdır) de Doğu Kök Türkleri hakkında Pei-shih ve Sui-shu'dan şu belgeyi sunuyor:

"Ta-yeh döneminin üçüncü yılında, yani 607'de, Doğu Türkleri Kağanı Ch'i-min Kuzey Çin'e sığınma hakkı aldıktan sonra, Çinli bir prenses olan karısı ve 3000 at armağanı ile

> saraya geldi. İmparator Sui Yong-ti onu korkulu bozkırların bir temsilcisi olarak öyle bir coşkuyla huzuruna kabul etti ki –askeri yardımını da reddetmedi– Kağan'a ve maiyetinde olan 3500 oğuş beyine önce 13000 top ipek, sonra da, diplomatik konuşmalar ve bozkırda dolaşan savaş söylentileri üzerine, 1000 kişiyi barındıracak bir çadırla 2000 top ipek daha armağan etti. Ch'i-min'in beyleri arasında herkes bu armağanlardan hissesine düşeni aldı" (I. Ecsedy 1977: 8).

Kök Türk ve Uygur stepokrasisinde, gaspedilen ulcanın kağan savgası olarak buduna üleştirilmesi konusunda son yargıyı I. Ecsedy'ye bırakıyorum (1977: 8–9).

> "Çin kaynaklarının dikkatli bir yorumuyla Kök Türklerde vergi/talan/ulca gelirlerinin geleneksel oğuş-temelli üleşilmesini keşfediyoruz. Kağan'ın yardımcısı önderler gaspedilen malları, sanıldığı gibi herkesin rütbesine göre olmayıp, herkesin hissesine göre yüzlerce bin boy (oğuş olacak) beyi arasında üleştirirlerdi."

Kök Türk (ya da Uygur) stepokrasisinde vergi/haraç/ulcanın savga yoluyla buduna üleştirilmesi olgusuna koşut olarak bu ekonomilerde "kağanlık hazinesi" kavramının da oluşamayacağı açıktır. Batı Kök Türklerden oldukları bilinen Şatolar X. yüzyıl ortalarında Çin'de kısa bir süre imparatorluk kurdukları vakit,

> "İmparatorun kişisel hazinesi ile devletin hazinesi arasındaki farkı ayırt edemiyorlardı... Savaşta kazandığı ulcayı üleştirmeye alışmış bir bozkır budunu olarak, devlet hazinesini de üleştirip duruyorlardı" (Eberhard 1970: 149).

X. yüzyılda, Çin İmparatoruyken bile böyle davranmakta devam eden Batı Kök Türk kökenli hükümdarların, VIII. yüzyılda ataları olan Kök Türk Kağanlarından geleneği örnek almadıklarını kim iddia edebilir?

Verilen belgelerden, Kök Türk Kağanları için savganın bir

zorunluk olduğu anlaşılıyor (Györffy 1975: 53). Onlar cömert olmalı, hatta bunu savurganlık derecesinde yapmalıdırlar. Zaten dikkat edilirse, Sav-ga, sav-ma, sav-urma, sav-rulma ve sav-urgan hep aynı "sav" fiil kökünden gelmektedir. Kurtulmak, serbest kalmak başından atmak anlamına gelir. Demek ki, Kök Türk Kağanı savga ile buduna karşı bir şeyi; yani onun savaş sırasında kağana vermiş olduğu "iş-gücünü", "başından savmalı", ondan kurtulmalıdır.

Böylece, Kök Türk boyları içinde savganın ak budunla kara budun arasında bir ödülleme/karşı-ödülleme değiş biçimi olduğu ortaya çıkıyor. Kara budun ak buduna savaşçı sıfatıyla işgüç verirken, ak budun da onlara savga dağıtmaktaydı. Bu son konuda Kök Türk kağanları ile ak budunun fevkalade duyarlı olduklarını sanıyorum. Onların "elleri açık" olmaya mecburdu; çünkü yadlara karşı yapılan bir seferin sonucunda, hiç olmazsa düşsel ile gerçek ortalamasını bularak kara buduna "sizleri besledim, doyurdum", diyebilsinler (Sahlins 1972, Claster 1974: 25–36).

Bu bahsi bitirmeden bir nokta üzerinde kısaca durmak istiyorum. Çalışma süresince, Kök Türk insanının savaşçılık "ruhunun" hem kut, hem küç, hem de ülüg kertelerinde kılınıp, bütünleştiğini göstermek istedim. "Kılmak" fiilinde kullanılan edilgin hal, bu insanın (bütün insanların) savaşçı bir ruha bezenerek doğmuş olmadığını, fakat kendisini çevreleyen reel ya da düşsel ortamın etkisiyle savaşçıya dönüşebileceğini belirtmek içindi. Kök Türk atı da öyle değil midir? Tengriye kurban edilen at, savaşta insanla birlikte çarpışırken, sofralarda insanın yiyeceği olmuyor muydu? Oysa, o sadece güzelim bir attı...

6) Ticaret ve Savaş İlişkileri

Göçebe-çobanlık, stepokrasi ve savaş arasında kurulan köprü, ister estemez, Kök Türkler ile Çin arasındaki ticaret (~haraç) ve savaş ilişkisinin ayrıntılı bir biçimde incelenmesine yol açar. (Liu CN 1958, Lattimore 1962, Ecsedy 1968, İzgi 1978, Kwanten 1979, Moses 1983 Sagchid&Symons 1989).

a) Ülkenin Ürünleri

Ticaret (~haraç)* ve savaş bakacından Çin yıllıklarına bir göz atanlar bu konuda üç özgüllük saptarlar: 1) her iki ülke arasında yapılan askeri seferler (savaş, çatışma, akın, baskın) ile gönderilen elçilerin sıklığı ve çokluğu arasındaki korelasyon; 2) askeri çarpışmalarla, *via* elçiler, gönderilen "armağanlar" arasındaki korelasyon ve; 3) I. ve II. Kök Türk Kağanlık dönemlerinde yapılan savaşlarla gönderilen elçi sayısının, kağansızlık dönemine göre fazla oluşu. Konuyu sergilemek üzere Moses'in çizelgesini (1983: 87) kısaltarak kullanıyorum (Çizelgel-7).

	Türk Elçileri	*Çin Elçileri*	*Çarpışmalar*
I. Kök Türk Kağanlığı** (552-583)	27	20	14
Doğu ve Batı Kağanlıkları (583-630)	45	35	79
Toplam	72	55	93
Kağansızlık Dönemi (630-684)	7	5	11
II. Kök Türk Kağanlığı (684-740)	19	16	35

Çizelge- 7

Yuvarlak olarak, Bumin Kağan'dan İliğ Kağan'a dek geçen yetmiş sekiz yıl içinde Kök Türkler Çin'e 72, Çin Kök Türklere 55 kez delege yollamış. Bu arada sefer sayısı 93. Buna karşılık, Kök Türkler'in elli sekiz yıllık kağansızlık döneminde Kök Türk elçileri sadece 7, Çin elçileri de 5 kez gelip gitmiş, çarpışmaların sayısı ise 11. I. Kök Türk Kağanlığı'ndaki yoğunluğa oranla ne büyük düşüş! Fakat ne görüyoruz; II. Kök Türk Ka-

*Ticaret ve haracın neden eşanlamlı olarak kullanıldığının açıklanmasını İzgi'ye bırakıyorum:
"Çin'e yabancı memleketlerden gönderilen haraç ürünleri ve buna karşılık imparatorun hediyeleri bir değiş–tokuş ve genel anlamda bir ticaret olarak görülebilir. Fakat... bu değiş–tokuş ne bir tiacaret, ne de tamamen ticaretten bağımsız münasebetlerdir. Bunlar adeta birbirinin içine girmiş olan münasebetlerdir" (1978: 90).

** I. Kök Türk Kağanlığı hem Doğu hem de Batı Kök Türklerini içine alır. II. Kök Türk Kağanlığı ise sadece Doğu Kök Türklerini.

ğanlığı'nın elli altı yıllık ömründe bu rakamlar artmaya başlıyor. Türkler 19 elçi yollamışlar, Çinliler ise 16. Sefer sayısı ise 35'e yükselmiş.*

Her şeyden önce, gerek Kök Türklerce, gerek Çinlilerce elçi yollama ve armağan verme işlemlerinin eşanlı ve birlikte yapıldığını hatırlatayım. Bu konuda Chavannes (1900) ve Liu-mau tsai (1957)'nin kitaplarında istenildiği kadar örnek bulunabilir. Bu demek değildir ki, gönderilen heyetler önemli siyasal sorunları konuşmamışlardır. Kuşkusuz, konuşmuşlardır ama daima yollanan armağanların eşliğinde... Çin yıllıkları Kök Türklerin gönderdiği armağanlara "ülkelerinin ürünleri" derler. Bu, onlarca düpedüz *haraç* demektir (Ecsedy 1968, 1977; İzgi 1978). Çünkü, Çinlilerin gözünde barbar geleneğine uygun olarak gönderilen her armağan haraçtır; yani imparatorluğa bağlılığın bir simgesidir. Oysa, bu armağanlar, Çinlilerin "verildi" fiili kullanılmasına karşın, pekâlâ "haraç verdi" anlamını taşırdı (Sagchid & Symons 1989. p. 121). Durum, Çin ile ilişkisi olan her ülke açısından aynı olmakla beraber başlangıçta; "Sui hanedanına kadar, imparatorluk sarayına haraç getiren bütün elçilerin sayısı içinde (armağan getiren) Kök Türk elçilerinin sayısı beşte birdi",** yani Çin sarayına armağan gönderme yarışında, Kök Türkler başı çekiyordu.

Öyle ise, çizelgede gösterilmiş bütün elçiler–savaş ilişkisinin, aslında, armağanlar–savaş ilişkisi olarak irdelenmesi doğrudur. İki ufak belgeyle böyle bir ilişkinin tarihsel bir olgu olduğunu göstereyim.

> "Muğan Kağan Wei devletinin yardımıyla Ch'i devletine saldırdıysa da, birkaç ay sonra Ch'i divanına haraç yolladı... Muğan Kağan hem Wei, hem de Ch'i ile delege verişti, her birine kızını vermeyi vaadetti ve her ikisinden de bol bol armağan aldı" (*Sui-shu: So-jin pan-no-pen erh-shih-szu shih IX. Shan-wu Yin-shu-kuan*, Peking 1958; Zikreden: Ecsedy 1967: 134, fn. 22).

* "Ticaret (~haraç) ve savaş" bağlamında, aynı korelasyon Orhon Uygur Kağanlığı ile Çin arasındaki ilişkilerde de geçerlidir (Mackerras 1967, Sagchid & Symons 1989).

** "Metnin öneminden dolayı kitabı zikrediyorum: **T'se-tu-yuan-kui I- III Chung-hua shu-chu,** Peking 1960, Zikreden: Ecsedy 1968: 143, fn. 78).

Bu seferki metni "özet" olarak veriyorum:

> "İşbara Kağan döneminde Kök Türkler 582'de üç kez, 583'te bir kez Çin topraklarına saldırdılar (Liu CN: 433). İki yıl sonra Tardu ve Apa Kağanla savaşmak üzere Çin'den yardım istedi... ve Çin'e haraç verildi" (Jul: Doc: 55).

Armağan ya da haraç, adı ne olursa olsun, Kök Türk elçilerinin Çin sarayına sundukları "ülkelerinin ürünleri" aslen *at*'tır. Bunun karşılığında da Çin'den istedikleri tek "armağan" ipektir. Çünkü, ipek hem beyler budunun ihtiyaç duyduğu lüks maldır, hem de Asya'da kullanılan bir çeşit "para"dır (Toğan 1946: 115–123). İlginçtir, Kök Türkler bakımından ata karşılık ipek değiş-tokuş etme isteği o kadar doğaldır ki, İşbara Kağan Çin İmparatoruna şöyle yazıyordu:

> "Benim ülkemin bütün koyun ve atları imparatora aittir ve onun ülkesindeki bütün ipekler de bana..." (Liu CN: 1, 50).

Ve bu ticareti öylesine arzuluyorlardı ki:

> "İliğ, 624 tarihinde imparatora elçi göndererek ondan Pei-lu-kue bölgesinde Çinliler ile ticaret yapmak üzere bir yer tahsis etmesini istedi" *(ibid:* I, 288).

Öyle anlaşılmaktadır ki, at/ipek değiş-tokuşu Çin hükümetinin işine gelmekte olup, bu amaçla ta Hunlar'ın zamanından beri sınır kapılarına pazarlar kurmuşlardı (Ögel 1981: I, 543).

İşte,

> "Hükümetimiz dört bucaktaki barbarları yönetirken, onlara iyilikle davranmakla birlikte, üzerine kısıtlı da olsa bir denetim uygulamıştı. Bu yöntem sayesinde sınır bölgelerimizi sakinleştirip, barbarlara iyi muamele ederek onları denetimi altına aldı. Böylece de onların Çin içlerine kadar ilerlemelerine engel oldu. Biz, Han zamanından beri aynı politi-

> kayı izliyoruz... Pazar yerlerini kurduk ve buralarda sınır kapılarını düzenleyen yasalar getirdik. Rüşvet vererek onların güvenini kazandık" (Zikreden: Ecsedy 1968: 143).

Bu alıntıdan da anlaşılacağı gibi, Çinliler için at/ipek değiş-tokuş haddi arz ve talebin bir işlevi olmayıp, doğrudan doğruya, "siyasal sebepler" (Lattimore 1979: 482) tarafından belirlenmektedir. Bu olguya dayanarak şu varsayımı yapıyorum: "Çinliler siyasi kararlarla 1 at/x ipek haddini, Kök Türkler zayıfken yüksek, güçlüyken alçak tutarlar."

Gerçekten, at/ipek değiş-tokuşu Kök Türk ve Çin siyasal ilişkilerinin odağı olup, onların bütün iki yüz yıllık tarihlerini etkilemiştir. Değiş-tokuş önerisi I. Kök Türk Kağanlığı kurulur kurulmaz, ilkin Bumin Kağan'dan geldi. Avarları yenmişti, gururluydu, zengindi; ipek istiyordu. Geri çevrildi. Pek de değil; çünkü, ertesi yıl Çinliler kendisine elçi yolladılar. Bu olay kapıları açtı. Bir yıl sonra, "ülkesinin ürünlerini" yani "atı" sunup, evlenmek üzere Çin sarayından bir prenses diledi. Dileği oldu. Bu olaydan bir yıl sonra da (bu arada Kara Kağan kısa bir süre hüküm sürmüştü) oğlu Muğan Kağan Çin sınırındaki kasabaları talan etti.

Bu öykü, at/ipek değiş-tokuş çevrisinin başlangıcıdır. İki yüz yıl boyunca her iki taraftan elçiler gidip gelmiş, at verilip ipek alınmış ve bu arada çarpışmalar gırla gitmiştir. Ve hatta, bu süreç II. Kök Türk Kağanlığı'nın ortadan kalkmasıyla kurulan Orhon Uygur Kağanlığı döneminde de aynı çevriyi izleyerek devam etmiştir.

> "Ch'ien-yuan döneminin (758–760) ertesinde, Uygurlar Çin'e yaptıkları hizmetlere karşılık olarak, anlaşılmış olan fiyattan ipekli mal satın almak üzere elçileriyle birlikte atlar yolladılar. Genellikle, her yıl gelirler bir atı kırk parça ipekle değiştirirlerdi. Her seferinde on binlerce atla geliyorlardı. ...Barbarlar doymak bilmez bir biçimde ipek elde ediyor, biz ise yararsız atlarla yetiniyorduk" (Mackerras 1968: 55).

IX. yüzyılın başında Uygurlar işi o kadar azıtmışlardı ki, ipek elde etmek için Çin İmparatoruyla adeta oynuyorlardı:

> "822'de imparator hünsa bir elçi yollayarak, talan yapmalarını önlemek üzere, Uygurların durmasını ve evlerine dönmesini emretti. Bu arada onlar, Feng-chou'da Kırgız sınırına ulaşmışlardı bile. Emirlere itaat etmediler. İmparator bir kararname çıkararak 70.000 parça ipekli mal getirilmesini emretti ve bunları Uygurlara bağışladı. Ancak bu hareket onları yurtlarına geri döndürebildi" *(ibid:* 113).

At/ipek değiş-tokuş çevrisinde Kök Türk ve Uygur Kağanlıkları'nın benzer süreçler izlemesi önemli bir soruna açıklık getirir: "Stepokrasi, bir sistem olarak, aynı kurallara göre işler"

Kök Türkler ile Çinliler arasındaki elçi–at–ipek–savaş çevrisi, her vakit aynı düzgünlükle yinelenmemiştir. I. ve II. Kök Türk Kağanlıkları dönemlerinde hızlanırken, kağansızlık döneminde yavaşlamış, hatta bir aralık tamamen durmuştur. Dediğim gibi Moses'in yukardaki çizelgesi eşsiz bir ipucu veriyor: I. ve II. Kök Türk Kağanlıklar'ında Türk at "ihracatı" yoğun, kağansızlık döneminde ise fevkalade cılızdır. Dış işbölümüne dayanmayan, kendini–destekler, fakir oba ekonomisi halinde yaşayan aile ve oğuşların Çin'e at arzedip, onlardan ipek talep edeceğini tasarlamak, herhalde, anlamsızdır. Olsa olsa, ancak ak budun, kendi ihtiyaçları dışında kalan "artık–atları", "ülkenin ürünleri" biçiminde ihraç ederek Çin'den ipek ve ipekli talep ediyorlardı. Ne var ki, eğer ihraç edilen "artık–atlar" I. ve II. Kök Türk Kağanlıkları döneminde fevkalade bolsa, bu atların tümünün ak budunun kendi tavlasında yetişmiş atlardan geldiği kesinlikle iddia edilemez. Çünkü, yukarda vurgulandığı gibi, Türkler her seferinde "onbinlerce" atla geliyorlardı. Kanımca, Kök Türklerin (ve Uygurların) ipek almak üzere Çin'e arzettikleri bu "aşırı artık at"ın kökeni, Kök Türk (ve Uygur) stepokrasisinde yatmaktadır. Şöyle ki; konfederasyonun metbu budunları olan Kök Türkler (ya da Uygurlar), kendilerine tabi göçebe-çoban budunlarda ve vaha kentlerinde yetiştirilen atları haraç ya da ulca olarak gaspettikten sonra, bunları kendi tavla-

larında yetişen, atlarla birlikte ipek almak üzere Çin'e "ülkenin ürünleri" adı altında, gönderiyorlardı. Kağansızlık döneminde ise stepokrasi işlerliğini yitirdiğinden, T'ang hanedanıyla birlikte Çin Türkistanı Çinlilerin eline geçmiş ve dolayısıyla haraç ve ulca şeklinde gaspedilen "artık at"ın kökü kurumuştu. Bu olay, kuşkusuz Kök Türk ak budununun Çin ticaretine ayırdığı at miktarında kısıntı yapmasına; yani, sadece kendi tavlalarında yetiştirdikleri atları ihraç etmekle yetinmek zorunda kalmasına sebep olmuştur. Kanımca, Kök Türkler'in Çin ile olan ve adına "savaş ve ticaret" ilişkileri denilen olayın arkasında yatan asıl neden Kök Türk stepokrasisidir. Stepokrasi geliştikçe bu ilişkiler sıklaşıp yoğunlaşmış, büzüldükçe seyrekleşip ortadan kalkmıştır. Eğer, Kök Türk hayvancı oba ekonomisi her vakit için artık at üretecek kadar kuvvetli olsaydı, kağansızlık dönemlerinde de (ki elli yıldır) aynı miktarda artık–at üretip, ihraç edilebilirdi.

b) İpek Yolu Ticareti

Kök Türkler ipeği ne yapıyorlardı?

Kanımca, Kök Türkler'in elindeki ipeği nereye kullandıklarını bilmek, onların "İpek Yolu" üzerinde ticaret tutmuş olan Soğdaklarla olan ilişkilerini bilmekle olur (Pulleyblank 1952, Bazin 1975, Mori 1983).

567 yılında İstemi Kağan'ın ilk elçisi Bizans'a vardı. Bu elçi, Çin yıllıklarında "nerde kâr bulurlarsa oraya giderler" diye nitelendirilen Soğdaklar'dan Maniah adında birisiydi. Türkler Bizanslılara ipek satmak istiyorlardı. Ne yazık ki, onlar kozayı çoktan araklamışlardı, olmadı (Ch. Doc: 234–235). Bu tarihten başlayarak, İpek Yolu'nun ezeli ve demirbaş tacirleri ve kervancıları olan Soğdaklar hep Kök Türkler'in yanı başında yaşadılar. Onlardan bir kısmının daha M.Ö. II. ya da IV. yüzyıllarında ticaret yapmak amacıyla Sogdıyanayı bırakıp Tarım havzasına, yerleştiklerini biliyoruz. Bu yüzyıllar arasında Çin Türkistanında Soğutça yazılmış "iş mektupları" bulunmuştur (Henning 1948, Clauson 1963, Grousset 1982). Belki de, bazı Kök Türk öbekleri, haraç karşılığında onların kervanlarını başka çapulculardan korumayı üzerlerine almış olduklarından her iki budun

arasındaki ilk ilişki kurulmuştu. Hatta bir aralık, Kök Türkler arasında Soğdak nüfusu o denli etkili olmaya başlamıştır ki, Çinliler,

> "Türklerin kendileri saf ve basiretsizdir. Aralarında her an çekişme olabilir. Yazık ki, içlerinde yaşayan Soğdaklar'ın bazıları iki yüzlü ve sinsi olduklarından onları eğitip, kışkırtmaktadırlar" (Liu CN: I, 87).

diyebilmişlerdir. Yine bir Çin tarihçisi,

> "Soğdakların sayısı öyle artmıştı ki, Türk boylarından biri olarak kabul edilmişlerdi" (Kljaştornyj&Lıvşıc Buğut: 91, yazarlar kaynak göstermemiş).

diye kayıt düşmüştür. Bunlar Kök Türk yazıtlarında adı geçen Sir budun olmalıdırlar.

İliğ Kağan'ın ölümü ve Uygurların başkaldırısı sırasında boşalan kağanlığa A-shih-na Ssu-ma getirilmişti. Kendisi Türk'e benzemediğinden, amcası İliğ Kağan zamanında görev verilmediği rivayet edilir. Bundan dolayı da, Soğdak kanı taşıdığı tahmin edilmektedir. Çinlilerin himmetiyle Kağan olunca görevi, Ordos bölgesindeki Türkleri (Liu CN: I, 151–158) ve Hu'ları (~Soğdakları) toparlayıp, değişik eyaletlere yerleştirmek olmuştur (Pulleyblank 1952: 325–326). Bu Hu'ların Bilge Kağan dönemine kadar Ordos'ta oturduklarını biliyoruz. Hatta, Kapağan'ın ölümünden sonra Bilge Kağan kağanlığı toparlamaya çalışırken, Çin sarayı burada oturan Soğdakların da ayaklanacağından endişe etmişti.

> "Türkler dağınık üyelerini toplayarak ordumuzu ve eyaletlerimizi tehdit ediyor. Hu'lar onlara katılıp, harekete geçebilirler" (Pulleyblank 1952: 335).

Bütün bu belgeler göstermektedir ki, Türklerin ve Çin'in dolayında yaşayan Soğdaklar bireysel değil, topluluklar halinde yaşamaktaydılar ve Türklerle gayet yakın ilişkiler kurmuş-

lardı. Hatta, Ordos Soğdaklarının Türkleşmiş oldukları bile söylenebilir. Ünlü isyancı An lu-shan'ın anası bir A-shih-te, babası bir Soğdaktır. Onların Türklerle olan ilişkileri Orhon Uygur Kağanlığı döneminde de devam etti.

> "Uygurlar Merkezi Devlete geldiklerinde yanlarında daima Soğdaklar vardı" (Mackerras 1968: 62).

Kljaştornyj&Livşic (1972) iki budun arasındaki yakınlığın nedenini, A-shih-na ailesinin belirsiz kalıtımsal ilişkilerinde arıyor. Bence bunu, daha çok iktisadi ve kültürel alanlarda aramalıdır. Önce, iktisadi alanda; çünkü, Hazaristan tarikiyle Bizans'ın, Toharistan tarikiyle İran'ın Çin ile yaptıkları ticaretin tekeli Soğdakların elindeydi. Ticaret yolları ise, ya Batı Kök Türk ilinin içinden ya da Doğu Kök Türk ilinin güneyinden geçiyordu. Bu kervanların güvenliğini Kök Türkler üstlenmiş olmalıdırlar; bacını ve haracını alarak... Sonra da kültürel alanda: Bugut yazıtının Soğdakça yazılmış olması bu dilin Türkler arasında etkin olduğunu gösterir. Nitekim, Çin belgeleri bu olguyu doğruluyor:

> "Türkler'in yazısı Hu'larınkine (Soğdaklarınkine) benzer" (Liu CN: I, 10).

Gerçekten, bu dönemde Soğdakça kaleme alman yazıtlar, hemen hemen, yüz küsur yıl sonra, Kök Türk runik alfabesinin uyarlamasıyla Türkçe olarak yazılmaya başlanacaktır *(beride:* I).

Soğdaklar tarafından, batı ile doğu arasında yapılan ticaretin oylumu asla küçümsenmemelidir. Noonan bu konuda şöyle diyor:

> "Aralarında VI. yüzyılın yarısında İtalya'da basılmış altın bir madalyonun da bulunduğu yeni Orta Asya bulguları, VI. yüzyılın ortasıyla VIII. yüzyıla kadar geçen dönemde, Orta-Asya'da Doğu Roma ve Bizans kökenli malların artmış olduğu fikrini destekleyenlere hak veriyor" (1982: 291).

Kök Türk stepokrasisinin güherdiği bu dönemde Orta-As-

ya'da gelişmiş olan ticaret olgusu, Kök Türklerin Çinlilerden elde ettikleri ipeği nerelere sarfettikleri hakkında bazı ipuçları verir. İpuçlarından birini Zemarkos'ta bulabiliriz. Anlattıklarına göre, İstemi Kağan'ın her iki otağı da Bizans saraylarını aratmayacak kadar görkemliydi.

> "İstemi Kağan'ın otağının birinde kağan altın bir divana uzanmıştı. Etrafı, heykelcikler, vazolar, ibrikler ve altın küplerle çevriliydi. İkinci otağda, altın kakmalı ahşap sütunlarla altın tavuskuşları üzerine oturtulmuş yaldızlı bir yatak duruyordu. Girişteki gümüş kapkacak dolu arabacıklarla gene gümüşten yapılmış hayvan tasvirleri, Bizans'takileri imrendirmeyecek gibiydi. Genellikle, barbar olarak düşündüğümüz Türkler sandığımız kadar kaba-saba değillerdi" (Ch. Doc: 238).

Kağanlar'ın böyle bir debdebe içinde yaşaması, doğal olarak beyler kurunun yaşamını da etkiliyordu. Onların lüks ihtiyaçlarını karşılayacak talebin ne gibi mallardan oluştuğunu bilmek öğretici olabilir:

> "İpek, keten, pamuk, altın, gümüş, yada taşı, yatak takımı, araba, vazo, elbise, sandal ağacı, şarap, içkiler, yiyecekler, çeşitli lüks eşya, cenaze levazımatı (nefis!), eyer, sancak ve çalgılarıyla birlikte sazende ve hanendeler" (Liu CN: I, 396).

Bunların, özellikle, Çin İmparatorunun Doğu Kök Türklerine "armağanı" olduğunu hatırlatayım. Eh, Çin sarayı gibi incelikleri ve nezaketiyle ünlü bir çevrenin, kimsenin değer vermeyeceği armağalar göndermesi söz konusu olmayacağına göre, bu malların Kök Türk beyler kurunun gözünde pek revaçta olduğunu ve gerçek lüks ihtiyaçlarına cevap verdiğini kabul etmemiz gerekiyor. Ne var ki, onların ihtiyaç duyduğu bütün bu malların Çin'den "serbest ticaret" yoluyla getirtilmesi oldukça zordur. Çin devletinin yüzyıllarca sürdürdüğü otarşi ve dolayısıyla korumacılık siyaseti, özel dış ticarete karşı olduğu gibi, bazı malların (ipek, altın, gümüş, demir vs.) ülkeden dışarı çık-

masını da yasaklamıştı (Ecsedy 1968, Sinor 1981). Böyle olunca, talep edilen malların bir kısmının, Soğdak tacirleri aracılığıyla, Bizans'tan, Sasani İran'dan ya da kaçak olarak Çin'den getirtilmesi kaçınılmaz oluyordu. Satın alınan bu "ithal" malların ödenmesi için de bir "ödeme aracına" ihtiyaç vardı. Peki, bu "ödeme araçları" ne idi?

"Kök Türkler'de Para" konusunda tek yetkili ağzın Smirnova olduğu biliniyor. Kitap elimde olmadığı için Esin'in kitap tanıtma makalesini kullanacağım (1986 b).

Esin'in özetine göre, şimdiye kadar bulunan bakır sikkelerin hepsi Batı Kök Türk bölgesine aittir. Bunlar arasında "Türk" ibaresi bulunan sikkeler fevkalade önemlidir. Bir tanesinin üzerinde Soğutça Türk Hûdası ya da Türk kağanı demek olan bir yazıyla Kaşgarlı'da bulunan *qoş biçek*'i ya da *qoş qılıç*'ı (çift bıçak, çift kılıç) temsil eden bir damga vardır. Ayrıca, Fergana Tutuğuna ait olup, üzerinde Türkçe *ğğ'n twtwg*~Kağan Tutuk yazılı sikke de çok önemlidir. Bunların dışında Balasagun dolaylarında bulunmuş bir Türgiş sikkesi de uzun zamandır biliniyor. Üzerinde Soğdakça *bğy twrkyş xğn pny* yazar. Türkçesi "Bey Türgiş Kağan peni" (~"Para" demektir.) (Kljaştornyj&Lıvşıc 1972). Galiba Rasony'nin zikrettiği de budur (1971: 98). Sikkelerin üzerindeki yazıların Soğdakça olmasına rağmen, bunların Batı Kök Türk paraları olduğu açıktır.

Doğu Kök Türklerine gelince: Orkun'un Donner ile Radloff'a kanarak, Kök Türk parası diye sunduğu (ETY: II) iki sikkenin bugün muska ya da tılsım olduğu anlaşılmıştır (Vasilyev, *Korpus).* Ne ki, bu olgu, Kök Türk insanının sikkeyi tanımadığı anlamına gelmez. Oçurı mezartaşındaki ibareye göre Kırgız beyinin,

"baqırı bungsız erti" (Vasilyev, *Korpus).*
(Bakır parası bol bol idi).

Beyre yazıtındaki Kırgız beyinin (oğlu) de, Çin'e yaptığı yolculukta para kullandığına değin belirtiler var. On altın ve gümüşten bahsediyor:

"beş yiğirmi yaşımda tabgaç kanga bardım er erdemim üçün alpın on altun kümüşig eğriteb elde küçi qazgandım (Vasilyev *Korpus:* Beyre).
(On beş yaşımda Tamgaç Çin Hanının iline vardım. Er erdemim için Alpın on altın ve gümüşlük hörgüçlü deve alıp ilde güç kazandım).

Aslında, VI. ile VIII. yüzyıllar arasında Orta-Asya'da dolaşımda olan para, külçe halinde değerli madenler, kürk ve ipek şeklindeydi. Kök Türk yazıtlarında hiç "paradan" söz edilmemesi, ama para yerine kullanılabilen (sarı altın, ak gümüş, ipek, kara samur ve mavi sincap gibi) malların sık sık anılışı, bu durumu berkitir sanırım. Dikkat edilirse, adı geçen malların her biri çok-maksatlı mallardır. Altın ve gümüş, takı, silah ve koşum gibi gereç üretiminde, ipekli kumaş, samur ve sincap kürkleri ise giysi yapımında kullanılacakları gibi, para yerine de kullanılır. X. yüzyılda sincap derilerinin para yerine geçtiğine değin tek belge İbn Rüsteh'ten.

> "(Burdaslar'ın) mallarının (paralarının) çoğu sincap derisindendi" (Şeşen ICT: İbn Rüsteh: 37).

Yazık ki, belgeler, Kök Türkler arasında ipeğin bir değiş aracı olarak kullanıldığını söylemiyor. Ama gene de, onların Çin'den aldıkları top top ipeği, İpek Yolu'ndan gelen mallara harcamak üzere bir ödeme aracı olarak kullandıklarını iddia edebilir miyiz? Belki; çünkü, Kuça Uygur ekonomisinde iki yüz yıl sonra kullanılan *kamdu* (ve *yastuk)* denilen ipek paraların büyük ve yaygın bir gelenekten doğmuş olduğu bellidir (Toğan 1946: 115–122). Kaşgarlı bu parayı şöyle tanımlıyor: "dört arşın boyunda, bir karış eninde, bazı parçaların üzerine Uygur Hanı'nın mührü basılıp ticarette para yerine kullanılan kumaşlardı" (Ata DLT).

İpek paraların kullanılışının XIII. yüzyılda da yaygın olduğunu Rubrouck'dan öğreniyoruz:

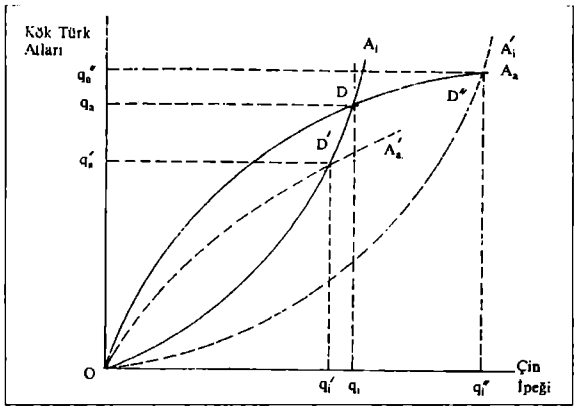
> "...altın ve gümüş karşılığında satın alınacak bir şey bula-

madık. Bütün satışlar ...kumaş ve dokuma karşılığında yapılıyordu" (Rubrouck: 110).

Pek olasıdır ki, bu tür bir para Kök Türkler'de de yaygın olarak kullanılmıştır; altın ve gümüş külçelerle hayvan postlarına ek olarak (ve bazı Çin sikkelerine?)...

c) At / İpek Ticaretinde Optimum

Şimdi, eski konuya, yani stepokrasi çerçevesinde at/ipek değiş-tokuşuna dönüyorum. Sorun şudur: at/ipek değiş-tokuşunun, Kök Türkler ile Çin arasındaki çatışmalarla ilgisi nedir? Sanırım biraz "iktisat" ile bu sorun aydınlatılabilir* (Şekil-17).

Şekil-17

Kök Türkler, haraç ya da armağan adları altında (ülkenin ürünleri) sundukları at miktarlarını, bunların karşılığında Çinlilerin ne kadar ipek vereceklerini tahmin ederek bulabilirler. Böyle bir öngörünün geometrik yerine "at sunma" eğrisi (A_a) diyelim. Eğrinin x eksenine içbükey oluşunun nedeni Kök Türklerin vazgeçtikleri her at başına gittikçe artan (marjinalde) ipek birimleri istemeleridir. Aynı yoldan, Çinliler de her sundukları ipek miktarını, bunların karşılığında Kök Türklerin ne kadar at vereceklerini tahmin ederek bulabilirler. Onların "ipek sunma" eğrisi de (A_i) olsun. D denge noktasında at ve ipek miktarları (q_a ve q_i) belirlenmiştir. Yani, Kök Türkler qa kadar

* Bu diyagram, herhangi bir Dış-ticarete Giriş kitabında bulunabilir.

at verip, buna karşılık Çinliler'den qi kadar ipek alacaklardır. Değiş haddi qa/qi'dir.

Olabilir ki, bu hadden bir değiş-tokuş Kök Türklerin işine gelmez; bir ata daha fazla ipek talep edebilirler. O vakit yapılacak tek şey, ya Kök Türklerin ya da Çinlilerin sunma eğrilerini etkilemektir. Öyle anlaşılıyor ki, Kök Türkler bu yolda en etkin sonuç olan yöntemi bulmuşlardır. *Bu savaş tehdididir.* Gerçekten, Kök Türk kurmayı, ordularıyla Çin'e savaş, ılgar, baskın, çapul yaptıkları zaman, bu "güç denemesi" tehdidinin etkisiyle, ya kendi sunu eğrisinin A'aya ya da Çin sunu eğrisinin A'iye doğru kayacağını biliyordu. Birinci halde, denge noktası D'ye, ikinci halde, D"ye geçmiş ve böylece değiş-tokuş edilen miktarlar değişmiştir. Bu miktarlara ulanan yeni nispi değerler q'_a/q'_i ya da q''_a/q''_i'dir ki, her iki halde de, qa/qi'den daha büyüktür. Bu demektir ki, Kök Türkler çarpışma tehdidi altında verdikleri bir at karşılığında, koşullara göre, daha fazla ipek alabilme olanağına sahiptiler (Sümer 1983: 10). Nitekim ilk kez, 758 tarihinde at/ipek değiş-tokuşunu talep eden Uygurlar 1 at/40 top ipek haddi üzerinden iş görürlerken (Çandaroğlu 1984), Tibet isyanını bastırmadaki başarılarından ötürü kendilerinde hak görüp, kötü atları bile arzetmeye başlamışlardı. Bunun değiş–tokuş haddini düşürdüğü açıktır (çünkü, n tane iyi at, xn tane kötü at eder. x>1). Kuşkusuz, Çinliler bu haddin ancak bir düzeye kadar inmesini kabul edebilirlerdi. Nitekim, Uygurların sürekli at satma ısrarları karşısında şu önlemler alınmıştı:

> "Atlara yapılan ödemeler tahıl ve para şeklinde vergilerden geldiğine göre, Tai-tsung halka daha fazla yük olmasın diye, memurlara yılın mali gelirinin hesap edilmesini emretti ve o yıl sadace 6000 at satın alınmasına müsaade etti" (Mackerraes 1968: 57).

Yukarda, yaptığım "Çinliler at/ipek haddini Kök Türklerin kuvvetli olduğu dönemde, düşük, zayıf olduğu dönemde yüksek tutar" varsayımının doğruluğu bu dedikle ortaya çıkıyor. Kök Türkler savaş tehdidi altında Çin'e at sürüyor, Çin de onun güncel gücünü hesap ederek, alınacak at miktarını saptı-

yordu. Bu bakaçtan, Kök Türklerce, savaşın avanta sağlamak için yapılan bir çeşit "oyun" olduğu anlaşılır. "Oyun" demekte haklıyım; çünkü, Kök Türkler bütün bu savaş hengamesi arasında hiçbir zaman nihai bir savaşla Çin'i istila etme girişiminde bulunmamışlardır. Bu konuda Tunyukuk kendi stratejilerini şöyle özetliyor:

> "Kuvvetlenince askerlerimizi talan için baskınlara yolluyoruz. Zayıflayınca da, dağlara ve ormanlara kaçıp saklanıyoruz" (Liu CN: I, 175b).

Doğrusu, Çinliler de bir gün gelip, Kök Türklerin kendi ülkelerini istila edeceğini düşünmemişlerdi. Harap Çin Seddi'nin onarımı için yapılan önerileri imparator şöyle yanıtlıyordu:

> "Türkler birbirleriyle didiştiklerinden nasıl olsa yenileceklerdir. Bundan dolayı, seddi onarmaya gerek yok" (Liu CN: I, 193).

Çin devletinin büyük bir ordu kurmamaktaki ısrarı, doğrudan doğruya, Sui ve Tang hanedanlarının izledikleri askeri politikanın bir yansımasıdır. Batıda Tibetlilerin, kuzeyde Kök Türklerin kuzey-doğuda Kitanların çıkardıkları sürekli sınır çatışmalarına karşı, Sui hanedanı zamanında sadece milis kuvvetleri kullanılıyordu. Her ne kadar, bu sistem Tang döneminde terk edilmişse de, sınır boylarında kurulan yeni garnizon cephesinin bakım masraflarının yüksekliği, Çin'in Orta-Asya'da gerçekleştirdiği yayılma politikasının neden olduğu siyasal çalkantılar ve içerde başgösteren iktisadi darsınma, Çin devletini gittikçe artan harcamaları durdurmak yolunda zorluyordu. Bu yüzden, garnizonlar sistemi de terk edilerek yerine "askeri kolonlar" kurulmak istenmişse de, bunların başarıları kısmi olarak kalmaya mahkûm olmuştur (Twitcheit 1976: 9).

Çin devletinin, Kök Türk ve öteki "barbar" komşularına karşı devamlı ve güçlü bir ordu kuramamış oluşunun nedeni, çoban-savaşçılara karşı çıkarılacak bir ordunun kuruluş ve bakım maliyetinin, karşılarındakilerin maliyetinden kat kat üstün

olacağı ve de bu girişimin pek işe yaramayacağı konusudur. Bu bağlamda, Orhon Uygurları hakkında Çin belgelerinde ileri sürülen düşünceler şunlardır:

> "Uygurlar, nöbetçilerle korunsun ya da korunmasın, dağların ve nehirlerin kendi doğal sınırlarını oluşturduğunu bilir. Eyaletlerimizin bir bölümünü talan etmek isterlerse, bizim kendi güçlerimizi harekete geçirmek için en aşağı on gün ya da birkaç haftaya ihtiyacımız olur. Oysa, onlar için adamlarımızı ve hayvanlarımızı ele geçirmek bir sabahlık ya da bir ikindilik iştir. İmparatorluk ordusu oraya vardığında barbarlar çoktan yurtlarına dönmüş olacaklardır" (Mackerras 1968).

Buna göre, Çin sarayının Kök Türkler konusunda soracağı asli soru şu olmalıydı: Kök Türklerle sınır çarpışmalarını göze alarak haraç olarak ipek mi verelim, yoksa büyük bir ordu kurarak bu derdi başımızdan savalım mı? Böyle bir hesap, her devletin yaptığı basit bir kazanç–kayıp hesabıdır. Öyle gözükmektedir ki, Çinliler, küçük savaşlar ile büyük ipek kaybını, büyük savaşlar ile küçük (ya da hiç) ipek kaybına yeğlemişlerdir. Bu hesapladır ki, iki yüz yıl imparatorluğa hâkim olan gerek Sui, gerek T'ang hanedanları, Kök Türkler'e karşı savunmayı ve saldırıyı daima milis, garnizon ve kolon gibi daha az maliyetli ordularla geçiştirmeye çalışmışlardır. Aşağıdaki metni bu bakaçtan değerlendirmek gerekir.

> "Günümüzde uygulanacak olan, her şeyden önce uzaktakilerle birleşme, yakındakilerle çarpışmadır" (Cha. Doc: 25).

Bu, Konfüçyüsçü Çin'in benimsediği gene bir siyasi-askeri öğretidir. Ancak, büyük bir orduyu harekete geçirerek uzaktaki çoban-savaşçılar yenilebilir. Oysa, küçük bir ordu yakındaki çoban-savaşçıları kolaylıkla oyalar (bedelini ipekle ödeyerek), hele bu savaşçıların "hâkim olamayacakları ülkeyi fethetmeye niyetleri hiç yoksa"

İşte, Çinliler Kök Türklerle yaptıkları savaşları böyle algılı-

yorlardı. Peki, Kök Türkler bu konuda ne düşünüyorlardı. Bilge Kağan Çinlilerin gerçek amacını çok iyi tahlil etmişti.

"(Çin) ırak erser yablaq ağı birür yağuk erser edgü ağı birür (KT G. 7).
(Çin uzaksa kötü mal verir, yakınsa iyi mal verir).

Ve doğruydu, Çin güçlü bir ordu beslememek ve savaşları kısa kesmek için Kök Türklere "edgü ağı" vermeye razıydı. Batı Kök Türkleri ise Çin'in bu "eli açıklığından" yararlanma fırsatını Tardu Kağan döneminden beri yitirmişlerdi.

Böylece, Bilge Kağan döneminde Kök Türkler ile T'ang dönemindeki Çin arasındaki askeri-iktisadi oyunda bir *denge* kurulmuş oluyordu.

Ne diyordu Bilge Kağan:

"bu yirde ötüken yış olurup tabgaç budun birle tüzüldüm altun kümüş işgiti qutay bungsuz ança birir" (KT G 5).
(Bu yerde Ötüken Yış oturup Çin budunu ile anlaştım; altını, gümüşü, ipeği ve bordürlük ipekliyi bol bol verir).

Fakat, kurulan bu denge birkaç yıl sonra Uygurlar tarafından yıkılacak, bu sefer onlar Çinlilerle aralarında yeni bir at/ipek–savaş dengesi kurmak için uğraşıp duracaklardır.

*D. Devlet ve Stepokrasi**

1) Devlet

Kök Türk "devlet"inin tahliline başlamadan önce şu tarihsel olguları saptamakta yarar var. VI. ile X. yüzyıllar arasında

* Kök Türk toplumu üzerine yaptığım bu çalışma boyunca, sürekli olarak imparatorluk terimini kullanmaktan kaçındığıma, onun yerine stepokrasiyi yeğlediğime dikkat edilmiştir. Bunun sebebi, Thapar'ın dediği gibi şu:
"İmparatorluk tanımı, kağanlığın nerede bitip, imparatorluğun nerede başladığı hakkındaki kuşkulara keyfi olarak bağlanır. Bunun sonucunda, tarihin erken devletleri için kağanlık ve imparatorluk, sık sık aynı anlamda kullanılmıştır" (1984: 409. "Kağanlık" deyimini **kingdom** yerine ben kullandım). Tarihsel çalışmalarda artsüremlilikten kurtulmak için bir gerekçe daha...

Okyanustan Aral Gölü'ne, Baykal Gölü'nden Tibet'e kadar uzanan kıtada yaşayan boy ve budunlar arasında birçoğunun *devlet–siz* olduğu bilinmektedir. Örnekler; Mançuryalı ya da Tunguzlar'dan olan Su-Şinler arasında Vu-lo-hoularda "boy başkanları yoktur" (Eberhard 1942: 74). Hunlardan Gov-çığların da "boy başkanları yoktur" *(ibid:* 74). Kırgızlara komşu olan Ponomaların "her bir öbeğinin kendi küçük başkanları olup, birbirlerine tabi olmazlar" (Ch. Doc: 29) Yakın akrabalarımız Uygurlar için de aynı şey söylenmiştir: "(640 tarihinden önceki Uygurların) başkanları ve sabit yerleri yoktur" *(ibid:* 89). 744 tarihinde Uygurların dağıttığı Kök Türkler'in bile, bu olaydan yirmi, otuz yıl sonra, "kağanları yoktu" (Bacot 1956). Onlar gibi "kuzeyde Yedue (yedi) boyun kağanı da yoktur" *(ibid).* "X. yüzyılda (Tangutların) kalabalık boylarının ne başkenti, ne de başkanları vardır" (Hamilton 1955: 109). Ebu Dülef'e göre, (herhalde IX. yüzyıldan önce) "Kitayların belli başlı sultanları yoktur... Aralarında akıl fikir sahibi bir ihtiyarı başkan yaparlar" (Şeşen IFS: Ebu Dülef). Ona göre ayrıca, "Kimeklerin belli başlı hükümdarları yoktur" *(ibid).* Bu son haber çelişkilidir. Zira, *Hudud al-Alam*'da, X. yüzyılda, bunların hükümdarlarına kağan denildiği ve onun on bir yardımcısına verasetle dirlik verildiği yazılıdır (Minorsky, *Hudud:* 100). Hangisine inanmalı?

Bu belgeler göstermektedir ki, VI. ile X. yüzyıllar arasında buralarda toplumsal kurların henüz oluşmadığı, buyuranların siyasal kertede bir kurun temsilcisi olarak değil de, boyun günlük işlerini yürütmek üzere kendi aralarından seçilen ya da başka bir yoldan başa getirilen, görevin geçici olarak verildiği başkanlarca yönetilen *devlet–siz* çok sayıda topluluk bulunmaktadır.

Kök Türk boyları federasyonundaki oğuşların ve boyların başkanlarına bey denilirdi. Konfederasyona giren öbür boyların başında ise tiğin, çor, irkin, şad, yabgu ve ilteber gibi A-shih-na uruğundan kağanın yakın akrabaları bulunurdu. Örneğin, Doğu Kök Türklerin doğusundaki Tölis birliği ile batısındaki Tarduş birliği şadlarla yönetilirdi. Bazı budunlar ise, özel statüye tabi olup, Ötüken'den gönderilen ilteberlere emanet edilirdi. Özellikle, Azlarda, Karluklarda ve Uygurlarda durum

böyleydi. Orhon yazılıtaşlarını dikenlerin nezdinde kağanlıkla yönetilen budunların sayısının fevkalade az oluşu dikkat çekicidir. Kendi soylarından olan On Oklar (Türgişler) ile Kırgızlar, Basmıllar, yabancılardan Tabgaçlar (Çinliler) ve Tüpütler (Tibetliler) ... Hepsi bu kadar.

Doğu Kök Türkleri neden sadece Türgişlerin, Kırgızların, Hazarların, Çinlilerin, Tibetlilerin ve de kendilerinin başkanlarına "kağan" derlerdi? Neydi bunların ortak yanı?

Yabancılardan başlayalım: Çin, yüzyıllardan beri devlet geleneğini kurmuş ve yerleştirmiş bir ülke idi. Tibet, VII. yüzyılda kendi boyları arasındaki birliği sağlamış, VIII. yüzyılda ise devlet örgütünün doruğuna erişmiştir (Bugoslovskij *1972*). Kırgızlara gelince: Bu göçebe-çoban budunun kendine özgü bir devlet aygıtı vardı. Kağanlarına A-jih derlerdi.

> *"Devlet memuru olarak altı derece vardı: Kınçlar, başkomutan, subay, baş arşivci, ga-zal ve da-ğan. Altı kınçlar, üç başkomutan, on subay bulunur... On beş baş arşivcisi vardır. Ga-zallar ile Da-ğanların memurları yoktur" (Eberhard 1942: 69).*

Buna göre, Kırgızlar da sosyo-politik bir örgüt; yani bir devlet nüvesi kurmayı başarmışlardı. Türgişler ve Hazarlar üstünde durmaya gerek yok Çünkü onların da, büyük bir olasılıkla, İstemi Kağan döneminden beri, Doğu Kök Türklerin modeline benzer bir devlet aygıtı kurmuş oldukları ve hatta sikke darbettiklerinden ötürü bu aygıtı daha da geliştirdikleri düşünülebilir.

Öyle ise, Doğu Kök Türlerinin bazı budun başkanlarına neden Kağan dedikleri anlaşılıyor: bunlarda, şu ya da bu derecede, bir devlet aygıtı oluşmuştur. Dokuz Oğuz başkanları için kullandıkları "Baz Kağan" deyimi bu kurala aykırı değildir. Deyim, herhalde, Dokuz Oğuz birliğinin önderi olduğu varsayılan Uygurların başkanı için kullanılmış, önce kağan denilerek, onun bu unvana layık olduğu vurgulanmış, fakat başına "baz" sıfatı eklenerek, Kök Türklere tabi olduğu hatırlatılmıştır. Peki ama, Uygurların devlet–li oldukları iddia edilebilir mi?

Kök Türk kağansızlık döneminde Çinlilerin Uygurlara İlteber yolladığını biliyoruz. 640 yıllarında İlteber T'u-mi-tu durup dururken kendini kağan ilan etmişti ve bu olayla eşanlı olarak,

> "...eskiden Türklerde olan memur *nomenclature*'ünün benzerini kurdu" (Cha. Doc: 91).

Demek ki, 640 tarihinden hemen önce devlet–siz olarak bildiğimiz Uygurlar, bu tarihten hemen sonra devlet–li oldular. Aslında, bu belgeler "devlet teorisi" çalışmaları bakımından paha biçilmez değerdedir. Çünkü, böylece, bir devletin *in statu nascenti* (deyim Krader'indir, 1979: 227); yani "doğuş anındaki hali" yakalanmış oluyordu. Tabii ki, Uygur devletinin kuruluşu o günkü sorun değildir. Öyle gözükmektedir ki, 640 tarihine doğru Uygur toplumu devletin önkoşulu olan buyuran bir kurun yaratılmasının gizilgücüne saliptir. Ve böylece soylu Yağlakar boyundan olduğu sanılan eski bey, Çin'in yeni atadığı İlteber T'u-mi-tu, İliğ Kağan'ın ölümüyle ortaya çıkan fırsatı yakalayıp, kendini kağan ilan ederken eşanlı olarak Uygur buyuran kurunun da üstüne oturup (dolayısıyla), devleti kurmuş oluyordu. Böylece, 720'lerde, Bilge Kağan'ın Dokuz Oğuzların başkanına neden kağan dediği sezinleniyor: onlarda da, Türgişler ve Kırgızlarda olduğu gibi, devlet nüvesi oluşmaya başlamıştı.

"Kağan" ile devlet arasında kurduğum ilişkinin genelliğini zedeleyen tek dedik galiba şu:

> *"qağan atı bunta (Az beyine) biz birtimiz"* (KT O 20).
> (Kağan adını Az beyine biz verdik).

Unvan olarak kağanlık dağıtma eski bir Çin geleneğidir. Örneğin, onların Sir-Tarduş beyine kağan unvanını verdikleri biliniyor (Ch. Doc: 95). Ola ki, Kök Türklerin Azlar'a kağan–adı olarak banşettiği unvan da bu gibi unvanlardan biri olup, iki budun arasında gerçekleşmiş sıhriyet ilişkilerinden kaynaklanan bir ulûfe dağıtımıdır. Nitekim, Kök Türk metinlerinde Az Kağandan bir daha hiç söz edilmemiştir. Sebebi belli:

"(Kül Tiğin) türgiş qağan buyruqı az tutuqug eligin tutdı" (KT D 38).
(Kül Tigin Türgiş Kağan'ın buyruğu olan Az valisini eliyle savaş meydanında tuttu).

Nasıl söz edilsin ki, Azların kağanları değil, askeri kumandanları bile Türgiş Kağan'm buyruğundaydı. Bu bağlamda yazıtlarda kullanılan *kağanlı budun* deyimi üzerinde durmakta yarar var. Metinlerde iki kez geçiyor:

"qaganlığ budun ertim qağanım, qanı ne quganqa işig küçüg birir men" (KT D 9).
(Kağanlı budundum kağanım hani, hangi kağana hizmet vereceğim).

( ) *"neng yirdeki qağanlığ budunqa büntegi bar erser ne bungı bar erteci ermiş"* (Ton T II D 67).
(Herhangi bir yerdeki kağanlı budunda böyle Tunyukuk gibisi varsa, ne derdi olacakmış).

İlk bakışta, *kağanlı budun* deyimindeki "kağanlı"nın, budunun bir donatım sıfatı olduğu sanılırsa da (kağanı–olan–budun), her iki dediğin birlikte okunuşundan edinilen semantikten bunun özgül bir kategoriyi ifade etmek üzere kullanılmış olduğu seziliyor. "Kağanlı budun" öyle bir kendiliktir ki; 1) hem kağan ve hem de aygucısı (danışmanı Tunyukuk) aynı örgüte ya da aygıta üyedir (bu kümenin bir elemanıdır); 2) kara budun bu örgüte ya da aygıta hizmet etmeyi bir görev bilir ve; 3) bu örgüt ya da aygıt sayesinde ilde bun kalmaz. Bu koşulları içeren tek kendilik, "devlet"ten başka ne olabilir? Şükür ki, T. Tekin de aynı görüştedir (1963). Ona göre, *qaganlığı budun,* bir "devlete", hem de "bağımsız bir devlete" sahip olunmak demektir.

Yapılan tahlilleri daha da irdeleyerek, Kök Türk devletinin özgül çehresini belirtmeye çalışacağım. Hemen belirteyim ki, bu devletin zaman içinde sürekliliği ya da kesinliliği, derlenmesi ya da ufalanması şu anda beni ilgilendirmiyor *(Cohen 1981);* bunu birazdan inceleyeceğim. Şimdilik sorun, VI. ile

VIII. yüzyıllar arasında bu devletin varlığını bir anda yakalayıp, olduğu gibi saptamaktır.

Doğu Türk Kağanlığının "devletli" olduğu kullandığı sivil ve asker yönetici sayısının bolluğuyla da bellidir. Ancak, devlet kurmuş bir toplumda bu kadar çok memur bulunur. Golden aynı fikirdedir: "Farklı işlevlerce ulanan unvan ve rütbelerin bolluğu, Türkler'in gelişmiş bir göçebe devleti olduğunu gösterir (Golden 1992 p. 148).

Türk (ve Uygur) yazıtlarıyla Çin yıllıklarında Türk devletinin idari ve askeri görevlilerine verilen unvan ve rütbeler oldukça kabarıktır. Bunlar arasında başlıca şunlar var: Kağan, hatun, aygucı, şad, yabgu, çor, irkin, öge (yüksek yöneticiler, alp savaşçılar), tigin, inançu (prensler), bey (soylular), apa (büyük memur), ilteber (askeri vali), tudun, alumçı (vergi/haraç işleri sorumlusu), tarkan (alpler, dirlik sahipleri?) çabış, tutuk, şadpıt, kurgapıt, şengün, buyruk, bınga, böke, yarkan (subaylar). Ayrıca, bunlara unvanlarını bilmediğimiz fakat Orhon Uygur devletinde olduğuna göre Türk devletinde de, haydi haydi, olması gereken altı dışişleri bakanı ile üç içişleri bakanını eklemek gerekir (Liu: CN. I, 430).

Çin belgelerine göre (bir zamanlar) bu görevlilerin sayısı yirmi sekizdir *(ibid:* I, 8). Öyle ki, "her görev *verasetle* geçer" *(ibid,* italik benim). Hele, şad, yabgu, çor, irkin, öge, apa, ilteber gibi önemli mevkiler söz konusuysa bunlar ancak "kağanın küçük kardeşleri ve oğulları arasından seçilir" (Ch Doc. *op. cit.* 21) (7). Türk devlet yöneticilerinin aile içinden seçilmesi ve bu mevkilere verasetle geçmesi o kadar doğaldır ki, örneğin İliğ Kağan'ın kadroları akrabalarından ayıklayıp, yerlerine Hulardan (Soğdaklar?) memur ataması şaşırtıcı bir haber olarak Çin yıllıklarına kaydedilmiştir (Liu: I, 194).

Kanımca, Kök Türk budunu devletinin yapısı şu fenomenlerin çerçevesinde belirlenir:

1) Bütün Kök Türk Kağanlarının kutsal oldukları açıktır. Yalnız belgelerde, VI. yüzyılın kağanlarıyla VIII. yüzyılın kağanları arasında oldukça belirgin bir nitelik farkı göze çarpar. Bugut yazıtında adı geçen kağanların ruhları bu dünyada dolaşır (Bumin Kağan). Bundan dolayı, ya ilahi rahip ya da atakam olmalıdırlar.

Oysa, II. Kök Türk Kağanlık dönemi kağanları tengriken olmalarına tengrikendirler ama, ne ilahi rahip, ne de atakam görevini yüklenmiş görünürler*. Genellikle, dünyevi düzeyde kalmayı yeğlerler; savaş kazanır ve budunu beslerler. Ne ki, kağanların kutsallıkları ne yasalaşmış bir dini öğreti, ne de bunu düzenleyen bir örgüt tarafından verilmiş olduğundan, kağanların *kadiri mutlak* oldukları savunulmamalıdır. Zaten bu husus, kağan-boğma kurumunun varlığıyla da doğrulanır. Kağan boğma sürecinde, kağan kutlu iken kutsuz, güçlü iken güçsüz ve ülüglü iken ülügsüz olabilirse *(Abélès* 1981) onun hükümdarlığının toplumsal temelden tamamen kopmamış olduğu ileri sürülebilir. Kağan gibi ak budun da, kara budundan uzaklaşmamıştır. Kırgız beylerinin mezartaşları hep kara budunlarına doymadıklarını dile getiren yakınmalarla doludur. Bir tek örnek yeterli sanırım:

> *"qadaşıma kanıma ıdug atıma, ayıta qara budunıma ayıta adrıldım men* "(Vasiliyev *Korpus).*
> (Akrabalarıma, babama, ıduk atıma... Hayda! Kara budunuma... Hayda! Ayrıldım ben).

Ne demektir bu? Toplumu oluşturan iki kurdan buyuran olanı (ak budun) babasına, akrabasına ve ıduk atına olduğu gibi, buyurulan kura (kara budun) da öbür dünyadan sevgi ve selamlarını gönderiyor. Kanımca, bu durum öyle bir toplumun ürünüdür ki, oğuş ya da boy içinde buyuran kur, karşısındaki buyurulan kuru "bürümüş" olsun. Dumont bu olguya "karşıtların bürünüşü" diyor (1966: 397). Bu, toplumda aynı iki kur birlikte yaşarken buyuran kur hem kendisini, hem de buyurulan kuru gerek adı ve kişiliğiyle, gerek töresiyle bürüp, birbirleriyle özdeşleştirmiş demektir. Böyle bir durum ancak toplumun, bir yandan, dizekli *(hierarchisé),* öte yandan, bütüncül *(holist)* olmasıyla kabildir. Tıpkı bir sistemde elemanlar o sistemi kurarken, aralarında bazılarının bir alt-sistemi kurması gibi. İş-

* Doğallıkla, I. ve II. Kök Türk Kağanlarının kutsal olduklarını veri alıp, aralarında yapmış olduğum farklılaştırmanın bir kurgu havası koktuğunu sezinlemiyor değilim. Ya Bilge Kağan, kendisine sadık olmayan kamların alanına tecavüz etmemek için ilahi rahip görevinden söz etmekten kaçınmışsa?

te, ölen Kırgız beyinin feryatlarına muhatap olan kara budun da ancak böyle bir toplumun parçası olmalıdır. O toplum ki, dizekli iki kurdan (kesinlikle *kast* değil) meydana gelmekle beraber, bu iki kur töre ve gelenek olarak birbiriyle özdeşleşip, bütünleşmiş olsun.

Savımı doğrulamak üzere Orhon yazıtlarını tanıklığa çağırabilirim. Bu bengü taşlardan (dikkat! kağanları ululayan kutsal taşlar; üzerlerine sab kazınmış) Kül Tigin için dikilen 3.75 metre, Bilge Kağan için dikilen ise sadece 3.80 metre boyundadır (Jist, 1963). Öyle anlaşılıyor ki, Kök Türk Kağanlarının kendilerini ululaştırmak üzere diktikleri anıtlar konusunda oldukça alçakgönüllü davranmışlardır. Daha büyük, daha görkemli anıtlar yaptırmayı düşünmemişlerdir. Bundan anlaşıldığı kadarıyla, onlar kara budun üzerinde zor ve baskı kurma yetkisinde olan birer ceberrut değillerdir. Ceberrut olmamalarının, "hakem-hükümdar" (Toğan 1946: 288) ya da "baba-kağan" (Turan 198: 177) olmaları için yeterli bir sebep olup olmadığını bilemem.

2) Kök Türk Kağanının kara buduna, bir yandan, kut, küç ve ülüg sunarak onların düşsel umut ve beklentilerine ışık tutması, öte yandan, savaşlar sonucunda gaspedilen ulcadan savga dağıtarak onların reel varlıklarını arttırması ve karşılığında, kara budunun da kağana, özellikle savaşçılık alanında, iş-güç vermesi (hizmet etmesi) Kök Türk Kağanlık ideolojisinin temelini oluşturur. Bu demektir ki, kağanlığın varlık sebebi hâlâ ödülleme ve karşı-ödülleme ilkesinden kopmamıştır.

3) Eğer, Kök Türk boyları içinde/arasında; a) vergi–sizlik hali olabilirse, b) vergi arızi olarak salınabiliyorsa ve; c) vergi adaleti açısından keyfilik hüküm sürüyorsa, vergi/haraç sömürü biçiminin esas olmadığı ileri sürülebilir. Bundan dolayı da, buyuran kurun (beyler budun) varlığı sömürü olgusuyla birlikte gitmez (*"sine qou non"*u değildir).

4) Kök Türk Kağanlık aygıtının fiili üyeleri olan askeri ve sivil rical, kağan–yapan A-shih-na uruğundan seçilir. Burada önemli olan husus hanedanın A-shih-na olması değildir. Önemli olan, devlet ricalinin *bir* oğuşun tekelinde oluşu ve bunun verasetle babadan oğula geçmesidir; tıpkı bir boy beyi gibi.

5) Kök Türk dilinde budun sözcüğü, örneğin Türk ile birleştiğinde boylar, beyler ve kara ile birleştiğinde kurlar, kağan ile birleştiğinde "devlet" (?) anlamı alıyorsa, önüne konulan donatım sıfatlarına rağmen, farklılaştırılmadan kullanılıyor demektir. Yani, dilde henüz bu gibi özgül terimleri belirleyecek özgül kavram ve sesler oluşmamıştır. Siyasal insan derneşiği (boy) de, sosyal insan derneşiği (kur) de, içtimai-siyasi örgütteki insan derneşiği (devlet) de tek bir "budun" sözcüğüyle ifade edilmektedir. Bundan dolayı, Kök Türk toplumunda boylar, kurlar ve devlet henüz özerk kategoriler haline gelmemiştir.

Kök Türk devletinin bu özellikleri onu Claessen&Skalnic'in yapmış olduğu "ilk aşamadaki devlet" tanımına yaklaştırıyor. Onlara göre,

> "Aralarındaki ilişkilerde, buyuranın başatlık, buyurulanın haraç vermesiyle belirlendiği, ortak ideolojinin karşılık temel ilişkisiyle meşrulaştığı, toplumsal sınıfların doğmak üzere olduğu ya da en azından iki kur tarafından oluştuğu toplumlarda, karmaşık ilişkileri düzenlemek üzere ortaya çıkan sosyo–politik örgütlenmeye (erken) devlet denir" *(1978: 640).*

Sanırım, bütün bu özellikler Kök Türk devletinin *erken devlet* olarak nitelendirilmesine neden olacak derecede önemlidir. Erken devlette toplum buyuran ve buyurulan olarak kurlu, dolayısıyla devlet–li ise de, kurlaşma olgusu toplumda genel sömürme halini gerektirmediğinden toplum sınıflı değildir. Khazonov şu yargısında haklıdır: "Türk soyluları zaptettikleri ülkeler ve halklar bakımından bir sınıfsa da, kendi ilinde sadece bir yöneten kurdur" *(1983: 256).*

2) Genleşme ve Ufalanma

Çin kaynakları Hunlardan söz ederken şöyle bir ifade kullanıyor:

> "Bu bin yıl süresince (Hun devleti) bazen büyüdü ve bazen de küçüldü. Bölümlere ayrılarak dağıldılar. Parçalandılar, başlarını alıp gittiler ve uzaklaştılar" (Ögel 1981: I, 121).

Gene Ögel'in himmetiyle, Çinli vakanüvislerin Sien-bi devleti ve Cao sülalesi hakkında da aynı deyimleri kullanmış olduklarını öğreniyoruz:

> "Bu devletin arazisi her gün bin mil büyüyordu. Şimdi ise, her gün bin mil küçülmektedir" *(ibid)*.

Kanımca, Çinli kâtiplerin yaptıkları bu saptama fevkalade ciddidir; çünkü, öyle anlaşılmaktadır ki, "büyüme ve küçülme" evreleri olarak betimlenen yüzyıllık değişme çevrileri, bozkır göçebe–çoban–asker toplumların iktisadi–içtimai–askeri yapısından kaynaklanan, neredeyse "doğal" bir olgudur. On beş yüzyıl süreyle (M.Ö. II – M.S. XIII.) İç-Asya bozkırlarında ortaya çıkan Hun,-Avar, Kök Türk, Uygur, Kırgız, Kitay ve nihayet Moğol stepokrasileri (aralarındaki zaman boşluklarını dolduran Kuşhan, Sienbi ve Karahanlı gibi toplumlar dışında) hep bu yüzyıllık değişme çevrilerine uyarak doğmuşlar, derlenmişler, genleşmişler ve ufalanarak, sonunda yok olmuşlardır. Orta-Asya tarihiyle ülfeti olmamasına rağmen Anderson bu çevrisel olguyu nazari planda saptamasını bilmiştir. "Tabana dayalı, göçebe sosyal kuruluşu, bozkır oğuşlarına, birdenbire büyük imparatorluklara sarmalanan genişleme çevrisiyle bunu hemen izleyen, büzülme çevrisinin birlikte yaşama eğilimini hazırlar" *(1947: 222–223)*.

Bu gibi olaylar aşağı-yukarı, yüzer yıllık bir süre içinde çevrisel olarak tekrar ettiğine göre *genleşme* ve *ufalanma* evreleri geçiren bu düzenli gelişme süreçleri, mutlaka açıklanmalıdır. Aşağıda bu konudaki görüşlerimi getiriyorum:

İç-Asya göçebe-çobanlarının toplumsal yapısının belli başlı özgül karakteri vardır: ilki, iktisadi sistemlerinin temelinin farklı etnilerden meydana gelen, n–sayıda özerk, kendini-destekler ve dolayısıyla göçebe fakir oba üretim birimlerinden oluştuğudur. İkincisi, özellikle Türk toplulukları için geçerli olan onların kesili uruk yapılarıdır (*beride*: s.170-171). Bu yapı konik uruğun aksine, uruklar arasında yaşlıların gençler üzerindeki egemenliğine cevaz vermez. Böylece de toplumda siyasal bir örgütlenme ortaya çıkamaz. Üçüncüsü, gene bu özelliğe bağlı olarak,

obalarda üçlü işlevin her birini ayrı ayrı üstlenecek üç ayrı "erkin" (ilah, insan, kur) ortaya çıkması önlenir.

Kök Türk oba ekonomisinin özellikleri üzerinde ayrıntılarıyla durmuştum. Bu bölümde daha çok "üçlü erk" konusunu işleyeceğim:

Konuya girerken bir tek önerme yapıyorum: "her oba için bir kam (kam ailesi) yeterlidir" İlk bakışta, abuk-sabuk gelen bu varsayımın Tunguzlar için doğrulanmış olduğunu söyleyeyim (Delamy 1977: 71). Bundan dolayı, *önerme makul* sayılabilir.

İmdi, kam Tengrinin (gökselin) temsilcisi olmayıp, olağanüstü yeteneklerinden dolayı kendi uğraşı alanında yersel erke sahip olduğundan, kutsallık düzeyinde ilahi erk (ayar–tanrı) olarak kabul edilemez. İşte, bundan dolayıdır ki, Kök Türk tengricilik anlayışına göre, tengricilik–kamlık ekseninde bir ruhban "sınıfı" ortaya çıkamaz. Rahip yokluğu, kutsallık işlevinde, obadaki *erk boşluğunun* bir göstergesidir. Benzer bir uslama ile aynı sonuç savaşçılık işlevi için de geçerlidir. Göçebe-çobanların, aynı zamanda, çoban-asker oluşları obayı savunacak ayrı bir askerî "birliğin" kurulması gereğini ortadan kaldırır. Bundan dolayı, savaş esnasında önderlik edecek bir iki sayıda strateji ile gözü pek birkaç alpin (belki de bey) dışında ayrı bir asker zümreye ihtiyaç duyulmaz. Bu saptama da, oba içi savaşkanlık işlevinde *askerî erkin* boşlukta kaldığını gösterir. Üretkenlik işlevinde de aynı mantık geçerlidir. Obadaki optimum insan/hayvan bileşiminden dolayı, oba halkının bey için "geçimlik" sürü üstünde "artık sürü" üretmesi, kendilerinin yeniden üretimini aksatacağından, bunların bakımının bir kısmının kullar ve küngler tarafından yapıldığı muhakkak gibidir. Bu durumda, oba içinde aslen iktisaden sömürülen (~ezilen) kara budun olmayıp, savaşta edinilen esirler ya da satın alınan kölelerdi. Ayrıca, otlak ve suların ortak mülkiyet biçiminde kullanılışı da oba içinde, sömürü yoluyla, "sınıflaşma" olgusunu önler. Bu açıdan bakılınca, obanın üretkenlik işlevinde *iktisadi erk* boşluğu görülür.

Eğer bu tahlil doğruysa şu yargıya varılır: Oba, ilahi, askeri ve iktisadi erki somutlaştıracak bir kuru yaratamadığından, soy ve sıhrıyet ilişkilerinin başat olduğu n–tane Kök Türk oğuşu içinde/arasında *erk boşluğu* vardır.

II. Kök Türk Kağanlığı'nın kuruluşu esnasında karşılaşılan erk boşluğunu Tunyukuk şöyle hikâye ediyor:

"anca olurur erkli oğuzdundan körüq kelti körüq sabı antağ toquz oğuz budun üze qağan olurtı tir tabgaçgaru qunı şengünüg ıdmış qıtangaru tongra esemiğ ıdmış sab ança ıdmış azqına türk bodun yorıyor ermiş qağanı alp ermiş aygucısı bilge ermiş ol eki kişi bar erser sini tabgacığ ölürteçi tir men öngre qitanıg olürteçi tir men bini oğuzu ölürteçik tir men tabgaç biridin yan teğ qitan öngdün yan teğ ben yırınta yan tegeyin türk sir bodun yerinte idi yorımazun usar idi yoq qısalım tir men" (Ton G 1–2).

(Böylece otururken güçlü Oğuzdan kaçak geldi. Sözü şöyle: "Dokuz Oğuz boylar üzerinde kağan oluyor", diyor. Çin'e Kunı Şengünü yollamış, Kitana Tongra (boyundan) Esimiğ'i yollamış. Sabını şöyle yollamış: Az sayıda Türk budunu ilerliyormuş. Kağanı alpmış, danışmanı bilgeymiş. Eğer, bu iki kişi varsa, seni, Çin'i yok edecek (öldürecek), derim. Doğuda Kitanı yok edecek, derim. Beni, Oğuz'u yok edecek (öldürecek) derim. Çin güneyden saldırsın, Kitan doğudan saldırsın, ben kuzeyden saldırayım, Türk-Sir budun yeniden ilerlemesin, mümkünse ezelim (idi yoq qısalım).

Tunyukuk'un naklettiği olay İlteriş Kağan'ın ölümünü izleyen son birkaç yıl içinde doğuda Kitan, güneyde Çin, batıda *qordanta* ~Kotan (Clauson 1973–1975) ile sınırlanmış bölgede geçmiş olmalıdır. Metinde bu geniş bölgede bir erk boşluğunun bulunduğu anlatılmak istenmiştir. Erki elde etmeye aday olanlar ise, Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Kırgızlar, Kitanlar ve Kök Türklerdir.

Bu dönemde Kök Türk tarihi şöyle görünüyor: A-shih-na Fu-nien, esarette ölen İliğ Kağan'ın amca oğluydu. Kök Türkler onu kaçırıp kağan yapmak istediler. Fakat, Çin'e karşı girişilen bu isyan gelişme eğilimi göstermeye başlar başlamaz Çin ordusu tarafından bastırıldı, Fu-nien tutuklanarak başkente gönderildi ve orada idam edildi. Ama, bu olayla Kök Türklerin Çin'e

karşı başkaldırma hareketi durmadı. İkinci sefer, gene İliğ Kağan'ın uzak akrabalarından A-shih-na Kutluğ, isyanın elebaşılığını üzerine aldı. Çin yıllıkları yeni olayları şöyle anlatıyor:

> "Kutluğ Kağan dağınık Türkleri toplayarak Çoğay Yış dağlarına çekildi. Buyruğundaki beş binden fazla adamla şakilik yapmaya başladı. Dokuz Oğuzlara baskın yaparak büyük miktarda koyun ve at çaldı. Böylece Kutluk yavaş yavaş güçlendi ve kendini kağan ilan etti. İnisi Kapağan'ı şad, öbür inisi To-şi-tu'yu yabgu atadı" (Liu CN: I, 157–158).

Görülüyor ki, A-shih-na Kutluğ ili toparlarken hemen Kök Türk Kağanı unvanını almış ve ilin yönetimini iki A-shih-na ini arasında üleştirmiştir. Böylece, I. Kök Türk Kağanlığı'nın kuruluş geleneklerine uyulmuş oluyor ve hükmetme hakkı gene A-shih-na'lara devrediliyordu. Neden? Çünkü, Uygurlardan farklı olarak, II. Doğu Kök Türk devleti o sırada doğmamış aksine, eski Kök Türk devlet yapısının üstüne konmuştur.

Kök Türk teolojisine göre ancak bazı uruklardan gelen kağanlar Tengrinin sabının taşıyıcısı olduklarından, kut, küç ve ülügle donatılmışlardır. Öyle ise, kutsallık, savaşkanlık ve üretkenlik işlevlerinde erkten yoksun olan Kök Türk obaları ya da oğuşları üçlü işlevin temsilcisi olan kağanı siyasal değil, doğaçtan; sosyal-tarihsel bir sürecin sonucu olarak benimserler. Çünkü, Kağan Kök Türk budunun varoluşunun *sine quo non*'udur.

Aslında bu süreç, ancak on iki boylu (eğer sayı aynıysa) Kök Türk federasyonunun ilk dirilişini açıklar. İl tuttuktan sonra, bütün boyların bir konfederasyon halinde gerçekleşmesi ise üç aşamada, ortaya çıkar: İlk aşamada komşu kağanların (Dokuz Oğuz, Türgiş, Kırgız) üçlü egemenlikleri ezilerek (onları balbal dikerek), illerinde erk boşluğu yaratılır. İkinci aşamada, Kök Türk Kağanı "tepesinden tutulup bunların üstüne oturtularak "tabi budunlar vergi/haraç sistemine bağlanır. Sonuncu aşamada, yerleşiklerle göçebeler ya da başka bir deyişle, tarımcılarla hayvancılar arasındaki işbölümü; yani metbular *artı* tabilerden oluşan göçebe konfederasyonu *versus* vaha kentleri ve Çin arasında kurulan iktisadi işbölümü, fiziki güç kertesinde

gerçekleştirilip, stepokratik sömürü sistemi pekiştirilir. Amaç doğrudan doğruya, göçebe konfederasyonun katıözü olan Türk budunun beyler ve kara kurlarına sürekli artık-ürün sağlamaktır. Göçebelerle yerleşikler arasında vergi/haraç biçiminde ortaya çıkan iktisadi işbölümünün göçebe-çobanlara sağladığı yararlar Kök Türk erken devletinin daha da güçlenmesine ve genişlemesine yol açar *(Bonte & Sugita 1981)*. II. Kök Türk Kağanlığı'nın çökertilmesiyle biten stepokrasiden artakalan Türklerin değil devletlerini, başkanlarını bile yitirdiklerini hatırlatayım (Bacot 1958).

İç-Asya'ya özgü olarak nitelendirdiğim stepokrasi denilen siyasi-iktisadi sistemin dengesi, Ötüken, dış ve baz budunlar, İpek Yolu, haraç veren tarım kentleri ve Çin arasında gerçekleşir. Bu karmaşık ortamda dengeyi ve optimumu kurmanın ne denli zor olduğunu söylemek gereksizdir. İki yüz yıllık Kök Türk tarihi bu optimumun gevşekliğinin ve oynaklığının örnekleriyle doludur. Optimumdan sapmalar ve hatta onu yaşatan fonksiyonların ortadan kalkması bile söz konusu olabilir. İşte o vakit, stepokrasi sarsıntıya uğrar ve onarılmadan ufalanma sürecine girer.

Bu sürecin başlamasının ne vaha kentleriyle, ne de Çin'le doğrudan ilişkisi vardır; kullandıkları entrika ve kışkırtmalarla sarsıntının hızlanmasına dolaylı katkıları olsa bile... Asıl tepki, Kök Türk federasyonuna bağlı tabi (baz) boy ve budunlardan gelir. Stepokrasi genişledikçe, Ötüken'de oturan federasyonun iç ve dünür budunlarının lehine, çevredeki baz budunlara salınan vergi/haraç ve talan şeklindeki artık çekme süreçlerinin yaygınlaşma eğilimi göstereceğini söyleyebiliriz. Kendini-destekler, özerk ve fakir ve dolayısıyla artık üretmeyen oba ekonomileri bu suretle artık üretmeye mecbur kalırlar ve daha kötüsü bu olgu yaygınlaşıp genelleşir. Sahlins "erkin kullanılması, evcil oba artığını genelleştirir", yargısını veriyor *(1980: 191)*. Bu ise, bozkır ekonomisinde birdenbire bir sömürü fırtınasının esmesine neden olur. Sonucu, baz budunların hoşnutsuzluğundan başlayıp, silahlı mücadeleye kadar gelişen başkaldırmalardır. İliğ Kağan'm kendisine tabi boylara yüksek vergi saldığını biliyoruz. İzlediği politikanın yazgısı dediğim gibi sonuçlan-

mış, Sir-Tarduşlar, Tölisler (dikkat edilmişse isyancılar arasında Türk ilinin doğu ve batı sınırlarını koruyan Tölis ve Tarduş boyları bile vardır) Uygurlar ve Bayırkular hep birlikte isyan etmişlerdir.

Başkaldırma hareketine, yerel beylerle kağanlıkça gönderilmiş hanedanın soylu A-shih-na yöneticileri tarkanlar da katılabilir. Sonuncu sav, galiba, Radloff ve Barthold'u izleyen Toğan'ındır (1946: 278–393). Ona göre, dirlik (tarkanlar?) sistemi ve soy ilişkilerinde kesilenme, "hanlarla beyler arasındaki" çatışmanın temelini oluşturur. Kağanlar tarafından bağışlanan arpalıklar ardıl kuşaklar boyunca küçüldüğünden, vârislerin dirliklerden elde ettikleri artık azalacak ve bu olgu da küçük dirlik sahiplerinin kağanlığına karşı hoşnutsuzluk duymasına yol açacaktır. Anlaşılacağı gibi, kağanlığın çevreye yaptığı artık çekme baskısına karşı, tabi budun obalarının göstermiş olduğu tepki ile "dirlik" sahiplerinin gösterdikleri tepki aynı sonucu verir: artık çekip–alma sürecinden dolayı merkeze ve birbirlerine karşı tavır alma.

Stepokraside meydana gelen sarsıntıların ikinci nedeni Ötüken Kağanlığının yerel törelere müdahalesidir. Bu tür müdahaleler karşısında değil federasyonun tabi budunlarda, çekirdek (Kök Türk budunları) ve dünür budunlarda bile tepkiler başgösterir. Örneğin, Çinlilerin Taspar Kağan'a yaranmak için adeta birbirleriyle yarış edercesine hazinelerini boşalttıkları Kök Türklerin şaşaalı dönemlerinde, kağanın birdenbire mümin bir budist kesilmesiyle I. Kök Türk Kağanlığı ilk dağılış işaretlerini İşbara Kağan zamanında vermeye başlamıştır. İşbara Kağan durumu düzeltmek üzere şunları söylemiştir: "Bizim giyinme tarzımız, saç biçimimiz, müziğimiz ve şarkılarımız eski geleneklerimizdir ve değiştirilmeleri olanaksızdır" (Jagchid &Symons *op. cit.* p. 40). Hemen onun ardından tahta geçen K'imin Kağan Türk törelerini unutmaya o derece teşneydi ki, Çin İmparatoruna mektup yazarak giyimini değiştirmek saçını kesmek, dövmeden vazgeçmek istemiş (Çin imparatoru da bu saçma istekten dolayı onu azarlamıştı) ve keçe çadırları bırakıp, şehirlerdeki evlerde oturmayı yeğlediğini söylemişti (Liu CN: 62–63).

İliğ Kağan dahil, 580–680 yılları gerek Doğu Kök Türk, gerek Batı Kök Türk Kağanlıklarının Çin'e kapılanma dönemidir. Nitekim, Çin İmparatoru İliğ Kağan'ı karşısına alıp şöyle diyebiliyordu: "Sen artık eski Türkler gibi ölülerini yakmayıp, gömüyorsun. Bu nedenle çöküşün yakındır." Bu dönem içinde töreleri değiştirilmek istenilen Türk oğuşları, iç yapılarındaki durnukluktan dolayı sapasağlam ayakta kalabilmiş (yargı *post factum*'dur), fakat siyasal kertede kurulan konfederasyon (stepokrasi) çözülmüş, il ufalanmıştır.

II. Kök Türk Kağanlığı'nın genleşme sürecini anlatan Bilge Kağan'ın sabında daima töreden söz edişi boşuna değildir. Ama, gene de kendisinin Türk törelerine pek uymak niyetinde olduğu söylenemez. Tengri dinini bırakıp Budist ve Taoist tapınaklar kurmak istiyor, göçebeliği hor görüp yerleşikliği yeğ tutuyor, hatta belki de Soğdaklarla birlikte ticaret yapmayı düşünüyordu. Ve bütün bu dileklerini dile getirirken, II. Kök Türk stepokrasisinin tökezlenmek üzere olduğunun farkına varmıyordu.

Sanırım, I. ve II. Kök Türk Kağanlık döneminde bazı kağanların fiilen uyguladıkları töreleri yadsıma davranışları (politikaları) ile il ufalanma süreci arasında açık bir ilişki vardır. Bunu bilen Tunyukuk'un Bilge Kağan'a karşı nasıl bir uğraş verdiğini Çin yıllıkları yazıyor: Ona göre, Bilge Kağan'ın tasarılarından hiçbirisi meşru değildir; çünkü, Türk törelerine aykırıdır. Böylece, Tunyukuk, Bilge Kağan'ın tasarılarını önlemiştir ama II. Kök Türk kağanlığının on yıl sonraki yıkılışını engellemeye ömrü yetmemiştir.

Genleşen Kök Türk stepokrasisi ile ortaya çıkan kültürel özdeşlik sorunu sadece Kök Türk buduna özgü değildir. Bu ideolojik sorun bütün dış ve baz budunlar için de geçerlidir. Nasıl ki, Çoğay Quzda oturan Kök Türkler, yerleşik-tarımcı Çin kültüründen irkilip, bütün zorluklara rağmen, Ötüken'e doğru göçe koyularak kültürel özdeşliklerini gerçekleştirerek "o" yeri aramışlarsa, Kök Türklerle kendilerini eşit sayan Türgişler, hâlâ Yağız Yer Tanrı(ça)sına tapan Dokuz Oğuzlar, anauruk olan Karluklar ve *axis mundi*'leri Köymen olan Kırgızlar da ideolojik alanda kendi töreleriyle yönetilmek isteyeceklerdi. Bu bağlamda, rahmetli bir Kır-

gız beyinin feryadı, Kök Türk *oikoumenê*'inde törelere ne denli önem verildiğini gösterir.

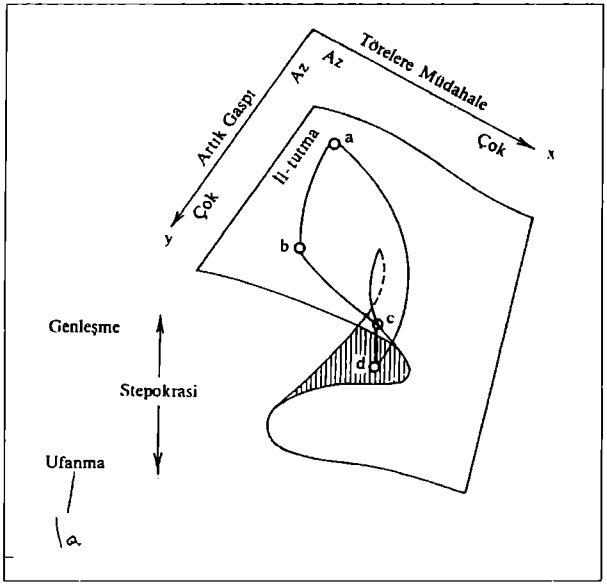
> *"qara budunum qatığlanıng el törüsü ıdman ayıta"* (Vasilyev *Korpus)*
> (Kara budunum katlanın. El töresine uymayın. Hayda!)

Kanımca, iki yüzyıllık Kök Türk tarihinin büyük bir bölümünde olaylar bu tema üzerinde gelişmişti. Kendilerinin "başka" olduklarına inanan uruk, oğuş ve boylar varoluşlarını ve acunsallarını; yani benlik ve özdeşliklerini korumak üzere yadların iktisadi ve ideolojik etki ve baskı alanından kaçıp kurtulmak istemişlerdir. Bundan dolayı başlarındaki ilteberlere, şadlara ve tudunlara başkaldırmışlar, savaşmışlar ve eğer yenilmişlerse illerini terk edip göçmeye zorlanmışlardır. Bunun en güzel örneğini Dokuz Oğuz vermiştir. 744 yenilgisinden sonra yıkılan II. Kök Türk Kağanlığı'na bağlı olan Dokuz Oğuzlar, utkuyu kazanan eski boydaşları Uygurların kağanlığını tanımadıklarından illerini terketmişlerdir. Durum, üç Karluklar için de geçerlidir.

Böylece (sanırım), İç-Asya göçebe–çoban–asker toplumlarının genleşme ve ufalanma evrelerinden geçen stepokrasi sürecini bir nebze açıklamış oluyorum. Sorunu bir de *Felaket (catastrophe) Teorisi* (Thom 1975, 1980) yardımı ile betimlemede yarar var. Bu amaçla *Fronce Felaketi* denilen nitel modeli kullanacağım (Woodcock & Davis 1984). Nitel demekle kastım, şekilde bulunan üç eksenle bundan elde edilen yüzeyin ölçülemez oluşudur.

(Şekil–18)'de x–ekseninde yer alan "törelere müdahale" ile y–ekseninde gözüken "artık gaspı" etkenlerine "denetleme etkenleri" denilir. Orijinden başlayarak, törelere müdahale ile artık gaspının yükseldiğini söyleyeyim. Dışardaki, z–ekseninin adı "davranış" eksenidir. Bu eksen üzerinde stepokrasinin ufalanma ve genleşme evrelerine işaret edilmiştir. Denetleme etkenleriyle davranış arasındaki ilişki "davranış yüzeyini" meydana getirir (bükülmüş kâğıt). Bu yüzeyin bir kısmı dümdüzdür; çünkü, bu bölgedeki fonksiyonların diferansiyeli alınır. Oysa, bu yüzeyin başka bir yerinde yüzey bir "kıvrım"

yapar (kıvrımın olduğu yerde felaket ortaya çıkar). Burada, fonksiyonlar genel özelliklerini kaybeder. Değişkenlerin birleşimi kıvrımın üstüne rastlarsa, uysal fonksiyonda bir debelenme olur; örneğin ani bir düşüş, bir felaket kaydedilir (c'den d'ye düşüş).

Şekil-18

Başlangıçta (a) noktasında olduğumuzu düşünelim. Bu noktada il henüz derlenmiştir. Başka topluluklardan az miktarda artık gasperasinin ilk belirtileri, askeri güce dayanarak dış ve baz budunlardan vergi/haraç/ulca şeklinde artık gasp edilmesiyle başlar. Bu süreç hızlandıkça, peşinden tabi budunların törelerine irkin, ilteber, çor, tarkan, öge vs. gibi büyük memurlar marifetiyle yapılan hafif müdahaleleri de sürükleyerek, stepokrasinin gelişmesi rayına oturur; ta (b) noktasına kadar. Bu noktadan sonra hem artık gaspı, hem de törelerde sarsılma sürecinin hızlandığını görüyoruz. Stepokrasi kendi momentini kazanmış, genleşme doruğa erişmiştir. Bir noktaya kadar... Kıvrım üzerinde bulunan (c) noktasına varınca, çöküş (felaket) kaçınılmaz olacaktır. Çöküş minimum dü-

zeydeki (d) noktasına kadar devam eder. Bu durumda (d)'ye kadar genleşen stepokrasi, birdenbire, ufalanıp dağılır; tıpkı bir avuç darı gibi... Genleşme sürecinin yeniden yaratılabilmesi için, bu sefer, başka bir boyun, gene bozkırın ta uçlarında bir yerde, örneğin Ötüken'de yeniden il tutması gerekir (d'den a'ya geçiş). Kök Türk stepokrasisinin ufalanmasından sonra genleşme evresini kurmak üzere Uygurların Ötüken'e yerleşmeleri de böyle olmuştur.

AÇMALIK

Anglo-Saxon ve Türk Toplumlarında Erdemli Olmak (V.-VIII. Yüzyıllar)

Tarih disiplinine yapılan en büyük haksızlık etno-merkezci olmaktır. Bu tutum n-tane etniyi bir o kadar "tarihe" bölerek geçmişteki olguları bireysel ve biricik –yani mucizevi– hale getirir ve dolayısıyla tarihte karşılaştırma ve tikel içinde genelleme yapılmasını önler. Önleme ise, soyutlamanın (olguları zihinde yeniden - kurmak) kullanılmaması anlamına gelir. Başka bir deyişle, değişik etnilerde ortaya çıkan olguların bütünü görüldükten sonra, onları olgu kümelerine indirgemek, yani formelleştirmek olanağı bulunmaz "çeşitlilik içinde birlik" yitirilir. Böyle olunca da *açıklanamaz/anlaşılamaz.*

Tarihi kavramak için etno-merkezcilikten kurtulmanın gerektiğine eminim ama, uygulanacak formelleştirme yöntemiyle asla bir teoriye erişilmeyeceğini de biliyorum. Çünkü, tarihin seyri öndenilemez: Öyle ise, teorisi olmaz. Ne ki, böyle bir yöntemle tarihsel olguları görmeye yardımcı olacak ussal ve tutarlı *tikel modeller* kurulabilir ve hiç olmazsa mucizelerden sıyrılabilinir.

Bu makale *erdemli-olmak* teması üzerine oturtulmuş Anglo-Saxon ve Türk toplumlarının "mucizelerini" birazcık ussallaştırmak amacıyla yazılmıştır.

I. Angle, Saxon, Jut (ve Frisian) boyları 449 yılında Britanya

adasına ayak bastılar (Bede 1949: I-XI). Bu tarih, Türkler'in Çin yıllıklarına kaydedilmeye başlamasından tam bir yüzyıl öncedir (Liu CN.1958: I-5). Anglo-Saxonlar, Germen boylarındandır ve Tacitus'un anlattığı kadarıyla (1987), M.S. I. yüzyıl Germenleri'nden çok da farklı değillerdir (Chadwick 1912; Stenton 1971; Whitelock 1976; Blair 1988). Türkler ise, "Hsiung-nular'dan (Hun) inen bir boy" olup (Liu CN. *op.cit)*, onlarla aynı hayat biçimini sürdürmüşlerdir (Ögel 1981). Ne var ki, Anglo-Saxonlar kendilerinin Germen kökenli olduklarını bildikleri halde, Türkler Hunlar'la olan dil ve etnik bağlarından hiç söz etmemişlerdir.

Anglo-Saxon "üretim tarzı" tarım ve yerleşik hayvancılığa, Türklerinki tamamen göçebe hayvancılığa dayandığından, her iki toplumun ekonomileri birbirinden farklıdır. Ama gene de, şehirlerde oturmayışları, özgül bir küçük sanatlara sahip olmayışları ve parayı dolaşımda düzenli olarak kullanmayışları bakımından benzeşirler. Tacitus, Germenlerin şehirleri olmadığını söylerken, *Ören* adlı ilk İngiliz şiirlerinden birinde, Anglo-Saxonlar'ın Roma örenlerini "devler işi" sanıp, onlardan korktukları dile getirilir (Alexander 1970). Bu toplumda, ayrık düzen üzerine kurulmuş geniş ailelerin barındığı, kütükten yapılma evlerde oturulduğu biliniyor. Arkeolojik bulgular Northumbria'da bile küçük sanatların gelişmemiş olduğunu vurgular; sadece çiftlik işlerini yürütecek zenaat vardır (Cramp 1988). Dolaşımda parayı düzenli olarak ancak VIII. yüzyılda kullanmaya başlamışlardır. Aynı şekilde, ne yazılı belgeler, ne de arkeolojik bulgular, Türklerde şehir olduğunu söylüyor. Bozkırlarda keçe çadırlarda yaşarlar, çevrisel göç yollarını izleyerek su ve otlak peşinde dolaşırlardı. Küçük sanatlar ise, olabildiği kadarınca, oba düzeyinde gelişmiş olmalıydı. Dolaşımda parayı düzenli olarak kullanmamışlardır (Batı Türkleri'nden Türgişler'in VIII. yüzyılda sikke darbettiği biliniyor).

Böyle olunca, gerek Anglo-Saxonlar'ın Britanya'da öncelleri olan Roma uygarlığından (Romalılar çoktan çekip gitmişlerdi ve geride kalan yerli Kelt halkı perişandı), gerekse Türklerin Orta-Asya'da sınırdaşları olan Çin ve İran uygarlıklarından etkilenmiş oldukları ileri sürülemez. Ancak, bütün "ilkel-

liklerine" rağmen, her iki toplum da run abecesini tanıyordu. Anglo-Saxonlar kıtadan getirdikleri runları hep ırklama (kehanet), büyü ve sihir aracı olarak kullanmışlar, onları bir türlü yazı diline çevirememişlerdir. Oysa, Türkler, VII. yüzyıldan beri bu harflerle çubuk üzerine yazıyorlardı (Liu CN. *op-cit: I-41).* Runların doğru-dürüst yazı dili olarak kullanılışı VIII. yüzyılın ilk yarısındadır (Orhon Türk ve Uygur yazıtları, Yenisey Kırgız mezar taşları: T. Tekin 1968, 1988; Vasilyev 1983; Orkun 1987 vs).

Biri Britanya'da, öteki Orta-Asya'da yaşamış olan bu iki toplum putperestti *(heathen, pagan).* Anglo-Saxonlar, Germen panteonunu izleyerek Woden (kutsallık, büyü ve savaş tanrısı), Thor (savaş tanrısı) ve Tiw'e (bereket tanrısı) taparlardı. Türkler ise Tanrı'yı, *bir Tengri* (Gök) olarak sayarlar (İbn Fazlan 1975; Michel le Syrien 1963), onunla birlikte bereket sağlayan ıduk (mübarek) yer ve su ruhlarına *(ıduk yir sub)* yükünürler ve Umay'dan "doğurganlık" bahşetmesini beklerlerdi. Anglo-Saxon kralları kendilerini Woden'den inmiş varsayarlar (örneğin, Northumbria kralı Ida: *The Anglo-Saxon Chronicle* 1961: 12), Türk kağanları da kendilerinin, başlangıçta "göklerin oğlu" (Liu CN. *op. cit:* I-50), sonraları da *Tengri teğ* (Tanrı gibi) olduklarını söylerlerdi (sırayla: İşbara Kağan ve Bilge Kağan). Putperest olarak bu toplumlardan ilki V.-VIII. (sonu), yüzyılları, ikincisi VI.-VIII. (ortası) yüzyıllar arasında yaşamışlardır.[1]

Hem dolaylarında yaşadıkları Roma, İran ve Çin gibi uygarlıklardan hiç etkilenmemiş olmaları, hem yazılı dinlere (Hıristiyanlık, İslam, Musevilik, Budizm) henüz geçmemiş olmaları, hem de birbirleriyle çağdaş sayılmaları, bu iki toplum arasında yapılacak "karşılaştırmalı" bir analizi kolaylaştırır. Büyük uygarlıklardan etkilenmeyişleri, kent hayatına ve düzenli para kullanımına geçemeyişleri, yazılı-evrensel dinlerin kuşatımına giremeyişleri, onların *ilkin benliklerini* yakalamaya fırsat verir. Ayrıca, çağdaş oluşları analizi *eşsüremli* olarak yürütmeyi sağlar. Öyle ise, konumuz "elmalarla armutları" mukayese etmek değil, "elmalarla elmaları" yan yana koymaktır.

II. Her iki toplum üzerine yapılacak bir çalışmanın ortakla-

1 Anglo-Saxonlar için Mercia kralı Offa dönemi (öl. 796), Türkler için Uygur yenilgisi (744). Bu sonuncular için putperestlik, X. yüzyıla dek sürecektir.

şa bir karşılaştırma uzayına sahip olduğunu gösterdikten sonra, *erdem* (Latince: *vir)* gibi özgül bir tema seçip, *erdemli-olmak* kavramının Anglo-Saxonlar ve Türkler için ne anlam taşıdığını, neyi imlediğini araştıracağım.

Osmanlıcada *fazilet* denilen "erdem" kelimesinin Latince karşılığı "insan (eril) meziyetleri olan yürekli kimse"dir (Goelzer 1966). XI. yüzyıl Fransızcasında "cesaret, fizik, güç, bilgelik" olur (*Petit Robert).* Orta-Türkçede "birçok nitelik, cesaret, bilgelik" (Clauson 1972) anlamına gelir. Dankoff, *Divan-ı Lugat at-Türk*'te *adap* diye çevirmiş (1982-1983); "doğru ve yerinde davranış, ortak ölçü ve değerlere göre davranma" anlamına *Kamus-i Türki). Oxford Dictionery*'de de böyle diyor.

Belli ki, "erdem" birçok toplumsal-insansal meziyet içeren bir karvam ve bundan dolayı da değişken. Örneğin, eski Yunan'da en yüce erdem, siteye bağlılık ve demokrasiyle adalete saygılı olmaktır (Meier 1984). Çin'de Konfüçyüs'çü *düzen ilkesi* uyarınca asıl erdem "etkin iyiliktir" Bunu sağlamak için insan, sırasıyla, ailesine bağlı, bilgili, kurallara saygılı, samimi ve bilge olmalıdır (Granet 1968: 397). Tervingian Gothlar'ı için bilge olan yargıç, güçlü kraldan bile yeğrektir (Wolfram 1988: 94).

Ben, bu çalışmaya temel olarak aldığım erdem kavramını *bilgelik ve alplik*'le sınırlandırıp tanımlayacağım. *Bilge* (+ *lik)*'i "bilgili, iyi ahlaklı, olgun ve örnek kimse", *alp* (+ *lik)*'i "yiğit ve kahraman kimse" diye alıyorum; günümüz Türkçesinde olduğu gibi *(Türkçe Sözlük).* Erdem kavramının bu tanımı, Latince *sapientia et fortitudo* deyiminin tam karşılığıdır. Kimi düşünüre göre bu deyim, Greko-Latin-Hıristiyan erdem geleneğinin bir ürünüdür ve Anglo-Saxon toplumu da bu ülküden nasibini almıştır (Kaske 1963). Böyle olduğunu hiç sanmıyorum. Aşağıda, bilgelik ve alplikle simgelenen erdemli-olmak ülküsünün gerek Anglo-Saxonlar, gerekse Türklerce nasıl algılandığını araştıracağım. Sonuç sevimli olabilir:

A. Anglo-Saxonlar: Büyük bir olasılıkla güney İskandinavya'da söylenegelen, ancak VII. yüzyılda Britanya'da eski İngilizceyle yazılan Beowulf yiğitlemesi (1974)[2] *bilgelik ve alplik* bağ-

2 Bu yiğitlemede arasıra Hıristiyan etkisi sezilse bile, onun putperest bir toplumun ürünü olduğu açıkça bellidir (Chadwick *op.cit;* Blackburn 1963; Alexander 1974). "Yiğitleme"yi *epic* anlamına kullandım.

lamında kapsamlı ilk ipuçlarını verebilir. Şiir, Geat boyundan Beowulf adlı bir soylunun Güney Danimarka kralını kurtarmak için devler ve canavarlarla yaptığı boğuşmaları hikâye eder. Bu arada, İskandinav, *yani* Germen ve *dolayısıyla* Anlglo-Saxon savaş antropolojisi hakkında da ayrıntılı ve eşsiz bilgiler verir. Üç bin küsur mısrayı içeren bu şiirden, bilgelik ve alplikle ilgili bulup seçtiğim örnekler şunlar:

> *"Dışarlardan gelen, bilge ve yürekli olan o,* hall'*u kurtardı" (825-6)*[3]
>
> *"Senin yaşında bu denli bilge olan kimseyi duymadım. Güçte zenginsin, akılda olgun" (1841-45)*

Her ne kadar, örnek olarak seçilen bu iki parça, *Beowulf*'da bilgelikle alpliğin eşdeğer olduğu izlenimini veriyorsa da, şiirin "yiğitleme" karakteri ve Anglo-Saxon toplumunda savaşçının bilgeye nazaran öncelikli durumda olması bize yanıldığımızı söyler. Önce, *Beowulf* şiiri, erdemin hangi cinsinden bahsederse etsin, aslında bir yiğitlemedir; savaş ve savaşçılık üzerine kurulmuştur. Bütün temalar, kahramanlık, cesaret, silahşörlük, arkadaşlık, içki, feragat, sadakat, silah, zırh, yağma, ulca, ülüş ve armağan konusunda birleşip, hepsi beraberce onu bir alplik destanı haline getirirler (o kadar ki şiire kadın ve aşk temaları bile sokulmamıştır). Bu temel nedenden dolayı, *Beowulf*'un bilgelikle pek ilgisi olduğu söylenemez. Sonra da (birazdan üzerinde duracağım gibi), Anglo-Saxon toplumunun dayandığı değerlerden en önemlisi olan "krallık ya da lordluk bağı", yani kralla *thane*leri arasındaki töregenlik (*loyalty:* neoloji benim) ilişkisi, kılıç, kalkan ve zırh üzerine kurulmuş olup, bunun kâğıt ve kalemle bir ilgisi yoktur (kralların çoğu okuma-yazma bilmez). Kral savaş önderi olup, harekâtın tek sorumlusudur (Loyn 1984: 31). Anglo-Saxon krallarının bir kraliyet divanı *(ço-*

3 Beowulf'da Heorot adı verilen *hall*'u Brooke (1989: 58) şöyle betimliyor: *"Heorot, kralın thane*lerinin *(krala bağlı soylu savaşçılar) ordugahıdır. Oradan gündüzleri ayrılıp... ava gidilir. Yazın uzun seferlere oradan çıkılır; savaşa, yağmaya ya da kan davası gütmeye. Krallık oradan yönetilir ve adalet oradan dağıtılır. Heorot'da içmek, armağan ıdışmak (verişmek) ya da ciddi konular üzerinde danışmak için toplanılır."*

urt) olduğu ve bunun yanında *witan* denilen bilge kişilere danıştıkları biliniyor (örneği, 757 yılında Cynewulf ile Batı Saxon danışmanları *[witan]* bir sürü dolap çevirdiği için Sigebert'i kendi krallığından sürmüşlerdi: *The Anglo-Saxon Chronicle: 30).* Her ne kadar, Bede (öl. 734) *witan*ların kral nezdindeki rolünü Hıristiyan yanlı-olarak abartmışsa da *(op.cit),* Brooke *(op.cit)* ve Loyn *(op.cit)* gibi tarihçiler, *witan*ların işlevlerinin nihai çözümleyici olmadığı kanısındadırlar.

Peki, *Beowulf*'da özgüllükle bilgeliği zikreden parçalar yok mu? Var. Ben iki tane buldum, birisi daha anlamlı:

> *"Hoş şey yeniden anlamak,*
> *Yüce Tanrı'nın alicenaplığı nasıl*
> *kurar insanlar arasında*
> *bilgeliği, başatlığı ve lordluğu." (1704-34)*

Sanırım alpliği altedecek kadar anlamlı değil.

Dediğim gibi, hem *Beowulf* şiiri, hem de tarihi belgeler bağlamında, bilgelik ve alplik Anglo-Saxon toplumunun eşdeğer saydığı ikili bir erdem anlayışı olamaz. V.-VIII. yüzyıl Anglo-Saxonları, tıpkı I. yüzyıl Germenleri ve VII. yüzyıl İskandinavlar'ı gibi insanın aslen alp olmasına inanıyorlardı. Bu ifade, onlarca bilgeliğin bilmezlikten gelindiği anlamına gelmez. İyilik, yardımseverlik, adalet vs. gibi meziyetler yanında bilgelik de gerekliydi ama, tek indirgenmez olarak kabul ettikleri erdem, alplikti.

Anglo-Saxon toplumunda alp-olmak anlayışının iki yan değerle beslendiğine tanık oluyoruz. Bunlardan ilki, krala, lorda, yasa ve kurallara saygılı olmak, yani törengenlik, ikincisi akrabalık bağlarının yüceltilmesi (Chadwick *op.cit;* Stenton *op.cit;* Whitelock *op.cit;* Blair *op.cit).*

Tacitüs'ün Germenleri için töregen olmak, erdemlerin en değerlisi olup, toplumlarındaki *thane* kurumuyla yakından ilgilidir. Germen boyları arasından soylu gençler küçük yaşta derlenip, bir başkanın buyruğunda bulunmak üzere savaşçı olarak yetiştirilirdi. Bu *thane*ler, uyrukları aynı ya da ayrı olsun, başkana kişisel bir bağla bağlanırlardı. Örnek:

> *"Başkan ölünce savaş alanını terketmek (onlar için) en büyük utanç ve şerefsizlikti. Başkana bağlı olan bu* thane*lerin görevi başkanın kendi başına kahramanlığını göstermesini engellememek, fakat (gene de) onu korumak ve savunmaktı. Başkan utku için savaşırdı, onlarsa başkan için" (Tacitus 12).*

Beowulf'da bu *thane*ler şöyle anlatılıyor:

> *"O günleri hatırlıyorum:*
> *Toy odasında yemeği üleştiğimiz*
> *bizi silahlandıran*
> *lordumuza sıkıca bağlı olduğumuz" (2615-46).*

*Thane*lerin krala bağlılığına tanık olan sadece bu mısralar değildir. Kendi tarihleri de böyle yazar:

> *"Kralın* thane*'i Lilla, Kral Edwin'i katletmeye gelen ... katilin kılıç darbelerinden onu korumak için kendisini kalkansız olarak kralla katil arasına atıp öldü" (Bede* op.cit: *II-X).*

> *"(Kralın katledildiği duyulunca) orada hazır bulunan* thane*'ler olay yerine koştular. (İsyancı prens) onların hayatlarının bağışlanacağını ve ödüllendirileceklerini söyledi. Hiçbiri bunu kabul etmeyip, vuruşmaya devam ettiler, ölene dek."* (The Anglo Saxon Chronicle: *31).*

Anglo-Saxon insanı, kralına karşı töregen olmayı alplik gereği saydığı gibi, akrabalık bağlarına sadakatı da alpliğin öteki boyutu olarak görürdü.[4]

Beowulf'da akrabalık ilişkileri şöyle özetlenmiş:

> *"Doğru düşünen kimsenin*
> *akrabalık bağlarından hiç bir şey eksilmez" (2586-614)*

Bu bağın gücü, Germen halkı arasında yaygın olan kan-

4 Mamafih, bazı tarihçiler, örneğin Brooke (*op.cit.*: 55, 187), Germenlere nazaran Anglo-Saxonlarda aile ilişkilerinin daha gevşek olduğunu ileri sürüyor.

gütme geleneği vesilesiyle daha iyi anlaşılır. Tacitus'tan aktarıyorum:

> *"(Germenler'de) vârisler, babanın, akrabaların ve dostların, kan davasını üstlenmek zorundadırlar"* (op. cit 21).

Eğer akrabalardan birisi öldürülecek olursa, geride kalanlar için onun öcünün alınmaması soysuzluk ve şerefsizliktir. Ölünün kanı yerde kalmamalıdır. Bu yargı, akrabaiar için geçerli olduğu gibi, arkadaşlar için de geçerlidir. *Beowulf*'u dinleyelim:

> *"Bilinir ki, akrabalar ve arkadaşlar hem kan davasının, hem de kalleşçe saldırının öcünü alırlar; kendi hayatları pahasına.*
> *Zor bir pazarlık" (2464-94).*

Ancak, bu denli bir ısrarla sürdürülen kan-gütmeyi durdurmak amacıyla, Germen boylarının hemen hemen hepsinde, töreler ve hatta yasalar (Drew 1988), kan parası *(wergeld)* ödenerek öcün önlenmesine çalışmışlardır.

B. Türkler: VIII. yüzyıl bütün Türk yazıtlarında erdem kelimesi sıkça geçtiği gibi, özellikle Orhon yazıtlarında bunun imlediği *sapientia et fortitudo* ikili anlamı dahi açıkça vurgulanmıştır (T. Tekin 1968: 1988).[5]

> *"edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş" (ibid:* KT)
> ([Çin] İyi ve bilge kişiye, iyi ve alp kişiye tahammül edemezmiş).

> *"bilge kagan ermiş alp kagan ermiş" (ibid:* Ton)
> (Bilge kağanmış, alp kağanmış)

> *"kağanı alp ermiş aygucısı bilge ermiş" (ibid:* Ton)
> (Kağanı alpmış, veziri bilgeymiş)

5 Orhon yazıtları için kullanılan rumuzlar şunlardır: KT: Kül Tigin; BK: Bilge Kağan; Ton: Tunyukuk.

Her üç alıntıda da, II. Doğu (Kök) Türk Kağanlığı'nda asıl değer verilen erdemin bilgelik ve alplik olduğu anlaşılıyor. Ancak, bu erdemler sadece kağanlara ve ayguculara (vezirlere) özgü olamaz mı? Bunu soruyorum zira, Yenisey mezar taşlarında "bilge" sözü edilmeden, erdem kelimesi hep *er* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır; *er erdemi (m, n)* gibi (Orkun *op.cit;* Vasilyev *op.cit).*

"Er" kelimesi Orta-Türkçede "eril insan, savaşçı, koca" demektir. Çoğulu "eren"dir (Clauson *op.cit).* Ulug-kem mezar taşındaki ifade ediliş tarzına bakılırsa, Yenisey Kırgızları *er erdemi*'ni "savaşçı erdemi" olarak yorumluyorlardı. Nitekim, kitabede *"er erdemin üçün sü egir ur"* yazılmış; yani (savaşçı erdemin için orduya baş eğdir ve vur) denilmiş. Bu anlam, başka kitabelerde kullanılan ifadelerle daha da pekişiyor. Örneğin, *alpin üçün erdemin üçün"* (Uybat), *"alpi erdemi"* (Ihe Huşotu), *"alp men erdemlig men"* (alpim, erdemliyim) (Irk Bitig), *"erdem bolsar budung erk budung"* (erdemli olsa budun, erkli olur: Altun Göl).

Görüldüğü gibi, Türk (ve Uygur) kağan ve vezirleri bilge ve alp olmayı erdemli olmak için önkoşul kabul ediyorlardı (zaten çoğunun adı Bilge'dir). Buna karşılık, Yenisey (vs) mezarlarının sahipleri ise –ki çoğu Kırgız olmak üzere Türgiş, Ediz vs. boylarının soylularıdır (Bazin 1974: 132)– erdemli olmayı yalnızca alplikte buluyorlardı. Mezar taşlarına ister "er erdemi", ister "alpin için erdemin için" yazsınlar, kastettikleri, erdemli niteliğini kazanma yolunda alpliğin kaçınılmaz olduğudur. Bu husus, Türk toplumunda, kağan ve oğuşu başta olmak üzere buyuran kura sanlık kimselerin çoğunluğunun savaşçı olmalarından da bellidir. Bugut yazıtında (Kljaştornyj&Livşıc 1972) soylu savaşçılar *(alpagut ?)* sıralanmışlardır bile: şadapıt, gurkapıt, tarkan ve atlı savaşçılar. Bu yazıttan –ki Sogdakça yazılmıştı– yüz küsur yıl sonra dikilen Kül Tigin yazıtında, Bilge Kağan'ın saflarında gene şadapıtlar, gurkapıtlar ve tarkanlar vardır.

VIII. yüzyıl Türk insanı alpliği yüce bir değer olarak algılarken, bir yandan, töregenlik uyarınca savaş başkanı olan kağanına, şadına, yabgusuna itaat eder, öte yandan, *ka-kadaşı*yla (geniş aile, soy-sop), yanında bulunan kara budundan kişilere sevgi ve sadakat gösterirdi.

Türk töregenliği hakkında verilecek en uygun kıssa İşbara Tarkan balbalındaki şu sözlerdir:

> *"inime oglıma ança ötledim kalyurıp ilteriş kaganka adrılmaduk yanılmaduk tengri bilge kaganka adrılmalım azmalım teyin ança ötledim"* (Orkun *ibid: Ongın).*
>
> (Küçük kardeşime, oğluma şöyle öğüt verdim: Kızıp İlteriş Kağan'dan ayrılmadık ve yanılmadık. Tengri Bilge Kağandan da ayrılmayalım, yolumuzu şaşırmayalım, diye öyle öğütledim).

ve balbaldaki yazı şöyle biter: *"küçlüg alp kağanında adrılu berdiniz"* (Güçlü ve alp kağanımdan ayrılı verdik).

Bu alıntı, adı geçen tarkanın ailesi ve oğuşuyla birlikte kağana nasıl bir töregenlikle bağlı olduğunu belgeler. İlişki aslında, kağanla beyler arasındaki toplumsal bir ilişkidir. Oysa, başka belgeler, alp savaşçılarla kağanlar arasında kurulan bireysel bağlara da değinir. Bu alpler, kağana ya da beye bir antla bağlı –olasılıkla ulcadan yüksek ülüş hakkı alan– çoğu soylu ailelerden gelen, fakat bazen azatlar arasından da seçilen kimselerden oluşuyordu. Kağanlarına olan sadakatlarıyla ünlüydüler. Örneğin, tutsak olan Hie-li (İlig) kağanın ölümünden sonra, alplerinden Su-ni shih ile Ulug Tarkan T'u-hun Hsieh kağanla birlikte aynı mezara gömülmek üzere intihar etmişlerdi. Çin İmparatoru, T'ai-tsung'un –ki Türkler arasındaki lakabı Tengri kağandır– ölümünden sonra, A-shih-na She-erh ile Ch'i pi Ho-li adlı Türk komutanları onunla birlikte gömülmek için müsaade rica etmişlerdi (Beckwith 1984).

Gene, VIII. yüzyıla ait belgeler, Türk (~Kırgız) insanının ka-kadaşına, soyuna soyuna ve oğuşuna pek bağlı olduğuna tanıklık ediyor. Kardeşi Kül Tigin'in ölümü üzerine Bilge Kağan'ın acısını dile getiren tirad ünlüdür.

> *"inim kül tigin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg oltı... közde yaş kelser tıda könülte sıgıt kelser yanturu sakıntım"* (T. Tekin 1988: KT).

(Küçük kardeşim Kül Tigin (Tengri kuşa döndürdüğü gibi) öldü. Kederlendim. Gören gözlerim görmez gibi, bilen bilgim bilmez gibi oldu... Gözden yaş gelse önle, gönülden feryad gelse defet. Kederlendim.)

İlginçtir, Türk toplumunda geride kalanlardan ölülere gönderilen avaz tersinmez değildir; ölüler de geride kalanlara özlemlerini iletirler. Bütün Yenisey mezar taşları bu "sıla" hasretiyle yanar. Birkaç örnek:

"kanım... kara budun külüg kadaşım er oğlan er küdegülerim kız kelinlerim bükmedim" (Orkun; Vasilyev: Uyug-Turan).
(Babama... kara budunuma, ünlü akrabalarıma, savaşçı oğullarıma ve güveyilerime, değerli gelinlerime doymadım).

"kuyda koncuyım yazıya oglım ayta... künim kadaşım ayta adrıltım (ibid: Uyug-Turan).
(Çatakta karım, ovada oğlum. Hayda!.. Ailem, akrabalarım. Hayda! Ayrıldım).

"kara budunım katıglanın" (ibid: Elegeş)
(Kara budunum, katlanın!)

Bu, ölenlerin gurbete çıkması gibi birşeydir.

III. Bitirirken kısa olmalıyım. Bellidir ki, alplikte erdemi aramak, er geç ölüm demektir. Anglo-Saxonlar da, Türkler de alp olmayı düşlüyor... ve ölüyorlardı. Bu uğurda öldükleri onlarca değil, yabancılarca söylenmiştir.

> "Germen, toprağı sürüp hasadı beklemektense, ödün için yağıyla karşılaşıp yaralanmayı yeğler" (Tacitus p.14).
> "Türkler savaşta ölmekten onur, hastalıktan ölmektense utanç duyarlar" (Jul. Doc. 1864).

Metinlere göre böyledirler... Değillerse, nasıl olduklarını asla öğrenemeyeceğiz.

Sözlükçe

Acun	Cosmos	(Or.Tr)
Açmalık	Appandix	(Neo.)
Anauruk	Matrilineal	(Tr. Neo.)
Aparmak	S'effectuer	(Az)
Artsürem	Diacronic	(Neo.)
Atauruk	Patrilineal	(Tr. Neo.)
Aylan	Contour	(Trm.)
Aymak	Sub-tribe	(Mog.)
Azrak	Minimum	(Or. Tr.)
Berkitmek	Assert	(Pro. Tr.)
Boy	Tribe	(Pro. Tr.)
Buçuk	Moiety	(Tr. Neo.)
Bun	Caos	(Pro. Tr.)
Buyuran	Ruler	(Tr.)
Buyurulan	Ruled	(Tr.)
Çavmak	Swich	(Tr. Neo)
Çığrı	Empyrea	(Or. Tr.)
Darsınma	Depression	(Tüm.)
Değiş	Exchange	(Pro. Tr. Neo.)
Derneşik	Aggragate	(Der. Söz.)
Dizek	Hierarchy	(Neo.)
Durnukluk	Stability	(Trm.)
Eşsürem	Syncronic	(Neo.)
Gelesilik	Contingency	(Neo.)
Genleşme	Expansion	(Tr.)
Göbel	Repair point	(Tr.)
Idışma	Armağan verişme	(Pro. Tr.)
İkegülük	Dicothomy	(Pro. Tr.)
İm	Sign	(Pro. Tr.)

İrtmek	Imply	(Der. Söz.)
Kam	Şaman	(Or. Tr.)
Kengeş	Assemble, Salık	(Pro. Tr.)
Kesi	Segment	(Tr.)
Kılım	Act	(Trm.)
Konat	Band	(Or. Tr. Neo.)
Küterrme	Culûs	(Or. Tr.)
Kubratma	Deployment	(Pro. Tr.)
Kur	Rank	(Or. Tr.)
Kuttöron	Rituel	(Neo.)
Oğuş	Clan	(Pro. Tr.)
Olay-Çatkısı	Conjonction	(Neo.)
Ongun	Totem	(Mog)
Onuşma	Corroberation	(Or. Tr.)
Orda	Heedquarter, Center	(Pro. Tr.)
Orun	Place	(Pro. Tr.)
Sab	Message, Söz	(Pro. Tr.)
Sanlık	Mensub	(Pro. Tr.)
Sekemeç	Sequence	(Neo.)
Sayal	Cardınal	(Neo.)
Tapun	Culte	(Neo.)
Tire	Boydan kesiklenenler	(Trm.)
Töz	Substance	(Pro. Tr.)
Tükel	Global	(Or. Tr.)
Türek	Genesis	(Neo.)
Ulanma	Correspondace	(Pro. Tr.)
Ulca	Booty	(Or. Tr.)
Uruk	Lineage	(Pro. Tr.)
Utku	Victory	(Or. Tr.)
Utru	Anti	(Pro. Tr.)
Uyat	Inceste	(Tr. Neo.)
Uzalma	Recovery	(Bul. A.)
Yasakaşma	Transgression	(Neo.)

Not: Orta-Türkçe (Or. Tr.), Neoloji (Neo.); Türkiye Türkçesi (Tr.)> Türkmence (Trm.); Moğolca (Moğ.); Proto Türkçe (Pro. Tr.); Derleme Sözlüğü (Der. Söz.); Bulgaristan Ağzı (Bul. A.).

Kısaltmalar

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae	AOASH
Acta Orientalia (Copenhaque)	AOC
Annals of the Ukranian Academy of Arts and Sciences in the U.	AUAAS
Archivum Eurasiae Medii Aevi	AEMA
Archivum Ottomanicum	AO
Bulletin de l'Ecole Française de l'Extreme-Orient	BEFEO
Bulletin of the School of Oriental and African Studies	BSOAS
Bulletin of the School of Oriental Studies	BSOS
Central Asiatic Journal	CAJ
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi	DTCF
Etudes Mongoles	EM
Harvard Journal of Asiatic Society	HJAS
İslâm Ansiklopedisi	İA
İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi	İTED
Journal of the American Oriental Society	JAOS
Journal Asiatique	JA
Journal de la Societé Finno-Ougrienne	JSFO
Journal of the Royal Asiatic Society	JRAS
Journal of Turkish Studies	JTS
Memories of the Research Deportment of Toyo Bunko	Toyo
Revue de l'Histoire des Religions	RHR
Studia Orientalia	SO
Tarih Enstitüsü Dergisi	TED
Tarih Dergisi	TD
Tarih ve Toplum	TT
Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı (Belleten)	TDAY
Türk Dili ve Edebiyatı	TDE
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi	TDED
Türk Dil Kurumu	TDKU

Türk Dünyası Araştırmaları	TDA
Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası	THITM
Türk Hukuk Tarihi Dergisi	THTD
Türk Kültürü	TK
Türk Kültürü Araştırmaları	TKA
Türk Tarih Kongresi	TTK
Türk Tarih Kurumu	TTKU
Türkiyat Mecmuası	TM
Türklük Araştırmaları Dergisi	TAD
Türkoloji Dergisi	TJD
Ural Altaische Jahrbucher	UAJ

Kaynakça

A. Birincil Kaynaklar

1. Kök Türk Kaynakları

Aydarov, G. (1971) *Yazık Orhonsky Pamitnikov Dreunturskoy Pismennosti* VIII, Vieka. Alma-Ata

Bang, W. & von Gabain, A. & Rachmati (Arat), G R (1972 *Türkische Turfan Texte I-VII'den Indices,* von le Coq, A. & Müller, E.W. & Bang W. & von Gabain, *A. & Rachmati* (Arat), G.R. & Thomsen, *W. Sprach wissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung* Band 2. Leipzig (TurTur-Texte).

Bazin, L (1955) "L'mscriplion d'Ulug Tarlık (Yenisei) AOSH. Tomus XXII.

Bazin, L. &Hamilton, J. (1972) "Un manuscrit chinois en Turc runiforme de Touen-Huang" *Turcıca,* Tome IIV

Clauson, G. (1957) "The Ongın Inscription" J.R.A.S. Parts 3-4.

Clauson, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-thirteen-Century Turkish,* Oxford Claraton Press. (CL ED).

Clark, L.V. (1978) "Two Stone Sclupture of the Old Turkic Type from Sinkiang" U.A.J. Band 50

Çağatay, S. (1982) "Kuzey Moğolistanda Yeni bir Uygur Anıtı: Taryat (Terkin Kitabeleri", *Belleten* C. XLVI.

Decsy, G. (1998) *The Turkic Protolanguage,* Erolingua (DEC).

Eberhard, W. (1942) *Çinin Şimal Komşuları,* Ankara

Ergin, M. (1983) *Orhon Abideleri,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul (Er).

von Gabain, A.M. (1988) *Eski Türkçenin Grameri*, TTK: Ankara.
Giraud, R. (1961) *L'inscription de Bain Tsokto*, Librairié d'Amerique et d'Orient (GR).

Hamilton, J. (1972) "La texte turc au caracteres syriaques du grand sceau curiciforme de mar Yahballaha III", J.A. Tome CCL.

Kaşkarlı Mahmut (1939-1943) *Divanü Lûgat-it-Türk*, Atalay, B. çevirisi, TDKÜ, Ankara, cilt: I, II, III ve Endeks (Ata DLT).
Kaşkarlı Mahmut (Mahmud al-Kasgari) (1982-1985) *Compendium of the Turkic Dialects* (Divanü Lûgat-it-Türk). Trans: Dankoff R. & Kelly, J. Harvard University Press, Parts I, II, III (DK DLT).
Kljaştornyj, S.G. & Livşıc, A. (1972) "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", A.O.SH. Tomus XXVI (K-L).

Pelliot, P. (1929) "Neuf notes sur des question d'Asie Cantrale" *Toung* Pao. Vol. XXVI.

Ramsteat, G.S. & Granö, J.G. & Aalto, P. (1958) "Matarialen zu den altturkischen Inscriften des Mongolei", J.S.F.D.

Orkun, H.N. (1987) *Eski Türk Yazıtları*, TDK: Ankara (ORK).

Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orhon Turkic*, Bloomington, Indiana
Tekin, T. (1988) *Orhon Yazıtları*, Atatürk KDT Kurumu (TTA).
Tekin, T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara (TTb).
Thomsen, V. (1993: 1893) *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü*, TDK: Ankara.
Tryjarski, E. & Hamilton, J. (1975) *Les Ouighours à l'épaque des cing dynastie*. Press Universitaires de France.

Vasilyev, D.D. (1983) *Korpus Turskih Pamitnikov Baseyna Yenisey*, Navka, Leningrad (Vas).

2. Çin Kaynakları

Bacot, J. (1957) Reconnaissance en Houte-Asie septentrional par cing énvoyés Ougiores au VIII siécle. Soetieté Asiatique (Bac).
Bang, W. & von Gabain, A. (1931) "Analytischer Index zu den funf eusten stuchen de Turkischen-Turfan Texte", Berlin (B-G).

Chang, J. (1968) *T'ang Döneminde Doğu Göktürkleri Hakkında Belgeler,* Taipek (Chang).
Chavannes, Ed. (1903) *Documents sur les Tou-kiue* (Turks), Librairie d'Amerique et d'Orient (Ch. Doc).
Chavannes, Ed (1903) "Voyages de Song-yun dans l'Udyana et le Gandava" BEFEO.
Chavannes Ed. (1975) *"T'anglar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar taşı Kitabesi"* T.D.E.D.

Izgi, Ö. (1989) *Çin Elçisi Wang Yente'nin Uygur Seyahatnamesi,* TTK: Ankara.

Julien, St. (1864) *"Documents sur les Tou-kiue (Turcs)"*, J.A.
Julien, St. (1877) *Documents sur les Tou-kiue (Turcs):* Paris, Imprimierie National.

Liu-mai tsai (1958) *Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Turken* (T'kue): Harrossowitz. Vıesbaden Vol. I, II.

Mackerras, C. (1968) *The Uighur Empire (744-840),* The Australian National University, Camberra.

Taşagıl, A. (1995-1999) *Gök Türkler,* TTK, Cilt. I-II.

B. Kök Türk Tarihi

A'bul-Farac, G. (Bar Hebraeus) (1950) *A'bul-Farac Tarihi,* çev. E.A.W. Budge'den O.R. Doğrul TKU Ankara, Cilt. I. II.
Akam Al-Marjan (1937) "The Khazars and the Türks in the Akam Al-Marjan", Trans: Minorsky, V. BSOS.
Alföldi, A. (1937) "Türklerde Çift Krallık", *II. TTK.*
Arat, R. (1965) "Türkçede Cihet Mefhumu ve Bununla İlgili Tabirler", *TM, XVI.*
Arslan, M. (1984) *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı,* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
Ata-Malik Juvaini (1997) *Genghis Khan: The History of the World-Conqurer.* (Trans: J.A. Boyle), Manchester University Press.

Balint, Cs. (1982) "Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois aux IXe-Xe siécle", *AEMA,* II.

Bang, W. (1985) "—qan/gan eki üzerine", *TDA*.
Bang, W.&Arat, R. (1936) *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul (B.A. OKD).
Barthold, V.V. (1915) *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Librairie d'Amerique et d'Orient.
Barthold, V.V. (1915) *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara.
Barthold, V.V. (1981) *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Kervan.
Barthold, V.V. "Turcs", *Ansiclophedie de l'İslam*.
Basilov, V.N. (1978) "Vestiges of Transvestism in Central-Asian Shamanism" in Dioszegi, V. & Hoppal, M. (eds.) *Shamanism in Siberia*, Academiae Kiado, Budapest.
İbn Battuta (1982) *Voyages*, trad: Defremery, C.&Sanguinette, B.R. (1858). Introduction et notes de S. Yerasimos, Maspero, Vol. I, II, III (Batuta).
Baykara, T. (1975) "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", *TED* Sayı: 6.
Bazin, L. (1953) "Notes sur les mots *Oguz et Türk*", *Orients*, Vol. 6.
Bazin, L. (1964) "Le nom propre d'homme (Qorqut); Discussion étymologique", *UAJ*, 31.
Bazin, L. (1972) "Les mots turcs de l'or", *Langue et techniques: Nature et Societé*. L. Bernot, Edition Klincksiech.
Bazin, L. (1974) *Les calendriers turcs anciens et médievaux* Thése, mimeo.
Bazin, L. (1975) "Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie)", *Melanges Linguistique offerts à Emile Benveniste*, Paris.
Bazin, L. (1994) *Les Turcs, Des Mots, Des Hoimmes*, Academiai Kiado: Budapest.
Bazin, L. & Hamilton, J. (1979) "Remarques sur l'expression Qız-Qoduz en turc ancien", *Turcica*, Tome XI.
Beckwith, C.İ. (1985) "The Central Asian Guard Corps", *AEMA*, IV.
Beckwith, C.İ. (1087) *The Tibetian Empire in Central Asia*, Princeton University Press.
Belâzurî (1956) *Fütühü'l-Buldan*, çev. Ugan, Z.K. İstanbul.
Bernstam, A. (1946) *Sotsiyalno Ekonomiçeskiy Stroy Orhano-Yeniseyskih Türok, VI-VIII Vekov*, Moskova-Leningrad.
Bombaci, A. (1965) "Qutluğ Bolsun!", *AUJ*, Vol. 36.
Bombaci, A. (1973) "Prenses Hsien-li Bilge'nin Kocaları", *TDED*, Cilt: XXI.
Bosworth, C.E. (1977) *The Medieval History of İran, Afganistan and Central Asia*, Variorum: London.
Buluç, S. (1948) "Şamanizmin menşei ve İnkişafı Hakkında", *TDE*, II. Sayı: 3-4.
Buluç, S. "Şaman ve Şamanizm" maddeleri, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11 *(Al)*.

Bury, J.B. (1928) *The Invasion of Europe by the Barbarians*, London.

Caferoğlu, A. (1931) "Tukyu ve Uygurlar'da Han Ünvanları", *THITM*, Cilt:I.

Caferoğlu, A. (1932)-(1939) "Türk Teamül Hukukunda Evlatlık Müessesesi", *THITM*, Cilt:II.

Caferoğlu, A. (1958) *Türk Dil Tarihi*, İstanbul I, II.

Caferoğlu, A. (1967) "Çin Kaynaklarının Saçıören Türkleri", VI. *TTK*.

Caferoğlu, A. (1972) "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", VII, *TTK*.

Caferoğlu, A. (1973) "Kıpçakça Epinomiler", *TDED*, Cilt: XXI.

Caferoğlu, A. (1983) *Türk Kavimleri*, Ankara.

Caferoğlu, A. (1993) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitapevi.

Cezar, M. (1977) *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cichocki, D. (1958) "Türk Mitolojisinde Kurt-Ana Sembolüne Dair", *TDA*, Sayı 37.

Clauson, G. (1957) "The Ongin Inscription" J. RAS Parts 3-4.

Clauson, G. (1961) "Notes on the (Irk Bitig)", *UAJ*, Vol. XXXIII.

Clauson, G. (1963) "The Diffusion of Writing in the Altaic World" in Sinor, D. (ed.) *Aspect of Altaic Civilization*, Indiana University Press.

Clauson, G. (1964) "Turks and Wolves", *SO* vol. XXVIII

Clauson, G. (1973)-(1975) "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", *TM*, Cilt: XVIII.

Chiristian, D. (1998) *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*. Blackwell Vol.I

Curca, F. (1989-1999) "Iron and Potlatch: Early Medieval Hoards of Implements and Weapons in Eastern Europe". AEMA. No.10

Czegledy, K. (1962) "Çağay-Quzı, Qara-Qum, Kök-Öng", *AOSH*, Tomus XV.

Czegledy, K. (1972) "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederation", *AOSH*, Tomus XXV.

Czegledy, K. (1973) "Gardızî on the History of Central Asia", *AOSH*, Vol. XXVII.

Czegledy, K. (1983) "From East to West: The Age of Nomadic Migration in Eurasia", *AEMA* III.

Czegledy, K. (1998) *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Özne.

Çağatay, S. (1962) "Türkçede *Kadın* İçin Kullanılan Sözler", *TDAY*, Sayı: 217.

Çağatay, S. (1977) *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara.

Çağatay, S. (1978) *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara.

Çandarlıoğlu, G. (1977) "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü", *TD*, Sayı: 31.
Çandarlıoğlu, G. (1984) "Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri: At-İpek Alışverişi (744-840)", *TD*, Sayı: 34.

Dankoff, R. (1972) "Kaşgarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turcs", *AO*, Tomus IV.
Dankoff, R. (1981) "Inner Asian Wisdom Tradition in Pre-Mongol Period", *JAOS*, Vol.101.
Dankoff, R. (1983) Yusuf Khass Hajib: *Wisdom of Royal Glory (Kutadqu Bilig)*, The University of Chicago Press, Chicago.
Dedem Korkud'un Kitabı Hazırlayan: Gökyay, O.Ş., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul (Gökyay DKK).
Derleme Sözlüğü, TDK, Ankara.
Donner, O. (1986) "Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie", *JSFO*, XIV, I.
Donuk, A. (1982) "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *TD*, Sayı: 33.
Donuk, A. (1984 a) "Eski Türk Devlet Teşkilâtında *Bey* Ünvanı ve Tarihî Gelişmesi", *TAD*.
Donuk, A. (1984 b) "Eski Türk Devlet Teşkilâtında *Tarlan* Ünvanı ve Tarihî Gelişmesi", *TD*, Sayı: 34.
Dubs, H.H. (1937) "The (Golden Man) of Former Han Times", *T'oung Pao*, Vol. XXXIII.

Ebarhard, W. (1935) "Sülâleler Nasıl Kurulurdu?", *TM*.
Ebarhard, W. (1945 a) "Tobaların Hayvancılığı", *Belleten*.
Ebarhard, W. (1945 b) "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten*, Cilt: IX.
Ebarhard, W. (1958) *A History of China*, Routledge&Kegan Paul.
Ebulgazi Bahadır Han (1996) *Şecere-i Terakime*, (Haz. Z.K. Olmez) Sımurg, Ankara.
Ebülgazi Bahadır Han *Türklerin Soy Kütüğü*, Hazırlayan: Ergin, M. Tercüman (Ebülgazi TSK).
Ecsedy, H. (1968) "Trade and War Relation Between the Turcs and China in the Second Half on the 6th Century", *AOSH*, Tomus XXI.
Ecsedy, H. (1972) "Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire", *AOSH*, Tomus XXV.
Ecsedy, İ. (former H.) (1977) "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", *AOSH*, Tomus XXXI.

Enoki, K. (1955) "The Origin of the White Huns or Hephthalites", *East and West.*

Eraslan, K. (1973-1975) "Manzum Oğuzname", *TM,* Cilt: XVIII.

Erdy, M. (1996) "Manicheens, Nestorians, Bird Costumed Huns in Their Relations to Hunnic Type Couldrons in Rock Carvings of the Yenisei Valley", *Eurasian Studies Yearbook* 68 loomington.

Eren, H. (1972) "Le terme altaique *savga,* cadeau", *AOSH* TomusXXV.

Er-Toshtuk *(Epopée du cycle de Manas)* (1965) Traduc: Boratav, P., Gallimard, Paris.

Esin, E. (1965, 1968, 1969) "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *TK,* Sayı: 70, 82.

Esin, E. (19(1976) "Miladî VII-X Yüzyıllarda Sir-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar", *VIII TTK* Cilt II.

Esin, E. (1978) *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,* İstanbul.

Esin, E. (1982) "(Tengrilik); Türklerde Gök Tapınağına Dair", *Sanat Tarihi Yıllığı,* XII.

Esin, E. (1983) "Balıq and Ordu", *CAJ,* val. 27, no: 3-4.

Esin, E. (1986 a) "İlteriş Kağan", *Erdem,* Cilt: 2, Sayı: 4.

Esin, E. (1986 b) "O.İ. Smirnova'nın Batı Türkistan'da Kök Türk Sikkelerine Dair Araştırmaları", *Erdem,* Cilt: 2, Sayı: 5.

Esztergar, M. (1963) "Words Partaining to Housing Dwelling in the Altaic Languages" in Sinor, D. (ed) *Aspect to Altaic Civilization,* Indiana Universty Press.

İbn Fadlan (Fazlan) M. (198?) *İbn Fadlan: Voyages chez les Bulgares du Volga,* Traduc: Canard, M.: Papyrus (Fadlan).

Frazer, J.G. (1917) "The Killing of the Khazar Kings", *Folk-lore,* No: 4.

von Gabain, A. (1944) "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *DTCF,* Cilt: II.

von Gabain, A. (1968) "Renklerin Sembolik Anlamları", *TJD,* Cilt: III.

Gardizî (1982) "Gardizî's Two Chapters on the Türks", Trans: Martinez, H. AEHA, vol. II

Gibb, H.A.R. (1970) *The Arab Conquest in Central Asia,* New York, AMS Press.

Giraud, R. (1962) *L'empire des turcs célestes,* Paris, Librarie d'Amerique et d'Orient.

Golden, P.B. (1972) "The Migration of the Oğuz", *AO,* IV.

Golden, P.B. (1982 a) "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst Pre-Çingizid Nomands of Western Eurasia", *AEMA,* II.

Golden, P.B. (1982 b) "The Rus Qaganate", *AEMA*, II.
Golden, P.B. (1983) "Khazaria and Judaism", *AEMA*, III.
Golden, P.B. (1984) "Cumanica I", *AEMA*, IV.
Golden, P.B. (1992) *An Intrduetion to the History of the Turkic People*, Otto Harrossowitz; Wiesbaden.
Golzio, K.H. (1984) *Kings, Khans and Other Rulers in Early Central Asie*, E.J. Brill: Koln.
Grignaschi, M. (1972) "Sabirler,Hazarlar, Göktürkler" VII *TTK*.
Grignaschi, M. (1984) "La chute de l'Empiré Hephthalite dans les sources byzantines et perses et le problème des Avars" *in* Harmatta, J. (ed.) *From Hecataeus to Al-Huwaizm*, Akademiai Kiado: Budapest.
Grønbech, K. (1953) "The Turkish System of Kinship", *Studia Orientalia Johanni Peterson*, Copenhaque.
Grønbech, K. (1959-1960) "The Stepp Region in World History", *AOC*, Vols. XXIII, XIV, XXI.
Grønbech, K. (1992) *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (çev. K. Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları.
Grousset, R. (1965) *L'empire des steppes*, Payot.
Guzev, V.G. (1994) "Some Puzzling Aspet of the Turkic Runiform Script", *Journal of Turkology*, Vol. 2, No. 2.
Gülensoy, T. (1979) "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar", *TDAY*.
Györffy, Gy. (1975) "Systeme des residence d'hiver et d'éte", *AEMA*, I.

Halperin Ch. (1983) "Bulgars and Slaves in the First Bulgarian Empire: A Reconstruction of the Histography", *AEMA*, III.
Hambis, M.L. (1957) "Notes sur trois tribus de l'Yenissei supériéur: Les Us, Qapganas et Telengüt", *JA*, Tome CCXLV.
Hambis, M.L. (1977) *L'Asie Centrale*, Collection Orientale.
Hamilton, J.R. (1955) *Les Ouighours a l'époque des cing dynastie, Press Universitaires*, de France.
Hamilton, J.R. (1962) "Toqus-Oguz et On-Uygur", *JA*, Tome CCL.
Harmatta, J. (1988) "Avarlar'ın Dili Sorununa Dair", *Atatürk Kültür Merkezi*, Ayrı Bası.
Hartog, F. (1980) *Le mirroir d"Heradote*, Gallimard.
Hassan, Ü. (1985) *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Hegaard, S.E. (1976) "Some Expression Partaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", *UAJ*, Band 48.
Heissig, W. (1980) *The Religions of Mongolia*, Routledge&Kegan Paul, London.

Henning, W.B. (1946) "The Sogdian Texts of Paris", *BSOAS*, XI.
Henning, W.B. (1948) "The Date of the Sogdian Ancient Letter", *BSOAS*, XII.
Heredot Tarihi (1973) Çev.: Ökmen, M. İstanbul (Ökmen HT).
Horvarth, A.P. (1989) *Pecheneg, Cumans, Iasians*, Corvina.
Huang Chi-Huei (1971) *Tibetliler, Çinliler ve Orta-Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, İstanbul.
Hudson, A.E. (1938) *Kazak Social Structure*, New Haven, Yale University in Anthropology.
Hudûd al-Alam (1970) Trans.: Minorsky, V. Gibb Memorial New Series, Vol. 17.
Hulsewé, A.F.P. (1979) *China in Central Asia*, Leiden, Brill.
Husseinov, R. (1976) "Les sources Syriaques sur les croyances et les moeurs des Oghuz du VII an XIII Siecle", *Turcica*, VIII/1.

İnan, A. (1931) "Orun ve Ülüş Meselesi", *THİTM*, I.
İnan, A. (1944) "Kazak ve Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı ve Konuk Aşı Meseleleri", *THTD*.
İnan, A. (1968 a) "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında" içinde; *Makaleler ve İncelmeler*, Ankara TTKU.
İnan, A. (1968 b) "Türk Rivayetlerinde Bozkurt", *ibid.*
İnan, A. (1968 c) "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesiyle İlgili Gelenekler", *ibid.*
İnan, A. (1968 d) "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", *ibid.*
İnan, A. (1968 e) "Güvey", *ibid.*
İnan, A. (1966-69) "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler", *TKA*, Cilt III, IV.
İnan, A. (1972) *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara TTKU.
İvanov, S.V. (1978) "Some Aspects of the Study of Siberian Shamanism" in Dioszegi, V.&Hoppal, M. (eds.) *Shamanism in Siberia*, Akademiai Kiado, Budapest.
İzgi, Ö. (1973-1975) "İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın", *TKA*.
İzgi, Ö. (1977) "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *TD*, Sayı: 31.
İzgi, Ö. (1978) "XI. Yüzyıla Kadar Orta-Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler", *TED*, Cilt: IX.
İzgi, Ö. (1986) *Kutluk Bilge Kül Kağan, Bögü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı: Ankara.

Jaychid, S. & Symons, V.J. (1989) *Peace, War and Trade Along the Great Wall*, Indiana University Press.

Jist, L. (1963) "Kül-Teğin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, Cilt: XXVII.
Jochelson, W. (1931) *The Yakut.*

Kafesoğlu, İ. (1966) "Tarihte Türk Adı" içinde *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara.
Kafesoğlu, İ. (1984) *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları.
Kaplan,M. (1984) "Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti", *TAD.*
Kljaştornyj, S.G. (1976) "L'interpretation du mot *Bediz* dans les inscriptions runiques" dans Kaldy-Nagy, Gy (ed.) *Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, Hungara-Turcica.
Kljaştornyj, S.G. (1994 a) "Runik Abidelerde Kıpçaklar" *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.8-9.
Kljaştornyj, S.G. (1994 b) The Royal Clan of the Turks and the problem of Early Turkic-Iranian Contact" *AOASD* Tomas. XLVII (3).
Kljaştornyj, S.G. (1997) "The Polovcians Problem: The Central Asian Aspect", *in* A. Berte (ed.) (1997) *Historical an Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe:* Sdudia Uralo-Altaica.
Kononov, A.N. (1977) "Terminoligy of the Definition of Cardinal Points at the Turkic Peoples", *AOSH*, Tomus XXXI.
Koppers, W. (1941) "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Belleten*, Cilt: V.
Köprülü, F. (1932-39) "Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar", *THITM*, Cilt: II.
Köprülü, !. (1981) *Türk Edebiyatında İlk Türk Mutavassıfları*, Ankara.
Köprülü, F. "Salur", *İA.*
Krader, L. (1963) *Social Organisation of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, The Hague, Mouton.
Krader, L. (1966) *Peoples of Central Asia*, The Hague, Mouton.
Krader, L. (1979) "The Origin of the State Among the Nomads of Asia" in *Pastoral Production and Society*, Cambridge University Press.
Kurat, A.N. (1952) "Gök Türk Kağanlığı", *DTCF*, Cilt: X.
Kürşat-Ahlers, E. (1993) *Zur fruhen Staatenbuilding von Steppen-völkern*, Duncher&Humblold: Berlin.
Kwanten, L. (1979) *Imperial Nomads*, Leicester University Press.

Lapatin, J.A. (1961) "Animal Style Among the Tunguz on the Amor." Antropas. Vol.56
Laszlo, F. (1941-1942) "Kağan ve Ailesi", *THTD*, Cilt: I.
Laszlo, F. (1950) "Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler", *Belleten*, Cilt: XIV.
Lattimore, O. (1962) *Inner Asian Frontiers of China*, Beacon Press: Boston.
Lattimore, O. (1979) "Herdsmen, Farmers, Urban Culture" in *Pastoral Produstion and Society* Cambridge University Press.

Ligeti, L. (1950) "Mots de civilisation de Haute-Asie en transcription shinoise", *AOASH*, Tom. I.

Ligeti, L. (1970) *Bilinmeyen İç-Asya*, İstanbul, Cilt: I, II.

Ligeti, L. (1973) "A propos d'un document ouigour de l'époque mongole", *AOASH*, Tomus XXVII.

Loewe, M. (1969) "Chinese Relation with Central Asia, 260-90", *BSOAS*, Vol. XXXII.

Lot-Falck, E. (1975) "Ütügen chez les Yakuts" in Ligeti, L. (ed.) *Recherches in Altaic Languages*, Budapest, Akademiai Kiado.

Malayev, A. (1997) "Pazyrık: A Method of Dechiphering Ornements" *in Historical and Linsuistic Interaction Between Inner-Asıa and Europe* op. cit.

Marco Polo *Le devissement du monde (1982)* Traduc: Hambis, L., Maspero, Vols. I, II.

Menges, K.H. (1944-145) "Etymological Notes on Some Peceneg Names", *Byzantion*, Vol. XVII.

Michel le Syrien (Süryâni Mikael) (1963) *Chroniques*, Ed. et Trad. J.B. Chabot, Culture et Civilisation, Vol. I-IV.

Miklos, K. (1972) "Yurt Kurma Hakkında", *TM*, XVII.

Moğolların Gizli Tarihi (1948), Çev. Temir, A. TTKU Ankara (GMT).

Mori, M. (1966) "Ch'i-min Hakanın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine" içinde; *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara.

Mori, M. (1973) "A-shih-te Yuan-chen ve Tonyuquq", *İTED*, cüz 1-4.

Mori, M. (1976) "Bökli veya Bükli Şekillerinde Transkripsiyon edilen bir kelime üzerine", *VIII TTK*, Cilt: II.

Mori, M. (1978) "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, Sayı: 9.

Mori, M. (1983) "Sogdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt: XLVII.

Moses, L.W. (1974) "A Theoretical Approch to the Process of Inner Asian Confederation", *EM* Cahiers 5.

Moses, L.W. (1976) "T'ang Tribute Relation with the İnner Asian Barbarian" in Perry, J.C. Smith, B.L. (eds.) *Essays on T'ang Society*, Leiden, Brill.

Mostaert, P.A. (1955) "Une Phrase de la lettre de l'İlkhan Argun à Phillipe le Bel", *HJAS*.

Nacagdorz, S. (1974) "L'organisation sociale et son developpement chez les peuples nomades d'Asie Centrale", *EM*, Cahiers 5.

Noonan, Fh. S. (1982) "Russie, the Near East and the Steppe in the Early Medieval Period" *AEMA*, II.

Ocak, A.Y. (1983) *Bektaşî Menakıpnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul.

Okladnikov, A.P. (1990) "Inner asia at the davn of History", *in* Sinor, D. (ed.) (1990) History of Early Inner asia" Cambridge University Press.

Ögel, B. (1971 a) *Türk Mitolojisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: I, II.

Ögel, B. (1971 b) *Türk Mitolojisi*, Ankara *TTKU*, Cilt: I.

Ögel, B. (1978) *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, Cilt: I, II, III, IV, V.

Ögel, B. (1981) *Büyük Hun İmparatorluğu*, Ankara, Cilt I, II.

Ögel, B. (1982) *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara.

Ögel, B. (1984) *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, *TTKU*.

Özerdim, M.N. (1963) "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten*, Cilt: XXVII.

Pálôczi-Horvath (1975) "L'immigration et l'établissement des Cumans en Hungarie", *AOASH*.

Parlatır, İ. (1983) "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, Cilt: XLVII.

Pelliot, P. (1915) "L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs", *T'oung Pao*, Vol. XVI.

Pelliot, P. (1920) "A propos des Comans", *JA*, Tome XV.

Pelliot, P. (1922-1923) "Les Mongols et la papauté", *Revue d'Orient chrétien* Serie 3.

Pelliot, P. (1929) "Neuf notes sur des question d'Asie Centrale", Toung Peo, vol. XXVI.

Pelliot, P. (1930) "Sur le légende d'Oğuz-Khan en écriture Ouigoure" *T'oung Pao*. vol. XXVII.

de Plan Carpin, J. (1965) *Histoire des Mongols*, Troduc: Becquet, D.J.&Hambis, L., Librairie d'Amerique et d'Orient, Paris (Plan Carpin).

Poppe, N. (1966) "On some Turkic Nominal Phrases and Compound Nouns" içinde: *Reşit Rahmetî Arat İçin*, Ankara.

Potapov, L.P. (1978) "The Shaman Drum as a Source of Ethnolographical History" in Dioszegi, V.&Hoppal, M. *Shamanism in Siberia*, Academiae Kiado, Budapest.

Pritsak, O. (1952) "The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu", *AUAAS*, Vol.II.

Pritsak, O. (1975) "The Pecenegs, A Case of Social and Economic Transformation", *AEMA* I.

Pritsak, O. (1976) "From the Sebirs to the Hungarians" in Kaldy-Nagy, Gy (ed.) *Studies in Honour Julius Nemeth*, Budapest.

Pritsak, O. (1981) *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum Reprints.
Pritsak, O. (1982) "The Polavcians and Rus" *AEMA* II.
Pullyblank, E.G. (1952) "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, Vol. XLI.
Pullyblank, E.G. (1956) "Some Remarks on the Toquz Oghuz Problem", *UAJ*, Vol. XXVIII.
Pullyblank, E.G. (1962) "The Consonant System of Old Chinese", *Asia Major*, Vol.IX.
Pullyblank, E.G. (1965) "The Chinese Name for the Turcs", *JAOS*, Vol. 85.
Pullyblank, E.G. (1966) "Chinese and Indo-Europeans", *JRAS*.
Pullyblank, E.G. (1970) "The Wu-Sun and Sakas and the Yueh-Chih Migration", *BSOAS*, Vol. XXXIII.

Radloff, W. (1956) *Sibirya'dan*, Maarif Basımevi, İstanbul, Cilt II.
Radloff, W. (1976) *Sibirya'dan*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
Ramstedt, G.S. & Granö, J.G. & Aalto, P. (1958) "Materialen zu den altturkischen Inscriften des Mongolei", *JSFO*.
Rashiduddin (1988) *Jami'ut-Taworikh* (trans: W.M. Thackston) Harvard University Press.
Rasonyi, L. (1963) "Türklükte Kadın Adları", *TDAY*.
Rasonyi, L. (1966-1969) "Kuman Özel Adları", *TKA*, Y. 1. III, IV.
Rasonyi, L. (1970) "Les turcs non-islamisés: Peçeneges, Ouzes et Qıptchaqs et leurs rappors avec le Hongrois", *Philalogiae Turcicae Fundemanta* Tome III.
Rasonyi, L. (1971) *Tarihte Türklük*, Ankara, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü.
Rasonyi, L. (1984) *Tuna Köprüleri*, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü.
Rıza Nour (Nur) (1928) *Oughouz-name*, Alexandrie. (RN ON).
Roux, J.P. (1958 a) "Tenri: essai sur le Ciel-Dieu des peuples asiatiques", *RHR*.
Roux, J.P. (1958 b) "Le nom du chaman dans les textes Turco-Mongols", *Anthropos* 53.
Roux, J.P. (1963) *La mort chez les peuples altaiques anciens et medievaux*, Librairie d'Amerique et d'Orient.
Roux, J.P. (1984 a) *La réligion des Turcs et des Mongols*, Payot.
Roux, J.P. (1984 b) *Histoire des Turcs*, Fayard.
de Rubrouck, G. (1985) *Voyages dans l'Empire Mongole*, Traduc. Kappler, C.&Kappler, R. Payot, Paris (Rubrouck).
Ruhlen, M. (1994) *On the Origin of Languages*, Stanford University Press.

Sayılı, A. & Frye, R. (1943) "Turks in the Middle East Before the Seljugs", *JAOS*, Vol. 63.
Sayılı, A. (1982) "The Nationality of the Ephtalites", *Belleten*, Cilt: XLVI.
Schmidt, P.W. (1964) "Eski Türklerin Dini", *TDED*, Cilt: XIII.
Sertkaya, O. (1976) "İni İl Kağan ve İkinci Göktürk Hanedanının Şeceresi", II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi.
Sertkaya, O. (1979) "A Note on the Adjectival Compound Qız-Qaduz on the Tonyukuk Monument", *Turcica* Tome XI.
Sertkaya, O. (1983 a) "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Kül Tigin ve Köl-İç-Çor Kitabesinde Geçen Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine", *JTS*, Vol. 7.
Shiratori, K. (1930) "On the Territory of the Hsiung-nu: Prince Hsiu-t'u Wong and his Metal Statues for Heaven-worship", *Toyo Bunko*, No. 5.
Shiratori, K. (1945) "Kağan Ünvanının Menşei", *Belleten*, Cilt: IX.
Sinor, D. (1946-1947) "Autour d'une migration de peuples au Ve siécle", *JA*, Tome CCXXXV.
Sinor, D. (1965) "Notes onthe Equine Terminology of the Altaic People", *CAJ*, Vol. X.
Sinor, D. (1969) *Inner Asia: A Syllabus*, Indiana University Press.
Sinor, D. (1981) "The Inner Asian Warriors", *JAOS*, Vol. 101.
Sinor, D. (ed.) (1990) *History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press.
Sinor, D. (1997) *Studies in Modieval Inner Asia*, Ashgate-Variorum.
Sinor, D. "Kara Hanlılar", *İA*.
Spuler, B. (1976) "Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar", VIII *TTK*, Cilt: II.
Sümer, F. (1967) *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara.
Sümer, F. (1983) *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları.
Sümer, F. (1984) *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmaları.
Sümer, F. "Tokuz Oğuz", *İA*.
Székely, Gy. (1976) "Le déclin des tribus et la naissance des peuples" dans Kaldy-Nagy, Gy. (ed.), *Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest.
Şeşen, R. (1967) *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara (Şeşen HOM).
Şeşen, R. (1968) "Eski Araplar'a Göre Türkler", *TM* Cilt XV.
Şeşen, R. (1979-1980) "Klâsik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei", *TED*, Sayı: 10-11.
Şeşen, R. (1985) *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE, Ankara (Şeşen ICT).
Şükrullah (1949) *Behçet üttevarih* içinde Atsız, N. (yay.), *Osmanlı Tarihleri*, Türkiye Yayınevi.

Taberi (1965, 1966) *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Ugan, Z.K.&Temir, A., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt: I/1, I/2, I/3, II/1, II/2, III, IV.

Tamim İbn Bahr "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs" Trans: Minorsky, I. in *The Turcs, İran and the Caucaus in the Middle Ages*, Variorum, London.

Tanyu, H. (1980) *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara.

Tekin, T. (1963) "On Kök Türkic Bünteği", *CAJ*, Vol. VIII.

Tekin, T. (1968) *A. Guammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, Indiano University Press.

Tekin, T. (1987) *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara.

Tekin, T. "Manihey Alfabesiyle Türkçe", *TT*, s.390-95.

Tekin, T.&Ölmez, M. (1995) *Türk Dilleri*, Simurg: Ankara.

Tezcan, S.&Çağatay, S. (1976) "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı", *TDAY*.

Tezcan, S. (1976-1977) "Eski Türkçe *buyla* ve *bağa* Sanları Üzerine", *TED*, Sayı: 7-8.

Toğan, I. (1998) *Flexibitily and Limitation in Steppe Formation*, Brill0 Leiden.

Toğan, N. (1964) "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *ITED*, Cüz 1-2.

Toğan, Z.V. (1946) *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Toğan, Z.V. (1981) *Tarihte Usul*, İstanbul.

Tueritinova, A.S. (1975) "Lexical Material as a Source of Studying Acricultural Tradition of the Ottoman Empire" in Ligetti, L. (ed.) *Researches in Altaic Languages* Budapest: Academiai Kiado.

Tuna, O.N. (1957-1960) "Köktürk Yazıtlarında Ölüm kavramı ile İlgili Kelimeler ve Kergek-bol Deyiminin İzahı", *VIII. Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler.*

Tuna, O.N. (1973-1975) "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *TM*, Cilt: XVII.

Turan, O. (1945) "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*.

Türker-Küyel, M. (1984) "İbn Sinâ'da Al-Akl-Al, Faal'ın Kökleri" içinde Sayılı, A (yay.) *İbn Sinâ'nın Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Ankara, *TTKU*.

Tryjarski, E. & Hamilton, J. (1975) "L'inscription turque runiforme de Kutuk-Ula", *JA*, vol. CCLXIII.

Twitchett, D.C. (1976) "The Sui and T'and Dynasties" *in* Perry, J. & Smith, B. (eds.) *Essays on T'ang Society*, Leiden, Brill.

Uray-Kühalmi, C. (1974) "La periodisation de l'histoire des armements dans nomades des steppes", *EM*, Cahiers 5.

Vajnştejn, S.İ. (1978) "The Erens in Tuva Shamanizm" in Dioszegi, V. & Hoppal, M. *Shamanism in Siberia*, Budapest, Akademiai Kiado.

Vasary, S. (1969) "Armeno-Kıpchak Parts of the Komenets Cronicle", *AO-ASH*, Tomus XXII.

Vasary, I. (1993-1994) "Origins and Possible Cuman Affiliations of the Asan Dynasty", *Archivum Ottomanicum.*

Voigt, V. (1978) "Shamanism in North Eurasia as Scope of Ethnology" in Dioszegi, V. & Hoppal, M. (eds.), *Shamanism in Siberia*, Budapest Akademiai Kiado.

Ware, J.R. (1938) "Once More the 'Golden Man', *T'oung Pao*", Vol. XXXVI.

Winter, W. (1963) "Tocharians and Turks" in Sinor, D. (ed.) *Aspects of Altaic Civilization*, Indiana University Press.

Yamada, N. (1985) "The Original Turkish Homeland", *Journal of Türkish Studies*, Vol. 9.

Yusuf Has Hacip (1979, 1974, 1979) *Kutadgu Bilig*, (Haz. R. Arat), TDK, Cilt. I, II, III.

C. Tarih, Antropoloji, vs.

Abélès, M. (1981) "Sacred Kingship and Formation of the State" in Claessen, J.M. & Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State*, Mouton.

Aho, A.J. (1981) *Religion, mythology and the Art of War*, London: Aldwich Press.

Altman, I. (1975) *The Environment and Social Behavior*, Bkooks-Cole Publication, Monterey California.

Anderson, P. (1974) *Passage from Antiquity to Feudalism*, London: NLB.

Andrieu-Guitroncourt, P. (1984) *Histoire de l'Empire normand et de sa civilisation*, Payot.

von Baal (1981) *Man's Quest for Partnership*, Von Gorcum, Assen.

Belmont, N. (1979) "Supertition and Popular Religion in Western Societies" in Izard, M. & Smith, P. (eds.) *Between Belief and Transgression*, Chicago: The Universty of Chicago Press.

Benveniste, E. (1969) *Le vocabulaire des institution ındo-ouropéenne.* Les Editions de Miniut Vol. I, II.

Berlin, B. & Kay, P. (1999: 1969) *Basic Color Terms,* Berkeley, University of California Press.

Bidou, P. (1979) "A propos de l'inceste et de la mort: mythe des Indiens Tatuyo du Nord-Ouest de l'Amazonie" in Izard, M. & Smith, H. (eds.) *La fonction symbolique,* Gallimard.

Bloch, M. (1985) *Tarihin Savunusu ve Tarihçilik Mesleği,* Birey ve Toplum.

Bloch, Maurice, (1985) *Marxism and Anthropolgy,* Oxford University Press.

Bugoslovskij, V.A. (1972) *Essai sur l'histoire du peuple tibetain,* Paris: Librairie C. Klineksiech.

Bonte, P. (1973) *Etudes sur les sociétes de pasteurs nomades,* Cahiers du C.E.R.M.

Bonte, P. (1975) "Cattle for God: an Attempt at a Marxist Analysis of the Religion of East African Herdsmen" *Social Compass* XXI.

Bonte, P. (1984) "Marxist Theory and Antropological Analysis: The Study of Nomadic Pastoralist Societies" in Kahn, J. & Llobera, R. (eds.) *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies,* Macmillan.

Bonte, P. & Sugita, K. (1981) "Anthrapologie politique: quelques travaux recents sur l'Etat", *La Pensée* 217/218.

Boratav, P.N. (19 ?) *Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı,* Gerçek Yayınevi.

Boratav, A. (1985) *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde,* Alan Yayıncılık.

Braudel, F. (1949) *Le Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II,* Paris: Armand Colin.

Braudel, F. (1969) *Ecrits sur l'histoire,* Flammarion.

Braudel, !. (1985) *La Méditerraneé,* Flammarion.

Briant, H. (1982) *Etats et pasteurs au Moyen-Orient ancien,* Cambridge University Press.

Carr, E.H. (1979) *What is History?* Pelican.

Chanley, W. (1970) *he Cult of Kingship in Anglo-Saxon England,* Berkeley, University of California Press.

Claessen, H. & Skalnik, H. (eds.) (1978) *The Early State,* Mouton.

Claessen, H. & Skalnik, H. (eds.) (1981) *The Study of the State,* Mouton.

Clastres, P. (1974) *La société contre l'Etat,* Les Editions de Minuit.

Clastres, P. (1980) *Recherches d'anthropologie politique,* Paris: Seuil.

Cohen, R. (1981) "Evolution, fission and the early State" in Claessen, H. & Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State,* Mouton.

Cuisenier, J. (1975) *Economie et Parenté,* Paris Mouton.

Decsy, G. (1991) *The Indo-European Proto-Languages,* Bloomington.

Delaby, L. (1977) *Chamanes toungouses*, Etudes mongoles et sibérianes.
Delamerre, X. (1984) *Le vacabulaire Indo-European*, Librairie d'Amerique et d'Orient.
Douglas, m. (1981) *De la souillure*, Maspero.
Dubuisson, D. (1985) "Matériaux pour une typologie des structures trifonctionnelles", *L'Homme* 93.
Duby, G. (1978) *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Gallimard.
Dumézil, G. (1958) *L"idéologie tripartie des indo-européens*, Bruxelle: Collection Latomos.
Dumézil, G. (1968) *Mythe et épopé*, Gallimard Vols. I, II, III.
Dumézil, G. (1977) *Les dieux souverains des Indo-Européens*, Gallimard.
Dumézil, G. (1978) *Romans de Scythie et d'alentour*, Payot.
Dumézil, G. (1979) *Marriage Indo-Européens*, Payot.
Dumézil, G. (1982) *Apollon sonore et d'autres essaies*, Gallimard.
Dumézil, G. (1983) *La courtisane et les seigneurs colorés*, Gallimard.
Dumézil, G. (1985) *Heur et malheur du guerrier*, Flammarion.
Durand, G. (1980) *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*, Dunod.

Eberhard, W. (1958) *A History of China*, Routledge&Kegan Paul.
Eberhard, W. (1970) *Conquerors and Rulers*, Leiden, Brill.
Eberhard, W. (1983) *Dictionnaire des symboles chinois*, Seghers.
Eliade, M. (1949) *Le mythe de l'Eternel Retour*, Paris.
Eliade, M. (1955) "Smiths, Shamans and Mystagogues", *East and West*, Number 3.
Eliade, M. (1963) *Aspects du mythe*, Gallimard.
Eliade, M. (1965) *Le secré et le profane*, Gallimard.
Eliade, M. (1970) *De Zalmoxis à Cengiz-Khan*, Payot.
Eliade, M. (1977) *Forgerons et al-chimistes*, Flammarion.
Eliade, M. (1983 a) *Histoire des croyances et des idées religieuses, Payot* Vols. I, II, III.
Eliade, M. (1983 b) *Le chamanisme*, Payot.
Evans-Pritchard, E. (1968) *Les Nuer*, Gallimard.

Ferguson, J. (1982) *Gods Many and Lords Many*, Guildford, Surrey.
Fevrier, J.G. (1984) *Histoire de l'écriture*, Payot.
Feyerabend, P. (1980) *Against Method*, Verso.
Firth, R. (1959) *Economics of the New Zeland Maori*, Wellington Government Printer.
Frazer, J.G. (1970) *The Golden Bough*, Mecmillan.
Geertz, Cl. (1980) *Negara*. Princeton University Press.

Girard, R. (1972) *La violance et le sacré*, Grosset.
Gluckman, M. (1982) *Politics, Law and Ritiuel in Tribal Societies*, Oxford: Basil Blackwell.
Godelier, M. (1966) *Rationalité et irrationalité en economie*, Maspero.
Godelier, M. (1969) "La nationde Mode de Production asiatique et les schémas marxistes d'évolution des societés" dans *Sur le Mode de Production asiatique*, CERM, Editions Sociales.
Godelier, M. (1973) *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Maspero, Vol. I, II.
Godelier, M. (1984) *L'idéel et le materiel*, Fayard.
le Golf, J. (1983) "Préface" dans Bloch, M. *Les rois thaumaturge*, Gallimard.
Goldschimidt, W. (1979) "A General Model for Pastoral Social Systems" in *Pastoral Production and Society*, Cambridge University Fress.
Goody, J. (1983) *Production and Reproduction*, Cambridge University Press.
Gökalp, A. (1980) *Tetes rouges et bouches noires*, Paris, Societe d'Ethnographie.
Gudeman, S. & Penn, M. (1982) "Models, Meaning and Reflexivity" in Parkin, D. (ed.) *Semantic Anthropology*, Academic Press.
Guénon, R. (1957) *La grande Triade*, Gallimard.
Gourevitch, A.J. (1983) *Les catégories de la culture médiévale*, Gallimard.
Granet, M. (1968) *La pensée chinoise*, Albin Michel.
Granet, M. (1980) *La religion des Chinois*, İmago.
Gregory, C.A. (1982) *Gifts and Commodities*, London, Academic Press.
Grisward, J.H. (1981) *Archéologie de l'Epopé Médievale*, Payot.

Hage, P. & Harrary, F. (1983) *Structural Models in Anthropology*, Cambridge University Press.
Herrenschmidt, O. (1982) "Sacrifice Symbolic or Effective?" in Izard, M. & Smith, P. (eds.) *Between Belief and Transgression*, Chicago University Press.
de Heusch, L. (1981) "Preface", dans Douglas, M. *De la souillure*, Maspero.
Hocard, A.M. (1978) *Rois et courtisans*, Edition du Seuil.
Hoebel, E.A. (1954) *The Law of Primitive Man*, Harvard University Press.
Homayon, R. (1979) "Le pouvoir des hommes passe par la 'langue des femmes", *L'Homme*, Tome XIX, No: 3-4.
Hubert, H. & Mauss, M. (1981) *Sacrifice*, The University of Chicago Press.
Hultkrantz, A. (1978) "Ecological and Phenemenological Aspects of Shamanism" in Dioszegi, V. & Hoppal, M. (eds.) *Shamanismin Siberia* Kiado.

Keesing, R.M. (1975) *Kin Groups and Social Structure*, New York, Holt, Rinehart&Winston.

Khazonov, A.M. (1981) "The Early State among the Eurasian Nomads" in Claessen, J.M.&Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State*, Mouton.
Khazonov, A.M. (1984) *Nomads and the Outside World*, Cambridge University Press.
Krader, L. (1968) "Pastoralizm" *The Encylopedia of Social Sciance*, New Yort, Macmillan.
Krober, L. (1933) "Process in the Chinese Kinship System", *American Anthropologist* Vol. 35.
Kuhn, T.S. (1962) *The Structure of Scientific Revolution*, University of Chicago.

Lakatos, İ. (1978) "Methodology of Scientific Research Programmes" in Lakatos, İ. & Musgrave, A. (eds.), *Criticism and Growth of Knowledge*, Cambridge University Press.
Leach, E.R. (1961) *Rethinking Anthropology*, London, Athlone Press.
Leach, E.R. (1980) *L'unité de l'homme*, Gallimard.
Leach, E.R. (1982) *Social Anthropology*, Fontana Paperecks.
Leach, E.R. (1985) *Lévi-Strauss*, AFA Yayınları.
Lee, R.B. (1968) "What Hunters do for Living" in Lee, R.B.&Devore, I. (eds.) *Man the Hunter*, Chicago, Aldine.
Lévi-Strauss, Cl. (1950) "Introduction à l'oeuvre de Mauss" dans Mauss, M. *Sociologie et Anthropologie*, Presses Universitaires de France.
Lévi-Strauss, Cl. (1955) *Tristes Tropiques*, Plan.
Lévi-Strauss, Cl. (1968) *The Scope of Anthropology*, Cape Editions.
Lévi-Strauss, Cl. (1973) *Totémism*, Penguin Books.
Lévi-Strauss, Cl. (1979) *Anthropologie Structurale*, Plan Vol. I, II.
Lévi-Strauss, Cl. (1981) *Les structures elementaires de la paranté*, Mouton.
Lévi-Strauss, Cl. (1984) *Yaban Düşünce*, Hürriyet Vakfı Yayınları.

Maccormak, C.P. (1980) "Nature, Culture and Gender" in Maccormak, C.P.&Strathon, M. (eds.) *Nature, Culture and Gender*, Cambridge University Press.
Malinowsky, M. (1922) *The Argonauts of the Western Pacific*, London.
Malinowsky, M. (1933) *Moeurs et coutumes des Malanésians*, Payot.
Malinowsky, M. (1982) *Magic, Science and Religion and other Essays*, Souvenir Press.
Mallory, J.P. (1996) *Indo Europeans* Thomas&Hudson.
Malmberg, T. (1980) *Human Territoriality*, Mouton.
Markale, J. (1969) *Les Celtes et la civilisation celtique*, Payot.
Mauss, M. (1950) *Sociologie et Anthropologie*, Presses Universitaires de France.

MoCleland, P.D. (1975) *Cousal Eplanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History,* Cornell University Press.
Meier, C. (1984) *Introduction á l'anthropologie politique de l'Antiquite classique,* Presses Universitaires de France.
Meyer-Holzapfel, M. (1952) *Mensch, Ein Psychologischer Vergleich,* Diel: Institut für Psycho-Hygiene.
Muller, J.C. (1981) "An Ideological Model of 'Divine Kingship" in Claessen, H. & Skalnik, H. (eds.) *The Study of the State,* Mouton.

Nadel, S.F. (1970) *La théorie de la structure sociale,* Les Editions de Minuit.
Narain, A.K. (1981) "The Kushana State: A Preleminary Study" in Claessen, H. & Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State,* Bouton.
Needham, R. (1977) "Remarques sur l'analyse de la parente" dans Needham, R. (ed.) *La parente en question,* Editions du Seuil.

Örnek, S.V. (1971) *İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane,* Gerçek Yayınları.

Pomian, K. (1984) *L'ordre du temps,* Gallimard.
Popper, K. (1978) "Normal Science and its Dangers" in Lakatos, I. & Musgrave, A. eds.) *Criticism and Growth of Knowledge,* Cambridge University Press.

Radcliffe-Brown, A.R. (1956) *Structure and Function in Primitive Society,* London: Cohen&West.
Radcliffe-Brown, A.R. (1962) "Introduction" in Radcliffe-Brown, A.R. & Forde, C.D. (eds.) *African Systems of Kinship and Marriage,* London: Oxford University Press.
Renauld-Krantz, (1972) *Structures de la mythologie nordique,* G.P. Maisonneuve & Larose.
Ries, J. (1985) *Les chemins du sacré dans l'histoire,* Aubier.

Sahlins, M. (1968) *Tribesmen,* Prentice Hall.
Sahlins, M. (1972) *Age de piéerre, âge d'abondance,* Gallimard.
Sahlins, M. (1980) *Au coeur des sociétés,* Gallimard.
de Saussure, F. (1985) *Genel Dilbilim Dersleri,* Birey ve Toplum Yayınları.
Séjourné, L. (1982) *La pensée des anciens mexicains,* FM Fondations.
Seneviratne, S. (1981) "Secondary State Formation in Early India" in Claessen, J. & Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State,* Mouton.
Service, E.R. (1979) *The Hunters,* Printice Hall.

Simonis, Y. (1980) *Claude Lévi-Strauss ou la passion de l'inceste,* Flammarion.
Sraffa, P. (1960) *The Production of Commodities by Means of Commodities,* Cambridge University Press.
Sugita, K. (1981) "The State and Local Communities in Japan" in Claessen, H. & Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State,* Mouton.

Thapar, R. (1981) "The State as Empire" in Claessen, H. & Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State,* Mouton.
Thom, R. (1975) *Stuructual Stability and Morphogenesis* Benjamin: Reading.
Thom, R. (1980) *Modeles mathématiques de la morphogénese,* Christian Bourgois, Editeur.
Thomas, E.M. (1964) *Warrior Herdsmen, Knoff,* New York.

Vandermeersch, L. (1977-1980) *Wangdo ou la voie royale,* Paris: EFEO Vols. I, II.
Vaneev, M.Z. (1956) *Norodnoe predonie a proixoz denii Osetin,* Stalinir.
Veyne, P. (1974) "L'histoire conceptualisante" dans le Goff, J. & Nora, H. (eds.) *Faire de l'histoire,* Gallimard.
Veyne, P. (1976) *Le pain et la sacré,* Seuil.
Veyne, P. (1978) *Comment on écrit l'histoire,* Seuil.
Vladimirtsov, B.Y. (1944) *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı,* TTK.
de Vries, J. (1984) *La religion des celtes,* Payot.

Whitehead, H. (1981) "Institutionalized Homo-Sexuality in Native North America" in Ortner, S.B. & Whitehead, H. (eds.) *Sexual Meaning,* Cambridge University Press.
Widengren, G. (1968) *Les religions de l'Iran,* Payot.
Woodcock, A. & Davis, M. (1984) *La théorie des Catostrophes,* L'age d'Homme.
Wortignton, E.B. (1961) *The Wild Resources of East and Central Africa,* Colonial Research Studies, London.

D. Anglo-Saxonlar

Alexander, M. (1970) *The Earliest English Poems,* Penguin.
The Anglo-Saxon Chronicle (1961), D. Whitelock (ed.) The Rutgers University Press: New Jersey.

Bede (1949) *The Ecclesiactical History of the English Nation* (Trans. M. Maclagan), Basil Blackwell: Oxford Vol. I, II.

Beowulf (1974) (Trans. M. Alexander), Penguin.
Blackburn, F.A. (1963) "The Christian Coloring in the Beowulf" in L.E. Nicholson (ed.) *An Anthropology of Beowulf Criticism*, University of Notre Dame Press: Indiana.
Blair, J. (1988) "The Anlglo-Saxon Period: 440-1066", in K.O. Morgan (ed.) *The Oxford History of Britain*, Oxford University Press.
Brooke, H.R. (1989) *The Saxon and Norman Kings*, Fantana Collins.

Chadwick, H.M. (1912) *The Heroic Age*, Cambridge at the University Press.
Cramp, R. (1988) "Northumbria: The Archeological Evidence", in S.T. Driscoll & M.R. Nieke (eds.) *Power and Politics in Early Medieval Britain and Ireland*, Edinburg University Press.

Drew, K.F. (1988) *Law and Society in Early Medieval Europe*, Variorum Reprints: London.

Goelzer, H. (1966) *Dictionnaire Latin-Français*, Flammarion.

Kaske, R.E. (1963) "Sapientia et Fortituto as the Controlling Theme of Beowulf", in Le.E. Nicolson (ed.) *op.cit.*

Loyn, H.R. (1984) *The Governance of Anglo-Saxon England: 500-1087*, Edmond Arnold.

Oxford Dictionary

Petit Robert.

Stenton, F.M. (1971) "Anglo-Saxon England" in *Oxford History of England*, Oxford.

Tacitus (1987) *The Agricola and the Germania* (Trans. H. Matingly), Penguin.

Whitelock, D. (1976) *The Beginning of English Society*, Penguin.
Wolfram, H. (1988) *History of the Goths*, University of California Press: Berkeley

Dizin

A'bul Farac 80
A-(şe)na 188
A-cha-ste 190, 191
A-hien-şad 25, 29, 176
A-jih 194, 291
A-na-kuei 29
A-pang-pu 25, 29
A-pota 191
A-shih-na 24, 25, 26, 32, 64, 65, 69, 87, 96, 123, 124, 126, 136, 137, 139, 141, 173, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 190, 191, 194, 202, 203, 204, 205, 218, 238, 251, 263, 264, 265, 270, 280, 281, 290, 296, 301, 303, 317
A-shih-te 73, 180, 181, 190, 191, 238, 281
Aalto 92
Acaib el-dünya 134
acun-uzamlı 113, 116
Adler 27, 139, 140
Afenosova 99
Afganistan 229
Afrika 86
Ak Budun 264, 273, 295
Ak Kum Çölü 230
Akdeniz 230
Aladağ 28
Alan-ho 108
Alanlar 19, 30, 67, 230, 251
Alföldi 130
Altay Dağları 25, 26, 28, 229, 230
Altay dilleri 98
Altaylılar 57, 75, 78
Altı Oğuzlar 188
Altı Sir 189, 191
Altın Dağ 26, 229
Altın Ordu Hanlığı 113
Altman 104
Altun Göl 316
Alumçı 294
Amu Derya 229
Amuç 254
An-lo-şan 181, 208, 281
Anadolu 229
Anauruk 304
Anderson 298
Anglar 131
Anglo-Saxon 38, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 318
Anglo-Saxon üretim tarzı 309
Antae 196
Apa 151, 276, 294
Apa Kağan 32
Apia 37
Aral Gölü, 229, 290
Aral havzası 99
Arap kaynakları 45
Arapça 199
Arat 96, 106, 114, 199
Arbélès 142, 295
Arin şiveleri 178

Arî boyları 181
Arsilas 177, 178, 179
Arski İrkin 193
Aruz 256
Asen 177, 178
Asılpalar 110
Askıl 175, 188, 193
Aslar 67, 230
Assan 178
asseine 177
Asya 35, 72, 75, 83, 86, 212, 229, 238, 276
Asya Hunları 39
aşira 171, 173
Atauruk iniş sistemi 151
Avarlar 19, 21, 25, 29, 30, 31, 86, 91, 179, 187, 196, 210, 258, 277
Avesta lehçesi 37, 99
Avrastik 98
Avrupa 35, 86, 98, 230
Aygucı 201, 294
Azak Denizi 85
Azlar 111, 176, 186, 225, 290, 292
Aztekler 110

Baal 253
Bacot 185, 190, 191, 290, 302
Bağış 254
Bakır Balığ 190
Balasagun 283
Balasagunlu 78, 147, 195
Balıg 249
Balint 90, 217, 225, 239
Balkaş Gölü 26, 27, 28, 67
Balkaş havzası 99
Barkul 230
Barskan 193
Barthold 193, 194, 303
Basilov 81
Basmıl Ozmış Kağan 190, 191, 234
Basmıl, Karluk ve Uygur İttifakı 33, 184, 185
Basmıllar 32, 50, 176, 177, 185, 186, 203, 225, 291
başgu 111
Batı Asya 186, 229
Batı Denizi 67
Batı Kök Türk Kağanlığı 31, 304
Batı Kök Türkler 32, 68, 69, 85, 221, 235, 244, 247, 250, 251, 272, 289
Batı Türk Kağanları 206
Batı Türk Kağanlıkları 205
Batı Türkleri 22, 28, 29, 30, 191
Bayırkular 179, 189, 225, 265, 303
Baykal Gölü 22, 85, 229, 290
Baykara 92
Baz Kağan 195, 196
Bazin 20, 21, 51, 54, 55, 56, 87, 89, 94, 156, 167, 279, 316
Becene 257
Beckwith 179, 201, 218, 317
Bede 309
Bedizi 94
Begre 238
Belazurî 251
Beleğ 254
Belmont 44
Bemey 191
bengü taşlar 22
Bernstam 152
Bersil 191
Beş Balık Uygurlar 239
Beş Hanedan Zamanı 202
beşik 156
Beyre Yazıtı 283
Bıçış 254
Biçurin 191
Bilge İşbara Tamgan Tarkan 263
Bilge Kağan Yazıtı 43, 55, 152, 189
Bilge Kağan 22, 32, 43, 54, 56, 57, 89, 93, 94, 95, 103, 117, 119, 123, 135, 147, 153, 154, 164, 180, 183, 205, 209, 210, 213, 217, 221, 225, 226, 227, 228, 233, 234, 236, 237, 241, 250, 252, 259, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 280, 289, 292, 296, 304, 310, 316, 317
Bilge Şad 180

Bin Göl 260
Bınga 294
bişük ~böşük 156
Bizans 45, 91, 177, 279, 281, 282, 283
Blair 313
Bonbaci 51, 163
Bonte 238
Boratav 217, 238
Boz Büze 257
Boz Oklar 110, 255
Böke 294
Bökli 91
Bör 45
Böri 63, 65
Braudel 34
Briant 230
Britanya 308, 309, 310, 311
Brown 79
Budist 31, 49, 57, 65, 134, 213, 252, 304
Budizm 75, 125, 135, 310
Budun 115
Bugoslovskij 166, 291
Bugut Yazılıtaşı (Yazıtı) 19, 21, 117, 134, 204, 270, 294, 316
Buhara 235
Buku Kağan 82, 189
Bulgaristan 177, 258
Bulgarlar 258, 262
Bumin 19, 28, 29, 31, 91, 96, 115, 122, 134, 144, 149, 203, 206, 210, 274, 277, 294
Burdaslar 284
Bury 224
Buyruk 294

Caferoğlu 59, 63, 80, 96, 192, 200, 249
Camuha 238
Cao Sülalesi 298
Celcit 206
Cengiz Han 108, 113, 114, 160, 241, 263
Cezar 251
Ch'i pi Ho-li 317
Ch'ien 277
Chadwick 131, 309, 313
Chanley 131, 139
Chavannes 30, 174, 176, 188, 193, 203, 250, 260, 275
Che-tie-mi 28, 30,
Chi-min Kağan 172, 272
Ching-lu 47
Claessen 297
Clark 94
Claster 273
Clauson 21, 53, 55, 65, 76, 80, 102, 148, 150, 156, 174, 190, 195, 249, 279, 300, 311, 316
Cohen 293
Cuisenier 152
Cungarya 32, 229, 267
Czegledy 174, 185, 187

Çabış 294
Çabuş 204
Çağatay 48, 53, 61, 116, 270
Çağatay Türkçesi 147
Çandaroğlu 286
Çar-du-li 190, 191
Çiğil 138, 188, 194
Çiğilce 249
Çiğiller 137, 175
Çin 30, 31, 32, 45, 63, 65, 73, 75, 76, 84, 85, 91, 94, 109, 111, 112, 121, 152, 153, 171, 188, 193, 203, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 235, 238, 239, 248, 249, 264, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 300, 301, 302, 304, 309, 310, 311
Çin belgeleri 19, 74, 88, 90, 112, 179, 237, 247, 262, 281, 288, 294
Çin haberleri 112, 113, 223
Çin Hindistanı 229
Çin kaynakları 46, 61, 64, 76, 102, 128, 172, 173, 176, 212, 221, 267, 272, 297

Çin Seddi 229, 287
Çin tarihleri 82, 92, 191, 201, 224
Çin Türkistanı 279
Çin yıllıkları 22, 24, 28, 83, 86, 135, 136, 165, 180, 188, 202, 204, 207, 222, 235, 241, 248, 249, 265, 271, 274, 275, 279, 294, 301, 304, 309
Çince 24, 29, 58, 88, 148, 263
Çingak Mazartaşı 239
Çinliler 217, 237, 238, 252, 264, 267, 268, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 285, 286, 287, 288, 291, 303
Çoban-asker 224, 299
Çoban-savaşçılar 288
Çoğay Ormanı 227, 241
Çoğay Yış Dağları 301
Çoğay-Quzı 227
Çor 201, 202, 233, 294
Çömül 186
Çudar Türkmenleri 81
Çukçi-Kamçatka 98
Çumullar 177
Çuvaşça 21, 75, 151

Dankoff 121, 171, 183, 311
Daos 66
Das 66
Davis 305
Decsy 21, 27, 53, 207
Dede Korkut Masalları 157, 254, 255, 256, 257
Delamerre 99
Delamy 299
Demir Kapı 32, 103, 117, 226
Divanü Lugât-it-Türk 51, 311
Divitçioğlu 177
Doğu Asya 229
Doğu Kök Türk Kağanlığı 31, 185
Doğu Kök Türk Stepokrasisi 267
Doğu Kök Türkleri 22, 29, 32, 69, 84, 225, 226, 228, 244, 247, 250, 271, 282, 290, 291, 304
Doğu Roma 281
Doğu Türk Kağanlığı 294
Doğu Türk Konfederasyonu 220
Doğu Türkleri 172, 251
Dokuz Ersin 103, 117, 226
Dokuz Karluklar 188, 193
Dokuz Oğuzlar 32, 54, 72, 111, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 134, 142, 169, 170, 183, 185, 188, 189, 190, 195, 197, 198, 227, 228, 268, 291, 292, 300, 301, 304, 305
Dokuz Tatar 184, 189
Donguz 194
Donner 283
Donuk 263
Douglas 52, 71
Drew 315
Druğu 19
Dubs 83
Dumézil 26, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 119
Dumont 295
Dürküt 20

Eberhard 75, 82, 83, 84, 87, 107, 109, 111, 121, 125, 136, 161, 166, 174, 194, 196, 272, 290, 291
Ebu Dülef 128, 137, 138, 166, 174, 175, 290
Ebulgazi 163, 167
Ecsedy 173, 184, 277, 271, 272, 273, 275, 283
eçi 154, 157
eçi-ini 208
eçi~ eçü 150
eçu apa 150, 154, 153, 157
Edizler 111, 225, 316
Eftalitler 19, 30, 31, 175, 185, 187, 191, 210
Egemenlik 43
Elegeş 238
Eliade 52, 54, 64, 75, 79, 86, 109
Emen 255
En-ki 238
Enkiş 257
Eraslan 164

Ergin 53, 152, 156, 195
Erguson 109
Erliğ 46
Ertüt 254
Esin 47, 67, 107, 248, 283
Eski Farsça 51
Eski Yunan 311
Eski Yunanca 51
Eskimo-Aleüt 98
Eskimolar 248
Etügen 101
Evans 139, 170, 175

fagitun 77
Farsça 178, 198, 199
Felaket Teorisi 305
Fenike 22
Fergana 230
Fevrier 22
Filistin 109
Franklar 72
Fransızca 311
Frazer 62, 126, 129, 131, 139
Frey 36, 251
Fronce Felaketi 305
Fu-li-yu 238

Gabain 23, 80
Gandara 266
Gardizî 77, 126, 169, 185, 271
Gargapur 190, 191
Geertz 51
Germen 309, 310, 312, 314
Germenic 206
Germenler 224, 240, 261, 313
Get 66
Geto-das 66
Gibb 251
Gift 255
Gill 110
Girard 68, 132, 137
Giraud 110
Girit 232
Gluckman 257
Gobi 230
Godelier 187, 261
Goelzer 311
Golden 26, 152, 184, 194, 196, 204, 294
Goldschimidt 246, 238
Golzio 205
Goody 164
Gourevitch 109, 204
göçebe-çobanlar 173, 223, 231, 232, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 248, 251, 261, 273, 291, 298, 299, 302, 305
Gök Tanrı 83
Gökalp 148
Gökyay 256, 257
Granet 92, 106, 311
Graves 99
Grekçe 44, 178, 179
Grønbech 20, 148, 242
Grousset 230, 279
Gusuk 43
Guziev 22
Gühergin 175, 188
Güney Asya 229
Güney Danimarka 312
Güney Hindistan 240
Güney Sibirya 187
Güneybatı Sibirya 61
Gürcistan 257
Györffy 130, 273

Ha-li boyu 190
Hakanî belgeleri 78
Hakanlı Türkçesi 250, 254
Halife Ma'mun 176
Halperin 194, 262
Hambis 230, 241
Hami 230
Hamilton 67, 188, 189, 202, 290
Harva 110
Hassan 49
Hatun 201
Hazar 30, 66, 133

Hazarlar 56, 127, 130, 136, 139, 142, 176, 203, 204, 251, 258, 271, 291
Hegaard 96, 97
Heissing 101
Hekim Leon 186
Henning 279
Heredot 37, 80
Hi-ki 238
Hindistan 109, 229
Hindu-Kuş 229
Hint-Avrupa 34, 35, 36, 38, 51, 98, 99, 119, 121, 177, 190, 206
Hint-İran 230, 251
Hintliler 88
Hıristiyanlık 310
Hiuen-tsang 260
Ho'elun Ana 238
Ho-lou 222
Ho-lu 238
Hoebel 168
Hong-şo 241
Horazm 251
Hosou Anuşırvan 30
Hotan 251
Hsi-hai 24
Hsiehtieh 194
Hsiung-nular 309
Hu-si 238
Hu-yen v disi 64
Hudson 155
Hudud al-alâm 88, 126, 225, 290
Hunlar 19, 21, 24, 26, 34, 48, 74, 75, 83, 111, 112, 128, 166, 174, 203, 212, 223, 228, 232, 251, 252, 276, 290, 297, 309
Hyrkanoi 66

Idışma 254
Iduk Kut 173
Iduk Ötüken Ormanı 59
Iduk Yer 101, 214
Iduk Yer-Su 50, 59
Iduk Yir Sub 57, 58, 59, 60, 61, 254

il-örgin 249
Indic 206
ini-atı 208
ini-oğul 208
iniy.gün 151, 152, 153, 155
Irak 229
Irk Bitig 22, 76, 79, 81, 82, 107, 199, 316
İ-tchi-ni-schi 25
İbn Bahr 125, 127, 128
İbn Batuta 253
İbn Fazlan 36, 56, 61, 71, 130, 131, 139, 310
İbn Havkal 132
İbn Rüsteh 284
İç-Asya 31, 61, 77, 113, 121, 203, 219, 223, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 298, 302, 305
İç-boylar 195
İç-Oğuz 255, 257
İhe-Aşete 90
İhe-Husotu 105
İki Başlı Kağanlık 129, 209
İki Ediz 184, 189, 190, 237
İktisadi darsınma 287
İl-yaygın 113, 115, 116
İlbilge Hatun 122, 164, 214
İliğ (Hie-li) Kağan 28, 32, 73, 190, 202, 203, 210, 218, 225, 252, 265, 266, 268, 274, 280, 292, 294, 300, 301, 302, 304, 317
İliğ törüğ 115
İlteber 201, 202, 294, 292
İlteriş Kağan 67, 92, 122, 144, 147, 180, 204, 214, 217, 225, 227, 248, 263, 300, 317
İnal Kağan 220
İnan 65, 82, 161, 175
İnançu 201, 294
İndo-Germen 39, 119
İndo-İranlı 119
İpek Yolu 30, 230, 232, 235, 279, 284, 302
İran 109, 121, 179, 229, 266, 281, 309, 310
İrlanda 38

İskandinavya 35, 311
İskitler 19, 37, 74, 251
İskitya 36, 245
İslam 164, 310
İstemi Kağan 19, 28, 29, 30, 31, 73, 91, 96, 122, 135, 144, 149, 192, 206, 210, 279, 282
İşbara İrkin 193, 201, 202, 294
İşbara Kağan 32, 64, 208, 209, 210, 241, 268, 276, 303, 310
İşbara Tamgan 263
İtilmiş Bilge 189
İzgi 111, 165, 181, 189
İzgi 239, 273
İzgil 225

Jagchid 303
Japonca 109
Japonya 229
Jochelson 86
Julien 73
Juvaini 82

K'i-min Kağan 252, 303
K'un-ma 25, 177, 189
Kadın Değişi 156
Kadırgan Dağları 229
Kadırgan Ormanı 260
Kafesoğlu 187
kağan-boğma 132, 140, 295
kağan-çıkaran 194
Kağanlı Budun 293
kağanlık derneşik işlevi 120
Kalmuklar 57
Kam 75, 76, 78, 79, 81, 82, 87
Kam Bölgesi 241
Kamlama 76, 77, 79
Kamus-i Türki 311
Kan'su 26, 27
Kangay Sıradağları 100, 229, 230
Kapağan Kağan 32, 50, 95, 153, 180, 181, 188, 209, 210, 225, 248, 266, 267, 280
Kapganaslar 241
Kaplan 187
Kara Alp Arslan 167
Kara Budun 270, 273, 293, 295, 296
Kara Kağan 277
kara kamığ 198
Kara Kum 111, 241, 248
Kara Su 111
Karadeniz 85
Karaga103, 236
Karahanlı 298
Karaşar 251
Kargal 191
Karluk 184, 203, 225
Karluklar 111, 174, 175, 176, 185, 186, 290, 304
Kaske 311
Kaşgar 230, 251
Kaşgarlı 20, 57, 59, 67, 78, 90, 101, 147, 148, 171, 182, 183, 186, 188, 195, 243, 249, 254, 263, 284
Kay 177, 186
Kazak Türkçesi 101
Kazakça 75
Kazaklar 155
Kazan 255, 256
Kazvini 256
Keesing 155, 157
Keltler 74, 261, 309
Kemçik 239
Kengeş 209
Kengü Tarman 261
Kerekülü 249
kerg 99
Kergek 96, 97, 99, 100
kesili 156
Keşveng 254
ket 178
Ketçe 179
Kezeelig 200
Khazonov 156, 182, 239, 251
Khotan 177
Ki'pi 189, 238
Kidaritler 19
Kien Irmağı 25

Kimekler 253, 290
Kimmerler 19
Kinchan Dağları 25
Kıngırak Tanrısı 47
Kıpçak 190
Kıpçak Uygurları 189
Kıpçaklar 186
Kırgız 22, 25, 124, 125, 133, 183, 225, 316
Kırgız Mezartaşları 198, 200
Kırgızlar 32, 46, 75, 77, 84, 87, 88, 110, 111, 125, 161, 194, 196, 217, 238, 290, 291, 292, 300, 304
Kırım 31
Kitan 32, 91, 177, 196, 225, 232
Kitana Tongra 300
Kitanlar 112, 287, 300
Kızıl Kum Çölleri 230
Kljaştornyj 22, 39, 93, 94, 116, 133, 134, 177, 204, 270, 281, 283, 316
Koço-Tsaydam Gölü 92
Koku-Nor Çölü 229
Konfüçyüsçü Düzen İlkesi 311
Konolov 105
Konstantiniye 31, 85
Kore 31, 32, 86, 98, 166, 229
Korpus 200
Kotan 230, 300
Kotsang 24
Kott 178
Kök Ordu 113
Kök Tengri 46, 47, 48, 49, 53, 55, 57, 61, 103, 118, 120, 122
Kök Türk Efsanesi 66, 83, 86, 87, 136, 140, 174
Kök Türk İktisadi Sistemi 259, 266
Kök Türk Kağanlık Veraset Sistemi 208
Kök Türk Stepokrasisi 279, 281, 307
Kök Türk Yazıtları 45, 58, 114, 198, 201, 211, 254, 262, 284
Köke Mongol 113
Köprülü 203
Köymen 110, 304
Krader 152, 156, 157, 162, 240
kral-öldürme 139
Krober 154
Kuça Uygurları 65, 199, 230, 251
Kulı Çor Yazıtı 217
Kumanlar 72, 177, 245
Kun-Lun Dağları 229
Kum Şengünü 300
Kurat 172, 191
Kurgapıt 294
Kurikan 225
Kuşhanlar 19, 230, 251, 298
Kut 50, 51, 52, 60, 90, 120, 132, 210, 273, 301
Kutadgu Bilig 51, 114
Kutluğ (İlteriş Kağan) 32, 227
Kutluk 137, 138, 161
kutsal krallık 124
kutsallık 34, 35, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 52, 60, 118, 120, 138, 228, 229, 301
Kutun 119
Kuzey Asya 229
Kuzey Çin 271
küç 50, 60, 119, 120, 132, 210, 211, 273, 301
Küdegü 160, 161
Kül İrkin 193
Kül Tigin 22, 50, 53, 55, 56, 57, 89, 92, 94, 96, 97, 110, 111, 112, 145, 180, 192, 195, 209, 216, 225, 261, 262, 267, 269, 296, 317, 318
Kül Tigin Yazıtı 43, 55, 117, 122, 149, 152, 153, 188, 204, 205, 213, 216, 217, 316
Küli Çor 100, 205
Kürebir boyu 197
Kwanten 273

Lapatin 100
Latince 44, 54, 104, 217, 311
Lattimore 73, 152, 224, 237, 247, 259, 269, 273, 277
Leach 71, 158, 217

Lévi-Strauss 34, 62, 137, 156, 158
Ligeti 74, 75, 110, 229
Liu mai-tsai 24, 176, 218, 203, 275
Livsiç 22, 134, 204, 270, 281, 283, 316
Loyn 312

Macar 72, 124, 133, 224
Macarlar 20, 130, 136, 186, 194, 217
Macartney 210
MacCormack 143
Mackerras 64, 71, 76, 128, 194, 286, 271, 277, 281, 288
Malanezyalılar 51
Malayev 100
Malberg 104
Malinowski 62
Manas Destanı 238
Mançurya 229
Marco Polo 166
Martinez 77, 126, 169, 185, 271
Mauss 256
Maveraünnehir 230, 251
Meandre 85
Meier 311
Menander 75, 177
Mervezî 77, 188, 253
Mes'udî 131, 134
Mesagetler 19, 67, 74
Messiler 138
Mezopotamya 140
Miklos 186
Minoan 232
Minorsky 88, 125, 126, 127, 128, 225, 290
Moğol 223, 232, 263
Moğolca 75, 92, 152, 187
Moğollar 57, 65, 72, 73, 75, 80, 83, 96, 101, 128, 152, 157, 160, 166, 196, 225, 228, 241
Moğolların Gizli Tarihi 69, 107, 160, 238
Moravya 258
Mori 166, 279
Moses 228, 273, 274
Motun 74
Moyun Çor 103, 207, 209, 211, 228, 233, 236, 260
Mu'tasım 176
Mugan Kağan 31, 133, 134, 176, 181, 206, 208, 270, 275, 277
Mur Yayı 167
Musevilik 310
Mücmel el-Tevarih 78
Müller 132, 139, 230
Müslüman 163, 167

Na-toulou 28, 29
Ni-pu Şad 210
Nivar Kağan 134, 206
No-tu-lu Şad 25
Nostratik 98
Nu-çe-pi 192, 193, 222
Nu-la 238

Oba 243, 299
Oçurı Mezartaşı 283
Odin 139, 215
Oğurlar 19
Oğuş 170
Oğuz 49, 177, 225
Oğuz Kağan 66
Oğuz Kağan Destanı 62, 65, 110
Oğuz Türkçesi 257
Oğuz Yabgu 186
Oğuz Yağması 256, 257, 258
Oğuzlar 33, 56, 71, 77, 157, 163, 196, 222, 256, 258, 267, 268
Oğuzname 163
Oidipus Efsanesi 137
Okladnikoy 100
On İki Hayvan Takvimi 23, 89
On Ok 184, 192, 203, 225, 226
On Oklar 32, 102, 188, 191, 193, 194, 210, 221, 251, 291
On Şad 192
On Uygur 190
Ong Dağı 110

Ong Tutuk 112
Ongın 20, 22, 212, 225, 262, 263
Ongun 59, 61, 62, 82
Ordos Bölgesi 280
Ordos Soğdakları 281
Orhon 236, 238, 250, 310
Orhon Irmağı 22
Orhon Türkçesi 21, 45, 55, 93, 97, 113, 155, 173, 198, 240, 247, 250
Orhon Uygur Kağanlığı 266, 271, 277, 281, 288
Orhon ve Yenisey metinleri 200
Orhon Yazıtları 29, 44, 134, 135, 183, 198, 291, 296, 315
Orkun 53, 152, 195, 283, 310, 316, 317, 318
Orta Asya 90, 99, 157, 181, 281, 284, 287, 298, 309, 310
Orta-Doğu 201
Orta-Türkçe 46, 86, 198, 247, 311, 316
Ortaçağ 46
Ortu 249
Ozmış Kağan 33

Öd Tengri 54, 55
Ögel 45, 49, 65, 74, 85, 90, 107, 109, 111, 112, 121, 122, 166, 203, 207, 212, 223, 227, 228, 229, 234, 235, 236, 247, 249, 250, 252, 254, 276, 290, 294, 297, 298, 302, 304, 307, 309
öğ 164, 165
Ön-Asya 229
Örgin 249
Ötki 254, 255
Ötüken 58, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 113, 115, 153
Ötüken Dağı 108, 115, 227, 238
Ötüken Ormanı 102, 103, 104, 226, 227
Ötüken Yış 106, 113, 226, 228, 241, 289
Özerdim 121
Pamir 229
Par-sil 191
Paris 39
Partlar 67
Patapov 253
Peçenek 130, 133, 203
Peçenekler 130, 194, 224, 256, 258
Pei-shih 271
Pelliot 19, 20, 48, 93, 102, 191, 180
Petit Robert 311
Phallus 36
Plan Carpin 72, 97, 166, 212, 243, 245, 248
Po-sai 193
Po-teng-ning(li) 58
Po-yan 181, 238
Podleomen 39
Polonezyalılar 51
Ponomalar 290
Pritchard 139, 170, 175
Pritsak 111, 130, 189, 194, 224
Proto Hint-Avrupa 99, 178
Proto Türkçe 21, 27, 28, 46, 55, 101, 182
Proto-Kafkasça 178
pu-lo 184
Pulleyblanck 20, 189, 194, 217, 279, 280
putperest 310

Radloff 59, 244, 283, 303
Ramsteat 92
Rashiduddin 63, 73
Rasonyi 63, 245, 283
Rg Veda 35, 37, 119
Risale 175
Roma 30, 38, 45, 201, 309, 310
Romanya 109, 177
Romulus 66
Roux 45, 46, 49, 51, 89, 97
Rubrouck 83, 245, 284
Rusya 178

Sagchid 273, 275
Sahlins 150, 175, 273, 302

Sakalar 19, 67, 230, 251
Saksonlar 37, 109, 131
Salgur 182
Salur Kazan 256, 257
Sanskritçe 99
Sarı 177
Sarmatlar 19, 67, 74, 230
Sasanî-İran 31, 283
Sausur 34
savaşçılık 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 60, 118, 120, 143, 251, 301
Savaşçının İşlevi 299
Savgat 254, 270
Sayan Dağları 85
Sayılı 251
Sebin 236
Séjourné 110
Sekin 201
Sekiz Oğuzlar 185, 188
Sekiz Selenga 103, 236
Selenga Irmağı 43, 92, 238
Selin 103
Semerkant 251
Senbiler 19
Seneviratne 240
Service 246
She-erh 317
Shih-pi Kağan 32
Shiratori 83
Sibirya 79, 229
Sien-bi Devleti 298
Sıkar 189
Singüt 254, 255
Sinor 57, 72, 224, 283
Sir boy 190
Sir Budun 280
Sir Derya 85, 186
Sir Tarduş 190, 220, 292, 303
Sir-Yen-to'lar 265
Sirler 186
Skalnic 297
Slavic 206
Slavlar 74
So-ni 190, 191
Sogdiana 251
Soğdak 251, 280
Soğdakça 316
Soğdaklar 22, 30, 54, 67, 88, 186, 190, 202, 230, 251, 279, 280, 281, 294, 304
Soğutça 19, 22, 46, 65, 75, 116, 177, 279, 283
Sraffa 253
Ssu-ma 280
Stepokrasi 229, 232, 235, 269, 272, 273, 279, 298, 302, 303
Strabon 89
Su-lu Kağan 32
Su-ni shih 218, 317
Su-Şinler 290
Sub 310
Suci Kırgız Belgesi 157
Suci Yazıtı 148, 152, 160, 262
Sui Hanedanı 275, 287, 288
Sui-shu 271
Sui-Yong-ti 272
Suriye 229
Sümer 250, 286
Süryanî Mikael 48, 55
Symons 273, 275, 303

Şad Tutuk 176, 185, 201, 202, 266, 294
Şaman 75
Şantung Ovası 103, 117, 226
Şatolar 193, 194, 272
Şecere-i Terakime 167
Şena 181
Şengün 294
Şeşen 78, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 135, 174, 188, 250, 253, 256, 290
Şine Usu Yazıtı 118, 188, 189, 199, 220, 225

T'ai-tsung 218, 286
T'ew-ti 26
T'iehli 29

T'ong Yabgu 266
T'ou-kiue 19, 20
T'su-kü'ler 179
T'u chueh 19, 20, 26
T'u-hun Hsieh 218, 317
Ta-A-shih-te 238
Ta-Yueh-chih 25, 271
Tabar 261
Tabari 251
Tabgaç(lar) 25, 31, 174, 184, 197, 225, 291
Tacitus 309, 315
Tactica 186
tagza 148
Taklamakan 230
Talas 260
Tang Hanedanı 75, 218, 225, 279, 287, 288, 289
Tangut(lar) 225, 234, 290
Tanrı Dağları 229, 230
Taoist 213, 252, 304
Tar 262
Tara 262
Tardu Kağan 32, 64, 192, 210, 225, 276, 289
Tarduş(lar) 56, 64, 189, 190, 205, 222, 224, 226, 239, 290
Tarı 262
Tarkan 294
Taryat Yazıtı 58, 103, 118, 225, 233, 247
Taspar Kağan 31, 32, 133, 134, 135, 204, 209, 303
Taş Oğuz 255, 256, 257
Taşagıl 113
Taşkent 230, 251
Tatabi(ler) 32, 91, 112, 223, 225
Tatar(lar) 72, 83, 91, 186, 187, 196, 216, 225
Tatuyalar 51
Tegreş 103, 104, 236
Tekin 22, 23, 55, 111, 148, 152, 156, 195, 262, 293, 310
Teledü 103, 236
templum 54
tempus 54
Tengri 29, 43, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 68, 69, 76, 79, 103, 106, 108, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 131, 204, 210, 214, 215, 235, 236, 269, 273, 299, 301, 304, 310, 318
Tengri Kağan 33, 123, 203
Tezcan 116, 246, 270
Thomas 223, 246
Thomsen 22, 53, 96, 152, 156, 195
Thor 36, 310
Tibet 91, 166, 229, 290
Tibet Belgeleri 190
Tibetçe 190, 191
Tibetli 19, 287, 291
Tieh-li Teğrek 189
Tien Shan Dağı 28
Timuçin 108, 238
To-lo-pien 32, 181, 208, 209
To-pa'lar 21, 181, 196
To-pa-Hsien-pi 25
Toğan 85, 124, 260, 262, 276, 284, 296, 303
Tokharlar 19, 22, 67, 230, 251
Tokmak 244, 251, 260
Tokuz Oğuz 237
Tongra 189
Tonguq 254
Tou-lou 28, 29
Toy-şo 241
Tögüldün Ovası 227
Tölis(ler) 183, 189, 190, 205, 220, 224, 226, 239, 264, 265, 266, 290, 303
törü 114
tös 82
töz 59
Trakya Türkleri 157
Tryjarski 67, 92
Tu-çue'ler 84
Tu-ku 211
Tu-lu 192
Tuba(lar) 59, 87

Tudun 201, 266, 294
Tuğla 43, 236
Tuksiler 175
Tuna 245
Tunguzca 75
Tunguzlar 207, 290, 299
Tunyukuk 22, 32, 102, 121, 180, 191, 195, 213, 220, 222, 224, 225, 227, 228, 233, 240, 241, 252, 287, 293, 300, 304
Tunyukuk Yazıtı 56, 183, 269
Turan 192, 296
Turfan 230, 250, 251, 260
Tutuk 294
Tüpütler 291
Türgiş Kağan 159, 225, 244, 267, 271, 293, 316
Türgişler 32, 111, 158, 159, 176, 185, 186, 193, 244, 251, 291, 292, 300, 309
Türk-Sir Boyları 190, 237, 267
Türküt 20
Türük 20
Tzu-i 64

Uçin Ana 241
Uğur 254
Ukrayna 258
Ulca 264
Ulu Orda 155
Ulu-kem 247
Ulug Tarkan 317
Uluş 249
Uma Hatun 57
Umay 45, 56, 57, 60, 61, 50, 310
Uppsala 35
Ural 85, 98
Ural Dağları 229
Ural-Yenisey 99
Uruz 255
Uybat 316
Uygur 124, 125, 133, 127, 184, 189, 226, 232, 236, 237
Uygur Kağanlıkları 278
Uygur Yazıtları 74, 110, 114, 183, 310
Uygur-Karluk-Basmıl İttifakı 80, 185
Uygurca 80
Uygurlar 20, 22, 47, 48, 57, 70, 71, 74, 75, 76, 80, 83, 88, 101, 103, 104, 105, 106, 115, 118, 125, 127, 134, 142, 169, 185, 188, 190, 194, 196, 202, 209, 225, 228, 236, 249, 265, 277, 278, 280, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 301, 303, 305, 307

Üç Karluk 184, 188
Üç Kurikanlar 253
Üç Ok 255
Üç Tuğlu Türk 190
Üçlü erk 299
Üçlü İşlev 34, 35, 43, 44, 119
ülüg 50, 60, 119, 120, 132, 210, 228, 235, 270, 273, 301
Üretkenlik 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 60, 118, 120, 301

Vandermeersch 109, 171
Vansina 137
Vasary 177
Vasilyev 200, 284, 295, 305, 310, 316, 318
Veyne 123
Vladimirtsov 152, 157, 238
Voight 79
von Baal 257
von Gabain 21, 106, 156, 195, 199, 249, 250
Vu-lo-hoular 290

Wang kuo-wei 163
Ware 83
Wei-Hsien-Pi 26, 27
Whitelock 309, 313
Widengren 37, 51, 89, 198
Winter 230
Woden 36

Wolfram 311
Woodcock 305
Wortington 242
Wu-sun 25, 27
Wu-sun'lar 19, 25, 67

Yabaku(lar) 177, 186
Yabgu 28, 32, 176, 201, 202, 263, 266, 294
Yağız Yer 45, 46, 47, 57, 58, 59, 60, 101, 102, 118, 122, 304
Yağlak(lar) 181, 194
Yağma 124, 133
Yağma Tutuk 126, 185
Yağmalar 185, 186
Yakubî 250
Yakutça 75
Yakutlar 86, 102, 161, 253
Yamada 181
Yan-ti 190, 191
Yang 121
Yarkan 294
Yarkent 230
yasakaşma 138
Yedisu 26, 28, 178
Yen-mien 193
Yenisey 25
Yenisey Irmağı 178
Yenisey Kırgızları 316
Yenisey Mezartaşları 87, 167, 183, 199, 217, 310, 316, 318
Yenisey Vadisi 43
Yenisey Yazıtları 22
Yeniseyce 178
Yigen Silig 98, 216
Yimekler 177
Yin 121
Yin-noi tigin 203
Yin-Şan Dağı 265
Yinçü Irmağı 103, 117
Yir Bayurku 117, 226
Yir Sub 45, 310
Yoğ 89, 90, 91, 97, 167
Yoğ törenleri 90
Yol-to 190, 191
Yu-ki Şad 210
Yu-se 203
Yuan Yıllıkları 263
Yueh-chi'ler 19, 26, 67
Yuğ 178
Yukarı Yenisey 39
Yulluğ Tigin 145
Yunan 201
Yunanistan 35
Yunanlılar 74

Zagros 257
Zana-monan 190
Zemarkos 75, 85, 135, 282
Zervanizm 54

1. Doğu Kök Türk Kağanlığı 32, 205, 206
1. Kök Türk Kağanlığı 65, 135, 202, 204, 207, 208, 210, 268, 274, 277, 278, 301, 303, 304
2. Doğu Kök Türk Kağanlığı 32, 33, 185, 188, 205, 301, 316
2. Kök Türk Kağanlığı 65, 203, 208, 209, 223, 225, 274, 277, 278, 295, 300, 302, 304, 305
2. Kök Türk Stepokrasisi 304

Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler* kitabında Kök Türk tarihini bir model çerçevesinde araştırmayı deniyor.

"Yalnız, göz önüne alınması gereken bir husus var" diyor yazar; "kurduğum 'tükel yeniden-üretim modeli' tarihsel değil, tarihsel bir kesitte yaşamış bir toplumun dini, siyasi ve iktisadi olgularını anlama sürecinde araç olarak kullanılan metodolojik-antropolojik bir modeldir."

Divitçioğlu, kurulan modelin Kök Türk toplumunu anlamaya katkısı olsa da, onları diriltmeyeceğinin altını çizerek; "(...) belki bu kitaptaki yaklaşım, okurun anlama eğilimine daha yatkın bir zemin hazırlayarak, onun Kök Türk tarihiyle ilgili ufkunu daha renklendirebilir" diyor.

Kitap, okur açısından da tarihi olgulara bir model bağlamında bakabilmek için ilginç bir deneyim.

TEMA
TÜRKİYE ÇÖL OLMASIN!
(0212) 281 10 27

ISBN 975-08-0230-6

9 789750 802300